

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Szabó András: Egri Lukács „megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574)

Bíró Ferenc: Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)

Király István: Individuumközpontú világkép — társadalomközpontú világkép (Az Ady-revíziós vita)

Tverdota György: József Attila névszemlélete

szemle

Égő magyarországi nyomtatványok I–II. (Kulcsár Péter)

Andi Pál: Petőfi (Balogh Ernő)

Csanak Dóra: Két korszak határán (Ferenczi László)

Skay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában (Hopp Lajos)

Sátkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek (Fried István)

Marianna D. Birnbaum: Miklós Radnóti (Takács Ferenc)

Észélgetések Pilinszky Jánossal (Rónay László)

Magyar Shakespeare-tükör (Friedrich Judit)

*

Herzsfeldt Dezső nyolcvanéves (Németh G. Béla)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulesár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

<i>Szabó András</i> : Egri Lukács „megtérése” (Az anti-trinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574)	543
<i>Bíró Ferenc</i> : Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)	558
<i>Király István</i> : Individuumközpontú világkép — társadalomközpontú világkép (Az Ady-revizíós vita)	578
<i>Tverdota György</i> : József Attila névszemlélete	607

Kisebbségi közlemények

<i>Boronkai Iván</i> : Ubi asini exonerantur	630
<i>Nemeskürty István</i> : Értekező prózánk Ozoray és Veresmarty között	631
<i>Kazinczy Andrea</i> : Adalékok Zrínyi Balassi- és Rimay-ismeretéhez	635
<i>Gömöri György</i> : Mezőlaki János, „exul Hungarus”	636
<i>Lőrinczy Huba</i> : A kulcsregény határán (Kiről mintázódott a <i>Mária évei</i> című Kaffka-mű íróhőse?)	642

Műhely

<i>Vadász Géza</i> : A Benyák-ügy	649
<i>Nagy Miklós</i> : Jósika regényei 1850 után	666
<i>Standeisky Éva</i> : Kassák Annája	676

Adattár

<i>Kilián István</i> : Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből	695
<i>László Hermina</i> — <i>Lebár Mária</i> : Zrínyi Miklós horvát nyelvű levele Gersei Pethő Jánoshoz	722
<i>Ladányi Sándor</i> : Aranka György levele Zilai Sámuelhez (1789)	724
<i>Monostori Imre</i> : Egy elfelejtett Németh László-interjú margójára	727

Szemle

Régi magyarországi nyomtatványok I–II. (<i>Kulesár Péter</i>)	733
Pándi Pál: Petőfi (A költő útja 1844 végéig) (<i>Balogh Ernő</i>)	737
F. Csanak Dóra: Két korszak határán (<i>Ferenczi László</i>)	741
Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában (<i>Hopp Lajos</i>)	743
Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek (<i>Fried István</i>)	745
Marianna D. Birnbaum: Miklós Radnóti (<i>Takács Ferenc</i>)	749
Beszélgetések Pilinszky Jánossal (<i>Rónay László</i>)	752
Magyar Shakespeare-tükör (<i>Friedrich Judit</i>)	756

Krónika

Keresztury Dezső nyolcvan éves (<i>Németh G. Béla</i>)	759
--	-----

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

EGRI LUKÁCS „MEGTÉRÉSE”

(Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574.)

Mint a „Bibliotheca Dissidentium” sorozat készülő első magyar kötetének egyik munkatársa egy igen részletes személyi bibliográfiát készítettem Egri Lukácsról. Új eredményeket ettől a munkától nemigen vártam, a témában ugyanis Egri egyik ellenfelének, Károlyi Gáspárnak az oldaláról már némileg jártas voltam, s úgy véltem, hogy Kathona Géza 1971-es tanulmánya¹ a lényeges kérdéseket – amennyire ez lehetséges – tisztázta. A szakirodalom és a források teljességre törekvő összegyűjtése azonban nemcsak hogy elfelejtett Egri-műveket tárt a napvilágra, de Kathona Géza koncepcióját is megkérdőjelezte, igazolva egyben az ilyesfajta bibliográfiák létjogosultságát is. Előre kell még bocsájtanom, hogy Egri nézeteinek teológiai elemzésébe teljes részletességgel nem mélyedek el, e tekintetben Kathona Géza cikkét elfogadom, kivéve a szikszói zsinat tételeinek esetét, és az abból adódó következtetéseit.

Egri Lukács születési évét nem ismerjük, nevéből és életpályájából következtetve születési helye Eger volt. Hazai iskolázása ugyanúgy homályban marad, nyilván szülővárosa iskoláját látogatta először. Eger 1540-től 1548-ig Perényi Péter kezén volt, várnagyának, Varkocs Tamásnak a nevéhez köthető Eger reformációjának kezdete,² ez lehetett az, ami Egri Lukácsot elindította a Wittenberg felé vezető úton. Azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy Bártfán is tanult, mindenesetre ismerhette Stöckel Lénárdot, Wittenbergből hazafelé tartva ezt írta ugyanis Krakkóból Melanchthonnak: „Spero ... ut ad ferias paschatos apud Reverendum dominum Leonhartum simus Bartphe.” (Remélem ..., hogy a húsvéti ünnepekre tisztelendő Lénárd úrnál leszünk Bártfán.)³ A wittenbergi egyetemre 1552. június 20-án iratkozott be „Lucas Agriensis Hungarus” néven,⁴ magyarországi tanulótársai között volt későbbi elítélője, Fröllich (másnéven Hilarius vagy Benz) Tamás, aki ezt a körülményt abban a levelében is megemlítette, amelyet 1574. február 18-án írt a wittenbergi egyetem tanáraihoz, s amely levél egyik legfontosabb forrása Egri életének és működésének. A szóban forgó szövegrész így hangzik: „qui mecum istic ante pestem grassantem, et scholam Torgam versus translatam, egit ...” (aki [ti. Egri] ott [ti. Wittenbergben] a pestisjárvány és az iskola Torgauba való áthelyezése előtt velem együtt élt).⁵ Fröllich 1551. október 5-én iratkozott be az egyetemre,⁶ s a következő év június 24-én már pappá is

¹ KATHONA Géza, *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei*. ItK 1971. 403–424.

² SZABÓ János Győző, *Az egyház és reformáció Egerben (1553–1595)*. in Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 1977. 104.

³ EGRI Lukács levele Melanchthonhoz, Krakkó 1555. április 9. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XI. k. 1927. 74–75.

⁴ *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad annum MDLX*. Ex autographo editit Carolus Eduardus FOERSTEMANN. Lipsiae 1841. 277.

⁵ FRÖLICH Tamás levele a wittenbergi egyetem tanáraihoz, Kassa 1574. február 18. in Johann Bartholomäus RIEDERER, *Nachrichten zur Kirchen-Gelehrten und Bücher-Geschichte aus gedruckten und ungedruckten Schriften gesammelt*. Altdorf 1763. 98–112. Az idézet helye: 107.

⁶ FOERSTEMANN, C. E. i. m. 270.

szentelték,⁷ Egri viszont csak négy nappal ezelőtt, június 20-án iratkozott be (utolsóként, mielőtt az egyetem a pestis elől fél évre Torgauba menekült volna),⁸ így végül is nagyon kevés lehetett az együtt töltött idő, hisz Frölich Tamás, mint felszentelt pap a pestistől is fenyegetve nyilván gyorsan hazaindult. Többet a wittenbergi évekről nem tudunk, viszonylag hosszú kint tartózkodás után, 1555 kora tavaszán fejezte be Egri Lukács a tanulmányait, s útban hazafelé április 9-én Krakkóból levelet írt Melanchthonnak.⁹ E levél több szempontból is igen fontos dokumentum. Először is kiderül belőle, hogy Egri Melanchthon kedvelt tanítványai közé tartozott, elindulása előtt ő bízta meg azzal, hogy számoljon be az útjáról és az útközben hallott hírekről. Másodszor: ez a levél az egyetlen tőle fennmaradt autográf kézirat.¹⁰ Harmadszor: megismerjük belőle a még nem antitrinitárius Egri gondolatvilágát, itt éppen borzadva adja hírül, hogy az oltárrombolásról ismert Kálmáncsehi Sánta Márton már az imádságot is hiábavalónak tartja. S végül megcáfolja Zoványi Jenőnek azt az állítását, miszerint Egri a krakkói egyetemre járt volna,¹¹ a szövegből világosan kitűnik, hogy csak útjának egyik állomása volt ez, ahonnan minél előbb igyekezett továbbindulni.

1555-től a szakirodalom egybehangzóan egri prédikátornak nevezi őt, ez azonban csak egy feltételezés, amelynek más adat híján hitelt kell adnunk. Egerben a reformáció megerősödése szempontjából nagy törést jelentett az 1548-as esztendő, a vár királyi kézbe kerülése. Az ekkor még katolikus Dobó István elfogatta a városban és környékén működő három protestáns prédikátort, s az ügy olyan nagy port vert fel, hogy az 1550-es országgyűlésen is tiltakozott a fogságban tartásuk ellen a rendek egy része.¹² Az 1552-es ostrom döntő változást hozott: elpusztult a ferences kolostor, s nem maradt egyetlen katolikus pap sem a várbán és a városban. Dobó István valamikor ezután protestáns lett (1555-ben már alumnust küldött a wittenbergi egyetemre: Csabai Mátyást),¹³ utódja, Bornemisza Gergely nem engedte visszatelepülni a ferenceseket, s egyre nagyobb befolyása lett a vár egyik tisztjének, Fügedi Jánosnak,¹⁴ aki valamikor 1555 előtt egy protestáns (a forrás szerint szakramentárius) prédikátort hozott be a várba.¹⁵ Ebben a helyzetben érkezhettek haza Egri Lukács, s foglalhatta el a városi prédikatori állást. Itt 1558-ig működött, ekkor a jelek szerint kolozsvári magyar prédikátor lett, ez évben ugyanis a városi jegyzőkönyvek szerint üresedőben volt ez az állás. Basilius Istvánt hívták, de ő nem jött, s noha Egriről csak 1561-ben emlékezik meg a jegyzőkönyv, már ekkor, 1558-ban ide érkezett.¹⁶ Ez a dátum pontosan egybeesik Verancsics Antal, 1557 végén kinevezett egri püspök megérkezésével székhelyére, ennek időpontja: 1558. február 26.¹⁷ Verancsics nevéhez fűződik az a rekatolizálási kísérlet, amely miatt első lépésben a város és a vár prédikátorának vált tarthatatlanná a helyzete, az utóbbiról tudjuk, hogy ekkor Noszvajra, Fügedi János birtokára költözött.¹⁸

Egri Lukács már Kolozsvárra érkezésekor, de legfeljebb röviddel az után a helvét irány híve volt, Antonio Possevino szerint ő és az iskola rektora, Molnár Gergely győzték meg hosszas vita után Dávid

⁷ Wittenbergben lelkésszé avatott magyarok jegyzéke (1541–1610). in *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*. Sajtó alá rendezte STROMP László. Bp. 1905. 11.

⁸ FOERSTEMANN, C.E. i. m. 276–277.

⁹ Lásd a 3. jegyzetet.

¹⁰ Eredetije: Bayerische Staatsbibliothek München, Handschriftenabteilung. Cím. 10.365/73.

¹¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiadás. Bp. 1977. 165. (Ezentúl: ZOVÁNYI, *Lexikon*)

¹² *Magyar Országgyűlési Emlékek*. III. k. (1546–1566) Bp. 1876. 248.

¹³ KEMÉNY Lajos, *Csabai Mátyás*. ItK 1909. 178–179.

¹⁴ SZABÓ János Győző i. m. 104.

¹⁵ ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. 1922. 291. (Ezentúl: ZOVÁNYI I.)

¹⁶ A Kolozsvár város tanácsának jegyzőkönyvéből vett adatok PIRNÁT Antal előkészületben levő publikációjából valók, ezúton is köszönöm, hogy felhasználhattam azokat. Korábbi szakirodalmi előfordulásaiak téves dátumokkal: FEKETE Mihály, *A kolozsvári ev. ref. főtanoda története*, in *A kolozsvári ev. ref. főtanoda régebbi és legújabb története, egyszersmind értesítő az 1874/75 tanodai évről*. Kolozsvár 1876. 11–12.; JAKAB Elek, *Kolozsvár története, II. k. (1540–1690)*. Bp. 1888. 167, 171.

¹⁷ SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története. II. k.* Eger 1890. 184.

¹⁸ SZABÓ János Győző i. m. 105.

Ferencet az igazukról.¹⁹ Molnár Gergely 1554. június 4-én iratkozott be Wittenbergben, így egy ideig együtt tanult Egrivel, majd alapító tagja lett a magyar coetusnak; 1558 elejétől már lektor volt Kolozsvárott, 1558 tavaszától pedig rektor,²⁰ s talán ő volt az is, aki Egrit magyar prédikátornak ajánlotta. Ha Possevinonak hitelt lehet adni, akkor őket is a helvét irányzat úttörői közé sorolhatjuk, hisz a későbbi vezetők, Dávid Ferenc és Melius Péter csak 1559 közepén foglaltak el ilyen álláspontot. Egri még Egerből hozhatta magával ezt a nézetet, Fügedi János szakramentárius papja, akit nagy valószínűséggel az 1564-ben egri prédikátorként feltűnő Castrensis Lőrincsel azonosíthatunk,²¹ lehetett az, akinek hatására a Melanchthon-tanítvány ifjú elfogadta a svájci reformáció úrvacsora-tanát.

Ugyancsak Possevino szerint Molnár Gergely és Egri Lukács a Francesco Stancaro elleni hitvitákban is részt vettek, olyannyira, hogy Egri „Esame Teologico” (latinra fordítva: Quaestio theologica) címmel egy nyomtatott művet is kiadott ellene, amelyet az iskola diákjaival olvastattak.²² Már 1558 első felében megjelent egy „Apologia” című munka, amelyet Dávid Ferencnek tulajdonítanak; ez a Stancaroval 1557 végén tartott hitviták leírását tartalmazza nézeteinek hosszas cáfolatával.²³ Egri műve nyilván e viták iskolai feldolgozása, s valamikor az 1558-as esztendő második felében nyomtathatta ki a kolozsvári nyomda.

Első kolozsvári évei más szempontból is termékenyek voltak, bekapcsolódott ugyanis a Heltai Gáspár-féle bibliafordítási vállalkozásba, s az először 1561-ben megjelent Újszövetség egyik munkatársa lett, részvételének milyensége és mennyisége azonban ismeretlen.²⁴

A kolozsvári tanács jegyzőkönyvében 1561. február 22-én találkozunk először a nevével, ekkor úgy határoznak, – nyilván azért, mert el akart menni – hogy, ha lehetséges, tartsák meg őt az állásában. Feltételezhetően a szülővárosába vagy a környékére akart visszamenni, talán azért, mert ekkor volt a csúcspontján a Verancsics valamint a protestáns polgárság és katonaság között kirobbant ellentét, amely végül a Debrecen–Egervölgyi Hitvallás elkészítéséhez vezetett.²⁵ A kolozsvári tanács ekkor és később is tanúsította Egri kivételes prédikátori képességeit a hozzá való ragaszkodással.

1562. július 9-én értesülünk először Egri betegségéről, amely aztán hosszan elhúzódott. A városi tanács úgy intézkedett, hogy kapja meg a fél fizetését, azaz száz forintot, s egyúttal rendelkezett arról, hogy keressenek új magyar prédikátort. 1563. február 6-án Basilius István meghívásáról döntöttek, ő azonban nem jött. Ugyanezen év február 14-én és július 4-én tíz-tíz forint segélyt adnak a beteg Egrinek, majd augusztus 7-én ismét prédikátor kereséséről gondolkodtak, alkalmas személyre a számukra ismeretlen helyen tartózkodó Szegedi Gergelytől kívántak ajánlatot kérni. 1564. január 1-én és 8-án még mindig új prédikátort kerestek, május 22-én azonban felgyógyulása következtében visszafogadták Egrit korábbi állásába, aki egyúttal a nem sokkal előbb fiatalon elhunyt Molnár Gergely helyébe egy új rektort is ajánlott. Két nappal később az általa ajánlott személyt, aki nem lehetett más, mint Szikszai Fabricius Balázs,²⁶ meghívták a kolozsvári iskola rektori tisztebe. Egri Szikszait személyesen még nemigen ismerhette, csak úgy tudhatott róla, hogy állandó érintkezésben állott szülővárosával, Eger várának főkapitánya ugyanis ekkor már Mágocsy Gáspár volt,²⁷ akinek egyik pártfogoltja volt Szikszai Fabricius Balázs.

1564 végén 1565 elején történhetett az a fordulat, amely az erdélyi antitrinitarizmus kezdetét jelentette: Dávid Ferenc Blandrata hatására a Szentháromság dogmáját vetette vizsgálat alá, s elindult az egyre radikálisabbá váló antitrinitarizmus útján. Egri Lukács az első tanítványai közé tartozott,²⁸ s nyilván a térítő szándék sem volt idegen tőle, amikor 1565 tavasza körül visszatért Egerbe.

¹⁹ POSSEVINO, Antonio, *Transilvania* (1584) Kiadta VERESS Endre. Bp. 1913. 95. (Possevino művének adataira Balázs Mihály hívta fel a figyelmem.)

²⁰ ZOVÁNYI, *Lexikon* 413.

²¹ SZABÓ János Győző i. m. 104.; ZOVÁNYI I. 417.

²² POSSEVINO, Antonio i. m. 102.

²³ RMNy 148.

²⁴ RMNy 172, 186.

²⁵ SZABÓ János Győző i. m. 106.

²⁶ 1564 nyaratól 1566-ig kolozsvári rektor – ZOVÁNYI, *Lexikon* 601.

²⁷ SZABÓ János Győző i. m. 107, 109.

²⁸ KANYARÓ Ferenc, *Dávid Ferenc. Keresztény Magvető* 1906. 71.

II.

Időközben a tiszáninneni területeken alapvetően megváltozott az egyházi helyzet. Kopácsi István, Thúri Farkas Pál és Szikszai Fabricius Balázs vezetésével már az 1560-as évek elején megindult a helvét irányzat szervezkedése, amely rövidesen a lutheránus érzelmű nagybirtokosok, főként Perényi Gábor és Alaghy János ellenállásába ütközött. 1564 augusztusában került sor a döntő összecsapásokra: Terebes várában Thúri Farkas Pál és társai vitáztak a felsőmagyarországi városok papjaival,²⁹ ugyanabban az időben Egerben, Mágocsy Gáspár udvarában Alaghy János személyesen bocsátkozott vitába az úrvacsora kérdéséről az odahívott Melius Péterrel.³⁰ A viták miatt Kopácsi Istvánnak és Szikszai Fabricius Balásznak távoznia kellett Sárospatakról, Thúri Farkas Pálnak pedig a szintén Perényi birtokában levő Sajószentpéterről, s Alaghy János is elűzte Abaújszántóról prédikátorát, Csanádi Imrét.³¹ Az irányító szerepet Mohi Ferenc szikszói és Károlyi Gáspár gönci prédikátor vette át, az 1564 és 1566 közötti időben vezetésük alatt kristályosodott ki a tiszáninneni helvét irányú egyház szervezete, amely egyenlő jogú esperességekből, senioratusokból állt, élükön egy (esetleg több) seniorral. Az abaúji (másnéven kassavölgyi) senior Károlyi Gáspár lett, a borsodi Mohi Ferenc, az ungi Gönci András pálóci prédikátor,³² a gömör-kishonti pedig a Sárospatakról elűzött Kopácsi István. Velük szemben Perényi és Alaghy egy külön lutheránus egyházkormányzatot igyekeztek kialakítani birtokaikon, élén a Sárospatakra hívott Sztárai Mihállyal, aki zempléni senior lett; kísérletük azonban mindkettőjük 1567-es halálával és Sztárai távozásával kudarcba fulladt.³³

Egerben, amely egyházilag a borsodi senioratushoz tartozott, bonyolultabbá tette a helyzetet a Verancsics-féle katolikus restaurációs próbálkozás, de a lényegen nem változtatott. Verancsics Antal 1563 végén elhagyta a várost, s 1564 márciusában megérkezett a vár nemrég kinevezett főkapitánya, Mágocsy Gáspár,³⁴ a helvét irány egyik legnagyobb támogatója a nagybirtokosok között. Valamikor ezután visszatért a várba vagy a városba Castrensis Lőrinc is Noszvajról, utolsó ismert ténykedése az volt, hogy 1564 augusztusában Thúri Farkas Pál oldalán vitázott Terebesen.³⁵ Mivel az ugyanakkor zajló Alaghy–Melius összecsapáson más pap nem volt jelen a debreceni plébánoson kívül, ez után, tehát az 1564-es esztendő szeptemberében jött Szegedi Gergely Egerbe Mágocsy udvari prédikátorának, s patrónusától rögtön egy házat kapott ajándékba.³⁶ Mivel Castrensis Lőrinc 1564 augusztusa után valószínűleg meghalt, Szegedi Gergely pedig csak a vár illetve Mágocsy prédikátora volt, a város protestáns része pap nélkül maradt. Erre az állásra jött vissza Egri Lukács, talán Szikszai Fabricius Balázs ajánlásával is Mágocsy Gáspárhoz, hisz Szikszainak még nem lehetett ideje arra, hogy felismerje a veszélyt, amit az éppen kibontakozóban levő antitrinitárizmus jelentett egyháza számára.

Egri a megérkezése után a Kolozsvárról hozott szellemben kezdett prédikálni, s feltehetően hamar követőkre talált prédikátortársai között is – elsősorban a borsodi és ungi senioratusban. Az utóbbi helyen tőle függetlenül is léphettek fel antitrinitáriusok, tekintettel Erdély és Lengyelország közel-

²⁹ BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Bp. 1978. 163.

³⁰ MELIUS Péter, *Refutatio confessionis de coena Domini Matthiae Hebler*. Debrecen 1564. (RMNy 199.) Ajánlás.

³¹ RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért 1550–1650*. Bp. 1894. 12.

1565. május 1-én már a lutheránus Károlyi Andrást találjuk Abaújszántón – KOKAVINUS, Briccius naplójegyzetei. OSzK Kézirattára Fol. Lat. 350. f. 6v.

³² Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII. k. 117.

³³ A bekezdésben leírt eseményeket részletesebben tárgyalom két tanulmányomban: *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*. Bp. 1984. Kiadja az ELTE Bölcsészettudományi Kara Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke; *Egy Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Bp. 1984. 209–221.

³⁴ Főkapitányi instrukciója 1564. február 10-én kelt Bécsben – *Verancsics Antal összes munkái*. 9. k. Pest 1870. 40–46.

³⁵ ZOVÁNYI I. 291.

³⁶ VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*. ItK 1970. 134.

ségére. Ez magyarázza, hogy a háborús idők ellenére – ne feledjük: a háttérben dúl a harc a törökkel és a vele szövetséges erdélyi fejedelemséggel – viszonylag hamar kirobbantak az ellentétek a még kialakulóban levő helvét irányú egyház és antitrinitárius irányba hajló papjai között. Az 1566. január 22-re összehívott gönci zsinatra, melyen a tiszáninneni senioratusok prédikátorai vettek részt, már a kétfrontos küzdelem volt a jellemző, ez nyomja rá a bélyegét a zsinat első felében alkotott egyházi törvényekre is: amellett, hogy az önálló és a lutheránusoktól független egyházszervezetet erősíti, az egyik legfontosabb eleme a további újítások megtiltása.³⁷ A zsinat második felében zajlott le a hitvita Egri Lukács és Károlyi Gáspár között, ez volt az összefüggés másikkal, hogy ekkor még békés úton, vitában szüntessék meg a Szentháromság körüli nézeteltéréseket, melyeknek mibenlétéről Károlyiék Egerből és máshonnan pontosan értesülhettek. A vita Egri prozódiaival kezdődött, melyben – Kathona Géza elemzése szerint³⁸ – egy mérsékeltebb, Blandrata és Gentile nyomán járó antitrinitárius álláspontra helyezkedett, ez nagy vonalakban megfelelt az erdélyiek ezzel egyidejű megnyilatkozásainak. Károlyi válaszain – szintén Kathona Géza megfigyelése szerint – világosan látszik, hogy tisztában volt azzal, miféle nézetekkel áll szemben, s hogy ismerte a nemzetközi hitvitairodalom ide illő érvkészletét. Sokatmondó, hogy a gönci prédikátor mindig többekhez intézte a szavait, s hogy a vita Egri viszonyulásával ért véget – ez azt jelenti, hogy a békés megegyezés kísérlete kudarcot vallott, az antitrinitáriusok szabadon kifejezhették a nézeteiket, elítélő határozat nem született ellenük, s talán még a követők száma is szaporodott.

A gönci zsinattal az antitrinitarizmus a Tiszáninnenen nyíltan a porondra lépett, s csak idő kérdése volt, hogy mikor kerül szembe a Habsburg-államhatalommal és annak képviselőivel, hiszen itt a helyzet korántsem volt olyan kedvező számukra, mint Erdélyben. A hitvitákat azonban egyelőre háttérbe szorította a háború: 1566 augusztusától a tatár csapatok szinte az egész Tokajhegyalját és környékét elpusztították, s Eger várát is ostrom fenyegette, legalábbis Mágocsy Gáspár ettől tartott.³⁹ Egyébként az 1566-os évre Erdélyben sem a heves viták, hanem az összebékítési szándék, a marosvásárhelyi „sententia concors” volt a jellemző.⁴⁰

Egri Lukács helyzete Egerben mindenesetre kritikussá válhatott, ha hívei ragaszkodtak is hozzá, Mágocsy és papja, Szegedi Gergely egyetértésére sem számíthatott. Az egri főkapitány 1566. nyarának elején Krakón, Wittenbergen és Drezdán keresztül Genfbe küldte Thúri Mátyást és Szikszai Hellowaeus Bálintot, akik patrónusuk levelét és ajándékát vitték Bézának. Szabó János Győző feltételezése szerint ennek az utazásnak az antitrinitarizmus elleni küzdelemre való felkészítés volt a célja, s ez a körülmények ismeretében valószínűnek is tűnik. Amint kiderült, hogy Mágocsy 1567 tavaszától már nem lesz Eger parancsnoka, hazarendelhetette Szikszai Hellowaeus Bálintot, aki a prédikátor nélkül maradt városban a rektori állást foglalta először el.⁴¹

Eger prédikátor nélkülsége, vagyis Egri Lukács távozása logikus fejlemény volt, 1566 vége felé meghívták az ungvári plébánosi állásra, s ő ezt – mérlegelve a körülményeket – elfogadta.⁴² Ez a meghívás két dolgot jelenthetett: egyrészt azt, hogy az ungi senioratus papjainak jelentős része az antitrinitarizmushoz húzott, másrészt az sem kizárható, hogy Ungvár földbirtokosai és kegyurai, a Homonnai Drugethek közül is valaki támogatta őket. Ungvárott 1566 őszén még Ungvári Demeter volt a prédikátor, ezután azonban távozott innen. Csak annyit lehet róla tudni, hogy szentháromságihívő volt, részt vett az Egrit elítélő kassai zsinaton, s 1576–1578 között Szerednyén viselt lelkészi hiva-

³⁷ A zsinat iratait lásd: LAMPE, Friedrich Adolf (DEBRECENI EMBER Pál), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht 1728. 130–146.

³⁸ KATHONA Géza i. m. 406–409.

³⁹ KOKAVINUS, Briccius i. m. f. 4v.; PESTHY Ferenc levele a Magyar Kamarához, Eperjes 1566. október 16. Magyar Országos Levéltár E 41. 1566. No. 73.

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 14–15. (Ezentúl ZOVÁNYI II.)

⁴¹ SZABÓ János Győző, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez*. in *Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. XVIII. k. Eger 1981. 69–71.

⁴² Az első biztos adat róla mint ungvári prédikátorról 1567. november 17-éről való – LAMPE, F. A. i. m. 175.

talt.⁴³ Debreceni Ember Pál egyháztörténete szerint Egri az ungi esperesség seniori tisztét is viselte,⁴⁴ annak ellenére, hogy 1564-ben a már említett Gönci Andrást említi egy forrás ebben a hivatalban.⁴⁵ Hogy két senior volt-e, vagy Gönci helyett Egri Lukács lett, esetleg szakadás következett be az antitrinitáriusok és a helvét iránynál megmaradók között, nem tudni. Csak azt a tényt ismerjük, hogy az 1567. február 24–26-án összeült debreceni zsinaton a tiszántúli senioratusok mellett az abaúji, zempléni és borsodi esperességek képviselői is aláírták a II. Helvét Hitvallást, míg az ungi esperesség távol maradt.⁴⁶ Leszámítva a bizonytalan helyzetű gömör-kishonti senioratust ez azt jelenti, hogy az ungiak megindultak az önálló szervezkedés útján. Erre Melius Péter a megfelelő ingerültséggel is reagált, „A Debrecenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és Szentírás szerint való vallások” című műve szövegében így lett Egriből „csácsogó hólyag Lukács”. Ugyanebből a műből, melynek előszava 1567. július 16-án kelt, értesülünk arról is, hogy Egri tovább radikalizálódott, s a kolozsváriakhoz hasonlóan egyre inkább Servet tanait fogadja el. Melius éppen azt nevezi a „csácsogó hólyag Lukács” hazugságának, hogy a Szentlélek és Krisztus később teremtetek mint az Atya, ami jelentős változás a gönci zsinaton előadott óvatos tételekhez képest.⁴⁷

Ugyanabban az évben Egri valószínűleg egy művet is írt „De controversiis fidei quaestionibus” címmel, amelyet kéziratos formában terjeszthetett. Legalábbis ez olvasható ki a 18. századi tudós, Katona István művéből, aki, úgy tűnik, olvasta Szikszai Fabricius Balázsnak erre válaszul összeállított, s azóta ugyancsak elveszett munkáját.⁴⁸ Amennyiben tényleg létezett ez az írás, akkor már ugyanazokat a tételeket fejthette ki, mint amelyek nemsokára a kassai zsinaton is elhangzottak.

III.

Eddig is többször szó esett már Egri Lukács híveiről, neveket azonban egy kivételtől eltekintve nem tudunk mondani, főként azért, mert igen hamar elfojtották az itteni antitrinitárius mozgalmat, s forrásunk is kevés maradt erről a vidékről és erről a korról. Az egyetlen kivétel Csanádi Imre, akiről ezért illik néhány szót szólni. Csanádi szintén megjárta a wittenbergi egyetemet, 1551. június 4-én iratkozott be,⁴⁹ s ugyanazon év augusztus 19-én már fel is szentelte Bugenhagen Olaszliszkára papnak.⁵⁰ 1555-től Abaújszántón találjuk,⁵¹ 1557. június 13-án mint erdői prédikátor vett részt egy kolozsvári zsinaton,⁵² majd 1562-ben ismét Abaújszántón volt, ekkor érdemeire tekintettel Alaghy Jánostól egy házat és hozzá tartozó földet kapott.⁵³ Mint említettem, a helvét irányhoz való csatlakozása miatt Alaghy 1564 második felében elűzte Abaújszántóról,⁵⁴ ezután eltűnik a szemünk elől. 1566 körül bukkan fel Kassán, ahol már az antitrinitárizmus híveként kezdett titokban téríteni, ezért

⁴³ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII. k. 117, 119.; LAMPE, F. A. i. m. 214.

⁴⁴ LAMPE, F. A. i. m. 602.

⁴⁵ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII. k. 117.

⁴⁶ *Confessio et expositio fidei Christianae*. Debrecen 1616. (RMNy 1109) f. B. 4r–B 4v.

⁴⁷ KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1882. 534.

⁴⁸ KATONA István, *Historia critica regum Hungariae, stirpis Austriacae*. Tomulus VI. Ordine XXV. Buda 1793. 628. – A szöveg így hangzik: „Egri Lucas . . . scripsit de controversiis fidei quaestionibus adversus dogmata Calvini circa 1567 . . .”, Szikszai Fabricius Balázs „conatus est refutare Lucam Egri 1568.”

⁴⁹ BARTHOLOMAEIDES, Joannes Ladislaus, *Memoria Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pest 1817. 24.

⁵⁰ STROMP László i. m, 11.

⁵¹ Martini RAKOVSKÝ a Rakov, *Opera omnia I. Prodi sphaera latine versificata per Martinum Rakocium Pannonium Turociensem*. Wittenberg 1555. Bratislava 1974. 51.

⁵² TEUTSCH, D. Georg, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. Zweiter Teil: *Die Synodalverhandlungen etc.* Hermannstadt 1883. 19.

⁵³ *Történelmi Tár* 1897. 570–571.

⁵⁴ Lásd a 31. jegyzetet.

1567. január 30-án örökre kitiltották a városból.⁵⁵ Ezek után is a környéken maradt, 1568. február 5-én Sáros vármegyébe érkezett például ellene egy körlevél, kérve, hogy tiltsák ki őt onnan is.⁵⁶ Később Erdélybe ment, s Kalotaszentkirályon lett unitárius prédikátor.⁵⁷

Az antitrinitáriusok táborának megerősödése a tiszáninneni területeken rövidesen kihívta maga ellen az erőteljesebb ellenakciókat. Sorra érkeztek a buzdító levelek is: Georg Maior Wittenbergben 1567. május 27-én kelt levelében például a selmecbányaiakat óvta az antitrinitarizmustól,⁵⁸ míg Bèze augusztus 9-i levele, melyet általában a lengyelekhez és magyarokhoz intézett, egyenesen harcot hirdetett ellenük.⁵⁹ Mivel Perényi Gábor és Alaghy János 1567 nyarán bekövetkezett halálával a lutheranizmus északabbra szorult, a tiszáninneni helvét irányú egyház teljes erejével az új ellenfél ellen fordulhatott. 1567. november 15-én Göncön útjára indították az 1568. január 6-ra tervezett szikszói zsinat invitáló levelét, mellékelve hozzá a megvitandó tételeket.⁶⁰ Ez a zsinat ugyanolyan méretű lett volna, mint a korábbi debreceni, azzal a különbséggel, hogy ide még a felsőmagyarországi városok lutheránus papjait is el akarták hívni. A meghívó kelte után két nappal Károlyi Gáspár, Mohi Ferenc és a Kolozsvárról már 1566-ban visszatért Szikszai Fabricius Balázs levelet írt Lazar von Schwendi felsőmagyarországi főkapitányhoz, felkérve a lutheránus hivatásos katonát, hogy legyen a zsinat védnöke, kényszerítse odamenni az összes antitrinitáriust, de főleg Egri Lukácsot, adjon menlevelet a tiszántúliaknak, akik ellenséges területről jönnek, s vegye rá a lutheránusokat is a részvételre.⁶¹ Ezt a levelet küldöttség vitte Kassára Schwendihez, aki kérésüket azonnal elutasította. Indokai nyilvánvalóak: nem előzetesen kérték, hanem kész helyzet elé akarták állítani; számára már a helvét irányú egyház is eretnek volt, amely ellen éppen ez év július 30-án adott ki rendeletet Miksa császár,⁶² ilyen méretű zsinatot tehát, ráadásul ellenséges területről jövő prédikátorok részvételével, nem engedhetett meg, s különösen lehetetlen kívánság volt az is, hogy a lutheránusok néhány évvel a heves viták után elmenjenek Szikszóra olyan tételek megtárgyalására, melyek között az ostya használatának elvetése is szerepel. Annyit mindenesetre elért ez a küldöttség, hogy felhívta Schwendi figyelmét a kérdésre, Frölich Tamástól tudjuk, hogy ez jelentette az Egri elleni eljárás kezdetét.⁶³ Értesülve a szikszói zsinat betiltásáról a tiszántúli seniorok 1567. december 14-én egy értekezletre gyűltek össze Váradon, s a szikszói helyett egy újabb összejövetel megtartását határozták el 1567. február 2-án Debrecenben, amelyre meghívták az erdélyi antitrinitáriusokat is.⁶⁴

E ponton egy kissé meg kell állnunk, a szikszói zsinat kérdése ugyanis már eddig is sok vitát kavart, s ennek tételeire hivatkozva tulajdonít Kathona Géza Egri Lukácsnak anabaptista jellegű tanokat.⁶⁵

Először is szeretném leszögezni, hogy véleményem szerint a szikszói zsinatot, ellentétben Zoványi Jenő és mások állításával,⁶⁶ még szűk körben, egyházmegyei összejövetel formájában sem tartották meg 1568. január 6-án. Debreceni Ember Pál egyháztörténete közöl ugyan egy névsort a résztvevőkről,⁶⁷ mivel azonban ezek tiszántúli seniorok és Várad környéki papok nevei, nyilvánvaló, hogy valamiféle tévedés miatt a váradi értekezlet résztvevőinek névsora keveredett el máshová. Csak így

⁵⁵ RÉVÉSZ Kálmán i. m. 12.

⁵⁶ KOKAVINUS, Briccius i. m. f. 4v.

⁵⁷ Csanádi Imre életrajzáról: SZÖNYI Etelka, *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője*. ItK 1983. 501–508. — A cikk azonban több helyen téves következtetésekre jut, nem tudja, hogy Alaghy János már az 1550-es évek második felében Abaújszántó birtokosa volt (s nem 1565-től), s hogy 1565. május 1-én Csanádi már nem volt Abaújszántón.

⁵⁸ BREZNYIK János, *A selmecbányai ágostai hitvallású evangélikus egyház és lyceum története*. I. k. Selmecbánya 1883. 203–204.

⁵⁹ ZOVÁNYI II. 17.

⁶⁰ LAMPE, F. A. i. m. 171–173, 180–187.

⁶¹ LAMPE, F. A. i. m. 174–175.

⁶² ZOVÁNYI II. 20.

⁶³ FRÖLICH Tamás i. m. 108.

⁶⁴ LAMPE, F. A. i. m. 176–178.

⁶⁵ KATHONA Géza i. m. 409–417.

⁶⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A szikszói zsinat kérdéséhez*. Keresztény Magvető 1936. 262–265.

⁶⁷ LAMPE, F. A. i. m. 179.

magyarázható, hogyan írhatta a névsorban szereplő Melius Péter a János Jelenéseinek könyvéhez írt magyarázatainak előszavát Debrecenben 1568. január 8-án, két nappal a szikszói zsinat tervezett kezdő dátuma után.⁶⁸ Debreceni Ember Pál forrásában, Szilágyi Benjámin István „Synodalia” című gyűjteményében ez a névsor a zsinatra kitűzött egyik tétel másolata alatt van, amelyet a másoló „XIII. Propositio”-nak nevez az eredeti huszonegyedik helyett, ez a kenyér használatáról intézkedik az úrvacsorában az ostya helyett.⁶⁹ Zoványi Jenő szerint ez a szűk körben megtartott zsinat egyetlen megmaradt határozata,⁷⁰ s noha a XVII. századi másoló valóban azt írta, hogy ezt megvitatták az 1568-as szikszói zsinaton, az mindenképpen megmagyarázhatatlan, hogy akkor miért nem „articulus” a neve „propositio” helyett, s hogyan kerültek Schwendi tilalma ellenére a tiszántúliai Szikszóra, s miért nem volt ott senki a tiszáninneniek közül. E probléma egyetlen lehetséges megoldása az, hogy a XVII. századi másoló már nem ismerte a körülményeket, s ezért írta, hogy a szikszói zsinatot megtartották. A váradi névsor pedig csak úgy kerülhetett a propositiók alá, hogy a szikszói zsinatra kitűzött tételeket a váradi értekezlet ismét kitűzte az 1568. február 2-i debreceni zsinatra; a tizenhárom számra pedig az a magyarázat, hogy a szikszói tételek közül kimaradtak a tizenhárom és huszonhárom közöttiek, s a huszonegyediket odatették a végére tizenharmadiknak. Ezzel csak a Szentháromság körüli és az ostyahasználat elleni tételek maradtak, ezt vitatták volna meg az erdélyi antitrinitáriusok részvételével. Debreceni Ember Pál előtt ez nem volt világos, s ez okozta a bizonytalanságot és a heves vitákat az egyháztörténetesek körében.

Rátérve most már a szikszói tételek kérdésére, szeretném mindazt kétségbe vonni, amit Kathona Géza ezek alapján Egri Lukács állítólagos anabaptista nézeteiről mondott. Mint azt tanulmányában ő maga is elismerte, a források sehol sem nevezik Egri anabaptistának, s nem tulajdonítanak neki sehol sem ehhez hasonló nézeteket.⁷¹ A rendelkezésre álló adatok sokkal szélesebb körű ismeretében ezt csak megerősíthetem, hozzátéve, hogy Egri saját nyilatkozatai is csak antitrinitárizmusáról árulkodnak. A váradi értekezletről kibocsátott zsinatösszehívó levél például Servettel együtt emlegeti, mint aki tagadja, hogy Krisztus és a Szentlélek öröktől fogva nemeztetett az Atya hypostasisából,⁷² de hasonló tételekről beszélnek a később megemlíthető források is. Kathona Géza következtetéseinek alapja egyedül a következő bizonyítatlan tézis: „Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy a szikszói tételek Egri Lukács legkirívóbb tanításainak cáfolatát nyújtják anélkül, hogy a heterodox nézetek szerzőjének neve említetne”⁷³ Ezzel szemben én azt mondom, hogy jogos kétség merül fel azzal kapcsolatban, hogy a szikszói tételek mindegyike Egri tanaira vonatkozik-e. Mint már utaltam rá, az első tizenkét tétel tárgyalja a Szentháromság kérdését, s a tizenháromtól huszonegyig terjedő tételek az egyéb tévtanokat. Az 1567-eshez hasonlóan nagyméretűre tervezett zsinaton szemmel láthatóan az összes eretnekséggel és tévtannal le akartak számolni, így csak az egytől tizenkettőig terjedő pontok vonatkozhatnak Egrire, illetve az antitrinitáriusokra, a többi tétel, némileg szándékosan összesosva a különböző irányzatokat, az Arany Tamás-féle anabaptisztikus-népi reformáció ellen irányult, illetve az ostya használatának megtiltásával a lutheranizmus maradványai ellen is. Ennek jól látható bizonyítéka, amit Kathona Géza maga is észrevett,⁷⁴ hogy a tételek második részében két egymásnak ellentmondó tanítás cáfolatával is találkozunk: az egyik a predestináció szélsőséges, merev felfogása a XIII. tételben, a másik a predestináció elvetése és a szabad akarat hirdetése a XXI. tételben – e két tant egyszerre nem hirdethette Egri Lukács. Márpedig ha egy esetben elismerjük, hogy ezek a tételek nemcsak Egri tanait cáfolják, akkor nézeteinek megismerésére nincs más mód, mint saját maga és kortársai nyilatkozatainak vizsgálata. Mindezekon túl, ha figyelembe vesszük, hogy későbbi iratait, amelyben tanításait

⁶⁸ MELIUS Péter, *Az Szent Jánosnak tölt jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása* . . . Várad 1568. (RMNy 259.)

⁶⁹ SZILÁGYI Benjámin István, *Synodalia*. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen R 575. 281.

⁷⁰ ZOVÁNYI II. 20.

⁷¹ KATHONA Géza i. m. 424.

⁷² LAMPE, F. A. i. m. 178.

⁷³ KATHONA Géza i. m. 410.

⁷⁴ KATHONA Géza i. m. 411.

visszavonja, s amelyek csak a Szentháromság kérdését érintik, Frölich Tamás tökéletesen elfogadta, s nem kívánta meg semmiféle anabaptista tanítások visszavonását,⁷⁵ akkor csak azt mondhatjuk, hogy a szikszói tételek második részének Egrihez semmi köze nem volt. Az elmondottak ellenére Kathona Géza teológiai elemzése e téren is helytálló, meggyőzően bizonyítja az Arany Tamás-féle anabaptista színezetű irányzat továbbélését az 1560-as évek második felében is. Valószínűleg ide kapcsolható az Ungnad Kristóf egri főkapitány által kivégzett Gárgyános Máté és Mezőgyáni Ambrus esete,⁷⁶ Egerben – függetlenül Egri Lukács tevékenységétől – mindenféle eretneknek számító tanítás jó táptalajra talált nem utolsósorban a magyar végvári katonaság körében. Az egri várban szintén híveket toborzó Karácsony György-féle megmozdulás azonban már végképp nem kapcsolható össze a város egykori antitrinitárius prédikátorával, ezt Kathona Géza egy korábbi tanulmányában maga is meggyőzően bizonyította.⁷⁷ Végso következtetésként az szűrhető le tehát, hogy Egri Lukács nem tért el lényegesen az erdélyi antitrinitárius mozgalom irányvonalától, tartotta a kapcsolatot Dávid Ferencel és Blandratával.

IV.

Visszatérve az eseményekhez Lazar von Schwendi a magyar prédikátorok küldöttségének látogatása után azonnal cselekvésre szánta el magát, s talán még az 1567-es év decemberében letartóztatta Egri. Erre mutat, hogy a kassai zsinat napján, 1568. január 27-én Blandrata már tudott Egri letartóztatásáról, s Lengyelországba írott levelében éppen ezzel indokolta meg, hogy miért nem mennek el a február 2-i debreceni zsinatra: szerinte Melius tartóztattatta le az ungvári prédikátort, s őket is el akarja fogatni a németekkel.⁷⁸ Ez a téves elképzelés, amely szerint Melius Péter volt Egri rabságának oka, általánosan elterjedt volt az erdélyi antitrinitáriusok között, olyannyira, hogy amikor az 1569-es nagyváradai hitvitán Károlyi Gáspár eldicsekedett Egri, úgymond, legyőzésével, az antitrinitárius jegyzőkönyvíró nem ellene, hanem Melius ellen fakadt ki dühös széljegyzetekben.⁷⁹ A hírek bizonytalanságára mutat az is, hogy Blandrata úgy tudta: Egri elengedték és száműzték. De Blandrata levele előtt hét nappal már Dávid Ferenc is ugyanerről beszélt és ugyanezzel indokolta, hogy miért nem megy el a debreceni zsinatra, amikor január 20-án megírta a Tordára március 3-ára kitűzött, és Gyulafehérvárról megtartott hitvita invitáló levelét.⁸⁰

A fogságba vetés után – amely könnyű dolog volt, mert Ungvár városát éppen Schwendi erődítette meg 1566-ban, s jelentős őrseget is tartott ott⁸¹ – Egri Lukácsot Kassára szállították, s a felsőmagyarországi főkapitány saját maga hívott össze egy szája íze szerint való zsinatot az elítélésére. Az adatok egyértelműek, nemcsak Blandrata és Dávid Ferenc, de Frölich Tamás⁸² és Kassa város jegyzőkönyve⁸³

⁷⁵FRÖLICH Tamás i. m. 111

⁷⁶KATHONA Géza i. m. 413–416.

⁷⁷KATHONA Géza, *Karácsony György „szent hada” 1569–1570*. Egyháztörténet 1958. 265–280.

⁷⁸BLANDRATA György levele „ad ecclesias Minoris Poloniae”, Segesvár 1568. január 27., in *Historia reformationis Polonicae* ... authore Stanislaw Lubieniec, equite Polono. Freistadii 1685. 229–230.

⁷⁹DÁVID Ferenc, *Az váradai disputációnak ... igazán való előszámlálása* ... Kolozsvár 1570. (RMNy 286.) T 4.

⁸⁰DÁVID Ferenc, *Literae convocatoriae ... ad indictam synodum Thordanam ad tertium Martii diem* ... Gyulafehérvár. 1568. (RMNy 251.) A 3.

⁸¹Ungvári öregek tanúvallomása 1619-ből. OSzK Kézirattára Fol. Lat. 1999. f. 59v.; 1566 május–június-ban Schwendi maga is Ungvárott tartózkodott, innen írott levelei Gyalui Torda Zsigmondhoz: Magyar Országos Levéltár E 41. 1566 No. 40, 44, 47.

⁸²FRÖLICH Tamás i. m. 108.: „Curavit itaque sua Magnificentia [ti. Schwendi] Lucam vincum huc adduci.”

⁸³Archív mesta Kosic H III/2. mac. 14, fol. 62a. – idézi: RÉVÉSZ Kálmán i. m. 9.

is egyértelműen bizonyítja, hogy a kassai zsinatot egy fogoly ellen tartották, Károlyi Gáspár nyilatkozata, amely alapján ezt Kathona Géza kétségbe vonta, nem felelt meg a valóságnak.⁸⁴ A zsinatot Kassán tartották a plébánia épületében 1568. január 27-étől, elnöke Frölich Tamás kassai elsőpap volt.⁸⁵ Résztvevői a felsőmagyarországi városok lutheránus papjai és a tiszáninneni helvét irányú esperességek prédikátorai voltak, az utóbbiaknak természetesen csak alárendelt szerep jutott a nyolc napig tartó összejövetelen. Egri itt huszonhét cikkben terjesztette tanait az összegyűlteket elé, ezekből – mint azt Kathona Géza elemzése megmutatta – kitűnik, hogy a gönci zsinat óta – párhuzamosan az erdélyi fejlődéssel – nézetei erősen a serveti tanok felé tolódtak el.⁸⁶ A háromsághívők ugyanannyi részből álló ellenirátából a vita hiányára lehet következtetni; nem érvelnek, hanem egyszerűen csak ellentételt állítanak szembe a tétellel – Egri elítélése az adott helyzetben nem lehetett kétséges. A zsinat résztvevői aláírtak egy közös hitvallást a Szentháromságról, majd eloszlottak. Egri még egy darabig Kassán tartották, március 15-én pedig, miután döntés született róla, Szádvárba szállították; ezt a Torna vármegyei erősséget Schwendi foglalta el egy évvel ezelőtt Bebek Györgytől.⁸⁷ Rabságának körülményei jók voltak, berendezett, fűtött szobát, megfelelő élelmet és könyveket kapott, írhatott is, amit akart, csupán a külvilágtól szigetelték el. Egyelőre azonban nem tört meg, kitartott korábbi nézetei mellett.⁸⁸ A vele való bánásmódban nem kis szerepe lehetett Schwendinek és közismerten toleráns nézeteinek, mint ahogyan uralkodója, Miksa is hasonló szellemben intézte az ilyen ügyeket. Az elzási származású főkapitány még ez évben itthagya az országot, a rábízott feladatokat elvégezte, a drinápolyi béke megkötése előtti csendesebb időszakban még arra is futotta az erejéből, hogy elfojtsa a rábízott országrészben az antitrinitárius mozgalmat.

V.

A kassai zsinat a közvéleményben nagy visszhangot keltett, de az erdélyi antitrinitáriusokat Blandrata és Dávid zsinat előtti megnyilatkozásától eltekintve, úgy látszik, annyira lekötötte a küzdelem, hogy Egriről szinte teljesen megfeledkeztek. Egyedül Basilius István néhány mondata utal 1568 októberében a királyi Magyarországon élő antitrinitáriusokra. Ezt írja: „Sok patvarokról emlékezhethetném ezaránt, melyekkel engemet a több tisztbeli uraimmal és társaimmal egyetembe terheltek és most is terhelnek mind itt Erdélybe s mind Magyarországba... imádkozunk érte, mert nem tudják mit mívelnek.” Másutt: „Mert hiszem, hogy sok lelki éhezők és szomjúhozók várják írásinkat Magyarországba, holott tiltva vagyon.”⁸⁹ Basilius eme utóbbi megnyilatkozásában a térítés szándéka nyilvánul meg, ezt ő maga tettekre váltotta társaival együtt, amikor később, okulva Egri esetén, a Tiszántúlon és a török hódoltságban szervezett új gyülekezeteket, ott, ahol nem volt velük ellenséges államhatalom. Ezenkívül már csak Károlyi Gáspár provokálja ki az 1569-es nagyváradai hitvitán az antitrinitárius jegyzőkönyvről dühös megjegyzéseit.⁹⁰

A felsőmagyarországi lutheránusokban az ügy már sokkal mélyebb nyomot hagyott, a kassai zsinat egyik résztvevője, Briccius Kokavinus naplófeljegyzéseiben megörökítette az eseményeket; tőle tudjuk, hogy Leuthamer János, Schwendi utódjának, Johann Rübernek az udvari papja, aki már Kassán is jeleskedett, 1569. augusztus 16-án Eperjesen nyilvános prédikációban cáfolta Egri tanait.⁹¹ Frölich Tamás levélben számolt be az egész ügyről a wittenbergi egyetem tanárainak a fogoly prédikátor halála

⁸⁴ KATHONA Géza. i. m. 423.

⁸⁵ FRÖLICH Tamás i. m. 108–110.; LAMPE, F. A. i. m. 187–215.

⁸⁶ KATHONA Géza i. m. 417–422.

⁸⁷ KOKAVINUS, Briccius i. m. f. 3v, 5v.

⁸⁸ FRÖLICH Tamás i. m. 110.

⁸⁹ BASILIUS István, *Egynehány kérdések a keresztyéni igaz hitről...* Gyulafehérvár 1568. (RMNy 243.) Ajánlás Pókai Jakabnak.) (3r-v.

⁹⁰ Lásd a 79. jegyzetet

⁹¹ KOKAVINUS, Briccius i. m. ff. 12v-13r. – Az idézethez hasonló kéziratok másolatok egybehangzóan 1566-ot írnak, ez azonban már az elveszett eredetiben is elírás lehetett 1569 helyett.

után, 1574. február 16-án,⁹² s egy másik volt résztvevő, Meltzer Gergely még 1578-ban is huszonnyolc oldalt szentelt a Kassán hallott antitrinitárius tanítások cáfolatának.⁹³ Nem lehetetlen, hogy más antitrinitárius munkák társaságában Egri téziseit is megküldték Wittenbergbe 1568 elején, az egyetem tanárai ugyanis 1568. május 12-én kelt levelükben a magyar egyházaknak megköszönték az ilyen tartalmú kéziratokat és könyveket, s megígérték, hogy cáfolatot fognak rájuk írni.⁹⁴

A katolikus klérus a maga módján szintén véleményt formált az esetről. Petrus Illicinus, aki ekkoriban Magyarországon tartózkodott, 1581-ben dicsekedve emlegette, hogy másként végződött volna a dolog, ha ott lett volna Kassán, csak nem akarta az Isten, hogy a szintén eretnek lutheránusoktól és kálvinistáktól fogadjon el szolgálatot.⁹⁵ A bécsi pápai nuncius értesülve némileg torzított formában a történetekről, több alkalommal sürgette mind Miksa császárt, mind Schwendit Egri kivégzésére, azok azonban erre nem voltak hajlandók.⁹⁶ Nem volt tehát teljesen légből kapott az a híresztelés, amely szerint Schwendi a foglyot máglyára ítélte volna, s amely miatt Dudith András 1568. március 12-én Krakkóból egy kegyelmet és száműzetést kérő levelet írt Miksának. Miksa március 26-án válaszolt, nagy vonalakban ugyanazt elmondta, mint amit Frölich Tamástól tudunk, s hozzátette: parancsára mindaddig börtönben fogják tartani Egri, míg meg nem változtatja álláspontját. Dudith április 9-i válaszában nyugtázta a hallottakat, s nem tért vissza többet az ügyre.⁹⁷

A közvetlenül érintett helvét irányú egyház tagjai hagyták ránk a legtöbb ilyen irányú adatot. Szikszai Fabricius Balázs talán már közvetlenül a kassai zsinat után megírta „Refutatio argumentorum Lucae Agriensis” című művét, leírva benne részletesen a kassai zsinat lefolyását; ezt nem lehetetlen, hogy ki is nyomtatták, mára azonban elveszett, vagy szerencsés esetben valahol lappang. Amint arra kitértem, Katona István a 18. század végén úgy írt róla, mint aki olvasta, Újfalvi Imre 1597-ben viszont csak hallomásból ismerte, példányt nem látott belőle.⁹⁸ A svájciakat a történetekről a már szintén említett Thüri Mátyás értesítette: 1568. március 28-án egy levelet küldött Wittenbergből Bullingernek, és egy másikat Johann Wolfnak, az utóbbi levél mellékleteként Egri tételeit és egy ellene írt könyvet is útnak indított, ez talán Szikszai Fabricius könyve volt.⁹⁹ Bézának három tiszáninneni senior, Károlyi Gáspár, Hevesi Mihály és Szikszai Gergely írt Göncről 1568. május 1-én, több más mellett Egri tanításairól, elítéléséről is beszámoltak, s kérték, hogy írjanak a svájciak könyvet az antitrinitárizmus ellen.¹⁰⁰ Közben itthon megindult a küzdelem Egri Lukács megmaradt hívei ellen. Ennek egyik állomása lehetett az a zempléni zsinat, amelyet Ceglédi Ferenc senior 1568. augusztus 24-ére hívott össze Sárospatakra.¹⁰¹ Frölich Tamástól tudjuk, hogy végül is minden antitrinitárius prédikátort sikerült békés úton, reverzális aláíratásával visszafogadni a helvét irányú egyházba.¹⁰² Dávid Ferenc,

⁹² Lásd az 5. jegyzetet.

⁹³ MELTZER Gergely, *Confessio verae religionis*. Besztercebánya 1578. (RMNy 407.) H 4v-K 4v.

⁹⁴ A levél kéziratossá másolata: *Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára*, Sárospatak Kt. 22b. ff. 1–3.

⁹⁵ ILLICINUS, Petrus, *Ad Transilvanos... paraeneticon*. (Olmütz?) 1581. C 2r.

⁹⁶ *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken*. Zweite Abteilung. 1560–1572. VI. Band. Bearbeitet von Ignaz Philipp DENGEL. Wien 1939. 143.

⁹⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei, Staatenabteilungen Ausserdeutsche Staaten, Polen I. 1568 Januar-Dezember, Karton 15. ff. 34–35, 40–42, 47–48. (Magyar Országos Levéltár W 3163. mikrofilmtekercs – az adata Pirnát Antal hívta fel a figyelmemet.)

⁹⁸ KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu... Basilii Fabricii Szikszoviani*. Wittenberg 1577. (RMK. III. 665.) H 4v.; KATONA István i. m. i. h.; Conrad GESNER – Josias SIMLER – Johann Jacob FRISIUS, *Bibliotheca...* Zürich 1568. 108.; ÚJFALVI Imre ajánlása Krakkai Demeterhez, in *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum clarissimi viri domini Basilii Fabricii Zikszovii*. Debrecen 1597. (RMNy 802.) (:):3.

⁹⁹ *Miscellanea Tigurina, edita, inedita, vetera, nova, theologica, historica etc. omnia partim rariora, partim lectu ad profectum in eruditione et pietate utilia*. II. Theil. II. Ausgabe. Zürich 1723. 207–213.; LAMPE, F. A. i. m. 219–223.

¹⁰⁰ *Correspondance de Théodore de Bèze*. Tom. IX. (1568) Genève 1978. 235–239.

¹⁰¹ LAMPE, F. A. i. m. 218.

¹⁰² FRÖLICH Tamás i. m. 112.

Egri Lukács és mások tanainak gyors és széleskörű elterjedését mutatja, hogy a szentháromságtagadás beszúrgása miatt szükségessé vált, hogy a wittenbergi magyar coetus tagjai is aláírjanak egy hitvallást, s letegyenek egy ezután kötelezővé vált esküt. Ezt először 1568. szeptember 1-én vezették be, s a szövegben név szerint említve Egri Lukács tanait is elítélték.¹⁰³

Szólni kell még arról is, hogy Egri működésétől függetlenül is felbukkant az antitrinitárizmus a királyi Magyarország keleti felében, elsősorban a Szepességben, de más, nem magyarok által lakott területeken is főként Lengyelországból jövő hatásra. 1570. november 30-án például nem véletlenül hívta össze a szepesi prédikátorokat Bornemisza Gergely prépost, nyomatékosan óvván őket az arianizmustól és a sakramentárizmustól.¹⁰⁴ Ugyanezen év március 8-án Miksa is leiratban tiltotta ugyanezeket az irányzatokat a felsőmagyarországi városoknak.¹⁰⁵ Elsősorban Csanádi Imre működéséhez kapcsolható az antitrinitárizmus kassai jelentkezése, ahol egyébként emellett anabaptisták is feltűntek. 1570-ben egy Borbély Orbán nevű kassai polgár nyíltan dicsérte Egri és Csanádi tanításait,¹⁰⁶ a következő évben pedig az itt székelő Szepesi Kamara számára kiadott új utasítás külön feladatává tette ennek az intézménynek a kóborló „doctores Arrianae sectae” (az ariánus szekta igehirdetői) elleni küzdelmet.¹⁰⁷ A szaporodó tilalmak és rendeletek, amelyek 1568 óta már nem csak a sakramentáriusokra, hanem az ariánusokra is vonatkoztak, végül oda vezettek, hogy az 1572-es országgyűlésen felmerült az a kívánság is a köznemesség részéről: az antitrinitáriusokat könyveikkel együtt meg kell égetni.¹⁰⁸

VI.

Mindezek közben Egri Lukács Szádvárott makacsul kitartott nézetei mellett, s egy zsinat összehívását követelte, ahol szabadon megvédhetné magát. Írt két hitvallást is, ezekben Frölich Tamás szerint visszatért Gentile kevésbé radikális nézeteihez, de homályos és kétértelmű fogalmazásban.¹⁰⁹ Börtönéveinek, s egész életének is egyetlen valóban irodalmi terméke egy magyar nyelvű vers volt, amelynek egy részletét latinra fordítva Frölich mentette meg az utókornak. Ez magyar prózára visszafordítva így hangzik:

„Az volt a pápa legfőbb tévedése,
hogy az Istent három örök személyből állította lenni:
örök Atyából, Fiúból és Szentlélekből,
s hogy egyik személy a másikból ered;
ilyen hitet terjesztett a pápa,
hogy, noha az örök Isten csak egy,
mégis három örök személye van,
s mindegyik személy tökéletes Isten;
keresztény, vizsgálj meg ezt az esztelenséget,

¹⁰³ SZABÓ Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Halle 1941. 30–40.

¹⁰⁴ PIRHALLA Márton, *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899. 274.

¹⁰⁵ ZOVÁNYI II. 175.

¹⁰⁶ RÉVÉSZ Kálmán i. m. 12.

¹⁰⁷ EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Bp. 1946. 159, 164.

¹⁰⁸ Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerkeszti FRAKNÓI Vilmos. Ötödik kötet 1564–1572. Bp. 1877. 346.

¹⁰⁹ FRÖLICH Tamás i. m. 110.

s nézd meg ezt a csalást,
 mit tanított a pápa igazságként,
 s mit védelmezett tűzzel, vízzel, vassal:
 A nemző Atya neki valódi Isten volt,
 a nemzett Fiú is mind személy, mind valódi Isten volt,
 tehát az Atya önmagában is valódi Isten volt,
 és a Fiú hasonlóképpen önmagában volt az a valódi Isten:
 a pápának ezt a tanítását nem találod,
 még ha fellapozod a próféták és apostolok minden írását is.”¹¹⁰

Ilyen típusú vers nem sok maradt ránk, Majssai Benedek 1570-es éneke ilyen,¹¹¹ és egy Dávid Ferencnek tulajdonított 1568-ban megjelent gúnyvers.¹¹²

A makacs ellenállás, s talán ez a vers is végül azt eredményezte, hogy Egri Lukácsot 1572-ben átvitték Jászó várába, amely ekkor Bornemisza Gergely jászói és egyben szepesi prépost, valamint váradí püspök kezében volt. Helyzete lényegesen nem rosszabbodott, csak annyiban, hogy a katolikus egyház őrzetébe került. Ekkor elkezdte tanulmányozni az Újtestamentumot, valamint azokat a teológiai munkákat, amelyeket kezébe adtak,¹¹³ főként Georg Maior¹¹⁴ és Josias Simler¹¹⁵ könyvét. A dolog érdekessége, hogy a svájci és a wittenbergi mű is magyarországi kérésre és Magyarországról kiküldött antitrinitárius iratok alapján készült, így Egri valóban az őt is foglalkoztató problémákkal találkozhatott bennük. A hosszú elszigeteltség, a könyvek, s a Bornemisza személyében jelentkező fenyegetés végülis megtörték a fogoly prédikátort: megtérő nyilatkozatot írt,¹¹⁶ valamint húsz érvet

¹¹⁰FRÖLICH Tamás i. m. 110–111. – A szöveg a nagyjából következetesen írt nagybetűkből eredő tagolásban így hangzik latinul:

„Hoc fuit caput errorum Papae,
 Quod Deum dixerit, tres aeternas personas:
 Aeternum Patrem, Filium et Spiritum Sanctum;
 Et quod una persona ab alia prodierit;
 Talem fidem promulgari curavit Papa,
 Quod etsi Deus aeternus unus tantum fuerit,
 Sed tres aeternae personae illi fuerint,
 Et quaelibet persona perfectus Deus fuerit:
 Attende, Christiane, hanc amentiam, palpatu,
 et oculis conspicias deceptionem,
 Quam Papa pro veritate docuit,
 Et eam igne, aqua ferroque defendit:
 Generans Pater ei fuit verus Deus,
 Genitus Filius quoque et persona et verus Deus,
 Ergo Pater fuit sibimet quoque verus Deus,
 Filius similiter fuit sibimet ille verus Deus:
 Hanc Papae fidem non invenies,
 etiam si evolves omnia scripta Prophetarum et
 Apostolorum etc.”

¹¹¹MAJSSAI Benedek, *Két ének* . . . Kolozsvár 1570. (RMNy 290.)

¹¹²DÁVID Ferenc, *Dehortatio et descriptio Dei tripersonati*. Gyulafehérvár 1568. (RMNy 248.)

¹¹³FRÖLICH Tamás i. m. 111.

¹¹⁴MAIOR, Georg, *De uno Deo et tribus personis divinitatis*. Wittenberg 1569. Ajánlása Csáky Mihálynak szól.

¹¹⁵SIMLER, Josias, *De aeterno Dei Filio* . . . Zürich 1568.

¹¹⁶*Confessio et conversio Lucae Agriensi captivi, qui in Antitrinitariorum haeresin fuerat prolapsus*. in: SZILÁGYI Benjámin István i. m. 55–58.

sorakoztatott fel a Szentháromság tanának védelmében az Ujszövetségre támaszkodva¹¹⁷ – e két irat máig is kiadatlan.¹¹⁸ Ezek után 1573 januárjában egy újabb rövid hitvallásában még azt is kijelentette, hogy kész az erdélyi antitrinitáriusok ellen küzdeni, ha kiengedik.¹¹⁹ A megtérés hírére Frölich Tamás kérte Johann Rüber felsőmagyarországi főkapitányt Egri szabadon bocsájtására, hogy egy zsinaton magyar nyelvű nyilvános hitvallást tehessen, Bornemisza Gergely azonban továbbra is fogságban tartotta. Ez részéről érthető, egy antitrinitáriusból helvét irányúvá visszaváltozott prédikátor számára csaknem ugyanolyan eretnek volt mint korábban. Nem sokkal ezután, valamikor 1574 legelején Egri megbetegedett, s jászói börtönében meghalt. Frölich túlozva ezt írta ekkor Wittenbergbe: nem maradt más antitrinitárius az egész országban, mint azok a kolozsvári ebek, Dávid Ferenc, Blandrata és Heltai Gáspár, valamint a két száműzött a heidelbergi akadémiáról, akik hozzájuk csatlakoztak.¹²⁰ Ha nem is volt igaza, mégis jól érezte a cezúrát: Egri bebörtönzésével, „megtéréseivel” és halálával elenyészett a lehetősége annak, hogy az antitrinitárizmus tartósan megvesse a lábát a királyi Magyarország területén.

VII.

Hátramaradt még az a kérdés, vajon vezéregyéniség volt-e Egri Lukács. Károlyi Gáspár ugyan közepesen tanult embernek nevezte őt,¹²¹ művei és kortársainak nyilatkozatai azonban mást mondanak. Nemcsak Blandrata tartotta kiválóan képzettnek,¹²² de Kassai Császár György is azt írta Szikszai Fabricius Balázsról írt halotti beszédében, hogy mind a latinban, mind a görögben igen tanult volt.¹²³ S noha az erdélyi antitrinitárius mozgalommal párhuzamosan haladt, arra Blandrata is utalt, hogy bizonyos tanokban nem követte őket, önálló irányzatot képviselt.¹²⁴ Ez az önállóság és eltérés csak azoknak a gyermekkeresztelést elvető anabaptisztikus tételeknek az el nem fogadásában jelentkezhetett, amelyeket 1568. január 20-án adott ki Dávid Ferenc a már idézett zsinati meghívója végén,¹²⁵ a Szentháromság kérdésében ugyanis – amint azt Blandrata maga is megerősítette – egyetértettek. Mindezek alapján nem vonható kétségbe, hogy ott a helye a magyar reformáció antitrinitárius ágának vezető egyéniségei között.

¹¹⁷ *Argumenta per eundem Lucam Agiensem ex scripturis novi testamenti desumpta, habentia certissimam ἀπόδειξιν, quod Sermo Dei aeternus, per quem sunt condita omnia, fuerit persona viva, et filius Dei unigenitus etiam ante assumptam humanam naturam, contra veteres et novos haereticos*, in SZILÁGYI Benjámin István i. m. 58–62.

¹¹⁸ ZOVÁNYI II. 22. – Zoványi Jenő itt utal e két 1572-re datálható írásra is, a vonatkozó bekezdéshez azonban nincs jegyzet.

¹¹⁹ LAMPE, F. A. i. m. 215–217.

¹²⁰ FRÖLICH Tamás i. m. 111–112.

¹²¹ KÁROLYI Gáspár levele Bèze-hez, in *Correspondance de Théodore de Bèze*. Tom. IX. (1568) Genève 1978. 237.

¹²² BLANDRATA György i. m. 229.

¹²³ KASSAI CSÁSZÁR György i. m. i. h.

¹²⁴ BLANDRATA György i. m. 229. – A szöveg így hangzik: *Melius Péter „per Lazarum Svendi jusserat in carcerem conjici Dominum Lucam Agriensem, Pastorem omnium eruditissimum, fratrem nostrum, qui tametsi rem totam ad unguem non teneat (kiemelés tőlem – Sz. A.), disputabat ad mortem usque paratus subeundum Verbum ante carnem Filium Dei nisi in praedestinatione nec dici, nec esse posse . . .”*

¹²⁵ Lásd a 80. jegyzetet.

LA "CONVERSION" DE LUKÁCS EGRI

Lukács Egri est une figure caractéristique, mais jusqu'ici peu connue de la Réforme hongroise. Il a fait ses études de 1522 à 1555 à Wittenberg où il appartenait aux élèves préférés de Melanchthon. Après son retour, il est devenu pasteur d'abord dans sa ville natale, à Eger, puis, à partir de 1558, prédicateur hongrois à Kolozsvár, où il est devenu adhérent, parmi les premiers, de la tendance helvète de la Réforme. Il a écrit un livre contre Francesco Stancaro et il a pris part à la traduction du Nouveau Testament rédigée par Gáspár Heltai. Sous l'influence de Ferenc Dávid et de Blandrata, plus tard il a commencé à douter du dogme de la Trinité, et il est retourné à Eger en 1565 comme le partisan d'un antitrinitarisme modéré, suivant la trace de Gentile. Il a acquis vite des partisans pour ses doctrines, et au mois de janvier de 1566, au synode de Gönc, il a soutenu sa thèse au cours d'une dispute religieuse aussi. Puis il est devenu plus radical encore, et il s'est approché de plus en plus de la conception de Servet. A la fin de 1566, au commencement de 1567, il est devenu premier pasteur (curé) à Ungvár, et plus tard il a eu des conflits avec l'église helvète, surtout quand les prédicateurs de la région d'Ungvár n'ont pas signé la deuxième Confession Helvète à Debrecen, au mois de février 1567. D'abord on a cherché à convoquer contre lui un synode à Szikszó, mais le luthérien Lazar von Schwendi, commandant en chef de la Haute Hongrie, ne l'a pas permis, mais il s'est mis, lui-même, à régler cette affaire. Il a fait arrêter Egri et transporter à Kassa, et il a convoqué, dans cette même ville, un synode des pasteurs luthériens et helvètes, sous la présidence du premier pasteur de Kassa. Egri a été condamné et, par un ordre royal, emprisonné dans la forteresse de Szádvár, jusqu'à ce qu'il retire ses doctrines. Lui, il est resté inébranlable, par la suite aussi, dans ses conceptions, de plus, il a écrit un poème en langue hongroise contre la Trinité. C'est pourquoi, en 1572, il a été transporté dans la forteresse de Jászó où il a été confié à la garde d'un évêque catholique, Gergely Bornemisza. Là, sous l'influence des livres qu'il a reçus, les ouvrages de Josias Simler et Georg Maior, de même que sous celle du Nouveau Testament, il a écrit plusieurs déclarations de conversion. Mais c'est en vain que son ancien condisciple à l'université et plus tard son juge, Thomas Frölich (nommé Benz aussi), le premier pasteur de Kassa a prié sa mise en liberté, il est resté prisonnier et il est mort d'une maladie au commencement de 1574. Contrairement à l'assertion antérieure de Géza Kathona, il n'a pas proclamé des doctrines anabaptistes; dans sa personne, c'est le mouvement antitrinitarien transylvain qui a essayé de gagner du terrain dans la partie orientale du pays gouverné par les Habsbourg.

NEMZET, NYELV, IRODALOM

(Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)

I.

Az 1780-as évek magyar irodalmában erőteljesen előtérbe kerül a haza – vagy a nemzet – fogalma.¹

Ez kétségkívül új fejlemény a felvilágosodáskor Magyarországnak szellemi életében s újdonsága éppen akkor mutatkozhat meg, ha az évtizedben fellépő írók törekvéseit azokkal a tendenciákkal szembesítjük, amelyek a magyar felvilágosodás első nemzedékének a hetvenes évek folyamán kibontakozó irodalmában érvényesültek. A két generáció viszonyát ebben a vonatkozásban jól szemléltetheti Orczy Lőrincnek, a hetvenes évek legtekintélyesebb írójának 1787-ben megjelent verseskötönyve. A Költeményes holmi egy nagyságos elmétől című gyűjteményt Révai Miklós rendezte sajtó alá és írt elé egy bevezető költeményt, amelyben Orczy hajdani támogatójának szellemét idézi: Barkóczi Ferenc esztergomi érsek „hamvait” szólítja meg. A mintegy kilenc lapos verses előszó és a kötetben található – túlnyomórészt még az 1760-as évek első felében írott – versek összehasonlítása jól mutatja, hogy egymástól alaposan eltérő nyelven beszél az idős poéta és a fiatal kiadó. Orczy verseinek világában a nemzet láthatóan és közvetlenül nem játszik lényeges szerepet (a szó maga is csak néhányszor bukkan elő a kötetben),² előtérben itt az erkölcs, pontosabban: a helyes és ésszerű magatartás kérdései állnak, s ezek a kérdések a kötet költeményeiben egyáltalán nem alkotnak kialakult rendet: a fényűzés voltaire-i szellemet idéző apologetájának és a mértékletes életvitelre figyelmeztető sztoikus moralistának a tanácsai küszködnek egymással.³ Révainak a kötet egészéhez képest jelentéktelen terjedelmű bevezetője viszont nem is utal az Orczy-versek középpontjában álló erkölcstan problémákra, de tele van olyan szavakkal és kifejezésekkel („romlani indult Haza”, „Magyar Nagyság”, „Haza java”, „anya nyelv nevelgetése”, „Oszlopa hazának”, „Haza szeretés”, „fényt és jobb ízt adni a Haza nyelvének” stb.), amelyek önmagukban is a haza állandó és erőteljes jelenlétére utalnak a fiatal szerző gondolatvilágában.

A két költő között így módon megmutatkozó különbség a két nemzedék között általában is meglevő különbséget érzékelteti ugyan, de tévedés lenne ezt úgy értelmezni, hogy a nemzet a nyolc-

¹ Az olvasó bizonyára hamar észreveszi, hogy ez a tanulmány a magyar felvilágosodáskor nemzetfogalmával kapcsolatos kérdéseknek csak viszonylag kis hányadát elemzi. Részben ez teszi lehetővé, hogy eltekintsünk a haza és a nemzet fogalmai között eredetileg meglevő (vö. SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*, in *Nemzet és történelem*, Bp. 1984.² 13–187.) tartalmi különbség vizsgálatától. A különbség alighanem a XVIII. század végén is létezik, de tárgyunk szempontjából bizonyosan nincs szó olyan markáns fogalmi elkülönülésről, mint pl. a francia politikatörténetben a nation és a patrie között (vö. Jean-Yves GUIOMAR, *L'ideologie nationale*, Paris, 1974.).

² A Barkóczi Ferenchez írott prózai ajánlásban esik szó arról, hogy „ezen zavart” írásnak a célja eredetileg az volt, hogy a szerző fel akarta „ébreszteni” „Nemzetünket” írásra (12), a kötetben magában pedig egyetlen olyan vers van, amelynek a haza a főszereplője – A magyar Hazának című költeményben (48–51) azért örvendezik a poéta, mert régóta nem pusztította az ellenség határait.

³ Erre s a következőkre l. BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* (Bp. 1976.) vonatkozó fejezeteit.

vanás évek íróit elsődlegesen befolyásoló eszmének tekinthető, Orczy és költőbarátai számára viszont még nem bírt különösebb jelentőséggel. A nemzet (vagy a haza) emlegetésében megmutatkozó s igencsak feltűnő mennyiségi eltérések ebben az esetben nem a nemzet kérdései iránt való érdeklődés mértékére, erősebb vagy gyengébb intenzitására utalnak, az eltérések a két nemzedék számára érvényes nemzetfogalom eltérő tartalmával vannak összefüggésben. A felszínen ebből annyi látszik, hogy a nyolcvanas években a nemzetfogalom gyakran és erőteljesen nyilatkozik meg, a hetvenes évek költőinek munkáiban viszont rejtőzködő marad, ami általában azt jelenti, hogy gondolataik gyakran indulnak ugyan felőle, de red viszonylag ritkán irányulnak. A gondolkodásnak ezt a tendenciáját csak felerősíti, hogy az 1760-as évek közepe óta a nemesség egyre inkább védekezésre kényszerül a „magyar szabadság”-ot „lassankint” csorbító Bécs ellenében s mivel az ő politizálásuk a leggyakrabban és a legszívesebben nem nyíltan, hanem burkoltan, egy jellegzetes erkölcsi álláspont alakjában jelentkeznek – a nemzet fogalmát náluk voltaképpen maga a nemzet érdekében feltámadó politikusi indulat takarja el. Ez a politizáló életbölcsség, amelyet a hetvenes évek Orczyja képviselt a legkiérleltebb változatban, de amelynek tételeit a vele levelező jóbarát, Barcsay Ábrahám is gyakran megszólaltatja, a sztoikus magatartás évezredek hagyományát hívja segítségül: a „hívságok” után bolond módra kapkodó és ezért önnön vesztébe rohanó udvari világot fölényesen szemlélik és ítélik meg a dolgok valódi értékét ismerő magyar „bölcsek”, akik tudják, hogy a történelem tanulsága szerint a „birodalmak fogytát” jelzi, ha az ősi egyszerűséget és erényt felváltja a fényűzés és a tespedés. A Hívság látásakor gerjedett jámbor érzés című Barcsay-költemény első versszakai igen pontosan foglalják össze ezt a sok változatban megfogalmazott és egyértelműen ideologikus tartalmú erkölcsi álláspontot. A költő Orczyt, a kurtadományú „kis kopasz ember”-t kíséri sétáján a „Megromlott világ szennyes szugolijában”, Bécsben, a hívságoknak e szomorú birodalmában, ahol „el telik a szem”, de a „szív marad függőben”, ahol Cato vagy Seneca bölcsessége halott hagyomány, ahol az erkölcselenség és a fényűzés antik őseinek, Luculushnak és Aspasianának a szelleme uralkodik.

A „két nagyságos elme” 1789-ben (ugyancsak Révai Miklós által kiadott) „költeményes szüleményeit” figyelmesen olvasva azonban elég gyorsan kiderül, hogy ez a sztoikus erkölcsfilozófiából és egy fatalista – számukra feltehetően Montesquieu által közvetített – történelembölcséleti téziséből kialakított ideológiai páncélzat már távolról sem koherens és így nem is nyújthat igazi védelmet. Az a vonzalom, amely Orczynak még a hatvanas évek elején írott jó néhány versében (pl. Barátságos beszélgetése egy úrnak káplányjával, Magyar szépekhez stb.) oly erőteljesen megnyilatkozott a kereskedő és gazdagodó világ értékei, elsősorban az örömről fogékony, tehát szorgalmas és tevékeny emberi magatartás iránt, megfogant a fiatalabb „társak” lelkében is. Barcsay, a kávér c. nevezetes vers költője egyik, Orczy Lőrincz írott episztolájában pl. nyíltan és erkölcsi megfontolások nélkül irigyl el a gyarmatosító népek lehetőségeit (Egy jó barát beteg barátjának), Ányos Pál pedig éppen Barcsaynak címezi azokat a verses leveleket, amelyekben elfogulatlanul dicséri a régiek (őseink) szegényes életével szemben az újkori világ által nyújtott (kozmopolita) örömeiket (Barcsay Kapitányának, 1779 december 21-én és 1780 január 5-én), azaz: Bessenyei György barátai – könnyen elvégezhető az azonosítás – más pillanataikban voltaképpen ugyanazt akarják biztosítani saját nemzetüknek, mint amit oly szomorú megvetéssel szemlélnék a bécsi utcákon sétálva. Mivel a fényűzés örömeibe merült császárvárosról már ismételtelen megfogalmazták ítéletüket, a baljós törvényszerűséggel – a gazdagság puhaságot szül, a puhaság az erkölcsök megromlásához, ez pedig az életképtelenséghez vezet, a hívságok kedvelése tehát szükségképpen a hanyatlás útjára taszítja a nemzetet – szembe kell nézniük akkor is, amikor a „Magyar Haza” gazdagításáról és növekedéséről almodoznak. Verseikből és egyéb megnyilatkozásaikból így egy közös gondolkodói helyzet körvonalai bontakoznak ki s bár különböző módokon élük át s alaposan eltérő válaszokat adnak rá, mégis, annak, hogy egymáshoz személyesen is oly igen közelálló költőkről van szó (műveik jelentősebb része pl. egymáshoz írott episztola) e közös helyzetben van az alapja. E közös helyzetnek az alapja viszont nem más, mint maga a nemzet – mert igaz ugyan, hogy ennek a problematikus helyzetnek bizonyos esetekben (pl. Ányosnál) az egyes ember sorsára vonatkozó mozzanatai tűnnek elő erőteljesebben, azért az elmondottakból is jól kitetszik, hogy itt végső soron a nemzet sorsára vonatkozó, onnan felmerülő kérdésekről van szó. Azt kell tehát mondanunk, hogy a hetvenes évek legjelentősebb nemesi költői számára a nemzet fogalmának komoly jelentősége van, noha ez a fogalom írásaiban nem, vagy alig látszik – a védekezés ideológiája, az éledező remények és a feltámadó kétfeltek mögött szinte teljesen elhalványul az, amit védenek és amiért aggódnak. S itt nemcsak, sőt,

elsősorban nem arra kell felfigyelnünk, hogy verseikben viszonylag ritkán fordul elő a haza vagy a nemzet szó, hanem arra, hogy megnyilatkozásaikban a számukra érvényes nemzetfogalomra vonatkozó információkra is csak elég ritkán bukkanhatunk.

Ez a kevés azonban egyértelmű: az 1767-es úrbéri rendeletet „hazája veszése”-ként megsírató Barcsay vallomásától Ányos 1784-ben befejezett Kalapos király-ig (amelyben II. József egyik bűneként szerepel, hogy „egy fontba mérte” a nemeset jobbággyával) szinte minden jelzés arról tanúskodik, hogy náluk a nemzet alatt a nemesség értendő. Az itt érvényes nemzetfogalomnak ezt az – egyébként természetesen tekinthető – tartalmát megerősíti dilemmájuk természete is, hiszen a fényűzés elkölcsmorból és hanyatláshoz vezető hatalmától a korabeli magyar jobbággyok nyilván kevéssé voltak veszélyeztetve, ahogy a luxus örömeinek tevékenységre és vállalkozásra készítő vonzereje sem őket kísértette meg elsősorban. A figyelemre méltó nem is az, hogy e költők számára a nemzet a nemességgel azonos, hanem az az ellentét, hogy viszonylag sok szó esik verseikben a fenyegető vagy ígéretes lehetőségekről, de alig valami arról, amire a fenyegetések vagy lehetőségek vonatkoznak: a nemzet a jelek szerint számukra komoly ügy, de nem téma. Az elmondottak alapján azonban nyilvánvaló: nem is azért emlegetik keveset verseikben a nemzetet, mintha az életüknek természetes és ezért reflexiókat sem igénylő kerete lenne, a hallgatás itt valóban csak azt jelenti, hogy nem szívesen beszélnek róla. Könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy a hetvenes évek vezető nemesi írói mintegy rejtgetik a nemzetről alkotott fogalmukat – védelmezik a „magyar Haza” érdekeit, fűrkészik lehetőségeit, ő magát azonban nem engedik az előtérbe kerülni. Ha politikai helyzetükre gondolunk, akkor ez a különös magatartás némiképpen érthetővé válik: a jobbággyok sorsát felkaroló, egy „allgemeine Wohlfart” programot célként kitűző, felvilágosult vonásai miatt talán már az európai szalonokban is, de a hazai jobbággyok kunyhói környékén mindenképpen népszerűnek tekinthető udvari politikával szemben aligha lenne szerencsés egy olyan nemzetfogalmat szembeszegezni, amelynek az az alapvető vonása, hogy az ország népességének túlnyomó része nem tartozik hozzá. A nemzetről való hallgatás így azonban beszédes hallgatás: azt jelenti, hogy ezt a néhány művelt, jól tájékozott és politikailag érzékeny magyar nemeset érintette meg először a nemesi életforma illegitimitásának távoli, de jól érzékelhető sejtelme. Ez a sejtelem egyszer-egyszer meg is szólal ugyan („én is azt állítom / Hogy csak herék vagyunk, régóta tanítom” – írja pl. Barcsay), ennek ellenére: a hagyományos feudális szisztéma ideológiai és erkölcsi háttérének szegényessége még nem készíteti őket világrendjük felülvizsgálatára s nemcsak azért, mert a rendi társadalmi berendezkedésnek számukra nem mutatkozik alternatívája, hanem mert ők nyugtalanok ugyan, de a helyzetet azért voltaképpen nem érzik még kritikusnak.

A hetvenes évek nemesi költői számára tehát a nemzet fogalma jelentős értéket képvisel, de nem alkalmas arra, hogy az előtérbe kerüljön – viszont rögtön láthatóvá válik ebben a körben is, amikor a nemesi ideológián belül megjelenik egy olyan elgondolás, amely mintegy elfogadva a monarchista politika kihívását, ugyancsak a „közboldogság” elérését tűzi ki célul. Ez történik meg Bessenyei György munkásságában. A hetvenes évek legjelentősebb nemesi írója és gondolkodója 1777-ig még a magyar nyelv kérdéséről sem beszél érdemlegesen, az évtized végén készült írásaiban azonban a nemzet nemcsak gyakran, nemcsak tiszta és éles körvonalakkal, de többféle nézőpontból is megmutatkozik. Látjuk közjogi helyzete felől (A törvénynek útja), történelme felől (A magyar nemzetnek szokásairól...), aktuális politikai helyzetében, az udvari politikával szembesítve (A haza szerepeitől és Az Ország nagyjairól szóló gondolatok a Bessenyei György társasága c. kötetben) és a reá váró feladatok tükrében – a kulturális programot kifejtő írások ugyanis a korszerű nemesi nemzet feladatait és új értékrendjét körvonalazzák. Fontos hangsúlyozni, hogy Bessenyei nemzetfogalma egyértelműen – társainál is markánsabban – rendi jellegű: nála nemcsak világos, de éles közjogi különbség is van a nemesség és a „föld népe” között (amely „rabba tette magát”), az ő interpretációja azonban már arra is nagy hangsúlyt helyez, ami összeköti e „tagokat”. Így jelenik meg írásaiban az „egész Nemzet” fogalma – amelyen a jobbággyágot és a nemességet együtt kell érteni –, s bár e két osztály együttműködését bemutató s többször is leírt metaforája természetesen a közöttük levő és alapvető különbséget is leszögezi, a tabló mégis egységes és maga is az egységet és az összetartozást sugallja. A parasztság ebben a felfogásban a nemesség bölcsője (belőle emelkednek fel a nemesi karba a kiválók), dajkaja (el is tartja a kiválókat), de ugyanakkor a temetője is: ide sülyednek vissza hosszabb-rövidebb idő után az érdemes atyák érdemtelen leszármazottai. Vagyis: amilyen fontos

számára a meglevő társadalmi rend szerkezetének a szilárdsága, legalább annyira fontos a nemzetet alkotó „tagok” közötti egyéni utak biztosítása, a kiválás lehetősége és az érdemek jutalmazása, az tehát, hogy megvalósulhasson az egyes ember „külsőképpen való” nemessé válása is. Az említett írások egyik fontos eleme az a tétel, hogy a nemesség mindig is valóságos érdemeken alapult, csak míg a régiségben a „kard”, azaz: a vitézség volt az az érdem, az 1770-es évek Magyarországnál már elsősorban a „penna” ereje, azaz: a szellemi kiválóság vezetheti az alacsony származású embert a nemesi karba. „Jó elmék” nélkül nem művelhetők a tudományok, a legfőbb célnak, a közboldogság megközelítésének feltétele pedig az, hogy a „tudományok” „közönségesek” legyenek az ország lakosai között. Bessenyei ily módon osztályát védve azon töpreng, hogy hogyan lehetne tagjait az új kor új igényeinek megfelelő érdemek alapján – kicserélni. Így tehát Bessenyei a rendi felvilágosodás első nemzedéke részéről a felvilágosult monarchia elgondolásával szembeállítható, sőt, elméletileg jobbnak ítéltelhető koncepciót dolgozott ki, de tudjuk, hogy mindehhez nem sikerült megteremteni az intézményi alapot, kudarcba fulladt az 1780 körüli esztendőkhöz legjobb szellemi erőit összefogó Hazafiúi Magyar Társaság ügye is. Mária Terézia halálát követően pedig ő maga hamar kénytelen volt elhagyni Bécset s visszavonulni bihari birtokára. A hetvenes évek nemzedéke ezzel szétesik: tagjai az új évtizedben születő és élő magyar irodalom életében már nem, vagy alig-alig vesznek részt.

S ha az e nemzedék számára érvényes nemzetfogalomról azt kell megállapítanunk, hogy szinte mindvégig rejtőzködő marad s hogy voltaképpen csak Bessenyeinek a hetvenes évek végén készült írásaiban válik láthatóvá – az évtized fordulója után fellépő írók számára érvényes nemzetfogalomnak viszont éppen az az egyik legfontosabb vonása, hogy látszik, sőt, hogy minduntalan meg akar mutatkozni: a „nemzet”, a „haza” az évtized irodalmában alighanem a leggyakrabban leírt szavak közé tartozik. A különbség a két nemzedék között azonban valóban nem az, hogy az egyik keveset említi a hazát, a másik pedig sokat – az eltérő lényege természetesen abban keresendő, hogy mit mondott a ritka szó és mit a gyakori beszéd.

II.

A nyolcvanas évek írói ugyanis nem csupán többet emlegetik a nemzetet írásaikban, mint az előző évtized irodalmának főszereplői, hanem eltérő látásmóddal is. Mivel a hetvenes évek felvilágosult nemesi íróinak nemesi nemzetfogalma csak Bessenyei György írásaiban tárulhatott fel, a fiatalabbak szemléletének közös jegyei és elődeiktől eltérő vonásai is akkor mutatkozhatnak meg élesen, ha az ő nézeteivel szembesítve vesszük szemügyre őket. Az összevetést lehetővé teszi, hogy van egy átfogó és közös alap, amely Bessenyei elgondolásait összekapcsolja az 1780-as években jelentkező írók megnyilatkozásaival, nevezetesen: a nemzet fogalma nála is, utódainál is a művelődés kérdéskörével szerepel együtt: Bessenyeinek a nemzettel kapcsolatos nézetei éppen az oly nagyhatalmúnak ismert kulturális program írásaiban (vagy azokkal közvetlen kapcsolatban levő írásokban) van kifejtve, utódainál pedig az egyéb összefüggések látszólag el is halványulnak a kulturális vonatkozások mögött. A lényeges eltérések ezen a fontos, sőt, bizonyos szempontból döntő jelentőségű közös alapon mutatkoznak meg.

Bessenyei programírásaiban a nemzet kérdésköre mindenekelőtt az elérendő céllal, a közboldogság céljával van szorosan összekötve – az immár klasszikusnak tekinthető logikai menet szerint ennek „egyik” eszköze a „tudomány”, a tudomány kulcsa pedig a nyelv, mégpedig a „számosabb rész”, azaz: az egész nemzet nyelve. Ebben az elgondolásban a nyelv van kulcspozícióban: hogy a „tudományok” az ország lakosai között elterjedve növelni tudják a boldogságot, megfelelően gondozott és – természetesen – általánosan használt nyelvre van szükség, ez az alapfeltétel, amely nélkül a tudományok nem tölthetik be feladatukat – a nyelv a tudományok otthona (oda kell őket „bévonni”, ott kell őket kifejleszteni), de elsősorban vehikulumként szolgál: megfelelő státusa és megfelelő állapota nélkül a tudományok magukba zárkoznak és boldogtalan marad az ország népe. A nyolcvanas években fellépő írók számára azonban ez az igen szilárd logikájú s Bessenyei írásaiban különféle nézőpontokból kifejtett program kevésnek bizonyul, nem vitatkoznak ugyan vele (sőt,

nemcsak egyes elemeit használják fel, de néha magát az egész gondolatmenetet is),⁴ mégis: az az elképzelés, amely az új évtized íróinak a nemzeti művelődésre vonatkozó írásaiból bontakozik elő, alapvetően más mozzanatokot helyez előtérbe és lényegesen eltérő súlypontokat jelöl ki, mint amit Bessenyeinél látunk. E változásnak a legfontosabb eleme pedig éppen az, hogy megváltozik a nemzeti nyelv szerepe – míg Bessenyei programjában eszköz, a közös eszköze (bennfejlődnek és általa terjednek a tudományok), 1780 után viszont elsősorban jelként mutatkozik meg, a nemzeti lét jeleként: az 1780-as évek írói számára a nyelv legfontosabb tulajdonsága az, hogy a nemzet leg-átfogóbb ismérve és ugyanakkor létének biztosítója. A virágzó és elterjedt nemzeti nyelv „az a palládium, mely fenntartja alkotmányunkat; az a végtér, amely az idegent, míg idegen, eltilt határainkról, vagy hazafivá átváltoztat, az a mód, amely nemzetünket léteiben megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk...” írja le az Uránia Bevezetése-nek alighanem leghosszabb mondatát Kármán József (1794), jóval előtte viszont nagyon is tömören fogalmaz Péczeli József, a komáromi prédikátor: „Egy a' nyelv, egy a' nemzet”. S kettőjük mellé igen sok változatot idézhetünk: „A' nyelv nélkül a' Nemzet, mint Nemzet fenn nem állhat” (Gáti István), „Mi igazabb pedig annál? hogy a nyelv elvesztésével a' Nemzet, ezzel el-vesz az ország” (Kiss József), „Nemzetünk tsak addig magyar, ameddig nyelve él” (Virág Benedek), „A Magyar Nemzet, ha elveszti saját Nyelvét, maga is egészen elvész: 's a' Magyar nem leszen már Magyar” (Révai Miklós). A megfogalmazások változatosak, de értelmük egy: a kor íróinak a tudatában a nemzet valóban a nyelvében él.⁵

S éppen ez, tehát a nemzeti létet szorosan a nyelvhez kapcsoló felfogás nyilatkozik meg igen látványosan abban, hogy a nyolcvanas évek második felében felmerülhetett a nyelv és vele a nemzet „elenyészésének” a lehetősége is, hogy az írók tudatában megfogant a nemzethalál veszélye. Köztudatunk e félelem ébredését általában Herder nevéhez kapcsolja, ahhoz a nevezetű jóslathoz, amely 1791-ben látott napvilágot az Idean zur Philosophie der Geschichte der Menschheit negyedik részében, s amely a szlávok között kisebbségben élő magyarságnak a környező népek tömegébe való beolvadását jövendőli meg.⁶ Ez az érzés azonban eredetileg más forrásból származik s a herderi vélekedéstől függetlenül alakult ki, hiszen már 1791 előtt jóval megtalálhatók a nemzeti lét megsemmisülésétől való félelem megfogalmazásai – az Orpheust szerkesztő Kazinczy pl. már jónak látja, ha folyóiratát erre a bizonyos körökben igen erőteljesen felmerült félelemre való válasz jegyében indítja el.⁷ A nyelv és vele a nemzet „el töröltetésének” lehetőségét egyébként alighanem Péczeli József szólaltatta meg a leghatásosabban, hiszen kortársainál is gyakran bukkannak fel az ő kifeje-

⁴ Ismeretes pl., hogy a Jámor szándék 1781-ben készült fogalmazványát – bizonyos mértékig átalakítva, vö. NÉMEDI Lajos, *Ki írta a Jámor szándékot?* ItK 1980. 137–148. – Révai Miklós adta ki, de felhasználta a Magyarság részleteit A nemes Magyar Nemzethez rövid emlékeztető Beszéd (h.n. 1790) kompilátora is, aki NÉMEDI Lajos kutatásai szerint (*A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*, Eger, 1962.) a neves orvos, Rácz Sámuel tanítványával, Kiss Józseffel azonos.

⁵ Az idézetek helyei: Mindenes Gyűjtemény, II. 92.; GÁTI István, VEDRES István *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafii elmélkedések*, Bétsben, 1790. 7. KISS József *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd*... h.n. 1790. 6–9. VIRÁG Benedek, *Horátiusz Poetikája*. Pest, 1801.; RÉVAI Miklós, *Alázatos segedelem kérés*... Buda, 1806. 2.

⁶ Herder „jóslatá”-nak értelmezéséhez l. PUKÁNSZKY Béla, *Herder intelme a magyarsághoz*, EPHK 1921. 35–39 és 83–90.; SZEKFÜ Gyula, *Iratok a magyar államnyelv történetéhez*, Bp. 1926. Bevezetés; DÜMMERTH Dezső, *Herder jóslata és forrásai*, FK 1963. 181–183.

⁷ Az Orpheus első négy közleménye a nemzethalál lehetőségével való számotvetés gondolati keretében áll. Kazinczy közli a veszélyt felelmegető és ellene tenni akaró báró, Prónay László hozzá intézett levelét, ezt megelőzően pedig Pálffy kancellárnak Péczeli Henriade-fordítását magasztaló levelét, hogy „azok, akik csüggedni kezdenek, vegyenek vigasztalást”. Mivel a félelem szavait első sorban Péczeli József szólaltatta meg, Kazinczynak 1789 október 23-án a komáromi prédikátorhoz intézett levele (Kaz. Lev. I. 522.) félreérthetetlenül teszi a szerkesztői elgondolást: „Érti az úr miért tettem ezt /ti. Helvetius írását a tudományok terjesztéséről/ és a Pálffy és Prónay levelét elől...”

zései. Egyik mondata pl. – támogassuk „dülő félén” lévő nyelvünket, mert különben „egy néhány száz esztendőök múlva, tsak úgy fognak a Históriak emlékezni rólunk, mint a Celtákról vagy sarmatákról, hogy azok is éltek valaha” – Csokonai tolla alatt kel majd új életre, egy másik („mint tüstölő métes... úgy aluszik el magában nyelvünk s azáltal minden emlékezetünk”) Révai Miklóst ragadta meg s írja le ő is a hasonlatot, bevezetvén Bessenyei Jámor szándékának 1790-i kiadását.⁸ De másoknál is ott olvashatjuk a herderi jóslat hangzása előtt a szorongás mondatait, Decsy Sámuel nevezetes Pannoniai Fénix-ében éppen úgy, mint ahogy a Magyar Kurir 1790. március 30-i számában, egy névtelen levelező tollából: „Ah! mely átok volna, ha meg gondolom, régi Nemzetünknek annak nyelvével el enyészni.”

A nyelv és a nemzet sorsának azonosítása aligha tekinthető új felismerésnek,⁹ de új elem a magyar felvilágosodás eszméinek történetében, hiszen Bessenyei György és íróbarátai számára – a jelek szerint – nem volt érvényben: a nyelv kérdése (utaltunk rá) a programírásokban alapvető kérdés ugyan, de csak a tudományok és a közboldogság összefüggésében bír jelentőséggel. Jellemző, hogy Bessenyei a Magyarságban elvileg számot vet azzal a lehetőséggel is, hogy a nemzet esetleg más nyelven lesz tudós, de ezt az ötletet láthatóan csak azért veti fel, hogy érzékeltesse képtelenségét: egy „egész Nemzet” (a parasztokat is beleértve) soha nem tanulhat meg más nyelven: „Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek, és hasonlól, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejtetni.” Ennek megfelelően semmiféle szerepet nem játszik a nemzeti nyelv akkor, amikor felmerül előtte is a nemzet végső hanyatlásának a lehetősége. A géberitákról írott vers *A Holmi*-ban (XX. Rész, Bessenyei György és a lelke, Első Beszéd, 149–155) jól mutatja, hogy számára egy nemzet bukása nem a nyelv elenyészésében, hanem a hatalom elvesztésében, azaz: a birtok, az ország területének elvesztésében áll. A szörnyű nemzeti sors számára nem a nemzet szétszóródása és beolvadása a többi nemzetbe, hanem a nemzetnek a szolgaság állapotába való süllyedése – őt (mint majd Berzsenyit) Athénás és Róma sorsa rendíti meg és nem (mint a nyolcvanas évek íróit) a keltáké, nem egy nemzet eltűnése, hanem a birodalom dőlése, kora nemességét is a rabsággal

⁸ A szövegpárhuzamokat l. BÍRÓ Ferenc, Péczeli József, ItK 1965. 563–564.

⁹ A nyelv és a nemzet összetartozásának tézise azonban nem olyan közhelyszerű gondolat, mint első pillantásra vélnénk. Csak az utóbbi időben mutatta ki és dokumentálta Tullio DE MAURO *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1970², első kiadás: 1963) című könyvében, hogy valóban hosszú, az antikvitásig, sőt, a Bibliáig visszanyúló története van. L. az I. Il primato dell'italiano 1. Lingua e nazionalità in Italia c. fejezetet és a Documenti e questioni című részt, főleg az 1–12 Appendixeket. Előtte – s erre is ő mutatott rá az idézett fejezethez írott jegyzeteiben – a kérdés nemzetközi szakirodalmában (Albert DAUZAT, *L'Europe linguistique*, Paris, 1940.; B. E. VIDOS, *Manuela di linguistica romanza*, Firenze, 1959.; F. CHABOD, *L'idea di nazione*, Bari, 1961.) az a meggyőződés uralkodott, hogy az eszme először a korai német romantika idején merült fel. De Mauro korrekciója azonban csak arra irányul, hogy igazolja a filológiai tényt: nem a XVIII. század végének és XIX. század elejének német írói találták fel a nyelv és a nemzet egységének gondolatát, de ő is hangsúlyozza, hogy ez a (tegyük hozzá: szembeötlő tényt megfogalmazó s önmagában banálisnak látszó) eszme igazi jelentőséghez valóban a XVIII–XIX. század fordulóján jutott, amikor „in tutto intero l'Occidente il principio di nazionalità divenne lo stimolante dominante della vita politica”. (DE MAURO, i. m. 9.) A magyar megnyilatkozásokat ebben a kontextusban kell majd elhelyezni. A kérdéskör kidolgozása külön feladat, de benyomásunk szerint a nemzet és a nyelv azonosításának tézise a XVIII. századvég magyar szellemi életében másképpen és így előbb merült fel, mint a németben. Mindenképpen bizonyos, hogy a különböző nemzeti változatokat még a kis nemzetek esetében sem lehet egy kaptafára húzni. Erre vonatkozóan is meggyőző okfejtéssel és példákkal szolgál Daniel BAGGIONI-nak a történelmi szociolingvisztika problémáival foglalkozó s ennek keretében a francia, az olasz és a német változatra vonatkozó tudást összegző tanulmánya (*La langue nationale. Problèmes linguistiques et politiques*, La Pensée, 1980, janvier (209), 36–49.).

fenyegeti és nem az enyészettel.¹⁰ A rabság állapotához – erre figyelmeztet a géberiták sorsa – erkölcsi és kulturális hanyatlás vezet s a hetvenes évek nemesi írói voltaképpen ettől félnek, ennek jeleit figyelni szorongva Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám, amikor a gazdagodásban ott érzik a törvényszerűen bekövetkező morális szétesést s nyomában a rabságot. Bessenyei ebből a gondolati körből – az „egész Nemzetet” átfogó és a közboldogságot célként kitűző elgondolása segítségével – ki tud lépni: gondolatait nem a „hívásoktól” való félelem, hanem a materiális gazdagságot és az erkölcsi emelkedést egyaránt biztosító „tudományok” sorsa foglalkoztatja. Szállóigévé vált mondata – „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenén sohasem” – ugyancsak azt mutatja, hogy számára a nyelv nem a nemzet pusztá léte szempontjából, hanem a tudós és ezért boldog, tehát: a magasrendű lét szempontjából bír jelentőséggel. A nemzeti hanyatlás fel-felremlő lehetősége ezért az ő gondolkodásában nem a nyelv sorsával, hanem a gazdagságot, erkölcsi erőt és ugyanakkor az „egész Nemzet” érdekeltségét biztosító „tudományok” sorsával van összekapcsolva – az elenyésztés helyett azonban ebben az összefüggésben közvetlenebb veszélyként mutatkozik a rabság.

A nyolcvanas évek írói így módon abban térnek el Bessenyeitől és a hetvenes évek nemesi irodalmától, hogy a nyelvet a nemzeti lét zálogaként és lényegében: egyedüli ismérveként kezelik s immár fenyegetettnek is érzik a nyelv s vele a nemzet létét.

Ez a felfogás új elemként jelentkezik az 1780 utáni magyar szellemi életben, de vajon honnan származik? A kérdésre gyors felelet nyilvánvalóan nem adható, ha azonban szélesebb körben is körültekintünk, akkor rögtön feltűnik egy olyan mozzanat, amely mély és belső kapcsolatban van a nyelvkérdéssel s amelynek figyelembevétele nélkül aligha juthatunk közelebb a lehetséges válaszhoz. Utaltunk rá, hogy Bessenyeinek a nemzetről való gondolkodásában célként a közboldogság eszméje fogalmazódott meg, s ha ebből a szempontból nézzük az 1780-as évek irodalmát, akkor hamarosan észrevevesszük, hogy itt (természetesen anélkül, hogy a fiatalabb írók kétségbe vonnák a „közjó” jelentőségét) erőteljesebben és harsányabban mutatkozik meg egy másik cél: a nemzet más nemzetekhez viszonyított felemelkedésének, általában: a nemzeti *dicsőségnek* a célkitűzése. Ez az eltérés kimutatható összefüggésben van azzal a különbséggel, amely Bessenyei és a nyolcvanas évek írói között a nyelv vonatkozásában megmutatkozott, Bessenyei számára – láttuk – a nyelv eszköz volt, az utána következők számára viszont elsősorban jel, a nemzet létezésének legfontosabb jele. A nyelv azonban csak a nemzet létének pusztá jelzésére alkalmas, de önmagában nem (vagy csak kevésbé) alkalmas a nemzeti lét minőségének a jelzésére – a kíváncsú minőséget a nemzeti nyelven írott *literatúra* magas színvonala, nemzetközi elfogadása és sikere mutatja meg. A nemzeti nyelv tehát előtérben áll, hiszen vele a nemzetet védjük, de érvényesíteni önmagában nemigen lehet – csak a ritka vélekedések közé tartozik Decsy Sámuelé, aki a magyar nyelv nemzetközi elterjedésében annyira bíz, hogy elképzelhetőnek tartja még a francia diplomáciai nyelv kiszorítását is.¹¹ Az általános felfogás szerint azonban a nemzeti nyelv csak a klasszikus értelemben felfogott literatúra (irodalom és tudományok) által kaphat időben és térben egyaránt kiterjedt, tehát szilárd és erőteljes életet. Az olvasóban könnyen alakul ki az a benyomás, hogy az 1780-as évek írói számára az irodalom első-sorban a nemzeti dicsőség ügye – a más országokhoz mért sikeresség az, amely most a nemzeti literatúra előtt mint távlati, de megkerülhetetlen cél lebeg. A legerőteljesebb szó ebben a vonatkozásban alighanem szintén Péczeli József volt, aki Minden Gyűjtemény című folyóiratában 1789 szeptemberétől kezdve állandóan sürgeti az olyan magyar munkákat, amelyeket „más idegen nemzetek is megszeretvén, magukévá kívánnának tenni”.¹² De nála jóval korábban – ugyanez a cél vonul

¹⁰ Bessenyei számára ebben az igen fontos összefüggésben a nemzetfogalom tartalma egyértelműen a *regnum* s így felfogása a jellegzetes nemesi gondolkodáson belül helyezkedik el (vö. SZÜCS Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, In: *Nemzet és történelem*, Bp. 1984.² 191–279.).

¹¹ DECSY Sámuel, *Porairól megélemedett Féniksz*, Buda, 1790. 155. A nyelv önértékét hasonlóan fogja fel PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám is (... mert Nemzeti nyelvünket tökéletesen tudni, minden szembe-tűnő haszon nélkül is el-mulhatatlanul meg-kíváncsú dolog 's egy valóságos Ditsőség") Holmijának II. kötetében, Győr, 1793. 225.

¹² Minden Gyűjtemény, I. 123.

végig a kassai Magyar Múzeum Batsányi János által írott Bé-vezetésén is. A nyolcvanas évek legtehetségesebb magyar költőjének 1788 elején készült írása éppen abban különbözik a rivális Kazinczy által írott első változattól, hogy a nemzeti irodalmat a nemzeti lét minőségének a jelzőként fogja fel s állítja így előtérbe. Erdemes röviden végigkövetni gondolatmenetét, idézni és kiemelni a jellegzetes kifejezéseket, hiszen így különösen jól előtűnik érdeklődésének iránya és ennek az irányultságnak az ereje. Ismerős és régi gondolattal kezd:¹³ „a magyar történelem viszonyosságai nem engedték meg, hogy a Múzsáknak áldozva „magasságra juthatna Nemzetünk”, kíváncsisága is annak szól, hogy vajon milyen módokon jutottak a szomszéd nemzetek „arra a magasságra, a holott most vagynak”, látja, hogy a régiek írásai szolgáltak számukra példával és hozzájuk „hasonló ítkélletességre törekedtek”, az olaszoknál pl. X. Leó és a nagy familiák voltak azok, akik „oly magasságra emelték hazájokat”, ahová Róma még Augustus korában sem volt képes emelkedni. A franciáknál a XVII. században éltek a „Frantzia Nyelvnek Attyai”, kik XIV. Lajos századát „oly fényre tették”, hogy Európában mindenütt megszerették nyelvüket. A németek később indultak ugyan, de már oda jutottak, hogy „bátran a legnevezetesebb Európai Tudós Nemzetekkel vetélkedhetnek”. Szemléjét is azzal zárja, hogy „Így mentek tehát a szomszéd nemzeteink arra a magasságra, ahol most őket tündökölni látjuk”. Ez az óhaj (több változatban is megfogalmazva) ott szól Decsy Sámuel nagyhatású röpiratában s hogy a meggyőződés – a magyar irodalom szolgálata voltaképpen a „nemzeti dicsőség” szolgálata – milyen széles körben volt elterjedve, jól érzékeltetheti, hogy Csokonai ifjúkori barátja, Kovács Sámuel is azzal az öntudattal írja verselményeit, hogy íme, „a félre eső Zugolyákban is iparkodunk a 'Nemzet' ditsőségét emelni”.¹⁴ S a szegény bicskei rektor öntudata mögött élő meggyőződést osztja a pesti szalonok ifjú bálványá, az 1790-es évek elejének egyik legnagyobb magyar tehetsége, Kármán József is, szerinte – pedig ő nagyonis tisztában volt az irodalom belső és lényegi feladataival – azért kell eredeti munkákat írni, mert ezek „gyarapítják a tudományokat, tsinositják a nemzetet és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába.”

A nemzeti nyelvnek, előbb mint a közboldogság eszközének, majd (s egyre erőteljesebben) mint a nemzeti lét jelének a fontossága a század utolsó évtizedeiben rendkívüli mértékben megnövekedett, az elmondottakból azonban érthető, ha – a látszat ellenére – a nyelv és az irodalom körül a nyolcvanas évek szellemi életében még érezhetően nem a nemzeti nyelv volt a vezető szólam. Igaz, most az írók számára a nemzeti lét és a nyelv léte mélyen összefügg, s igaz, hogy a nemzeti lét fenyegetettségét is a nyelv életének fenyegetettségeként élik át, mégis: annak bizonyításához, hogy a magyar nemzet is jelen van a nemzetek között s hogy majd ő is felzárkózik a művelődésben élen járó többi nép mellé, a nemzeti nyelv csak feltétellel szolgál, tereppel, de ezen a terepen csak az irodalom képes a cselekvésre – a nemzeti lét reprezentálására elsősorban az irodalom által van lehetőség. Hiába kap tehát a nemzeti nyelv ügye oly kitüntetett szerepet a József-kor magyar irodalmáinak tudatában, őt csak védik, de vele közvetlenül nem érhetők el a nagy célok és ebben a távlatban jelentősége némileg el is halványul a literatúra jelentősége mögött. Ami egyfelől – a nemzet pusztá léte szempontjából – palladium, az másfelől – a nemzet reprezentációja szempontjából – a háttérbe szorul, azt mondhatjuk, hogy a (nyelvkérdést is magába ölelő) nemzeti irodalom értéke a kor tudatában most általában is fölötte áll a nemzeti nyelv értékének. Az irodalomnak a nyelvhez viszonyított helyzetét jól érzékeltetheti, ha arra a tendenciára utalunk, amelyet a magyar felvilágosodás első évtizedeinek a nemzeti kultúra szerepéről írott legfontosabb tanulmányok tükröznek. A hetvenes évek teoretikusánál, Bessenyei Györgynél – láttuk – a nyelv áll az előtérben: kulcsszerepet játszik mind a tudományok élete, mind terjedése (azaz: a közboldogság) szempontjából, Bessenyei a nyelv kérdésének szenteli az egyik leghatásosabb, önállóan is megjelent röpiratát, a Magyarság-ot (1778). A nyolcvanas évek végén Batsányinak a kassai Magyar Múzeum c. folyóiratot bevezető írásában megnyilatkozó hangsúlyai már lényegében eltérnek Bessenyei programjának hangsúlyaitól: ő egyértelműen az irodalmat helyezi előtérbe, a nemzeti nyelv (egyébként nála

¹³ L. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1960. (Modern Filológiai Füzetek, 6.), különösen a II. fejezet.

¹⁴ Idézi PÉTERFFY Ida, *Kovács Sámuel, prédikátor és literátor, 1770–1830*. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 10. Székesfehérvár, 1976. 152.

is nagyon fontos) kérdései a nemzeti poézis ügyének rendelődnék alá. A tendencia, amely a nemzeti nyelvnek az irodalomhoz viszonyított másodlagosságát mutatja, a kilencvenes évek elején Kármán József gondolkodásában teljedik ki. Ő körületekintően, mondhatni klasszikus véglegességgel formálzza meg mindazt, ami a nyelv nemzeti létét őrző funkciójáról kortársai tudatában élt, de ugyanő a Nemzet tsinosodása-ban élesen szembe is fordul azzal, amit „grammaticalis epidémia”-nak nevez. Elismeri, hogy „szent dolog” magán a nyelven munkálkodni, de ezt az elvont belátását az irodalom nézőpontjából már türelmetlen indulat váltja fel, innen nézve a nyelv kérdései önmagukban szegényes világot mutatnak számára. Élesen fogalmaz: „a nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség”, és: „Ne szót vegyünk az üllő alá, ne szót kovácsoljunk, dolgot, ne héjt, valót, ne formát, de valóságot”. Az ő irodalomfelfogásának – ismeretes – „környülállásaink” ábrázolása, az eredetiség követelése áll a középpontjában, eredeti munkák érdeklik a magyar olvasókat, de azok hozhatják meg a nemzeti irodalmat külföldi elismertségét is.

Az eddig elmondottakat összefoglalva úgy látszik tehát, hogy a magyar felvilágosodás első évtizediben a nemzet fogalma erőteljesen fonódik egybe a művelődés kérdéseivel, a nemzeti művelődés ügyére vonatkozóan pedig két elgondolás alakult ki. Az egyik alapja az a meggyőződés, hogy a „ludományok” elterjedése az ország lakóinak körében a közboldogság szintjét emeli, a másiké viszont az, hogy a nemzetet a literatúrája minősíti, feladata elsősorban tehát a reprezentáció, a nemzet (más nemzetekhez mért) kulturális jelentőségének bizonyítása. Az első az 1770-es évek rendi felvilágosodásának Bessenyei György által kidolgozott koncepciója, a második a nyolcvanas évek irodalmában terjedt el, viszonylag széles körben. Az eltérés a két elgondolás között jól kitetszik, de világosan látható, hogy ez az eltérés nem jelent egyúttal szembenállást is: az 1780-as években kibontakozó reprezentációs felfogás minden különösebb nehézség nélkül képes magába ölelni a közboldogság elérését célzó elképzelést, amely egyébként ugyancsak a literatura jelentőségét emeli ki, ha nem is olyan látványos módon teszi ezt. Felmerül a kérdés: van-e s ha igen, milyen ideológiai természetű különbség van a két nézet között? Láttuk, hogy a Bessenyei által kialakított koncepciónak meglehetősen egyértelműen rajzolódtott elő társadalmi háttere: itt a „kard” (rég) nemessége helyett a „penna” új nemességének kialakítására történt voltaképpen kísérlet, amelynek során a nemesi rend tagjai mintegy folyamatosan cserélődnek. A társadalmi rend szerkezete így a kor kívánalmának megfelelő emberi érdemek bevonásával megszilárdul s magasabb szinten – reprodukálódik. A rendi jelleg tehát legalább olyan hangsúly van, mint a felvilágosult vonáson: az egyének cseréje által a status quo-t védi. A nyolcvanas években jelentkező és előtérbe kerülő felfogás, amely a nemzet reprezentálását tűzi ki célként, első pillantásra szintén a rendi érdekek kifejezésének látszik, csak éppen Bessenyei higgadt és távlatos elképzelésével szemben az utódok azzal, hogy az irodalomra elsősorban a nemzeti dicsőség elérését bízzák, mintha már a közben kibontakozott nemesi ellenállás nacionalizmusának célkitűzéseit és szövegeit visszhangoznák az irodalom berkeiben.

Ha azonban szélesebb körben is széttekintünk, akkor olyan mozzanatok tűnnek elénk, amelyek kételyt ébresztenek a kézenfekvő és tetszetős magyarázattal szemben.

III.

A kételyt először a kor szellemi arculatának egy meglehetősen szembetűnő vonása ébresztheti fel bennünk, nevezetesen: míg az 1780-as évek irodalmi életének alighanem legharsányabban és drámai hangsúlyokkal megnyilatkozó motívuma volt a nemzeti nyelv ügye, addig a kor politikai életében – noha elég korán az 1780-ban trónra lépő új uralkodó, II. József és a rendek között kibontakozó küzdelem előtérbe került – meglepően széles szerepet játszik sem a magyar nemesség szélesebb rétegei, sem hangadó körei számára nem bírt olyan jelentőséggel, amely akár csak emlékeztetne is arra, amelyet a kor írói tulajdonítottak neki. A nemesi politikának a nyelvkérdésben tanúsított magatartását az a mód mutatja meg először, ahogyan a megyék a császár által 1784 tavaszán kiadott

nyelvrendeletre reagáltak.¹⁵ Ismeretes: a német nyelv hivatalossá tétele ellen számos megye csak a latin visszaállítása érdekében emelt szót, de a preferált nyelv lényegében mindenütt a latin maradt, ott is, ahol felmerült a magyar bevezetésének a lehetősége – a hazai nyelvet inkább csak kényszerűségből ajánlják, ha a latinról végképp le kellene mondaniok. Vagyis: a megyék egyértelműen a német nyelv ellen, de semmiképpen nem a magyar védelmében foglalnak állást. S a magyar nemességnek ez a magatartása alapvetően még a nagy ellenfél halála után, 1790 kora tavaszán is változatlanok tekinthető: a II. József január 28-án kelt visszavonó rendeletére reagáló (s többnyire március folyamán megrendezett) megyegyűléseken alig-alig vagy egyáltalán nem esik szó a nemzeti nyelv kérdéséről.¹⁶ A nyelv ügyének csak ezután erősödik meg valamelyest a pozíciója a rendi elképzelésekben: a diétára készülve, a március végén és április elején tartott tisztújító gyűlések után, a megyei követek számára adott instrukcióban valamivel többször és valamivel nagyobb hangsúllyal szereplő mozzanat. Arról azonban változatlanul nincs szó, hogy itteni jelentősége akárcsak közelítene ahhoz az értelmezéshez, amelyet a kor irodalma oly szuggesztíven szóltaltatott meg – szórványos és bizonytalan hangok szólnak meg a nyelv védelmében, jellemző, hogy Ócsai Balogh Péternek, a nemesi ellenállás legnagyobb hatású teoretikusának hitlevéltervezetében (amely bejárta a megyegyűléseket) szóba sem került a nemzeti nyelv ügye.¹⁷ Marczali Henrik még az országgyűlés 1790. június 12-én hozott döntéseihez sem látja meg a tavasz folyamán meginduló lassú változásban az elégséges alapot: azokat „kellő előkészítés” nélkül, szinte „tumultuáriusan” hozott határozatoknak nevezi.¹⁸

Ilyen előzmények után 1790 júniusának eseményei tehát szinte váratlan fejleménynek mutatkoznak a nyelvkérdés történetében. Mint ismeretes, a rendek most nem csak arról döntenek, hogy az országgyűlés jegyzőkönyvét magyarul vezetik és teszik közzé, de olyan végzést is hoznak, amely a nyelvkérdés rendezésére, gyakorlatilag: a magyar nyelv hivatalossá tételére vonatkozó előzetes állásfoglalást tartalmaz. Ha azonban a nemesi politika e fordulata mögött rápillantunk az ellenfél, az udvar lépéseire, akkor kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy a magatartás megváltozása voltaképpen – válasza ezekre a lépésekre. A kormányzat ugyanis ezekben a hónapokban nemcsak engedékenységet tanúsít a magyar nyelv ügyében, hanem egyenesen kezdeményező szerepet játszik. Ennek előjátéka még II. József életében lezajlott az 1789 december 18-án, a kancellária által kibocsátott királyi leirattal, folytatódott 1790 áprilisában, ugyancsak a kancellária által hozott iskolai és egyházi rendelkezésekkel, majd – április 20-án – magának a megkoronázandó új uralkodónak, Lipótnak a nyilatkozata következett, amely szerint ő egyenesen terjeszteni kívánja a birodalomban a magyar nyelvet.¹⁹ Ezek olyan taktikai húzások voltak, amelyekre a nemesi politikának nyilvánvalóan válaszolnia kellett. E politika – láttuk –, korábban, a nyelvrendeletet hozó császárral szemben a latint védelte, s elég nyilvánvaló, hogy korántsem csak konzervatív okokból: a soknemzetiségű ország rendjei és szellemi elitej között a hagyományos művelődés internacionális nyelve biztosította az egyenrangúságot és (részben) a kommunikáció lehetőségét is. A más anyanyelvűek körében a magyar nyelv hivatalossá tétele érthetően ébresztett volna (ahogy a diéta első napjainak eseményei ébresztenek is majd) nyugtalanságot, hiszen tudjuk: az ország lakosságának több mint fele nem magyar anyanyelvű volt. Az ellenállás diadalának hónapjaiban azonban a magyar nemességnek nincs különösebb szüksége a rendi szolidaritásra, az udvarnak a nyelvkérdésben tanúsított harsány engedékenysége viszont új helyzetet teremt: előtérbe állítja a magyarságon belüli viszonyokat. S ez immár komoly kérdésként merült fel a nemesi politika számára. Nem pusztán azért, mert az ország lakosságának csaknem fele magyar

¹⁵ Vö. MARCZALI Henrik, *Magyarország II. József korában*, Bp. 1888. II. 390–405.; SZEKFÜ Gyula, i. m., különösen a II. A nyelvi mozgalom Ferenc abszolutizmusának kialakulásáig c. fejezet. A kérdés modern történettudományi értelmezését l. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980. 432–441.

¹⁶ MARCZALI Henrik, *Az 1790–91-diki országgyűlés*, Bp. 1907. 108–166. Harmadik fejezet, A kormány és ellenzéke.

¹⁷ BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*, In, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 81–84.

¹⁸ MARCZALI. i. m. I. 365.

¹⁹ MARCZALI, i. m. I. 117–118 ill. 371.

anyanyelvű volt, hanem – s főleg – azért, mert a magyar nyelv ügyének képviselői olyan érvrendszerrel és olyan magabiztossággal léptek fel, amellyel szemben a nemességnek egyszerűen nem voltak szellemi fegyverei. A nyelvkérdésnek a korabeli irodalom és sajtó nyilvánossága már olyan nagy és vitathatatlan jelentőséget adott, amelyet – különösen azután, hogy még a jövőbeli uralkodó, II. Lipót maga is jóindulatát fejezte ki a vele kapcsolatban – a nemességnek nemcsak tudomásul kellett vennie, de amelyet be is kellett építenie (legalábbis egy időre) a maga politikájába. Így a nemzeti nyelv ügyének felkarolásával az országgyűlésező nemesség a maga oldalára állította azokat a szellemi erőket, amelyek az irodalom nyilvánosságát uralták, a latinhoz való ragaszkodás viszont a feszültség és a nyugtalanság *talán* nem igazán veszélyes, de mégis valóságos és kiszámíthatatlan következményekkel járó kockázatát hozta volna magával.

1790 júniusa a nemesi politikának – a nyelvkérdésben elfoglalt álláspontja szempontjából – kivételes helyzet által létrehívott kivételes pillanata volt s ahogyan korábban is más volt a véleményük (akár 1784 őszét, akár a József halálát közvetlenül követő időket nézzük), ugyanúgy következik be változás 1790 nyara után is. Szekfű Gyula olyan epizódokra mutat rá az 1790-es évek nemesi politikájában, amelyek jól mutatják, hogy a nemesség képviselőinek egyébként igen kifinomult közjogi érzéke milyen tompán működött, amikor az udvarral való tárgyalások során a nyelv ügye felmerült.²⁰ Ennek az érdektelenségnek a magyarázatát a változott viszonyokban kell látnunk: az udvar újra erős és egyre erősödő ellenfél s így a magyarországi rendek és a magyar nemesség között újra megerősödnek az összetartozás szálai s a nemzeti nyelv ügyének csökken jelentősége. Ez azt jelzi, hogy a nemesi ellenállás politikájában a nemzeti nyelv ügye alá van vetve a politika érdekeinek és ezek az érdekek természetesen nemcsak az udvar és más nemzetiségek, de egyéb vonatkozásban is megnyilatkoztak. Így belpolitikai vonatkozásban is, amelyet jól mutat, hogy a nemzeti létet reprezentáló jelek és jelvények közül a nemesség számára mindig azok voltak a ténylegesen fontosak, amelyek első sorban a saját jelei voltak: a korona, a zászló és az öltözet. S voltaképpen 1790 első felében, tehát a nyelvkérdés előtérbe kerülésének idején mutatkozik meg a legvilágosabban, hogy a nyelv ügyének – az egész magyarságot osztatlanul reprezentáló jel ügyének – a térnyerése viszonylagos volt a nemesi ellenállás politikájában, hogy valójában csak szerény részletnek tekinthető a zászlós és díszmagyaros tavasz tablóján s meg kell húzódnia a nemesség harsányan érvényesülő nemzeti szimbólumai mögött, ama szimbólumok mögött, amelyek az ő közjogi, katonai és életmódbeli önállóságukat és különállásukat voltak hivatva kifejezni, nyíltan az idegen udvarral, kevésbé nyíltan, de azért egyértelműen az alacsonyabb néposztályokkal szemben.

A József-kor nemesi politizálásának a középpontjában az ellenállás, a királyi hatalom és a rendek – a császár által felbolygatott – viszonyának a rendezése állt, egyre inkább a *restitutio in integrum*, a József trónralépte előtti közjogi állapotok visszaállításának követelésével az előtérben. A nemesi politika azonban – ismeretes – már távolról sem volt homogén: igen korán feltűnnek a magyar nemességnek olyan képviselői is, akik világosan látták, hogy abban az irányban kell haladniuk, amely irányba a hetvenes évek nemesi írói egyébként már elindultak, olyan nemesek, akik első sorban nem a rendi sérelmek orvoslásáért és az évszázados jogi állapot visszaállításáért hadakoztak, hanem az országon belüli viszonyokat igyekeztek megváltoztatni, valamilyen formában, de csökkenteni a nemességet és az alsóbb néposztályok közötti szakadékot.²¹ Az első komoly megnyilatkozásra már abban a pillanatban sor került, amikor a rendek és a császár között az első, valóban jelentősnek ítélt konfliktus bekövetkezett. 1784 kora őszen – a jelek szerint – Józsefnek az esztendő tavaszán hozott és a magyar nemesség érdekeit a legelevenebben sértő rendelkezései ellen mintha alakulóban lett volna egy széles körűnek tekinthető szervezkedés. A nemesi vezetők bécsi összejövetelén ott látjuk az 1770-es évek irodalmának egyik főszereplőjét, Barcsay Ábrahámot is, ő számolt be a történekről Széchényi Ferencnek szeptember 7-én írott levelében.²² Fájjalja, hogy a „Múlt

²⁰ SZEKFI, i. m. 51–58.

²¹ A felvilágosult rendiség magatartásának vázolásához alapul vett munkák: H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus*, Bp. 1967.; KOSÁRY, i. m. 321–345.

²² ESZERGÁR László, *Barcsay Ábrahám levelei gróf Széchényi Ferenchez*, TT. 1904. 539–557.

héten több igaz Barátaikkal Bécsben együtt leven: a grótot nem oltatták „nyajas tarsaságukban”, ahol jelen volt a megyei nemesség számos vezetője, sőt, az „erdélyi fő székretárius” is. A beszélgetés részletei – a levél utalásai alapján – azt sejtetik, hogy a résztvevők jelentékeny nemesi közvéleményt képviseltek s hogy a „nyajas társaság” tulajdonképpen igen elszánt hangulatban volt: a nemesség és a császár közötti ellentétéről folyó beszélgetés szereplői a feltevésekben és a lehetőségek latolgatásában igen messze elmentek, világosan számot vetnek pl. azokkal a fenyegetésekkel is, amelyek a nemesség esélyeit véglegesen meggyengítenék, ha élesre fordulna a helyzet a konfliktus során. Az „ellenség” – foglalja össze Barcsay az elemzés lényegét – „három dolog” építheti reményét. Az első a „nemzet között való egyenlenség” – itt részben a katolikusok és protestánsok, részben pedig a köznemesek és a mágánások között meglevő nézeteltérésekre történik utalás. A második már (jellemző a szóhasználat) nem a „nemzet között” támadt egyenlenségről, hanem a nemesség és a parasztság között esetleg támadandó „fellázadás” lehetőségeit veszi számításba, nem ok nélkül, hiszen Erdélyben ezekben a hónapokban már tart a Hóra féle felkelés. Hogy az „ellen-ségnek” e két „dolog”-ra épülő reményéből semmi se legyen – írja Barcsay és vélték a beszélgetők – „csupán rajtunk áll” s ha sikerül megoldani e két fenyegetést, akkor az ellenség harmadik reménye, a „fegyver alatt levő sok katonaság” sem tűnik igazán veszedelemnek.

Ez a levél azért figyelemre méltó, mert igen korán és igen pontosan érzékeli a II. Józseffel szembekerülő magyar nemesség helyzetét és az eredmény nemcsak 1784 őszére, de az egész kor-szakra érvényes: a nyolcvanas években a magyar nemességnek a nemzet rendi megosztottsága a fő problémája, még akkor is, ha az erőviszonyok miatt ez nem jelentkezik igazán drámai módon s ha így csak viszonylag kevesen értékelik a helyzetet. A nemesség legjobbjai azonban így értékelnek: az 1780-as évek második felétől megerősödik és új arculatot ölt a rendi felvilágosodás s képviselőik éppen ebbe az irányba kísérik meg az előrehaladást, azokat a lehetőségeket kutatják, amelyek révén csökkenteni lehet közöttük és a rendiségén kívül lévők között a szakadékot. Javasataik igen nagy változatosságot mutatnak, az emberi egyenlőségről szőtt szabadkőműves ábrándoktól a kis gyakorlati lépésekig, de minden változat a megosztottság enyhítésének útjait-módjait keresi. S éppen e viszonylagos egyöntetűség és ezen belül a változatok gazdagsága teremti meg a lehetőséget arra, hogy hamarosan majd megjelenjenek olyan erők is, amelyek immár a másik oldal felől töreksenek e szakadék megszüntetésére, arra tehát, hogy félreismerhetetlen, sőt: nagyon is erőteljes plebejus igénynek is megszólaljanak a viszonylag nagy számban születő elképzelések közegeiben. A reformerek a feudális struktúra által szentesített társadalmi megosztottságot lényegében két fő területen, a közjog és a gazdaság területén kívántak csökkenteni. Legnagyobb szellemi teljesítményeik is ezen a területen születtek, a közjog területén a plebejus igények forradalmi képviselőiig eljutó Hajnóczy József, a gazdaságtan területén pedig Berzeviczy Gergely munkássága révén. A rendi felvilágosodás képviselői a nyolcvanas évek második felétől a nemesi nemzet belső stabilitásának erősítéséhez, bázisának szélesítéséhez keresték a lehetőségeket és elképzeléseik egyik általános vonása abban ragadható meg, hogy a nemesség távlati érdekeinek védelmében terveznek olyan változásokat, amelyek közvetlenül a rendiség kívülieknek nyújtának előnyöket. S éppen ebből következik tevékenységüknek az a sajátága, amely most bennünket elsősorban érdekel. Abból ugyanis, hogy érdeklődésük előterében olyan kérdések állnak, amelyek megoldása szempontjából a nemesség magatartásának megváltozása a döntő mozzanat, egyértelműen következik: írásaikkal is őket akarják befolyásolni. A művelt és hangadó nemességnek ebben a körében viszont a kommunikáció természetes nyelve a latin (és részben a német) volt, teljesen érthető, ha a rendi felvilágosodás második s immár teljes súlyával a politika porondjára lépő (az irodalom világát pedig elhagyó) nemzedéknek legjellegzetesebb és legszínvonalasabb munkái, Batthyány Alajos, Széchényi Ferenc, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József, Skerlecz Miklós és mások írásai túlnyomórészt idegen nyelveken készültek és bennük egyébként sem sok szó esett a magyar nyelvről. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy e mellőzésnek nem elvi alapjai vannak, itt egy helyzet következményéről van szó – ez a helyzet ugyanis általában és túlnyomórészt a gyakorlati teendőket, főleg a közjogi és gazdasági lehetőségeket emelte érdeklődésük előterébe, a kulturális kérdések (így a nemzeti nyelv és az irodalom kérdése is) a háttérbe szorultak a közvetlenül megoldandónak mutató feladatok mögött.

A nyelvkérdés a felvilágosult rendiség elképzeléseiben sem mutat tehát semmilyen rokonságot azzal a felfogással, amelyet többféle változatban, de mégis oly egyöntetűen képviseltek a kor lite-rátorai.

A nemzeti nyelv és irodalom ügye a nemesség egyik, számbelileg jelentősebb részét tehát különösebben nem érdekli, a másik, minőségileg jelentősebb része viszont nem ér rá odafigyelni másféle, sürgős és gyakorlati jellegű teendői miatt. Nyilván joggal merül fel a kérdés: vajon a nyelvkérdés eredetét nem a kor nemesi, bármilyen nemesi politikáján kívül kellene keresni? A kérdés meglepőnek tűnhet, de meglepetés ér bennünket akkor is, amikor széttekintünk az 1780-as évek írói körében. Míg ugyanis az előző időszakban, Bessenyei évtizedében és a következőben, a Kazinczy-éra idején is egyértelműen a nemesség képviselői irányítják a magyar irodalmat, most, a nyolcvanas években azt látjuk, hogy a hangadó irodalmárok túlnyomó része valóban nem tartozik hozzá a nemességhez.²³

A magyar nemesség – mint ismeretes – a század közepe tájáig az egyházak befolyása alatt állt a szellemi életben, egy viszonylag lassú, de erőteljes átalakulás eredményeképpen az 1770-es évek-re képviselői fölénybe kerültek az egyházi értelmiséggel szemben.²⁴ Ez a hegemonia – az irodalom világa felől tekintve – rövid életűnek bizonyul, 1780 körül máris egy nemzedékváltás zajlik le a magyar irodalom életének menetében: Bessenyei György és társai kikerülnek ebből az imént és éppen általuk felgyorsult ritmusú folyamatból. Az évtized fordulója körül pályák zárulnak le ill. törnek meg, de pályák egész sora indul is el, előlép néhány olyan szerző, akik eddig csak a háttérben tevékenykedtek, de egyre másra tűnnek elő új arcok, fiatalok, akiket ez az évtized indít el, néha immár a klasszikusok sorába is vezető irodalmi pályafutásukon. E nemzedékváltásban azonban nem is a váltás pusztá ténye a figyelemreméltó, hanem az, hogy a megjelenő új és az elmaradó régi nemzedék társadalmi hovatartozását illetően is különbözik egymástól. Nem szükséges statisztikai kimutatást készíteni ahhoz, hogy lássuk: míg a hetvenes években nemesi származású és karakterű írók (Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Bessenyei György, Ányos Pál, Báróczi Sándor) vezették az irodalom mezőnyét, addig a most következő időszak tevékeny és előtérben álló szerzőinek túlnyomó része a társadalmi hierarchia alsóbb rétegeiből származik és értelmiségi foglalkozást kell vállalnia, hogy meg tudjon élni. A nemességet inkább a már alaposan elszegényedett, néha a jobbgyok életviszonyaihoz közelálló familiákból származott (Baróti Szabó Dávid), de mindenképpen értelmiségi pályára kényszerült fiak (Decsy Sámuel, Szentjóni Szabó László) képviselik, de szép számmal vannak a kor szellemi elitjéhez tartozó és a kor irodalmának jellegét meghatározó írók szülei között ténylegesen polgári foglalkozású emberek is, akiknél az esetleges nemesi eredet legfeljebb egy-egy armálissal hitelesíthető emlék és némi összeköttetés, olyan foglalkozásuk, mint szolnoki sőtiszt (Versey Ferenc), tapolcai varga (Batsányi János), miskolci szabómester (Dayka Gábor), szege-di iparos (Dugonics András), nagy-szentmiklósi csizmadia (Révai Miklós), de polgári familia leszármazottja Rát Mátyás és Rajnis József is, Péczeli József és Pálóczi Horváth Ádám apja mezővárosi lelkész volt, Virág Benedeké pedig jobbágy. Ez a tendencia Földi Jánosnak, Csokonai Vitéz Mihálynak, Fazekas Mihálynak majd Kármán Józsefnek a színrelépésével tovább erősödik. – A kurta (de további adatokkal bővíthető) áttekintés voltaképpen csak azért érdekes, mert így látni lehet: a nemesség képviselete az irodalom életében vagy inkább: gyakorlati életvitelében a háttérbe szorult,²⁵ hiszen ha a származás önmagában nem is sokat jelent egy író szellemi arculatának alaku-

²³ A nemesség politikai mozgalmának és az értelmiség (az „írók”) nyelvi-irodalmi törekvéseinek alapvető eltéréseire már SZEKFÜ Gyula rámutatott (vö. i. m. 16–17.). Napjaink marxista történetírása az értelmiségnek a felvilágosult rendiség törekvéseivel való kapcsolatát hangsúlyozza (I. KOSÁRY, i. m. H. BALÁZS, i. m.).

²⁴ Az átalakulás 1772 előtti folyamatára l. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Bp. 1964. 505–514., *A nemesi rokokó irodalom* című, TARNAI Andor által írott fejezetet.

²⁵ A birtokos nemesség képviselői közül az 1780-as években jószerivel csak Kazinczy Ferenc, Gvadányi József és Ráday Gedeon játszanak komolyabb szerepet az irodalom életében, de aligha véletlen, hogy éppen ők nem tartoznak a nyolcvanas évtized hazai nemességének jellegzetes képviselői közé. Igen jellemző pl., hogy ha különböző módokon is, de ők a thèse royale hívei (a thèse

lása szempontjából, a század utolsó két évtizedében élő magyar irodalom egészének ezt a szociológiai sajátosságát már nyilván figyelemreméltónak kell tartanunk. S nem is csak azért, mert rávilágít arra, hogy az az osztály, amely most válik a nemzet politikai életében hosszú idő után és hosszú időre valóban lényeges tényezővé, mintegy két évtizednyi időre eltávolodik az irodalom mindennapjainak életétől, hanem azért, mert élesen kirajzolja a számunkra fontos dichotómiát: amíg a nemesi politika egyik változatának sem állt előterében a nemzeti nyelv és irodalom ügye, addig az értelmiség, mely a nyelvkérdést (s vele az irodalom kérdését) nemcsak fontos, de drámai jelentőségű mozzanatnak látja a nemzet életében – nem tartozik hozzá a nemességhez.

E helyzet kialakulásához nyilván több feltétel járult hozzá, az egyikről, de alighanem a legfontosabbról, szóltunk: a nemesség azért nincs érdemlegesen jelen az irodalom életében, mert az ő tudatában sincs jelen az irodalom, a nemesi politika – bármilyen nemesi politika – figyelme. II. József uralkodása idején más, a nemesség érdekeit közvetlenül és gyakorlati módon érintő területekre összpontosul. Az 1780-as évek nemesi politikájának ebből az áttölgőnnek ítelhető sajátosságából természetesen következett, hogy az irodalom világa a társadalom vezető osztálya számára távoli térséggé vált, olyan térséggé, amelyet nem csupán üresen hagyott, de amelyet nem volt képes ellenőrizni sem. S mivel éppen itt, e felügyelet nélkül hagyott terepen jelentek meg a (túlnyomórészt plebejus származású) írók, törekvéseik középpontjában a nemzeti lét alapjaként felfogott nyelvvel és a magasrendű nemzeti lét alapjaként felfogott irodalommal: a helyzet egyértelműnek látszik. Ha ugyanis a nyelv és az irodalom ügye láthatóan nem tartozik a nemesi érdekek körébe, az írók viszont elszántan küzdenek érte, akkor ez csak azért lehet így, mert itt az ő saját ügyükről van szó. Vagyis: a nyelvi-irodalmi mozgalomban voltaképpen a nemességtől idegen, plebejus érdekek kapnak hangot.

Ez a magyarázat nyilván logikusan következik az elmondottakból s így a nyolcvanas évek nyelvi-irodalmi törekvéseinek a nemesi mozgalmak törekvéseivel való azonosítását illetően valóban joggal ébredhetett fel a kétely. Ez a magyarázat önmagában azonban még semmiképpen nem jelent választ magára a felvetett problémára, hiszen amikor ezek az írók (a Bessenyei-féle programtól eltérve) az irodalom elé elsősorban a nemzeti dicsőség elérését tűzik ki célként, akkor első pillantásra is a rendi mentalitás nacionalista igényeit kifejező és nem polgári-plebejusi szellemet tükröző célkitűzésnek adnak hangot. Sőt, ha figyelmesebben körültekintünk, akkor kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy nemcsak a nemzeti dicsőség vágya rokonítja a nyolcvanas évek íróinak törekvéseit a nemesi világgal, hanem – úgy tetszik – a nyelvi-irodalmi mozgalmuk során megfogalmazott eszméik kapcsolódási rendje is megfelel a feudális világ értékrendjének és szemléleti formáinak. Láttuk, hogy itt az irodalom voltaképpen a nemzeti nyelv egyik és a nemzet szempontjából kitüntetett jelentőségű megnyilvánulása – a nyelv maga viszont közvetlenül a nemzetnek a kifüntetett jelentőségű megnyilvánulása: legfontosabb jele, létének záloga, lényegében egyedüli biztosítéka. Ilymódon tehát a nyelv és az irodalom szorosan összetartoznak: nemzet mintegy a nyelvben inkarnálódik, a nyelv viszont az irodalomban, a nyelv a nemzet létét jelzi, az irodalom pedig a nemzet nagylétét jelezheti – a nyelv az irodalom által hódíthat, önmagában viszont a végső menedék, ha elvesz, elveszett a nemzet. Ez azt jelenti, hogy a nyelv és irodalom fogalmai egy drámai helyzetet alkotva kapcsolódnak össze: a nemzet előtt a dicsőség vagy a halál, az irodalom által elérhető nemzeti dicsőség vagy a nyelv „elenyészésével” bekövetkező nemzethalál áll. Olyan alternatíváról van tehát szó, amelynek felállításában láthatóan a feudális mentalitás működött közre – itt nincs helyük a hétköznapiaknak, csak a gyászoknak vagy az ünnepnek s itt nem munkáról esik szó, hanem harcról. A nemzetnek ugyanis – hiszen sorsa ebben a pillanatban még nyitott: vagy a

royale, thèse nobiliaire fogalmaira l. KOSÁRY Domokos, *A művelődéstörténet helye a történeti szintézisben*, Történelmi Szemle, 1974. 436–446.; FERENCZI László, *Voltaire-problémák*, Bp. 1978.) Kazinczy hivatalt vállalt a józsefi rendszerben s ez a döntés mélyen összefügg írói habitusával is, Gvadányi, az idős gróf pedig olyan ómódi royalista, hogy még az 1790–91-i országgyűlés eseményeit is ellenszenvvel figyeli.

dicsőség, vagy a halál vár reá – nyilvánvalóan küzdenie kell s valóban, a nyelvről és az irodalomról való megnyilatkozások metaforái a irodalmi világot itt gyakran mutatják olyan harcmezőnek, ahol a különféle nemzetek a dicsőségért vetélkednek egymással. A nyolcvanas években a nemzeti nyelv és irodalom sorsáról való gondolkodás könnyen és természetesen ömlik bele olyan képzetekbe, amelyeket a (Bessenyei kifejezése!) „vitélő rend” közel érezhetett magához, hiszen a nemesség önmagáról alkotott ideologikus képének a vitézség mindig is lényeges eleme volt. S bár korántsem csak Decsy Sámuel ábrázolja a magyar nyelv remélhető diadaláról (ama „arany időről”, amikor nyelvünk minden fejedelmi udvarokból „küzi a francia nyelvet”), de azért mégis kevesen vannak, akik szerint maga a magyar nyelv aratna győzelmeket, itt túlnyomórészt a magyar nyelvű irodalom küzd a dicsőségért s a pillanatnyi helyzetet többnyire kedvezőtlennek ítélik. Kedvezőtlen Batsányi János véleménye is, szerinte az Európában most élenjáró nemzetek „egymás közt az elsőségért vetélkedvén, miránk még csak ügyelni sem látszanak”, noha régebben, a vitézség idején felnéztek ránk. Dehát éppen ezért kellene lehetővé tenni, hogy amint régen a „vitézség pálmájáért”, most – így óhajtja Aranka György –, a „pallérozódás, esméret és értelem világában is vetélkedhessék”, a nemzet más nemzetekkel. A harchoz erő kell s a nyelv állapota a nemzet erejének a jele („Minden nemzet boldogsága és ereje nevékedésének csálhatatlan jele volt eleitől fogva nyelvének gyarapodása” – írja Gyarmathy Sámuel), Péczeli József a német irodalom példáját azért idézi, hogy lássák honfitársai: ötven éve még erőtlen volt, most viszont „más nemzetek is kezdenek meghódolni neki”. Ez az irodalom terepére betörő vitézi mentalitás szélesebb körben is érvényesül, nyilván ez a minta vezérli Péczelit akkor, amikor D’Alembert-től kölcsönzi a fordításról vallott nézeteit. Ez az elképzelés ugyanis lehetőséget ad a fordítóknak, hogy „mint bajnokok vijjanak meg” a tolmácsolandó művekkel és nyerjék meg ezt a viadalt, azaz: hozzanak létre a maguk nyelvén szebb művet, mint amilyen az eredeti. A képzetkör Csokonainál is feltűnik, egyik s jelentős versében, a Marosvásárhelyi gondolatokban a „csinos nyugat”, a „durva kelet”, a „hatalmas észak” és a „tetheretlen dél” közötti határhelyzetben ingadozó magyarságot a „többi nemzetek” – jellemző módon – éppen a vitézségre hivatkozva invitálhatják a haladásra, hiszen e nemzet szívében a „dicsőség szerelme” forr, csak a „vitéz lángot” kell a jó ügy, „durvaság” elleni küzdelem szolgálatába állítani. Még későbbi a nyolcvanas évek egyik reprezentatív írójának, Révai Miklósnak a nyilatkozata, de igen érdekes változatot tartalmaz: ő azt fejtegeti, hogy a „vitézül kikelő Nemzetnek” – 1806-ban vagyunk, – nemcsak a külső, de a „belső ellenséggel” való harc is „azon egy szentségű kötelesség” s ez a belső ellenség nem más, mint a hazai nyelvet elfelejtő „nagy gondatlanság”.²⁶

A nemzeti nyelv és irodalom ügye olyan harc színtereként jelenik meg, ahol (mint minden harcmezőn) a dicsőség és a halál esélye leselkedik ránk – ez a helyzet s a leírására felhasznált frazeológia egyaránt arról árulkodik, hogy a nyolcvanas évek íróinak a nyelv és irodalom céljáról való gondolkodását a nemesi ízléshez és mentalitáshoz való idomulás jellemzi. Az idomulás azonban – ha megoly látványos módon történik is – természetesen egyáltalán nem lényegbeli azonosságot jelent s itt éppen erről van szó: a rokonság valóban csak látszólagos és voltaképpen alapvető különbséget takar el. Ez a nyilvánvalóan ösztönös, mély s a kor hőseinek nemcsak törekvéseit, de kedélyvilágát is mélyen befolyásoló azonosulás ugyanis nemcsak érthető, de az adott viszonyok között természetes jelenség is, hiszen igaz ugyan, hogy a nemesi politika számára nem volt különösebb jelentősége a nemzeti művelődés ügyének s így a irodalmi szabad téréként táruhatott fel a plebejus értelmiség előtt – erről az egyáltalán nem vagy igen rosszul őrzött terepről azonban elsősorban azt kell tudni, hogy egy erőteljesen működő feudális társadalom rendjén belül helyezkedett el. Ha az irodalom berkeiben nem is volt jelen a nemesség, a társadalom életében természetesen az övék volt a hegemonia s ez alapvetően

²⁶ A képzetkör a kor irodalmában igen gazdagon van jelen és számos változatot tartalmaz, itt valóban csak néhány példa szerepel. Az idézetek helyei: DECSY Sámuel, *Poraiból megelémedett Féniksz*, Buda, 1790. 155.; BATSÁNYI János *Összes Művei* (Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor), Bp. 1960. II. 256.; ARANKA György, *A Magyar Nyelvűművelő Társaság*. Újabb elmélkedés, In: *Az Erdélyi Magyar Nyelvűművelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955. Sajtó alá rendezte JANCSCÓ Elemér, 119.; GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tanító Magyar Nyelvemester*, Buda, 1794. I. V.; Minden Gyűjtemény, II. 62–63.; RÉVAI Miklós, *Alázatos segedelem kérés...* Buda, 1806. 1–2.

befolyásolta a plebejus irodalmárok helyzetét, akiknek nem egyszerűen „alkalmazkodniok” kellett a társadalmi környezethez, emberi értékeihez és szemléletéhez, de ők ennek a világnak a szülöttei voltak s számukra ez a világ volt a természetes közeg. A körülményekhez való viszonyuk döntő mozzanatát azonban immár nem a kényszerűségek, hanem a megnyíló lehetőségek alkották. Ha ugyanis közelebb-ről megnézzük az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmában előtérben álló fogalmakat, akkor azt látjuk, hogy e mozgalmat mélyen befolyásolta ugyan a társadalmi környezet, de nincs arról szó, hogy a maga képére és hasonlatosságára formálta volna törekvéseit, itt ennek éppen a fordítottja következett be: a feudális szemlélet és ízlés leplebe burkolózva a feudális világtól idegen lényegű érdekek és erők nyilatkoztak meg. Az írók mintegy átértelmezték és új ideológiai tartalmakkal bővítették ki a nemesi mozgalmat s ebben az átértelmezésben és kibővítésben valóban a rendi célkitűzésektől eltérő, saját érdekeik fejeződtek ki.

V.

A plebejus származású írástudók számára megnyíló lehetőségek alapja az volt, hogy a magyar nemesség tudatában a II. Józseffel való konfrontáció során megnőtt a jelentősége a nemzeti jeleknek ill. jelvényeknek, a koronának, a zászlónak, az öltözetnek és – noha ebben a sorban számára csak alkalmi és másodlagos szerep jutott – óhatatlanul növekedett a jelentősége a nemzeti nyelvnek is. Az irodalmárok reagálásaiból kiderül, hogy a nemzeti jelek az ő számukra is fontosak voltak (jelentős szerzők köszöntik pl. a hazatérő koronát), értékelésük azonban gyökeresen eltér a nemesi politika értékelésétől. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben a vonatkozásban gondolkodásuk a nemesi politikával lényegében azonos vagy csaknem azonos fogalmi körben mozog s valóban egyedül az értékelés az, amelyben gyökeresen eltérnek az álláspontok. Itt azonban pontosan az értékelésbeli eltérés az alapvető mozzanat, azt jelzi, hogy a kor irodalmában a nemzeti jeleknek a nemesi politikától merőben eltérő rangsora jelenik meg. Az 1790-ben oly képtelenül nagy jelentőségűvé emelkedett nemzeti öltözet meglehetősen a háttérbe szorult, ellene időnként kesernyés kritikai hangok is megszólalnak (még az ellenálláshoz politikailag a legközelebb álló Decsy Sámuelnek is vannak fenntartásai)²⁷ – a nemzeti nyelv kérdése pedig minden mást a háttérbe szorít. A nyelv ugyanis – láttuk – ebben az interpretációban nemcsak a nemzet legfontosabb jeleként mutatkozott meg, de korrelatív viszonyban is van a nemzeti léttel: a nyelv eltűnte éppoly természetszerűleg jelzi a nemzet halálát, ahogyan a fejlődő és gyarapodó nyelv (ami túlnyomórészt a fejlődő és sikeres literatúrában mutatkozik meg) a nemzet virágzását. A nyelv léte és a nemzet élete között megteremtett és drámai hangsúlyokkal bemutatott kapcsolat meghatározó mozzanata azonban nem az, ami jelöl, a nyelv, hanem az, amit jelöl, a nemzet s a nemzet tartalma ebben az összefüggésben határozottan rajzolódik elő: az egy nyelven beszélők közösségét jelenti. Mivel tudjuk, hogy a nemesség önmagát tekintette a nemzetnek a XVIII. század végén is, akár őrizni akarta ezt az állapotot (mint a konzervatív nemesi többség), akár csökkenteni a társadalmi szakadékot, mint a reformok lehetőségét a hetvenes évek óta kereső rendi felvilágosodás, az „egy a nyelv, egy a nemzet” oly sok változatban megfogalmazott tézise – ha nem is nyíltan és kihívó módon, de – egyértelműen mást mond, mint a rendi elképzelés: ha a nemzet kizárólagos jele a nyelv, akkor a nemzethez való tartozásnak sem lehet más és érvényes kritériuma. A helyzet döntő mozzanata éppen az, hogy az ellenálló nemesség társadalmi és politikai súlya nagy jelentőséget kölcsönzött a nemzeti jeleknek általában, az írók viszont újfajta –

²⁷ DECSY Sámuel, *A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*, Bétsben, MDCCXCII. 274. „... Minthogy már a Sz. Korona őrizetére ki állott magyar nemesség nemcsak hazafiúi jó indulatya, hanem fényes köntösei által is meg akarta magát másoktól különböztetni, minden keresményét fel áldozta e végre ... Ennyiben mind önnön magoknak, mind hazájoknak sokat ártottak.” Bőven idézhetők más példák is, így a másik végétől Péczeli József, aki nyíltan és sokoldalúan határolja el magát a nemesi célkitűzésektől: „Nem abban áll a Nemzet ditsősége, hogy házainkon számok ne legyenek, földeink meg ne mérettessenek, a nemesség szabadon nyulászhaszon sat, hanem abban, hogy a' mi nyelvünk legyen a' maga hazájában az első, s a' mi Litteratúránkat ne tsak ismerjék, hanem betsüljék is az idegen Nemzetek.” Minden Gyűjtemény, IV. 47.

s a nemességtől gyökeresen eltérő – rendet állapítottak meg e jelek között és tették is nyilvánossá ezt az újfajta rangsort: ők éppen azt állítják előtérbe, ami az egész nemzetnek, az alacsonyabb néposztályokat is magába foglaló nemzetnek a jele, a nemzeti nyelvet. Az írók ily módon valóban kapcsolódnak a nemesi ellenálláshoz, de vele szemben mégis a saját érdekeiket képviselik – a nemzeti nyelvért való küzdelmük az ellenálló nemesség mozgalma által nyújtott lehetőségeket kihasználva kezdi ki a rendi Magyarország ideológiai alapjait.

Éppen olyan fontos azonban hangsúlyozni, hogy nincs éles támadásról szó, mint azt, hogy a különbség élesen és félreismerhetetlenül rajzolódik elő.

Hogy a plebejus elképzelések mennyire eltérnek bármilyen rendi felfogástól, a legvilágosabban érzékeltetheti az a különbség, amely a nyolcvanas évek nyelvi mozgalma és Bessenyei György álláspontja között megfigyelhető, noha – utaltunk rá – a nemzeti nyelv a hetvenes években vezető szerepet játszó nemesi irodalmárának gondolatvilágában is kulcsfontosságú mozzanat volt. Az általa kidolgozott program érvelési módjának – a cél: a közboldogság, a boldogság eszköze a tudomány, a tudomány kulcsa viszont a nyelv, a „számosabb rész” nyelve –, e sokat idézett gondolatmenetnek a lényege ugyanis nemcsak abban van, amit kimond, de abban is, amit elhallgat. A nemzeti nyelv fogalmát ő az emberek boldogságához rendeli s voltaképpen kiszakítja a nemzet szubsztanciális minőségei közül, az így nem a nemzet közösségéhez való tartozás alapjaként, hanem e közösség boldogságának alapjaként mutatkozik meg. Bessenyei – szoltunk erről is – „egész nemzet”-ben gondolkodott ugyan és megteremtette az elméleti lehetőséget a nemesség és a „paraszi község” közötti mobilitás számára, felfogása azonban ezzel együtt, pontosabban: éppen így helyezkedik el a nemesi ideológia keretei között, hiszen arról nincs szó, hogy meg akarná szüntetni a társadalom rendi tagoltságát. Elgondolásának nyilvánvaló célja a nemesség és az alsóbb néposztályok közötti távolság (s így a feszültség) csökkentése: a tudományok művelésében való kiválóság megteremti a társadalmi előrelépés lehetőségét a „porban heverő jó elmék” számára, de a tudományok terjedése emeli is az általános boldogság – és ezzel nyilván az általános nyugalom – szintjét. Mivel a tudományok művelése és terjesztése egyaránt csak a közös nyelvet beszélők körében, azaz: a nemzet keretei között valósíthatók meg, nála így, a tudományok szempontjából van a nyelv kulcspozícióban. A hetvenes évek filozófusa és a nyolcvanas évek írói között meglevő különbség tehát tisztán rajzolódik elénk: Bessenyei számára különleges szerephez jut a nemzeti művelődés – programjában a boldogság áll a középpontban, a nemzet ehhez csupán természetes keretül, a nemzeti nyelv pedig kézenfekvő eszközként szolgál –, utódai számára viszont a nemzeti művelődés került az előtérbe, az ő mozgalmuk egyik téje ugyanis a nemzet fogalmának kitágítása a nyelv ügyével való összekapcsolása révén.

A nyelvkérdésben megjelenő ideológiai álláspontok különbsége jól előtűnik – a nyelvkérdéssel a plebejus értelmiség egy nyelvi alapon elgondolt, egységesítő, tehát a rendi felfogással ellentétes nemzetfogalomnak szerez érvényt. Láttuk azonban, hogy a nyelv ügye náluk többnyire nem önmagában áll; a küzdelem téje nem lehet csak a lét megőrzése, küzdeni kell a magasrendű lét eléréseért is és a nyelv erre önmagában végső soron nem alkalmas: a nemzeti dicsőség elérése elsősorban a literatúra elé tűzhető ki célként. S habár így a nemesi mentalitás számára kedves értéket jelölnek meg, ez – ha alaposabban szemügyre vesszük a helyzetet – voltaképpen mellékes, az igazán döntő mozzanat itt maga a megválasztott terep, az tehát, hogy ezt a reprezentációs feladatot a nemzetnek a literatúra terepén kell megvalósítania. Így nyilvánvaló, hogy a nemzet elé a dicsőség elérésének célját kitűzve voltaképpen olyan feladatot jelölnek meg, amelyet csak ők, az írástudók képesek megoldani. Amikor tehát az értelmiség az irodalom területére helyezi át a nemzet előtt álló legfontosabb célt – világtörténelmi példákkal igazolva, hogy minden jelentős nemzet ezt az utat járta –, akkor a nemzet fiai között meglevő társadalmi hierarchiától eltérő tagolódás jogosultságát sugalmazza: ha a nemzetnek a „tudományok” terepén kell felvonultatnia erőit, akkor azokra vár különleges szerep és ennek megfelelő erkölcsi súly, akiknek e feladat betöltéséhez megfelelő képzettségük és tehetségük van. Ez az elgondolás – első pillantásra is belátható – eltér a nemesi érdekektől s meglehetősen nyíltan fejezi ki az értelmiség önérvényesítő törekvéseit. Alapvetően különbözik a rendi felvilágosodás Bessenyei által kidolgozott programjától is, hiszen őt a literatúrának (a „tudományok”-nak) teljesen más célja van, csak a közboldogság szintjének emeléséről van szó, de nincs a nemzeti dicsőség reprezentációjáról – a Jámor szándékban pl. a magyar nyelven művelt tudomány

esetleges külföldi sikere is elsősorban üzleti-pénzügyi sikerként mutatkozik meg. Ez a különbség onnan származik, hogy a két elgondolás eltérő ideológiai célok szolgálatában áll: Bessenyei a közboldogság előtérbe állításával a társadalmon belüli feszültség csökkentésére törekszik, utódai viszont a csak általuk, az írástudók által megvalósítható cél, az irodalom terepén elérhető nemzeti dicsőség céljának kitűzésével –, önnön szerepük jelentőségét akarják emelni a társadalmi hierarchiában, ami persze (noha egyáltalán nem drasztikus módon) óhatatlanul a rivalizálás-szellemét lopja be a társadalom életébe s így éppen a feszültséget növeli. S bár az elgondolások különbsége szembeötlő, egy lényeges vonatkozásban azonban megfeleléssel találkozunk s alighanem éppen itt található meg annak az eredete, hogy miért nőtt Bessenyei alakja oly nagyra a nemcsak eltérő ideológiai célokért küzdő, de általában más irodalmi mintákat is követő plebejus utódok tekintetében. A nyolcvanas évek értelmisége olyan értékrendért küzd, amelynek keretében érvényesülhetnek érdemeik, amely független mindenféle előjogtól, de – Bessenyei sem tud más módot a közjó szempontjából oly döntő „tudományok” kifejlesztésére és elterjesztésére, mint lehetővé tenni a „kicsinyek” számára a vetélkedést, megnyitni a „porban heverő jó elmék” számára a társadalmi érvényesülés útját. Többször is kifejtett eszméje – ahogy régen a „kard” volt, az ő korában immár a „penna” a nemesedés legfőbb eszköze –, voltaképpen a plebejus irodalmárok legfontosabb célkitűzését fogalmazza meg a közjó elérésének módszereként.

A nyolcvanas évek értelmiségének nyelvi-irodalmi mozgalma így egyszerre és szétválaszthatatlanul tükröz plebejus és értelmiségi érdekeket: a nyelvért vívott küzdelem a nemesség feudális nemzetfogalmával szemben egy nyelvi alapon elgondolt, tehát egységesítő nemzetfogalmat állít szembe, a nemzeti irodalom ügye viszont a nemzet fiainak újfajta, a születés adta előjogoktól és a vagyontól független, a képzettség vagy a tehetség alapján elgondolható rangsorát állítja előtérbe.

Az írók nyelvi-irodalmi mozgalmának antifeudális ideológiai tartalma ilymódon tisztán megmutatkozik, fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a fogalmi síkon oly nyilvánvaló szembenállás a valóságos életben ugyan gyökeresen eltérő tendenciaként, de nem konfliktusként jelentkezett. Küzdelemről itt nem volt szó, annak ellenére, hogy az értelmiség részéről időnként erőteljes kritikai hangok is megszólaltak.²⁸ Egyrészt azért nem, mert a nemesség láthatóan nem tudott védekezni az ellen, hogy az írók újfajta, plebejus és értelmiségi érdekeket tükröző rangsort állapítsanak meg és tegyenek nyilvánossá a nemzeti jelek között, másrészt viszont azért, mert nem is volt szüksége a védekezésre: a nemesség a társadalom életében olyannyira hegemon helyzetben volt, hogy a literátorok önérvényesítő nyelvi-irodalmi mozgalma nem emelkedhetett a nyílt és közvetlen támadás szintjére. Így a plebejus értelmiség a saját érdekei szerint értelmezhetette azt ugyan az ellenállás nemzeti céljait, hiszen a nemesség oly nyilvánvaló túlerejének velük szemben nem volt megfelelő bölcséleti és ideológiai védelme – maga a túlerő azonban lehetetlenné tette, hogy az értelmiség a valóságban is ezt a szerepet játssza ebben a viszonyban, ami érdekei és céljai szerint volt: az ellenfél szerepét. Ennek a helyzetnek eredményeképpen egy különös, feszültséggel terhes, de a kulturális élet szempontjából igen termékenynek bizonyuló szimbiózis jött létre, együttlét, amelyben a plebejus irodalmárok nyelvi-irodalmi mozgalma eredendően olyan energiával rendelkezett, amely idegen volt az ellenálló nemesek mozgalmától: a nemzeti nyelv és irodalom a nemzet fiai közötti egyenlőségnek és ugyanakkor a valóságos érdemek igazságos elbírálásának a birodalmaként mutatkozott meg, érte dolgozva az értelmiség saját értékének és jelentőségének a tudatát élhette át. Mivel azonban a nemzeti nyelv (s vele az irodalom) ügyét gyakorlatilag nem lehetett leválasztani azokról a nemzeti jelekről, amelyek a nemesség saját jelei voltak, a nemesi politika egyszerűen nem különíthette el magától azt a mozgalmat sem, amely voltaképpen az ő nemzeti törekvéseit vitte tovább és formálta át plebejus és értelmiségi célokat szolgáló nemzeti törekvésekké. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvi-irodalmi mozgalom a maga szolgálatba tudta állítani azt a lendületet is, amellyel maga a nemesi ellenállás rendelkezett.

²⁸ A nyelvi-irodalmi mozgalomban szerepet játszó értelmiségnek a nemesi politikától és ideológiától nyíltan, sőt, időnként erőteljesen eltérő megnyilatkozásai külön elemzésre várnak s nem férnek meg e tanulmány keretei között.

A különleges helyzet – a nemesi ellenállás *politikai* lendülete támogat egy olyan mozgalmat, amely a rendi *ideológiával* ellentétes tendenciák hordozója – különleges jelentőséggel bír a magyar irodalom sorsa szempontjából: a két (s eredendően ellentétes) törekvés egy irányba való hatásának tulajdonítható, hogy a nemzeti nyelv és irodalom presztízse a század utolsó évtizedeiben rendkívül erőteljesen megnövekszik. E presztízsnövekedésnek több és szembeötlő ténye van – nyilván a nemzeti nyelv most felismert jelentőségével függ össze, hogy ezekre az évtizedekre esik a magyar nyelvtudomány megalapozása és első aranykora, az irodalomművelés státusának látványos emelkedése tükröződik az írás (és publikálás) vonzerejének igen széles körű terjedésében éppen úgy, mint az indulatokban, amelyeket az írással kapcsolatos mesterségbeli kérdések tudnak ébreszteni, de abban is, hogy pl. most tárja fel önnön múltját a saját jelentőségére ráébredő nemzeti literatúra: a XIX. század elejére jórészt ismertté válik a magyar irodalom történetének ma ismert „törzsanyaga”.²⁹ Gyorsan a szemünkbe ötlík azonban, hogy e különleges politikai-ideológiai helyzetből eredő presztízsnövekedés egy egyenlőtlenség létrejöttén át érvényesült: elsősorban a literátori öntudat megerősödésében mutatkozik meg, mintegy az irodalom világának belső eseményeként, de – bár ezen a területen is dinamikus változásokról lehet beszélni – nincs szó arról, hogy hasonló mértékben változott volna magának az irodalomnak a társadalomban elfoglalt helyzete is. Ennek az egyenlőtlenségnek egyik fontos következménye, hogy éppen most, a nekilendült fejlődés folyamatában jóval elesebb fény vetül a magyar társadalom művelődési viszonyainak elmaradottságára, mint korábban.

Ez a fény jelentős részben két nagy tehetség indulásának kísérő jelensége volt – a kilencvenes években fellépő Csokonai Vitéz Mihály és Kármán József első munkáiban egyaránt fontos szerepet játszik a hazai kulturális állapotok kritikája. Fontos azonban látnunk, hogy a kritikát itt nem a romló helyzet miatti elkeseredés váltja ki, ellenkezőleg: a megnövekedett öntudat teszi lehetővé a határozott fellépést egy éppen javuló, bár az elvárhatótól természetesen messze elmaradó helyzettel szemben. A megnövekedett literátori öntudat tükröződik a magas normában, amelyet a hazai állapotokkal szembeállítanak, de ez tükröződik abban is, hogy a – keserű és éles hangú – bírálatok mögött erőteljesen van jelen a magyar irodalom hatóerejére (s így sorsára is) vonatkozó bizakodás. Mert Csokonai látéletéhez, az 1793-ban keletkezett *A méla Tempefői* vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon c. színmű által nyújtott „satirikus körkép”-hez nyilván hozzá kell számítani a számításba vett közönséget, a kor embereit, akik a szerző reménye szerint majd beülnek a darab előadására s ott jól szórakoznak, azt a reményt tehát, hogy létezik azok tábora, akik kinevetik Tökkolopit, Sertepertit és Koppóházit, akik bizakodnak Fegyverneki megváltozásában, de akiknek szíve elsősorban természetesen Tempefőiert és Rozáliáért dobog és velük – a magyar irodalomért. Csokonai – tudjuk – nem fejezte be színművét és ez a mű értelmezése szempontjából különlegesen fontos tény arról árulkodik, hogy a költő, aki tudja, hogy *valóban* rá lesz szorulva a mecénási jóindulatra, *már* nem tesz közzé ilyen darabot, aki viszont elkezdte, az nem látta ugyan rózsásnak a helyzetét, de *még* látnivalóan másfajta, éppen ama jól szórakozó közönség által biztosított poétai státusban reménykedett. Még erőteljesebb reménykedés figyelhető meg a Nemzet tsinosodását író Kármán analízisében, ő nem is abban bíz, hogy a közönség a literatúra pártján áll – nála maga az irodalom mutatkozik meg döntő, a helyzet megváltoztatására képes tényezőként. Hiszen ha a jelenlegi „versecskék”-ből és „tolmácsolás”-ból álló irodalmunk a saját „környülállásaink”-at ábrázoló, eredeti munkákat nyújt a közönségnek s ha a „pepécselés” helyett a „nyomos tudományok”-kal foglalkoznak az írók, azaz: ha felébresztjük az olvasók érdekeltségét – akkor felderül a „tudományok” számára oly zord hazai „klíma”.

A két zseniális fiatalember kritikai indulatában tehát nem a sanyarú művelődési viszonyok leplezésére irányuló bátorság az igazán figyelemre méltó, hanem az, ami e bátorság alapja és intellektuális fedezete: az irodalomba vetett bizalom megnövekedése és az ebből következő írói magabiztosság. Kritikai magatartásuk az egyik első, de természetesen korántsem egyetlen következménye annak az új státusnak, amelyet az 1780-as évek értelmisége vívott ki az irodalom számára.

²⁹ MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK 1984.

NATION, LANGUE, LITTÉRATURE

(A l'idéologie des intellectuels hongrois des années 1780)

On peut observer que la question de la langue nationale figure d'une manière différente dans les écrits de György Bessenyei, l'écrivain hongrois le plus considérable des années 1770 et dans ceux des jeunes écrivains débutant aux années 1780. Pour Bessenyei, la langue est un instrument, l'instrument de la propagation des sciences, et par là, celui de l'élévation du „bonheur public”, pour ses successeurs, par contre, elle est, en premier lieu et avant tout, un signe, le signe le plus important de l'existence de la nation. C'est cette conception qui est la base de ce que, dans la seconde moitié des années 1780, se fait entendre, une fois de plus souvent, la peur; notre langue est sur le point de „périr” et avec elle la nation hongroise disparaît, elle aussi, du rang des nations. Mais cette conception de la langue, en tant que conservatrice principale de l'existence nationale, n'est pas seule, on y trouve d'ordinaire le point de vue caractéristique de cette génération concernant la tâche de la littérature et qui est également caractéristique. La langue prouve l'existence de la nation, la littérature écrite en langue nationale prouve, par contre, la qualité de l'existence nationale, sa tâche principale est donc de documenter le haut niveau de la culture nationale et d'acquérir de la reconnaissance et de la gloire pour la nation. De cette sorte, les signes semblent renvoyer au fait que, contrairement à la conception calme et pleine de perspectives de György Bessenyei, ce sont les peurs et les désirs nationalistes de la résistance nobiliaire se déployant contre Joseph II depuis 1780, son avènement au trône, qui se font entendre désormais dans le monde de la littérature. Pourtant il y a beaucoup de faits frappants qui contredisent à cette explication évidente, avant tout le fait que, dans la politique de la noblesse hongroise de l'époque de Joseph, la question de la langue et de la littérature n'a aucune importance au fond, de plus, les questions de la culture ont été reléguées à l'arrière-plan pour la noblesse se livrant à des escarmouches durs contre l'empereur dans le domaine du droit public. Il est caractéristique que dans la vie de la littérature hongroise de la fin du siècle, les représentants de la noblesse propriétaire sont à peine présents, bien que la littérature hongroise ait été, à l'époque précédente et à l'époque suivante aussi, sans équivoque sous une conduite nobiliaire.

Quelle en est l'explication? L'étude cherche à démontrer que le mouvement de langue et de littérature se déployant aux années 1780 s'est déployé certes conformément au goût et aux formes de conception du monde féodal, pourtant elle exprime fondamentalement les intérêts et les aspirations des intellectuels plébéiens qui, par suite de la tournure des circonstances, ont acquis un terrain d'activité agrandi.

INDIVIDUUMKÖZPONTÚ VILÁGKÉP – TÁRSADALOMKÖZPONTÚ VILÁGKÉP*

(Az Ady-reviziós vita)

Egy ellenszenv története

1929. július 29-én jelent meg *A toll* című hetilapban az a Kosztolányi-cikk, amely a két háború közti időszak legerőteljesebb, mindmáig elható, újból meg újból feléledő, nemcsak az irodalomtörténetet, de a napi kritikát is foglalkoztató vitájának létrehozója volt: megíródott *Az írástudatlanok árulása*, „különvélemény Ady Endréről”. Mint „Ady-reviziós vita” ment be az irodalomtörténeti köztudatba ez a polémia, jelezve, hogy a költő épp csak kialakulni kezdődő kultuszának, irodalomtörténeti helyének megkérdőjelezése volt a vita lényegi tartalma. De ezen túlmenően (éppúgy mint az Ady–Babits közötti kezdeti, korai ellenérzésen, rejtett, áttételes polémián át) felfakadt rajta keresztül egy, a század eleji haladó irodalmon belüli, mélyen kísértő, esztétikai-világképbeli nézeteltérés is. Éppen ezért szükséges foglalkozni vele. A reprezentatív egyéniségek közti polémia a történelem mozgástörvényeinek s az egyes korokra jellemző tipikus magatartásformáknak, ízlés-, érték- és normarendszereknek is tudatosítója. Ezek semmibe vevése – mint Adorno írta – „gyenge szemek ismérve”. Érzéketlenséget jelent a történelem lényege, a sajátos, az egyéni, a külön törvényű tendenciák iránt. Egy napi politikai jellegű aggály, a dogmatikus leszűkítéstől, kirekesztéstől – egyirányúságtól – való félelem nem teheti zárójelbe a nagyok közötti ellentéteket, főleg akkor nem, ha oly mélyen megalapozottak s hosszantartók ezek, mint Kosztolányi s Ady esetében voltak.

Mert ha, mint visszaemlékezett rá,¹ egyetlen éjszaka, szinte egy ültében írta is meg Kosztolányi a maga vitairatát: *Az írástudatlanok árulását*, majd 25 évig készült az benne. A fiatalkori legjobb barátának, Babits Mihálynak szavait idézve: „sose szerette, de lassan gyűlt fel benne a szenvedély, mely bátorságot adott ezt nyíltan bevallani”.² Mint a Babits–Kosztolányi–Juhász Gyula levelezés tanús-

*Az Ady-reviziós vita gazdag, sokrétű irodalmából a maguk adataival, illetve egyetértést vagy ellentmondást kiváltó megállapításaikkal kiváltképp elősegítették a tárgyi-ténybeli tisztázást és a problémák elvi-elméleti továbbgondolását a következő munkák: BÖLÖNI György *Az igazi Ady*. Bp. 1974. 550–573.; FÖLDESSY Gyula, *Ady értékelése az új versek megjelenésétől máig*. Kosztolányi és Babits szerepe az Ady-problémában. Bp. 1939.; HELLER Ágnes, *Az erkölcsi normák felbomlása*. Bp. 1957. 53–59.; ILLYÉS Gyula, *Kortársak*. in I. Gy.: *Íránytűvel*. 1. köt. Bp. 1975. 377–386.; uő. *Kosztolányiról*. Üzenet (Szabadka), 1975. 2–3. sz. 77–86.; KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 348–406.; uő. *Az a bizonyos „különvélemény”*. Élet és Irodalom. 1976. aug. 14.; NAGY Sz. Péter, *A Toll (1929–1938)*. ItK. 1978. 4. sz. 448–452.; RÉVAI József, *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp. 1960. 220–233.; RÉZ Pál, *Utószó*. in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írók, festők, tudósok*. 2. köt. Bp. 1958. 345–371.; RÓNAY László, *Kosztolányi Ady-revizója és ennek irodalmi környezete*. in R. L., *Szabálytalan arcképek*. Bp. 1982. 132–166.; SEBESTYÉN Sándor, *A Bartha Miklós Társaság*. Bp. 1981. 77–89. SÖTÉR István, *Gyűrűk*. Bp. 1980. 178–180.; TASI József, *Ifjú szívekben élek*. It. 1980. 4. sz. 1030–1043.; uő., *Az 1928-as Ady-röpirat*. Magyar Könyvszemle, 1982. 3. sz. 230–247.; uő.: *Babits, Zsolt Béla, Hatvány és József Attila*. in *Mint különös hírmondó*. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Bp. 1983. 135–147.; VAS István, *Nehéz szerelem*. Bp. 1972. 547–550.

¹KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt*. Bp. 1977. 629. – Továbbiakban: KOSZTOLÁNYI, *Egy ég*

²BABITS Mihály, *Beszélgető füzetek*. 2. köt. Bp. 1980. 221.

kodik róla: Ady költői feltűnésével egyidőben kezdetét vette már részéről ez a polémia. Egy ezotérikus-arisztokratikus modernség-elképzelés az Adyban feltörő, másfajta – antifeudális indulatokkal telített, plebejus, lázadó modernséget nem szívlelhetett. „A modern irodalom trónusába egy kiállhatatlan, üres pozórt ültettek, Ady Endrét” – hangoztatta már 1906-ban, az *Új Versek* megjelenésekor Babitshoz küldött levelében.³ Ellenérzése azonban a nyilvánosság előtt ekkor még nem fogalmazódott meg. Sőt, paradox módon, munka- s harcostársa lett Ady Endrének. Együtt dolgoztak előbb a *Budapesti Napló* szerkesztőségében, majd a *Nyugat*nál. Dicsérő kritikák jelentek meg a fiatal Kosztolányi tollából az Ady-kötetekről. Együttélt így nevük, egy besorolásban. Megmutatkozott viszonyukon át az induló magyar progresszió paradox helyzete. Az erős külső nyomás, az elmaradottság – az úri reakció hatalmi és erkölcsi prése – az egymástól nagyon távol állókat is egybeparancsolta. Mint minden kisebb-ségi fenyegetettségben, a felkívánczoló nézeteltéréseket a külső, többségi agresszió a tudatalattiba, a mélybe szorította. A magyar haladás a maga belső ellentéteit nem hordta ki nyíltan. Latensen a felszín alatt éltek azok csupán. A magyar szellemi fejlődés megakasztottságát, gátjait jelezve elmaradt a nyílt, teoretikus tudatosítás.

Így volt ez az Ady–Kosztolányi ellentét esetében is. Leszorult az részben az intim szférába: baráti célozgatások, levélmegjegyzések, suttogott hírek, rosszmájúságok pletykaanyagába. A *Nyugat* körében mindenki tudta, hogy – Füst Milán szavaival szólva – „világéletében utálta” Kosztolányi Adyt.⁴ Mint Hatvany írta: „csak sunyin mosolygott, ha róla esett szó”. Dénes Zsófia szerint még a szobából is kiment, ha verseit olvasták előtte.⁵ Babits emlékezete szerint Karinthyval együtt „órák hosszat tudták gúnyolni és parodizálni”.⁶ Ahogy Szabó Dezső írta: Adyt a „háta mögött mindig a legvadabb gyűlölettel kicsinyítette”.⁷ Halasi Andor emlékezete szerint is: „Adyt folyton szidta. Nem tartotta – parnasszusi értelemben – költőnek, mert a verseiben politizált. Költeményeit tömegükben elítélte formahibák miatt”. Indulata oly méretű volt, hogy Halasi Andornak még azt is felrőtta, hogy dicsérő kritikát mert írni Ady Endréről. „Odavagy, hogy Ady szóba állt veled” – mondta megvetően.⁸

Igaz: dicsérő kritikát ő is adott közre: két ízben is a *Vér és arany*-ról. De mint Babits vélte: megalkuvás volt ez részéről.⁹ S még ezekben is értett ő ahhoz, hogy pseudo-dicséretekkel, oldalvágásokkal, ézopuszi nyelven az adott hódolatot egyben visszavegye. Az elismerő szavak nem a költőnek: az embernek szóltak, az életet életnek, a tragikus magyarnak. Magát a művészt viszont „holmi, furcsa külsőségekben”, „bizarr eredetiségben”, „betegesen nagy költői öntudatban”, nem kellően „kiskikált verssorokban” marasztalta el, azt állítván róla, hogy „nála a poézis nem ott kezdődik, ahol az írás mestersége”.¹⁰ Kosztolányi jó stílusza volt: egy-egy finoman elhelyezett, rejtett gúnyú, vágó mondat mind mindig éreztetni tudta a fenntartásosságot, az elhatárolódást. Nem véletlenül vette – egyik Bíró Lajosnak küldött levele tanúsága szerint – sértésnek azt Ady, hogy Kiss József *A Hér*-be Kosztolányival íratott róla.¹¹ A dicsérő szavak mögött is érezte a bántani akaró riválist; a titkolt ellenfélt.

Az ézopuszi nyelv másik formájaként az ellendicséretnek tündek fel. „Nekünk kell csinálnunk hozzá a zajt, mert a mi földünkön ma még csak a lármázókat veszik észre” – írta például Kosztolányi Juhász Gyuláról 1907-ben.¹² Az irodalmi élet akusztikájában (annak mindig különleges jelzőrendszere van az ily szúrásokra) nyilvánvaló volt, hogy Adyt kell érteni a „lármázók” néven. Számos ekkori kritikájából, glosszájából, szerkesztői üzenetéből emelhető ki egy-egy hasonló, rejtett oldalvágás, ellendicséret. Kiváltképp Babitsról szóló íásaiban voltak ezek szembeszökőek. Nemcsak egyik 1909 februári levelé-

³ Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 109.

⁴ DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*. Bp. 1969. 212.

⁵ HATVANY Lajos, *Irodalmi tanulmányok*. 1. köt. Bp. 1960. 29.; DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák*. Bp. 1939. 40.

⁶ BABITS Mihály, *Beszélgető füzetek*. 2. köt. Bp. 1980. 247.

⁷ SZABÓ Dezső, *Képes Krónika*, 1920. nov. 16.

⁸ HALASI Andor, *Évek Kosztolányival*. Látóhatár. 1969. 1–2. sz. 189.

⁹ BABITS i. m. 225.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég*... 199., 202–203.

¹¹ ADY Endre, *Levelek*. 1. köt. Bp. 1983. 286.

¹² KOSZTOLÁNYI, *Egy ég*... 381.

ben írta neki: „Az egész fiatal Magyarország tereád tekint. (Hol van Ady?)”¹³ nevet nem említve, de kritikáiban is ott élt ez a szembeállító ellenmagasztalás. A tőle és barátjától, Karinthy Frigyesztől már a tízes évek első felében felfedezett és igenelt új, huszadik századi líratípust, melyet ő *tiszta lírának*, Karinthy (Füst Milánról írva) pedig *objektív lírának* nevezett,¹⁴ félreérthetetlenül a „parasztköltészetként” aposztrofált Ady-féle életés lírával állította szembe. „Kedves korlátozott emberek papolják – írta –, hogy csak mondd ki, ami szíveden fekszik, azon melegében... ved ki érzéseid piszkosan, véresen”. Ezzel a „hazug” költészettel szemben magasztalta Babitsnak, a „tragikus embernek”, „örök dolgokról” szóló, „végső tanulságokat levonó”, „önmagáért való tiszta líráját”; minden lehető alkalommal elmondva róla, hogy „a legszebb modern verseket” ő írja: „magyarul ő fejezi ki legmegrendítőbben a modern lélek ideges, beteg hánykódását”, ő „az új magyar nyelv legnagyobb művésze”.¹⁵ Minden ily felsőfok Adynak szánt szűrés is volt egyben. 1917-ben, mint magyar Goethét és Schillert köszöntötte fel őket a tiszteztendő *Nyugat* jubileumi vacsoráján.¹⁶ A magasztalásban szembeszökően ott volt a lefokozás: Schillerré tétel a Babits–Goethe szobrán.

Igaz: Ady halála után, mintha megszűnt volna ez a rejtett szűrésokban magát kiélő titkolt ellen-szenv. Egyértelműbben magasztalóan írt Kosztolányi (hat ízben is) ekkor már Adyról. Mintha lekenyerezte volna, hogy halála előtt alig két hónappal a nagybeteg költő többször üzent érte. S ahogy Kosztolányiné az emlékezéseiben felidézte ezt a végül megtörtént látogatást: a már ágyhoz kötött Ady „eddig titkolt szeretetét most nem rejtegette. Fakuló, tág szemével rajongással tekint költőtársa arcába”.¹⁷ S Kosztolányit meghatotta ez a ragaszkodás. Az érzett megbecsülés, a benne felnövő viszontérzelem s a szánalom a maga – alig négyéves gyermekére emlékeztető – vékony lábszárát mutogató embertárs iránt, majd pedig a halál dőbbenete az addig benne ható indulatokat mintha eltörölte volna.

A halál közvetlen árnyékában – 1919 s 1923 közt – írt cikkeiben a „halhatatlanság” „az örökkévalóság” hősét, a „rendkívüli szellemet”, a „magyar túlembert”, a „magyar Übermenschet” látta már Kosztolányi Dezső Ady Endrében. Még azt is elismerte, hogy „a honfoglaló kétségtelenül ő” az új magyar lírában. Mint az elfogadó, igenlő kritikákban általában mindig: igyekezett saját esztétikai koncepciójába beállítani az elhunyt költőtársat. Azt bizonygatta vele kapcsolatban: „világszemlélete sokkalta inkább, mint bármely más írónknál, művészet-központú”; „ő mindent a művészetnek áldozott”. Mintha befejeződött volna egy rejtett költői harc: közel akarta hozni egymáshoz az elveiket is.¹⁸

Ugyanakkor azonban *A Toll*-ban közölt vitákat felől olvasva, ezekben a dicsőítő cikkeken is ott rejtett mindig a leküzdési nem bírt, titkos fenntartás. Pszeudo-dicsőretnek tűnt közelebből nézve nem egy dicsőrete. A magyar „faji költőt” hangsúlyozta benne, ezzel azonban egyben európaiságát is kétségbe vonta. „A világ neki csak a magyar világ” – írta. A Nietzsche- Jászi-hatást tartotta fontosnak, s nem a Verlaine-ét és a Baudelaire-ét: ezzel azonban a tőle eszménynek tekintett gáncstalan művész rangját is megvonta tőle.¹⁹ – A rögtönző, a kétségek nélkül sietve alkotó író hozta előtérbe: ezzel azt is mondta, az igazi művész lényegi ismerve, a teremtmény kínódása nem volt adott benne. – A nagy öntudatú, lenyűgöző egyéniséget emelte ki folyvást: mint hátsó gondolat a mű megkérdőjelezése, háttérbe szorítása más, a művészetből idegen sajátosságok mögött is ott rejtett az ily dicsőreteken. Azt a költőt látta elsősorban benne, ki a maga halhatatlanságát, a maga legendáját „bámulatos öntudatával”, „varázst árasztó” egyéniségével, megjelenésével, gesztusaival, leveleivel, „nábbi becsvágyával” szinte teremtette.²⁰ Mint Kiss Ferenc rámutatott erre: a *legenda* volt róla beszélve a kulcsszó számára;²¹ legenda, melyet mint „regényes költő” ő indított el, melyet „önkéntesen”, „lármásan” politikai

¹³ Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. 188.

¹⁴ KARINTHY Frigyes, *Füst Milán*. Nyugat, 1911. II. 63.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 334–338.

¹⁶ GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*. Bp. 1954. 70.; uő. *Egy író élete*. 1. köt. Bp. 1958. 278.

¹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi*. Bp. 1938. 226.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 203–220., passim.

¹⁹ Uo. 206., 208.

²⁰ Uo. 206., 208., 207., 210., 211.

²¹ KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 370.

megfontolásoktól is hajtva, „bizonyos újságírói romantika hatására” szőtt tovább a világ, s melynek hatására „fölkapta nevét a hír” s „mínosz” alakult ki körülötte, holott – miként írta – „jelentőségét csak a művészet mércéjén lehet megállapítani”.²²

Igaz: pozitív hangszíval csengett Kosztolányi írásaiban ekkor még a *legenda* szava, az írói halhatatlanság alkotórésze, a mű életető energiája, annak szerves tartozéka volt az; befogadói ráhangoló. Nem utolsósorban az Ady-jelenségen elgondolkozva (éppúgy mint Gundolf a maga akkoriban megjelent *Caesar*-jában) elsőik közt elemezte ő a történelmi mítoszképződés, a beszédes névvarázs – a *legenda* – jelentőségét, fejlődésbeli tartalmát, funkcióját. Világosan látta, hogy a legendásított írói hírnévnek „alapja bizonyára az, amit egy ember írt és tett valaha. Ebből nő ki az, ami később elkülönül, önálló életet él, szinte függetlenül minden tintától, papirostól”. Tudta, hogy az ilyen legenda mindig csak ott születik meg, ahol valamilyen történelmi szükség rejlik mögötte. „Érezni – írta Petőfi kapcsán –, hogy szükségünk van rá, mint regényalakra, melyet magunk alkotunk álmodni felőle”.²³ Nyilvánvaló volt az Emerson-t s Carlyle-t olvasó író számára, hogy az élet törekvéseinek segítői mindig az ilyen legendák: a különféle lényegi kortörékvéseket sűrítik mintegy szimbólumokba. Nem volt kétséges előtte, hogy az új irodalom hajóját is hajtja Ady Endre híre. Nem utolsósorban ezért is kellett ez. Ugyanakkor azonban, mint rejtett mély áram, a fenntartás is ott húzódott már a dicséret mögött. A legenda nem valóság: azt oszlatni is lehet; sőt: oszlatni is kell. És ő oszlatta is.

Oszlatta egyrészt közvetetten, dicsérve másokat. Egyik cikkében a *Nyugat* íróit követő új költő-nemzedékről szólva hangsúlyozta például: „Filológiai és irodalmi műveltségük, mesterségbeli tudásuk általában nagyobb, mint az 1900-beliéek. Nem a költő apostoli és prófétai hivatását hangsúlyozzák, mint például Ady is, ehelyett van más romantikájuk, a mindenkitől távol álló művész hite.”²⁴ A szembeállítás itt egyben értékelés is volt. S nemcsak így közvetetten, áttételesen: közvetlenül is folyt a legenda-oszlatás – s mind nagyobb erővel.

Fenyő Miksa jegyezte fel Kosztolányiról szólva: „állítja eleinte csak sűgva, titkos társakat keresve, majd – különösen Ady halála után mind hangosabban, hogy az Ady-ügy revízióra szorul, s ennek küldetése reá van bízva”.²⁵ 1923-ban, mikor Babits, Földessy, Hatvany, Móricz tévesen Ady-műnek ítélték egy íróasztal-mélyből felbukkant, Adyt utánzó-parodizáló Juhász Gyula-verset, filológiai helyesbítő soraiban ott bújkált már a finom ironia;²⁶ az a gúny, mely nem sokkal később kendőzetlenül tört fel egy Karinthyval együtt fogalmazott, Gellért Oszkárnak küldött tréfás baráti levélben: „Még egészen izgatottan a nagy eseménytől – írták egy Ady-paródiát mellékelve hozzá –, sietünk közölni Veled, hogy itt a Hadik-kávéház félreeső helyiségében egy eredeti, kiadatlan Ady-kéziratot találtunk a csészeben. Kérünk, rendelkezze tetszése szerint a megbecsülhetetlen kézirattal – a hitelesség nyilvánvaló megállapítása céljából, jó lenne, ha elküldenéd Földessy tanár úrnak, ő ha egyszer megszagolja, kétséget kizáróan meg fogja állapítani, hogy abból a forrásból származik-e, melyből annyi érték potyogott a magyar költészet urnájába.”²⁷ A szellemes tréfa indulatot rejtett. Hisz a gúnyolódás játék formájában is mindig kritika. S az itt már a szarkazmus határát súrolta. Mondandót közölt az írást átható esztétikai minőség már pusztán egymaga.

S nemcsak így ugratón, baráti tréfaként: nyíltan írásban is felszökött már ez az ellenszenv. Egyik 1925-ös kritikájában például az egyik fiatal költőről, Tamás Istvánról szólva megemlítette: legfőbb hibája szerinte „az a modorosság, melyet ismertebb költőinkben sem rótt meg eddig a bíráló, az a magyaros virtuskodó hetvenkedés, az a verses öndicsekvés, mely sehol a földön nem divatozik annyira, mint nálunk, a puskapornak az szüntelen harcos puffogatása, mely erőt akar mímelni, de nem az, a közelmúlt kopott álromantikája, mely alkotó tartózkodásra nem lévén képes, mindent túlkibál, s tulajdonképpen csupa szólam, ahogy egy barátom találóan jellemezte: 'plakátköltészet'”.²⁸ A kortár-

²² KOSZTOLÁNYI i. m. 203. kk., 209., 211., 212.

²³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok feleim*. Bp. 1976. 179.

²⁴ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég*... 540.

²⁵ FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Bp. 1975. 200.

²⁶ A Juhász-paródia történetére l. JUHÁSZ Gyula, *Összes művei*. 3. köt. (Szerk.: ILIA Mihály és PÉTER László.) Bp. 1963. 339–346.

²⁷ GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*. Bp. 1954. 287.

²⁸ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég*... 564.

sak tudták (s *Az írástudatlanok árulása* felől nem kétséges az): Ady stílusát bírálta ezzel. Az *Édes Anna* egyik jellegzetes alakja, Moviszterné, ez a par excellence kifelé-élet, üres, kacér asszony is azzal volt jellemezve két ízben is a regény folyamán, hogy Ady-verseket szavalt és Ady-matinékra járt. Nyilvánvaló volt ennek tükrében, hogy egyet jelentett Kosztolányi számára az emberi üresség s az Ady-szeretet. S rejtő nevek alatt bár: egyik 1929 januári karcolatában is hangot kapott ez az indulat. Egy Clitiphon nevű, állítólagos görög költőt jelenített meg, kinek (nyíltan rájátszva az akkor megjelent Ady-Hatvány levelezésre) „nemrégiben adták ki leveleit”. „Ezt a görög költőt – írta – kortársai kissé túlbecsülték. Én sohasem estem ebbe a hibába. De csak most a leveleiből látom, hogy voltaképp kicsoda volt.” S a szenvedély-diktálta – ismétléseket, fokozásokat, antiteziseket, paralelizmusokat halmozó – stílusban úgy jellemezte, mint „a csöcselék kiszolgálóját”, „az önérzet utcai rikkancsát”, „a nagytomondás bajnokát”, „az őszinteség tetszelgő bohócát”, „az olcsó bátorság duhaját”, „az athéni hisztériká nyegle gyötrőjét”, „a nevére alapított dicsőséggyár főrézvényesét”. „A pongyolaság plakátmázolója volt, a handabandázás, a jelszavak, a világmegváltás meglehetősen korlátozott apostola. Leverő olvasni leveleit” – összegezte pamfletvéleményét.²⁹ Az 1929-es júliusi Ady-vitairat, *Az írástudatlanok árulása* a lélekben már kész volt.

Lehetséges motivációk: a) a művészi féltékenység

Mi magyarázza a Kosztolányiban élő, évtizedeken át magában hordott s végül az Ady-revizióban nyilván feltörő elleniridulatot? Természetesen, mint antipátiák, szimpátiák esetében mindig, sokféle volt itt is a felhajtóerő. A többbókúság elvét szem előtt tartva válaszolható meg csak helyesen a kérdés. Belejátszott ebbe az ellenszenvbe az írópszichológia mindenkor szerves tartozéka: a művészféltékenység. Az író magányos munkára kényszeríti sorsa. Hiszen, ha elvontan, áttételesen kollektív erőfeszítés terméke mindig is a mű (számos korábbi és egykorú író nem egy vívmánya él tovább benne) konkrétan, a maga valóságában mindig egyedi teljesítményként jelenik meg az. A német klasszicizmus számos írójából például szinte csak Goethe és Schiller él tovább. A többi mintha csak arra kellett volna, hogy a földet „trágyázza”: a néhány nagy felnőttest lehetővé tegye. A nagyobb a kisebbet itt mindig „elnyeli”; kisajátítja.

S ami még tovább fokozza az innen felnövő, a foglalkozás-pszichológiából eredő énközpontúságot: a rivalitások széles mezeje. Nemcsak az élők, a holtak is mindig versenytársak itt: egy Dante, egy Goethe, egy Tolsztoj a mérce. A személyiségközpontú, így teljesítményelvű kultúrköröknek mindig is meglevő betegségét, az individualizmust, s annak pszichológiai együttjáróját, a féltékenységet a foglalkozásnak ez a természete a végsőig fokozza. Thomas Mann novellája, a Schiller–Goethe-viszony alvilági indulatait megjelenítő *Nehéz óra* az írópszichológia legmélyeibe világított be: a féltékenység, az emberi irigység mint foglalkozásbeli lelki betegség a legnagyobbakat is mindig fogva tartja. Kosztolányi sem lehetett kivétel. Maga vallott róla, mint az írópszichológiának nemcsak ismerője, de arról őszintén szólni is merve, egyik fiatalkori cikkében: „Irigy vagyok? ... Mit titkoljam? Féltékeny vagyok azokra, akik írnak. Nemcsak az élőkre, de a halottakra is.”³⁰ Nemcsak az elfogultság emlegette hát az Ady-vita után a „féltékenységet”, „a versenytársi gyűlöletet”, a „féktelen irigységet”, az „elkeseredett rivalitásérzést”, az „elhomályosított kortárs régen visszafojtott dühét”, az „Ady mellett lemaradt művészi becsvágy nyöszörgését”, a „dicsőségáhitó versfaragónak”, „kis fantáziájú poétának féltékenységet a zsenire”: ténylegesen is ott hatott ez benne.³¹

Nagy öntudattal járta Kosztolányi a maga pályáját. „Költői erőm teljes pompájában, a zsenim feltétlen hatalmában érzem magamat. Érzem, hogy én vagyok a legnagyobb, igazabbat, formásabbat nem írtak magyar nyelven” – írta például későbbi feleségének, Harmos Ilonkának, már *A szegény*

²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Én, te, ő*. Bp. 1973. 81.

³⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 351.

³¹ A féltékenységre l.: FÖLDESSY Gyula, *Ady, Babits, Kosztolányi*. Széphalom, 1929. 341. kk.; uő. *Ady értékelése*. Bp. 1939. 14.; BÖLÖNI György, *Az igazi Ady*. Bp. 1974. 554. kk.; HADIK Mihály, *Az Ady-kérdés revíziójához*. A Reggel, 1929. júl. 15.; ACZÉL Benő, *Kosztolányi kontra Ady*. Esti Kurír, 1929. júl. 16.

kisgyermek panaszai-nak megjelenésekor.³² Több emlékező, mint például Térei (Kuthi) Sándor, is feljegyezte róla, hogy „magának vindikálta” ő „az elsőbbséget a magyar líra megújításában”.³³ Ahogy egyszer Zolnainak mondta: „a modern lírában ő megelőzte Adyt”.³⁴ Azzal a hittel élt – mint Halasi előttréjtette –: „Hidd el jóval halálunk után az én verseimet még mindig ki fogja adni az Akadémia, de Ady-verseit garasonként a ponyván fogják árusítani”.³⁵

Legközelebbi és legjobb barátai is ott látták Kosztolányiban a következetesen érvényesülni akaró, nagy becsvágyú embert. „Jól tudta ő – jellemezte például Füst Milán – hogy mi mindent követel az embertől a pusztá léte, maga a fennmaradása, hátha még becsvágyó is valaki és karrierre törekszik. Márpedig ő módfelett ambiciózus volt”.³⁶ S így nyilatkozott róla Babits Mihály is: „Senki oly intenzíven nem érezte a dicsőség szükségét, senki oly öntudatosan és vasakarattal nem nevelte magát nagy költővé, mint ez a boltozatos homlokú, okos szemű, nagyságra lázasan kapzsi tanuló.”³⁷ Joggal állíthatta hát Schöpflin: „Ady iránti ellenérzése kétségkívül a rivalitásból táplálkozott”.³⁸ Nem bírta el a határtalan öntudat Ady elsőbbségét. Szenvedett az elhomályosító, háttérbe szorító író-legendától. Ahogy az Ady-revizíós cikkben ezt meg is fogalmazta: „féltékeny vagyok egy olyan mérhetetlenre dagasztott hírnévre, melyet joggalánunk és megtevesztőnek érzek”.³⁹ Meggyőződése volt, hogy előlük, érdemesebbek elől veszi el a levegőt egy mesterségesen felnövelt hírnév.

Ezt a művészi féltékenységet még inkább fokozták személyes bántások, régi sértettségek. Ady nehéz ember volt önmagában is, főleg pedig akkor, ha bántani akart. Kosztolányit pedig bántani akarta. Az újabkori irodalmi élet mindig működő titkos adója, a kávéházi pletyka valószínűleg hírül vitte neki rögtön az *Új Versek* megjelenése után a fiatal Kosztolányi viszolygását tőle. A *Budapesti Napló* szerkesztői üzeneteiből is tudott olvasni. Mert bármennyire kiemelte is őt, „a nagy és nemes úttörőt” egy-egy a fiatal Kosztolányitól írt s „a modern poézis elnyűt s már váltig únt nomenklaturáján”, „a mámoron”, „a véres, lázas ajkon” szellemeskedő szerkesztői üzenet, jól tudta ő, hogy az utánpótlás az neki szolt a gúny.⁴⁰ S Ady nem volt az az ember, ki megtorlatlan hagyta az ily sértéseket. Éllel vágott vissza.

Legkegyetlenebb kritikáinak egyikét írta meg Ady a fiatal Kosztolányiról, annak első kötetéről, a *Négy fal között*-ről, mégpedig épp közös lapjukba, a *Budapesti Napló*-ba.⁴¹ Az új költészet magas szellemi szintjét, tengerszint fölötti magasságát dicsérte benne, de úgy, hogy közben rejtetten, finoman középszerűnek nyilvánította magát Kosztolányit. Nemcsak azzal, hogy „irodalmi írónak” nevezte, ami egy, az életes irodalom jegyében kifomált értékrenden belül szembeszökően lefokozást jelzett, de főképp azzal, hogy az új vonulatban a helyét keresve az Arany-nemzedék középszerének, Szász Károlynak a nevét idézte vele kapcsolatban. Irodalmi helyét így jelölte ki. A kisebbek között. Még a csendes, gyanútlan, naiv Bölöni György is megérezte a cikkben rejlő bántást, s megkérdezte tőle: miért oly kegyetlen? „Nem engedem, hogy fejemre nőjön” – hangzott a felelet.⁴² Mint Babits vallotta: Kosztolányi ezt a kritikát „sohase tudta megbocsátani, nagyon el volt keseredve akkor”.⁴³ Még A *szegény kisgyermek panaszai* utóhangjában is erre vágott vissza: „Irgy szemek kereszttüze közé menj – hadd nézzék benned, mi az irodalmi!” – írta. Az „irodalmi író” emlegető Ady-kritikára volt ez viszonzváasz.

³² KOSZTOLÁNYI Dezsőné i. m. 173.

³³ KARDOS Pál, *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1979. 49.

³⁴ ZOLNAI Béla, *Ady-emlékek*. It. 1959. 63.

³⁵ HALASI Andor i. h. 189.

³⁶ FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok*. Bp. 1967. 56.

³⁷ BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*. 1. köt. Bp. 1978. 340.

³⁸ SCHÖPFLIN Aladár, *Két élet*. Nyugat, 1938. II. 60.

³⁹ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég*... 226.

⁴⁰ Vö. ADY Endre, *Összes prózai művei*. Jegyzetek. VIII. köt. (Sajtó alá rendezte: VEZÉR Erzsébet.) Bp. 1968. 395–396.

⁴¹ ADY Endre i. m. 225–228.

⁴² BÖLÖNI György i. m. 555.

⁴³ BABITS Mihály, *Beszélgető füzetek*. 2. köt. Bp. 1980. 225.

Ehhez a korai kritikai sérelemhez számos kisebb járult a későbbiek során. Így például az, mit Szűts Dezső jegyzett fel: egyszer „nagyon megvesézték” ők Kosztolányit a *Három Holló*-ban, költői egyéniségéhez nyúltak, azt gúnyolták ki.⁴⁴ Egy akaratlan, közvetett bántás is fokozhatta az érzékenységet: a fiatal költő nagy szerelmének, Harmos Ilonkának, a későbbi Kosztolányinének ezzel a kis női csukáknak szóló, pózos ajánlással dedikálta Ady egyik verseskötetét; a *Szeretném, ha szeretnének*-et: „Harmos Ilonkának, minden kötelezettség nélkül”.⁴⁵ Növelték a belső rosszérzést az ily fölényességek. S mivel – mint Fenyő Miksa írta – Kosztolányi „nem volt dinamikus temperamentum, a sértődöttség lassan dolgozott benne, elfojtva, de idővel mégis denaturálta ítéletét”.⁴⁶ Az Ady-revizió felé haladt a lélek.

Nem mellőzhető tényező volt így a Kosztolányi-féle *Írástudatlanok árulása* létrejöttében az egyéni, pszichológiai-élettrajzi ok: a művészféltékenység s az emberi sértettség. Meghatározó jellegét a műfaji jelleg már egymaga mutatta. A tanulmány nem egy részletében (főleg egy-egy türelmetlen metaforikus jelzőn vagy összetételen avagy egy-egy megbélyegző, heves kitétlen át) a szubjektív indulat diktálta polemikus műfaj, a pamflet felé mozdult. Oly jelzőket írt le Kosztolányi *Az írástudatlanok árulása*-ban Ady Endre kapcsán, mint például *korcs, felemás, laza, üres, pongyola, híg, idéltlen, nagyhangú, tartalmatlan, rút, ostoba, kiagyalt, mesterkélt*. „Kevés költő hagyott maga után annyi selejtet, művészileg idéltent és modorost” – összegezte a bírálat lényegét. „Ez nyelvünk mélypontja, melyről mélyebbre már nem zuhanhat” – írta, hacsak egy vers kapcsán is. S így jelölte ki az irodalmi fejlődésben Ady Endre helyét: „Nem tündököl a lángész kápráztató fényével. Helye nincs is se Petőfi, se Arany, se Vörösmarty, se Berzsenyi mellett, csak az érdekes, csonka nagy tehetségek közt.” Pamfletbe illő ítéletek voltak az ily megállapítások. Odasorozta őket a nyilvánvaló túlzás. Igaza volt ily kitételek nyomán Németh Lászlónak, mikor a vitába beleszólva azt panaszoalta: „A pamflet műsája legyőzte a kritika műsáját”.⁴⁷ Hiszen – mint írta – maga Kosztolányi is azzal büszkélkedett: „Elejétől végig egyoldalú maradok, szeretetlen is, mert, amint kijelentettem, nem szeretem őt.” Az író, aki mindig a toleranciát, az ész fegyelmét, a megértést hirdette, szembezőkőden intoleráns lett Adyról beszélni.

Ugyanakkor azonban a vitával foglalkozva szükséges komolyan venni a Németh Lászlótól idézett Kosztolányi-mondat Némethről nem idézett másik felét is: „de remélem, hogy nem leszek pártoskodó, sem igazságtalan” – írta Kosztolányi. „Pártoskodóvá”, „igazságtalanná” vált ugyan, de a szándék nem az volt. Nem pamflet írása. Csak a tanulmány hámját látná a kritika, ha pusztán az ebbe az irányba mutató jegyekre figyelne, s a pamflet-szerű kitételek mögött nem venné számba a gondolatokat, a polemizáló, más koncepciót. Mert a maga teljességében nézve valóban nem pamflet volt csupán a tanulmány, de elsősorban az, aminek Kosztolányi maga is nevezte: *vitairat*. Nem szubjektív lírizált, de gondolatokkal terhes értekező műfaj, nem pusztá „baklövés”, mint Németh László vélte,⁴⁸ de kiküzdött, kihordott külön elképzelés.

Már maga a megformálás jelezte a mélyebb, objektívabb írói szándékot. Egyrészt epikába, történetbe, az Ady-utóélet alakulásának leírásába oldotta fel (legalábbis részben) a témát a szerző, s az epikai formálás mindig distanciát teremt. Másrészt dialektikussá, önmagával vitázóvá, töprengővé tette a fogalmazást. Ezt nyelvilag tükrözve gyakori volt egyfelől a kiegészítő értelmezői mondat, másfelől az ellentétező s nem utolsósorban pedig a kérdő mondat. A gondolatiság, a töprengő jelleg formáló elv lett.

A stílusalakítás nem felületi, nem szavakban élő, de mondatteremtő mély sodra már egymaga mutatta: nem az egyéni sértettségek, hanem az eltérő gondolatok játszották a Kosztolányi-cikkben a központi szerepet. Jogos ennek a feltételezése már pusztán azért is, mert a pszichológiai ok egymagában nem magyarázta volna a mélyre ivódott, tartós ellenszenvet. Hisz elcsitulnak többnyire az

⁴⁴ SZÜTS Dezső, *Ady mellett*. Tavasz, 1919. dec. 22.

⁴⁵ A könyvet l. MTA Kézirattár. Ms 4634/135.

⁴⁶ FENYŐ Miksa i. m. 197–198.

⁴⁷ NÉMETH László, *Pamflet és kritika*. Napkelet, 1929. szept. 389. (Kortárs, 1977. 11. sz. 1770.) (Vö. KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 629.)

⁴⁸ NÉMETH László, i. h.

ily indulatok, ha azonos táborba terelnek az elvek. Joggal bizonygathatta Kosztolányi a vitacikk megjelenése után a maga objektivitását, elfogulatlanságát. „Jobban szeretem a szépet, mint önmagam”, „halálos ellenségem remekművét is bámulom” – írta.⁴⁹ A lélek alvilága (legalábbis minőségi életek esetében) elsődlegesen csak ott kavarg fel, hol a féltékenység mellett az értékek vitája is adott. S Kosztolányi Adyhoz való viszonyában ez volt a helyzet. Még a pamfletszerű kitételek sem pusztán pszichológiai okból, hanem sokkalta inkább innen érthetők meg.

Hisz minőségérzékkel rendelkező emberek esetében mindig világképbeli problémát is jelez egy-egy kirívó ízlésvédelem. S az Ady-revizíót író Kosztolányi esetében nyilvánvalóan ez volt a helyzet. Bírálói jellemét – kulturáltságát, ízlésfejltségét, kritikai értékkeresését – nem lehet vitatni. Mint Komlós Aladár és Rónay László rámutatott erre: még Szász Menyhért, Miklós Jenő vagy Turcsányi Elek esetében is meg tudta találni ő a méltánylandó szépet.^{49/b} Adyról beszélve mégis tévedett. Sőt: a szellemi etikett legfontosabb törvényét szegte meg: a minőségtiszteletet. Nem történhetett ez másképp, csak világnézeti okokból eredő színtévesztés révén, bizonyítva mintegy azt az igazságot, hogy ha nem is maradéktalanul, de nem utolsósorban a világkép által is meghatározott az egyéni ízlés. Az esztétikum mindig ideologikum is. Ahogy maga Kosztolányi írta Ady Endre kapcsán: „Világnézete annyira sérti értelmemet, hogy képtelen vagyok érezni vele”.⁵⁰ Az eszmevilág idegen-ségében vélte megelni ellenérzése legbensőbb okát. Nem pusztán féltékenység volt itt jelen, de egyben rivalitás.

A lehetséges motivációk: b) a rivalitásérzés

Az írópszichológiát érteni akarva – (noha a kettőt többnyire egybemossák) – elkerülhetetlen a különbségtevés: féltékenység és rivalitás között. Az előbbi az irigységgel rokon: azonos értékrenden belül maradó, pusztán lélektani jellegű s indokú érzés. Az egyén félti, hogy valamit, ami számára értéket jelent (pl. hímevet) elvesznek tőle, vagy másnak jut nagyobb adag belőle, mindent magának akar megszerezni ilyenkor az önzés. A rivalitás viszont valamilyen sajátos, az éntől vállalt, vallott érték féltése is. Az egyén úgy érzi, az a nézet vagy elv, melyet ő képvisel, több, jobb, igazabb, mint a másiktól reprezentált. A rivalizálásba mindig belevegyül így a személyi mellé egy értékellentét vagy értékkülönbség is, valamiféle eszmei tartalom. S Kosztolányi Adyhoz való viszonya elsődlegesen így jellegű volt. Már egymagában az is tanúskodott erről, hogy tüntető módon el akarta határolni tőle önmagát. Jellemző volt rá Adyval szemben egyfajta sajátos dacreakció.

Mint elsőként Horváth János nyomán Baráth Ferenc rámutatott erre s bőven dokumentálva Rónay László bizonyította: miképp minden egykorú költőre, jelentős mértékben hatott Ady Kosztolányira is.⁵¹ Ő azonban minden erővel küzdeni akart ez ellen a befolyás ellen, őrizni akarta eredetiségét, egyéni hangját. Ady maga is felfigyelt erre: „Kosztolányira alig vagy éppenséggel nem hatottak az Ady-versek – jegyeztes meg a *Négy fal között*-ről írt kritikájában – ... legfeljebb itt-ott egy kis nem létező erőnek a fitogtatása, egy-két újraézés, hazádság a szóban sejtet valami gyöngye reminiscenciát”.⁵² A dicséretben is ott érződött itt a gonoszkodás: a rosszallás amiatt, hogy ez az író menekül előle.

Mert valóban ezt tette Kosztolányi Dezső. Hozzá tartozott ehhez az élethez az Ady-kritika alcímében is ott kísértő *különvélemény*, az egyéniség eredetiségét, másféséjét hangsúlyozó nonkonform tartás. Aki az elsőként közt szakított az akkori magyar életben szinte kötelező bajuszviseléssel, akit mint nyolcadikos diákot, annak ellenére, hogy az igazgató fia volt, el kellett távolítani

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 613.

^{49/b} KOMLÓS Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig*. Bp. 1966. 157.; RÓNAY László, *Szabálytalan arcképek*. Bp. 1982. 138.

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI i. m. 228.

⁵¹ BARÁTH Ferenc, *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 51–53.; RÓNAY László, *Szabálytalan arcképek*. Bp. 1982. 111–131.

⁵² ADY i. m. 228.

érettségi előtt a szabadkai középiskolából, mert feleselt az egyik tanárjával: külön egyéniség akart az lenni minden területen, így nem utolsósorban az irodalomban is, s nem pusztá másolat.⁵³ Joggal magyarázta Németh László egész írói egyéniségét ebből a sajátos dacmechanizmusból.

„Nem alkudott meg az irodalom bálványaival – írta róla Németh a *Tanú* hasábjain – fölkelt ellenük. Nemzedékének ő a legszigorúbb kritikusa. Nem mintha nyílt bírálattal állt volna elő, egész írói működéséből lett egyetlen bíráló, nyelve, esztétikája csupa visszautasítás. Ő fordult legelőször szembe a *Nyugat* hullámaival, elvei, gyakorlata mögött állandóan érzem ezt az önalakító megvetést, amellyel kortársait olvasta.”⁵⁴ Valóban tudatos egyéniségteremtő, „önalakító” szándék működött benne. Amit póznak tartottak sokan, nem utolsósorban ennek volt vetülete. Az én adott magának ezen keresztül is erősebb kontúrt. S nem véletlen az, hogy legintenzívebb volt ez a tudatos elkülönülni vágyás a legnagyobb hatású egyéniséggel, Adyval szemben. Tőle akarta főképp védeni a maga másfajta individualitását. Mint Ignótus Pál írta: „Kosztolányi Dezső többnyire közvetve vitakozott, de szakadatlanul. Egy képzelte alakkal vitakozott, aki reggeltől estig azt hányta szemére, hogy miért nem olyan, mint Ady Endre”.⁵⁵ S így látta ezt Schöppflin Aladár is. Az Adytól gyakorolt „fordított hatásról” beszélt vele kapcsolatban. „Ez az ellentét írói magatartásának egyik tényezője lett – jegyezte meg róla –. Egész lénye különböző, sőt ellentétes volt Adyval, de ő tudatosan is különböznit akart... Úgy képzelem, költészete Ady nélkül is az lett volna, aminek ismerjük, de mégis egy árnyalattal más.”⁵⁶

A maga identitásáért, önalakításáért, saját törvényű világlátásáért, esztétikájáért küzdött Kosztolányi vitázva Adyval. Annak világossá tétele volt számára a cél, hogy „Ady elképzelt szobra körül”⁵⁷ ő és társai nem mellékfigurák, hogy Ady nevével, az ő költészetével nem azonosítható a magyar modernség. Babitsnak írva már az *Új Versek* megjelenésekor hangoztatta, hogy „de másról álmodoztak” ők. Egyik 1908-as levelében is feltolult a panasza: „a hájfejű burzsoák fejébe még mindig nem fér be, hogy több modern költő is van”. S 1929-es vitáirában is különös erővel hangsúlyozta: Ady „iskolát nem teremtett... azok, akik vele együtt jelentkeztek, a maguk útján jártak”.⁵⁸ Az Ady-féle „életes irodalom” értékrendjével szemben vitázott egy másfajta művészi értékrendért.

Mint annyiszor másszor – mutatva mintegy az emberi viszonyok belső gondolati, szellemi, tartalmi meghatározottságát – értékrendek, eszmék pöröltek itt is elsősorban egy egyéni ellenszenv, antipátián át. A pszichologikum az ideologikum megjelenési formája, álöltözete volt. Nem a lélektani: a világképbeli elemzés visz közel így csupán az ellentét lényegi okához. Nem véletlen, hogy ez az ellentét csak akkor fakadt fel, mikor kívülről, a társadalom felől is biztatást kapott. Mikor úgy vélhette végül Kosztolányi, hogy megérkezett világnézetéhez a megfelelő társadalmi háttér.

Mert nemcsak (mint Fenyő Miksa vélte) a lassan reagáló, adinamikusság természet, nem csupán (ahogy ezt Bölöni gondolta) a kívánni akart s az *Édes Anna* megírása után vitathatatlaná vált írói tekintély volt oka annak, hogy viszonylag oly későn, 1929-ben jött csupán felszínre egy régtől kísértő, feszítő ellentét.⁵⁹ A társadalomban, illetve a szellemi életben végbemenő változásoknak volt ebben elsősorban inkább szerepe.

Egyrészt szűnni látszott az a kényszerhelyzet, melyet a konzervatív irodalom közös táborba szorító nyomása jelentett. A húszas évek második felében a szellemi életben a reformkonzervatívizmus erői törtek át. Ady írói nagyságát csak a konok elfogultság vonta már kétségbe. Sőt: még az is hátrált. Behódolt például a régi ellenfél, Rákosi Jenő is: „mindenesetre elődeink nagyjai mellé fog sorakozni” – jegyezte meg róla.⁶⁰ S ha vitázott is politikai nézeteivel, elismeréssel szólt már

⁵³ KOSZTOLÁNYI Dezsőné i. m. 107.

⁵⁴ NÉMETH László, *Visszatekintés. Tanú*, 1933. 264.

⁵⁵ IGNÓTUS Pál, *Kosztolányi Dezső. Szép Szó*. 1936. III. köt. 102.

⁵⁶ SCHÖPFLIN Aladár i. h. 61.

⁵⁷ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 226.

⁵⁸ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. 110., 167.; KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 238.

⁵⁹ FENYŐ i. m. 197–198.; BÖLÖNI i. m. 560.

⁶⁰ RÁKOSI Jenő, *Emlékezések*. 2. köt. Bp. 1927. 185.

tehetségéről Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke is.⁶¹ Idézte nevét Klebelsberg Kunó, e nagy tekintélyű kultuszminiszter. Épp 1929-ben, nemsokkal a Kosztolányi keltette vita indulása előtt jelent meg Horthy Miklós előszavával a *Küzdelmek könyve* című cikkgyűjteménye, s benne mint Vörösmartyhoz hasonló, (igaz: vele ellentétes magyar attitűdöt képviselő, lángész volt már emlegetve Ady, s 1929 májusában, alig két hónappal Kosztolányi vitairata előtt a *Pesti Napló*-ban az ő verséből vette már vezércikke címét: „*Szabad-e Dévénynél betörmöm új időknék új dalaival?*”⁶² Mintha befogadta volna Adyt a hatalom. Mint A Toll-nak az Ady-ankétot bevezető szerkesztőségi cikke jelezte: „Ma már ott tartunk, hogy Klebelsberg Kunó gróf is úgy idéz Adyból, mint Vörösmartyból”.⁶³ Joggal érezhette Kosztolányi: megszűnt egy irodalompolitikai kényszer. Nem parancsol többé kritikai csendet a közös szekértábor – a maga létét a vezérnek tekintett költőn át is óvó modern irodalom. A legendásításra az új érdekében nincs többé szükség. Ellenkezőleg: az Ady-legenda – ahogyan írta – már „ártalmára van neki is, az irodalomnak is”.⁶⁴ Kötelesség hát a szólás ellene.

A kultúrpolitikai ok – a változott irodalomkritikai helyzet – mellé társult egy belső irodalomfejlődés-beli összetevő is: a bekövetkezett ízlésváltozás. Mint Fábíán István rámutatott erre:⁶⁵ bátorítón hatott Kosztolányira az a stílus-, illetve ízlésfordulat, mely a húszas évek közepe táján ment végbe az irodalomban, s melyet általában a modernség romantikájától való elfordulásként, egy új realizmus, új klasszicizmus kereséseként tartott számon az egykorú irodalmi köztudat, s melynek az avantgard és a Neue Sachlichkeit közti váltás, illetve a szocialista avantgardnak szocialista realizmus felé való fordulata volt történelmileg a legszembeszökőbb jele. Valóban része, dokumentuma s egyben tudatosítója volt Kosztolányi cikke ennek a stílusváltásnak is. Hiszen már Bartókkal készített 1925-ös interjújának látszott, mennyire foglalkoztatta őt a kibontakozó ízlésfordulat. „A zenei romanticizmus kinövése Wagnerrel és Strauss-szal már tűrhetetlenné vált”; „a romantikusokkal szemben már az egész világ megálljt kiált” – emelte ki Bartók ilyen irányú gondolatait.⁶⁶ Mindinkább érezhette, hogy nincsen egyedül a romantikus pátoszt elutasító attitűdjével. Bátorítón hathatott reá a fiatalok ilyen jellegű megnyilatkozása. Nem sokkal, alig egy hónappal cikke születése előtt jelent meg például az egyik legtehetségesebb fiatal kritikusnak, Halász Gábornak tanulmánya *A líra halála*. Ortega gondolatait továbbgondolva, magyarrá élve taglalta ez az érzett stílusváltást: a romantikától, az élménylírástól, a szubjektivitástól az objektív líra irányába tett fordulatot, Adyt jelölve meg olyan költőként, mint aki „egy hanyatló irodalmi tradíció sodrásában” élt s akinél épp ezért „lehetetlen nem éreznünk a műfaj rothadását”.⁶⁷

„Nem véletlen – írta Halász Gábor, jellemezve a történt ízlésváltozást –, hogy az érdeklődés és a rokonérzés fókuszába a formaművész és a gondolkodó Baudelaire került (s nem a perverz lélek Baudelaire, akiben egy nemzedékkel előbb még gyönyörködtek) és Rilke mellett Stefan George, Ady mellett Babits”.⁶⁸ Szinte Kosztolányival egybecsengően állapította meg: Ady hibája volt, hogy életét tekintette fontosnak, nem magát a művet, az élményt, az ihletet érezte lényegesebbnek s nem a költészetet. „A költő titáni (de sajnos legtöbbször csak titánkodó) lelke nem ismerhetett el külső, formai kényszert, indulatait nyersen öntötte szavakba, a megnyilatkozás őrgöngy vágyának minden más célt alárendelt, hogy magát megmutassa, eldobálta, amit akadálynak, feleslegesnek érzett és ami a lényeg volt.”⁶⁹ Kosztolányi revízióját előzte ez az ízlésváltás nevében mondott kritika. Ösztönzően hathatott ez a „Különvélemény” szerzőjére. De még ennél is s a reformkonzervativizmus

⁶¹ L. Viták Adyval és Adyról. Szerk.: KOVÁCS Géza. Bp. 1977. 7–11.

⁶² KLEBELSBERG Kunó, *Küzdelmek könyve*. Bp. 1929. 88–94.; uő.: *Szabad-e Dévénynél betörmöm új időknék új dalaival*. Pesti Napló, 1929. máj. 5.

⁶³ A Toll, 1929. jún. 30. 11. sz. 1.

⁶⁴ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 221.

⁶⁵ FÁBIÁN István, *Irodalmi stílusunk változása 1925 körül*. NNyr. 1959. 289–295.

⁶⁶ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 304–305.

⁶⁷ HALÁSZ Gábor, *Válogatott írásai*. Bp. 1959. 12.

⁶⁸ Halász Gábor i. m. 15.

⁶⁹ Halász Gábor i. m. 11.

hozta görcsfeloldásnál – a megváltozottként vélt irodalompolitikai szituációnál – is felszabadítóbb hatású volt egy rokon gondolkodásának tartott ifjúsági mozgalomnak, egy, az ízlésváltás világnézeti alapjait is éreztetni tudó új értelmiségi nemzedéknek a felsorakozása: a neoliberais ifjúság megjelenése. Elsősorban ennek részéről jöttek (Németh László egykorú cikkének szavait idézve) azok „az írók titkosan irányító várakozások”, melyek „hatása alatt... Ady az a dühöngő néptribun lett, akit Kosztolányi *A Toll* segédlete mellett leszúrt”.⁷⁰

Neoliberalizmus és antiprovincializmus: A Toll írói köre

A húszas évek végének lázadó, nyugtalan értelmiségi-ifjúsági mozgalmairól szólva értelmiségtörténetünk általában hallgat a szintén ez idő tájt jelentkező, neoliberais – (a későbbi urbánus) – értelmiségi ifjúságról. Igaz: politikailag, tömeghatásban valóban nem kaptak különösebb súlyt ennek az irodalmi-szellemi irányzatnak a reprezentánsai. Hisz az 1918-as októberi, demokratikus forradalom nemzedékének örökösei voltak ők, s politikai-eszmei hatásukat szűk térre szorította az ellenforradalom győzelme, a megtörtént bukás, s nem utolsósorban a magasra szított antiszemitizmus. Művelődéstörténetileg, esztétikailag azonban mégsem mellőzhető megjelenésük. Az egykori magyar szellemi élet számos jelensége – így például az urbánus-népies ellentét felnőtte, egy humanista, baloldali, polgári irodalom, az ún. urbánus irodalom kibontakozása – nemigen érthető ennek a volt polgári radikálisok második nemzedékét magában foglaló, s először *A Toll* című folyóirat körül tömörülő, neoliberais értelmiségnek a megléte nélkül. S nem érthető enélkül a Kosztolányi-féle Ady-revizió sem.

Nem véletlen, hogy épp *A Toll* című folyóiratban jelent meg Kosztolányi cikke, *Az írástudatlanok árulása*. Nem szenzációhajászó, könnyed bulvárlap volt ugyanis *A Toll*, ahogy nem utolsósorban Babits egykorú, sértett nyilatkozata nyomán az irodalmi köztudat általában véli, de (főleg Zsolt Béla szerkesztése alatt) ennek az öntudatosodó, a forradalmi bukás szélütöttségéből kikészülő, neoliberais értelmiségnek a *Weltbühne*-hez hasonló, némileg azt példának tekintő, harcos orgánuma. Mint Ignótus Pál írta: „Zsolt Béla főszerkesztésében *A Toll* rövid időre hetilappá nőtt, s mind akkor, mind pedig azután sovány árnyékszemlévé zsugorodott formában is, ez a lap szolgált az urbánusok, nevezetesen a baloldali urbánusok főhadiszállásul”.⁷¹

A századelő baloldali magyar intellektueljeinek, a *Huszádik Század* körének demokratikus liberalizmust kívánták továbbvinni *A Toll* fiataljai, csak éppen már a forradalmak bukása után, az ellenforradalom új viszonyai közt – Márai Sándor kiábrándult, kesernyészavával –: az Ady-féle „messiások” által „megjósolt tragédia valóságában”.⁷² Oly nemzedék volt ez, mely – amint Hevesi András írta – „a romantikus lobogók utolsó foszlányát már iskolás korában hamuvá égette”.⁷³ Ahogy Komlós Aladár jellemezte őket: „szellemük még túlságosan a háború (és a forradalom) reakciója, mint ahogy valaha a délibábok hőseinek, Arany László hübelebalázásainak kiábrándultsága is hasonló lelkesedésáramlatok reakciója volt”.⁷⁴ A forradalmi dezillúzió nemzedéke volt ez. A felnövő meg hasonlottság ott tükröződött már a megváltozott önelnevezésben. Julien Benda nyomán *írástudóvá* vált a korábbi harcos *intellektuel*. A Dreyfuss-pör körüli küzdelmek emlékét idéző, provokáló név háttérbe szorult. Még az önaposztrofálás is jelezte, hogy a szellem világába vágyott már húzódni ez az ifjúság a napi harcokéből.

S ott tükröződött ez a meg hasonlottság a belső megosztottságban is. Ha tisztázó vitákban nem is, de a gondolatok húzását nézve elvált egymástól a korai urbánus-neoliberais tendencián belül egy

⁷⁰ NÉMETH László, *Pamflet és kritika*. Napkelet, 1929. szept. 389. (Kortárs, 1977. 11. sz. 1770.)

⁷¹ IGNÓTUS Pál, *Elvek, frontok, nemzedékek*. It 1970. 3. sz. 638.; – *A Toll* értékeléséhez vö. még: NAGY Sz. Péter, *A Toll* (1929–1938.) ItK 1978. 4. sz. 444–458.; KOMLÓS Aladár, *A Tollról*. in *A Toll repertórium*. Bp. 1977. 5–11.

⁷² MÁRAI Sándor, *Az olvasó nevében*. *A Toll*, 1929. 15. sz. 9.

⁷³ KÉZAI Simon (HEVESI András), *1902-es évszám*. *A Toll*, 1929. 27. sz. 16.

⁷⁴ KOMLÓS Aladár, *A lelkesedés védelmében*. *A Toll*, 1929. 31. sz. 23.

radikális balszárny, egy arisztokratikus, ezoterikus, az esztétikumba elvonuló, eszkepista jobb s egy harmadik utat kereső közép. S a jellegmegadó nem a balszárny, de a közép s a jobb volt. Nem utolsósorban ezért lettek *radikálisok* helyett *trástudók*, illetve – később a harmincas évek közepe táján megszülető elnevezés szerint – *urbánusok* csupán. Nem egy határozott demokratikus program: egy elmosódó, ködös, városi-polgári, individuum-központú liberális magatartás volt csak közös bennük.

Thomas Mann *Varázshegyének* emlékezetes kulcsfigurája, Settembrini úr, „a szabadság és civilizatorikus haladás meghatározó hőse” volt a neoliberais fiatalok számára jobbra a választott eszmény.⁷⁵ De csak a mozgalom baloldalán álló Bálint Györgyhöz hasonló intellektueleknél tette föl ez magára „harcos őseinek carbonari-süvegét”, s lett girondistából jakobinussá.⁷⁶ Az Ignótus Pál képviselte közép, főleg pedig a Márai Sándortól vagy Hevesi Andrástól reprezentált jobbszárny más utakon járt. Vagy valamiféle harmadik utat próbált találni, nem különböztetve a szocialista baloldaliság és az ellenforradalmi törekvések más-más tartalmú közösségi irányultsága közt. Vagy pedig a művészet, a kultúra, az európaiság külön világába kívánt zárkózni, a citoyen lét helyett az izolálódó lett lett számára az eszmény. A liberalizmus mögött ott rejlő személyiségközpontú világkép belső korlátja, ellentmondásossága felszínre jött.

A századforduló intellektueljeinél egyértelműen a feudális Magyarország emberi jogokat semmibe vevő, nemzeti eszmével manipuláló, tekintélyelvűségen nyugvó, avitt társadalmi rendjének elutasítását, a demokrácia igényét jelentette még a liberalizmushoz hozzátartozó, erős hangsúlyú személyiség-tudat. A felvilágosodás büszke individualizmusa, emberi jog tisztelete, autonómia-akarata élt benne tovább, az a humanista-demokrata radikalizmus, mely tagadta a középkori személyiség-elfojtás minden maradványát, az egyéniséghiányt, a jellegtelenítő univerzalizmust. Éppen ezért nem idegenkedett a tömegmozgalmaktól. Hisz a feudális maradványokkal terhelt hatalmi rendszer leg-erősebben egyéniség- és jogfosztott rétege éppen a nép volt.

A húszas évekbeli intellektuelek többsége viszont már nemcsak a feudalizmus ellen tiltakozott, de minden oly mozgalom ellen, amely – ahogy például Ignótus Pál írta – „a tőke megrendsza-bályozása ürügyén a személyiséget nyomja el”.⁷⁷ Nem a néptömegek, de azok nevében kívántak szólni csupán, akiknek (Szász Zoltán szavaival szólva) „érzésük van... az emberi személyiség iránt, akik az emberben nemcsak a szociális vagy politikai lényt, de a természeti és kulturális tüneményt is tudják látni”.⁷⁸ Elszakadt a baloldaliság kategóriája itt a tömegektől s a tömegmozgalmaktól. A személyiséghez, az individuális jogokhoz s nem a szociális problémákhoz való viszony lett benne a döntő.

Nietzsche a maga szélsőséges individualizmusával, tömegmegvetésével s irracionálisusával mintalakja lehetett például az így értelmezett baloldaliságnak. „Ki ne érezne baloldalt Nietzschében, a hagyományos és szokványos megkötöttségek ellen törő merészségében, a protestáló magánosságában és az intellektuális egyetemességében?”⁷⁹ – tette fel a kérdést például Ignótus Pál. De a maga közösségi-társadalmi beállítottsága folytán semmiféle a tömegekre apelláló, a szociális problémákat előtérbe állító mozgalom nem kaphatott kíméletet tőlük.

Nem a feudális autoritarizmus és paternalizmus, de általában a közösségi értékrend jelentette már a Toll fiataljai számára a legfőbb ellenfél. Még a család közössége is. Oly megkötöttségnek tűnt az, „amelyben – mint a fiatal Ignótus írta – minden individuum személyi önállóságának, distanciatartásának feláldozásával kénytelen fizetni azért, hogy nem rózsabokorban jött a világra”.⁸⁰ Együtt emlegetett ez a szemlélet mindenfajta kollektívizmust: Lenint s Mussolinist, a bolsevizmust és a fasizmust. Egyaránt ellenfelének tekintette a hatalmon levő feudalizmust és a hatalmat ostromló

⁷⁵IGNOTUS Pál, *A divat ellenforradalma*. A Toll, 1929. 29. sz. 13.

⁷⁶BÁLINT György, *A toronyőr visszapillant*. 1. köt. Bp. 1966. 186.

⁷⁷IGNOTUS Pál, *Öncsonkított irodalom*. (Előadás.) Ism.: REMÉNYIK Zsigmond, Korunk, 1936. febr.

⁷⁸SZÁSZ Zoltán, *Vámbéry Rusztem*. A Toll, 1929. 24. sz. 8–9.

⁷⁹IGNOTUS Pál, *Horogkeresztes hadjárat*. Bp. 1933. 18–19.

⁸⁰IGNOTUS Pál, *A családi élet melege*. A Toll, 1929. 12. sz. 30–31.

néptömegeket, „a mágnást és a dzsentrit” éppúgy, mint „a parasztot és a proletárt”.⁸¹ Értékrendjében a klerikális reakció s a szociáldemokrácia egy platformra került. Büszke volt rá például A Toll, hogy „a kurzista-kerikális-royalista Új Nemzedék és a Népszava támadásainak keresztüzében” élt.⁸² Egybemosódott szemléletében a klerikális jobb és a marxista bal.

Nemcsak a feudális előítéleteket, középkorias babonákat, jobboldali indulatokat s a különféle fanatizmusokat bírálta, bomlasztotta itt egy Voltaire-en iskolázott, de Flaubert Homais-ját is rehabilitálni kívánó, elvulgarizált racionalizmus: megkérdőjelezett ez, mint „tömegmiszticizmust” minden hitet, eszményt.⁸³ Bemutatkozva A Toll szerkesztőjeként a pátoszt tekintette Zsolt Béla a legfőbb ellenfélnek.⁸⁴ „Lelkes kortársain” Ignótus Pál vagy Hevesi András csak gúnyolódni tudott.⁸⁵

Szembenállást jelentett ez a pátoszellenesség minden hamis hittel, frázisszeretettel, fanatizmussal. De ugyanakkor minden tartalmilag igaz közösségi hittel, meggyőződéssel is. Egy fogalomcsúszatással a gondolkodó, nemes szenvedély s a frázisemberség közös zsákba került. „Ázsiai csodavárás, szektárius rajongás, misztikus odaadás”, „újfajta miszticizmus” lett minden közösségre néző, elsődlegesen társadalmi beállítottságú, szellemi s politikai törekvés.⁸⁶ Ahogy a századelő radikalizmusát s a Huszadik Század egykori elveit magában hordó Komlós Aladár megjegyezte róluk: „rajongó férfi és idegbeteg nő: ez nem helyes pár” mondja Madách-nál a falanszter tudósa, a rajongást az idegbetegség egy nemének tekintve. Mintha csak Ignótus Pált és Kézai Simont [Hevesi Andrást] hallanám... a lelkesedés fogalmába belecsempésztek az agyalágyultság fogalmát s ezzel megkezdték annak diszkreditálását”.⁸⁷ Mint a neoliberalizmus testvérgondolatában, a neopozitivizmusban: a rációnak, az észnek tisztelete a mindent elrelativizáló, öncélú kétely álnevévé torzult.

Alkalmas volt ez az individualizmus jegyében megformált értékrend, személyiségközpontú világkép arra, hogy a tovább élő feudális erők, a támadó jobboldaliság s a hódítani kezdő fasizmus felé a maga személyiségföltésével, észtisztetéssel éles határt vonjon. Az úgynevezett urbánusok pozitív, erjesztő történelmi szerepe (főleg egy ellenforradalmi korban) így nem vitatható. Mindez azonban nem feledtetheti ellentmondásait; azt, hogy a maga közösséggel elvakultságával lehetséges szövetségei, az emberi haladást előrevívó tömegmozgalmak felé is árkokat ásott ez a fajta liberalizmus. Személyiség és közösség elvont ellentétpárjában gondolkodva elfedte, mellőzte, illetve elhibáztatta, retrográd módon válaszolt meg szocializmus-kapitalizmus, imperializmus-antiimperializmus világot megosztó ellentéteit. Főleg a kommunista s a különféle antiimperialista, magyar viszonylatban pedig az induló népi írói mozgalomhoz való kapcsolatában ütköztek ki élel szélsőséges individualizmusából és tömegellenességéből eredő egyoldalúságai. Az irányzat egyik kulcskategóriáját jelentő fogalomnak, az antiprovincializmusnak értelmezése már egymagában tanúskodott erről.

Szerepet váltott ebben a harmadik utas s ezoterikus liberalizmusban a századelő intellektueljének antiprovincializmusa. A magyar elmaradottságot, „magyar ugar-t ostorzó, antiféudális gondolatból elmitizált vidék-, falu- illetve parasztellenes gondolatát vált. Igaz: még ily jellegűen is lehetett ösztönző. Ha többnyire a sznobizmus formájában is, de kultúraigényt diktált ez az antiprovinciális attitűd; tiltakozást mindenfajta műveletlenség, parlagiság s ízléshiány ellen. De ugyanakkor hozzátartozott ehhez a sznobisztikus antiprovincializmushoz egyfajta kulturális köntösbe öltöztetett arisztokratizmus, tömegmegvetés is. S mint ilyen, tiltó fogalomná vált minden oly társadalmi törekvéssel szemben, amely az Ady-féle „végek” – peremvidékek és peremrétegek – hangját közvetítve, a lent maradottak, a történelmen kívül szorultak, a kisemmizett, elmaradt osztályok és népek nevében beszélt. Egyet jelentett antiprovincializmus és a világ legfejlettebb imperialista, tőkés országait eszményítő tömegellenesség. Kiütközött az így értelmezett antiprovincializmusban a személyiség-

⁸¹ IGNÓTUS Pál, *Monsieur Homais rehabilitálása*. Nyugat, 1929. I. 343.; SZÁSZ Zoltán, *Jobbra, balra vagy előre*. A Toll, 1929. 11. sz. 7.

⁸² ZSOLT Béla, *Az új nemzedék*. A Toll, 1929. 18. sz. 3.

⁸³ IGNÓTUS Pál, *Monsieur Homais*... Nyugat, 1929. I. 343.

⁸⁴ A Toll, 1929. 5. sz. 4.

⁸⁵ IGNÓTUS Pál, *Fiatalság, fiatalosság*. Nyugat, 1929. I. 409.

⁸⁶ IGNÓTUS Pál, *Horogkeresztes hadjárat*. Bp. 1933. 29–30.

⁸⁷ KOMLÓS Aladár i. h. 19.

központú világgépeket mindig fenyegető egyoldalúság: a társadalmi jogok s a szociális problémák iránti érzéketlenség.

Az előző liberális nemzedékkel – az októberi nemzedékkel – ellentétben nemcsak a feudális nagybirtokkal és a dzsentrivel állított szembe ez a fajta antiprovincializmus, de általában mindenfajta antikapitalista s antiimperialista gondolattal s mozgalommal is. „A nyugatias és városias civilizáltság”, „az aránylag legfejlettebb és legrugalmasabb agyú városi burzsoázia” nevében védekezett és tiltakozott ez a szellemiség – Ignótus Pál szavait idézve – „a sokévszázados rabságtól és társadalmi számkivetettségétől babonássá, messiás-váróvá és bosszúszomjazóvá taposott fajták”, „az ázsiai vad és félvad népek” követeléseit és támadásait, az imperialista világot fenyegető forradalmak ellen.⁸⁸

Még Lenint is csak olybá vette ez a szemlélet, mint akinek „sikerült elfalusítani Szentpétervárt”, „sikerült” „dohos és ázsiai” világot teremtenie „az uralomra jutott proletár rétegek kulturálatlan, tehát éppen nem haladott és nem is forradalmi ízlése és értelmi befogadóképessége számára.” „Az ébredő és amerikanizálódó ázsiai nacionalizmus protektora és európai eszmehordozója” volt szemében csak a kommunizmus.⁸⁹ A földgolyó egészét, az imperializmus valóságát számon kívül hagyva, jellegzetes prowestern provincializmussal hirdették: „csak a nyugat-európai demokratikus szellem érvényesülése emelheti ki Magyarországot a háborús összeomlás és a kurzus teremtette mélységekből”.⁹⁰

Egyszerre tükrözte a polgári demokráciának ez a feltétel nélküli eszményítése a gondolat erejéit és gyengeségeit. Antifeudális és antifasiszta, de egyben antikommunista és minden antiimperializmussal szemben értetlen mozgalom volt a neoliberaisoké. A fennen hirdetett „tisztá, bátor, nem korrumpált, európai, irodalmi és kritikai, humanista szellemiség”.⁹¹ a „szolid intellektus, differenciált gondolat és urbanitás”⁹² egyben a nyugatbálványozás s a tömegellenesség gondolata is volt. A képletes és valós belváros, a jómódú, gazdag, polgári világ, Max Frisch Biedermannja védte önmagát ezen a gondolon át nemcsak a megkésített imperializmusok fasizmust szülő agresszivitásától, de egyben a világ igazsággal bíró lázadóitól is: a külvárosok és az alvégek szegénységétől, a Fanon-féle „föld száműzöttjeitől”. Eszményítődhetett az antiprovincializmus és a személyiségtiszteltet vonzó szavain át egyfajta retrográd emberi tartás: a nem individuális, de történelmi-társadalmi értelemben vett személyiségjogok, s így e világ többsége – a világ szegénysége – iránti felelőtlenség.

Szükségszerűen idegenkedve nézte ez a fajta neoliberalizmus a húszas évek végének legjelentősebb magyar ifjúsági megmozdulásait: az induló népies mozgalom fiataljainak – a Bartha Miklós Társaság és a Sarló tagjainak – parasztdemokrata illetve szocialista vonzódásokat is magában hordó társadalmi törekvéseit. Nem látott bennük mást, mint „helyretyutyus, virtuskodó” „kispolgári vidékies, rácpörköltzagú” közszellemet, „a demokratizmus, a progresszív polgáriság s a nyugatias és városias civilizáltság diszkreditálására irányuló” szellemi törekvést, „antiintellektualizmust”, „szűrostobaságot”.⁹³ Mint a maga (az urbánus-népies ellentétet először nagy erővel jelző) 1928-as *Apropo: Erdélyi József* című cikkében Ignótus Pál írta: „a bonyolult gondolatokkal és differenciált érzésekkel” szemben „az antiintellektuális érzelmű fiatalság” követelt itt hangot.⁹⁴ „A magyar szellem rendszeres elbugacosításaként” könyvelődött el a népiségigény.⁹⁵

Félreértés ne essék: számos igaz, helytálló mozzanata is volt ennek a bírálatnak. A dzsentroid értelmiség, az ún. „keresztény úri középosztály” lázadói voltak az új népies mozgalom fiataljai.

⁸⁸IGNOTUS PÁL, *Monsieur Homais rehabilitálása*. Nyugat, 1929. I. 343.: uő. *Horogkeresztes hadjárat*. Bp. 1933. 54–55., 30.

⁸⁹IGNOTUS PÁL, *Monsieur Homais*... Nyugat, 1929. I. 342.; uő. *Horogkeresztes*... 30.

⁹⁰SZÁSZ Zoltán i. h. 8.

⁹¹ZSOLT Béla, *Az új nemzedék*. A Toll, 1929. 18. sz. 3.

⁹²IGNOTUS PÁL, *Fiatalság, fiatalosság*. Nyugat, 1929. I. 413.

⁹³Interim [IGNOTUS PÁL], *A falusi borász Pesten*. A Toll, 1929. 21. sz. 30.; [ZSOLT Béla], *Fából vaskarikát*... A Toll, 1929. 11. sz. 6.; IGNOTUS PÁL, *Monsieur Homais rehabilitálása*. Nyugat, 1929. I. 343.

⁹⁴IGNOTUS PÁL, *A propo Erdélyi József*. Nyugat, 1928. II. 275., 276.

⁹⁵IGNOTUS PÁL, *Fiatalság, fiatalosság*. Nyugat, 1929. I. 413.

Magukon hordták múltjuk bélyegét. Ennek volt jele az írásaikban folyvást kísértő antiszemitizmus, faji szemlélet s városellenesség. Nem az ily jegyek éles kritikája tette egyoldalúvá a neoliberalizmus részéről érkező bírálatot, hanem az, hogy elsődlegesen, sőt szinte kizárólag csak azt látták meg bennük: a „szittyáskodó, babonás, provincialista szellemet”, az „ellenforradalmi fuvaltatot”, a dzsentri-tradíciót.⁹⁶ Nem vették észre a lázadás jeleit. Nem vették észre, hogy a paraszti és kelet-európai tájékozódásban, ha mégoly romantikus s ellentmondásos formában történt is ez: egy új értékrend jegyében való pozitív gondolkodás vette kezdetét. Kibontakozóban volt Ady magyarság-versein tudatosodva egy, a huszadik század főkérdéseinek megválaszolásában, ha nem is mindenben maradéktalanul helyes megoldást, de helyes irányt jelző antiimperialista patriotizmus. A városias-nyugatias hübrisszel telt neoliberalizmusnak nem volt szeme erre.

Az ellentmondásosságot nem véve számba csak zavarta, idegenítette *A Toll* fiataljait, a húszas évek végének ifjúsági mozgalmában kísértő antikapitalizmus, parasztvonzódás s nyugatellenesség. Az, hogy minden kiadványuk „tele van – mint írták – a nyugati civilizáció kicsinylésével és tagadásával”.⁹⁷ Nem az antiimperialista tendenciát érezték meg ebben – csak a torzító formát: az elfetiszált nyugat-, illetve városbírálatot. A vélt centrum felől nézve, mint Anatole France *Galilei helytartó*-jának szemellenzőzött, szűklátású hőse, megvetették az új forradalmi hiteket, mozgalmakat szülő távoli széleket. Csak a zűrzavart, észelleneséget vélték érkezhetőnek onnét s nem az új eszméket. Jellemző volt rájuk egy sajátos, sznobisztikus, nyugat-rajongó provincializmus. Egy egyedül racionálisnak vélt ökonomista-technokrata látás jegyében félrelegyintettek minden érték-racionális aggályt, megfontolást, történelmi súlyú etikai igényt. Még a földosztás felmerülő eszméivel szemben is azt erősítették: „bármely germán vagy zsidóbank, amely akár egy tucat megye területén maximális termeléssel pótolja a közt, inkább hivatott a föld birtoklására, illetve bérlésére, mint ... az ő magyar paraszt, aki csak annyit kaparász ki belőle, ami neki és családjának elég”.⁹⁸

A különféle népi mozgalmat előző ifjúsági törekvésekben vélte megelni ez az eltorzult liberalizmus a maga legfőbb ellenfelét. Mint a visszaemlékező Ignotus Pál írta: „a népies-urbánus ellentét leghevesebb időszaka” volt így ez a periódus.⁹⁹ Nem utolsósorban ennek következtében lett gyanússá *A Toll* körül gyülekező neoliberais fiatalok szemében Ady. Hisz az induló új népiesség, ez a minden ellentmondásossága, zavaros gondolat- és érzelemanyaga ellenére is, mint lehetőséget egy határozott antiimperialista tendenciát is magában hordó, szellemi mozgalom első sorban ennek „a megtagadott és leköpdösött magyar profétának” vonzásában tudatosodott. Balogh Edgár egykorú szavával: Ady jelentette számára a „szociális robbanó élményt”.¹⁰⁰ Ahogy Zsolt Béla a *Magyar Hírlap* hasábjain gúnyosan írta: az egész ifjúsági mozgolódás „nem kis részben annak köszönheti mai aktualitását ..., hogy Ady Endrét a halott Szolimán módjára felültette lóra és mögéje sorakozott”.¹⁰¹

A neoliberalizmus és az Ady-kérdés

1928 tavaszán merült fel az ötlet az országos ifjúsági Ady-ünnepség megrendezésére. Az induló Sarló-mozgalom a budapesti Eötvös Kollégiumban tartózkodó, szlovenszói Balogh Edgár volt a kezdeményezője. Az érlelődő népi gondolat jegyében szerveződő új nemzedék arcát akarta felmutatni benne. „Tervünk szerint – írta az 1928 március elején közrebocsátott kiáltvány – az Ady Endre-ünnepség az új nemzedék most bontakozó új magyar öntudatának egyetemes jellegű meg-

⁹⁶ Ignotus Pál *hozzászólása az Ifjúsági Ankéthoz*. Századunk, 1930. júl. 405.; [ZSOLT Béla], *Fából vaskarikát*. A Toll, 1929. 11. sz. 6.

⁹⁷ SZÁSZ Zoltán, *Ifjú szívemben élek*. Nyugat, 1928. II. 235.

⁹⁸ ZSOLT Béla i. h. 6.

⁹⁹ IGNOTUS PÁL, *Elvek, frontok, nemzedékek*. It 1970. 3. sz. 638.

¹⁰⁰ Új Magyar Föld, 1929. 2. sz. 72., 85.

¹⁰¹ ZSOLT Béla, *Ady Endre*. Magyar Hírlap, 1929. jan. 27. id. TASI József, Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila. in *Mint különös hírmondó*. Bp. 1983. 142.

nyilatkozása lesz... A bennünk élő ifjú Magyarországot akarjuk kibontani, azt a szellemiséget, mely Ady Endre halhatatlan költészetéből életrevaló súlyos tanácsokat merített. Meg kell már szövegeznünk azt a népi eszmét, mely a zárt középosztály-öntudatot az ifjúságban a magyar munkás- és paraszttömegekért való szociális felelősségérzetté olvasztja át, és az új magyar öntudat gerincévé a faji mélységek talajos egészségét teszi”.¹⁰²

„A faji mélységek talajos egészségének” felidézésében ott kísértett a Szabó Dezső-hatás. Nyilvánvaló volt, hogy a magyar „faji triász”-ként emlegetett nevek jegyében, Ady-Móricz-Szabó Dezső ifjúságaként akart szerveződni ez a fiatalság. S így magában hordta azokat az ellentmondásokat is, melyeket Szabó Dezső neve már egymagában jelzett: szociális radikalizmusába bevegült egyfajta romantikus antikapitalizmus s a faji gondolat.

A magyar baloldali progresszió lehetséges és helyes válasza az volt erre, amelyet a 100 %-ban az emigrációban élő Lukács György adott. Bírálta az induló mozgalom „romantikus utópiáit”, de végkövetkeztetése mégis az volt: „érdekes és megemlézésre méltó” ez az Ady nevében induló mozgalom: „Mert jele annak, hogy a fiatal magyar intelligencia ismét keresi a maga útját, és pedig a dolgozó nép millióival együttes, közös útját keresi”.¹⁰³ Hasonlóképp vélekedett a *Huszdik Század* örökébe lépő *Századunk* hasábjain a Károlyi-kormány egykori főispánja, Kemény Gábor is. Bírálva a behatoló faji gondolatot s romantikus antikapitalizmust, mint „igazi újjászületést” üdvözölte a fiatalok kezdeményezését.¹⁰⁴

A század eleji, Ady forradalmával együttindult, hagyományos, magyar baloldal a lehetséges szövetségest látta az új megmozdulásban. A második nemzedék, a neoliberalis ifjúság azonban más-képp vélekedett. Úgy ítélte meg (ahogy egyik későbbi cikkében Németh Andor közvetítette): „A jelenleg politikai hatalmat gyakorló kismemesi réteg magára kezdett ismerni Ady Endre lelki összetételében s a legfelsőbb, mert csak ideológiailag felrakott radikalizmusa feletti szemhuntyással, vagy annak egyetemes lenyúlásával kezdte visszakövetelni magának Ady Endrét”.¹⁰⁵ Nem az újat, az út irányát, a lázadást látta: csak a múlt jegyeit. Az Ady nevében történt zászlóbontásra mintegy válaszul felmerült benne az Ady-revizió.

A Toll későbbi Kézai Simonjának – Hevesi Andrásnak – a *Széphalom* 1928 márciusi-áprilisi összevont számában megjelent cikke: *Új magyar líra* volt valójában ennek a neoliberalizmustól kezdeményezett Ady-reviziónak az elindítója. „Legfőbb ideje, hogy mindenki elismerje Adyt és legfőbb ideje, hogy megszűnjön az Ady-apológia... és meginduljon az Ady-kritika, az Ady-revizió nagy munkája” – írta Hevesi.¹⁰⁶ Egy szóval sem említette cikkében Balogh Edgárék Ady-ünnepséggel kapcsolatos felhívását. Bár valószínű, hogy cikkét írva ismerte már ezt a március elején megjelent kiáltványt. De ha nem is került az még a kezébe: ismerte az azt létrehozó gondolatokat. Hiszen a gondolatok (kiváltképp értelmiségi fiatalok esetében) nemcsak írásos dokumentumok segítségével, de láthatatlan kommunikációs csatornákon (kávéházi, egyetemi, kollégiumi stb. beszélgetéseken) át is terjednek. Nem kétséges így, hogy az Ady-ünnepség tervét létrehozó eszmékre is felelt Hevesi András a maga cikkében. Azokkal vitázott – két lényegi vonatkozásban is. Egyrészt egy másfajta ifjúsági arcot, generációs önképet vázolt fel. Másrészt egy másfajta Ady-értékelést.

Balogh Edgárék egy társadalmi érdeklődésű, a közösség problémái iránt elkötelezett „a szociális haladás, az európai kultúrárdéklódés és a reális magyar sorsmegoldás” útjait kereső ifjúság nevében szóltak: társadalomközpontú volt a világlképük.¹⁰⁷ Hevesi András viszont azt hangsúlyozta: „Ady túlárado generációja után most egy tartózkodó nemzedék van kialakulóban, amely a magányos erőfeszítést többre becsüli a kollektív eksztázisnál. Ez a nemzedék bizalmatlan mindennel, elsősorban a saját szép hangulataival, saját könnyű elragadtatásaival szemben... Ez a nemzedék mindenekeelőtt

¹⁰² BALOGH Edgár, *Hét próba*. Bukarest, 1965. 69–70.

¹⁰³ Vajda Sándor [LUKÁCS György], *Ady program*. in TAMÁS Aladár, *A 100 %*. Bp. 1964. 233–236.

¹⁰⁴ – ny [KEMÉNY Gábor], *Ifjú szívekben élek*. Századunk, 1928. 8. sz. 505–507.

¹⁰⁵ NÉMETH Andor, *Ady-revizió*. Erdélyi Helikon, 1929. II. 505.

¹⁰⁶ HEVESI András, *Új magyar líra*. Széphalom, 1928. márc-ápr. 119.

¹⁰⁷ BALOGH Edgár i. m. 70.

önmagát akarja megismerni". A „kollektív eksztázissal” szemben a „magányos erőfeszítésen”, a szolgáltatettkával szemben az önmegvalósításon volt itt a hangsúly; a hit helyett a néma kételyen.¹⁰⁸ Individuumközpontú lett a beállítottság. S ez a másfajta tendencia, a szakítás vágya az előző – forradalmi – nemzedék értékrendjével, konvencióival, azokkal „a készen kapott gondolkodási és érzésformákkal, amelyekben felnévelkedett”, tette fontossá számára az Ady-reviziót. Hiszen – mint írta –: „a magyar közelmúlt lelkivilágát egy név foglalja össze szinte hiánytalanul, az Ady Endréé”.¹⁰⁹ Elválasztotta Hevesi szerint ezt az individuumközpontúan gondolkodó új nemzedéket Ady Endrétől egyrészt egy világnézeti probléma: az ízléskérdésként jelentkező szkepszis, másrészt egy politikai-társadalmi kérdés: a magyarságprobléma.

„Az új ízlés ma ismét tudományos egzakttságot követel a költőktől” – írta Hevesi, s szemére hányta Adynak a valláspótléknak tűnő jeanne-d'arc-oskodást, a profétikus allűröket, azt, hogy „került minden egzakt kifejezést”. A kétely művészetét, az induló Neue Sachlichkeit tárgyyszerűségét, antipátosztát kérte számon tőle.¹¹⁰ Politikai síkon pedig (s nyilvánvaló volt itt a Balogh Edgárral folytatott vita) magyarságképe felé vont határokat.

Balogh Edgárék (röpiratuk tanúsága szerint) elsősorban azt a költőt látták Adyban, aki „a magyar problémát kiáltó fájdalommal felvetette”, aki „a magyar népi mélységekből feltörő irodalmi megújodásnak” volt reprezentánsa.¹¹¹ A magyarságversek Adyját érezték elsősorban közel magukhoz. Hevesi András pedig mindenekelőtt ezt utasította el. „Az új generáció – írta – ... nem fogja gondolkodás nélkül átvenni, mint 'szent hagyományt' Ady magyarságát ... le fogja bontani azt a szeszélyes barokk felépítményt, melyet a magyar öneszméletre emelt ... kevés érzéke van egy olyan nemzeti vallás iránt, melynek apologetikája egy magányos ember testére van szabva és nem olyan rövidlátó, hogy a nagyváradi újságírókat összetéve szedje a lotharingiai parasztlánnyal”. „A magyarságnak – fejtegette tovább – nem hősökre, hanem munkásokra, nem magyar karakterfejekre, hanem magyar gondolatokra van szüksége”, s „egyiket sem kaphatja meg Adytól, aki istenné akart lenni, mert ez még mindig könnyebb feladat volt számára, mint emberré lenni.”¹¹² A Kosztolányi-féle Ady-reviziónak volt ez az írás mintegy előzője. Azonos esztétikai-világnézeti-szellemi attitűd nyilvánult meg benne.

S nem pusztán egyéni véleményt fejezett ki Hevesi András ebben a cikkében. Jogosan beszélt egy nemzedék nevében. A *Toll* körül gyülekező neoliberais ifjúság általában is így gondolkodott Ady Endréről. Nem véletlen, hogy ugyanabban a *Toll*-számban, amelyben Zsolt Béla a maga szerkesztői programját, pátoszellenességét kifejtette, „Ady lihegő és dagályos és gyakran formátlan emfázisa” ellen is volt egy éles vágás.¹¹³ Már a Kosztolányi-féle revízió előtt is lépten-nyomon feltűntek a *Toll*-ban Adyval, illetve az Ady-hatással kapcsolatos fenntartások, bíráló kitételek. Zavarta a *Toll* fiataljait „az udvarképes Ady”; az, hogy „stréberek és opportunisták hasonlítják át magukhoz”.¹¹⁴ Egyértelműen a Bartha Miklós Társaság-ra célozva hangoztatta a *Toll*: „különböző fajta: félig vagy egészen retrográd kultúrpolitikai szervezetek egy sorba állítják az egykor hazátlannak bélyegzett poétát – Bartha Miklóssal”.¹¹⁵ Gyanakodva nézték a népi jelszavakkal jövő fiatalok Ady-körül seregtoborzóját, a Balogh Edgár szervezte 1928-as Ady-ünnepet. Az ennek árnyékában szerkesztett *Ifjú szívemben élek* című kis cikkgyűjtemény „oly kedvteliséssel terpeszkedett” el szerintük „a reakciós kátyúban”, „mint egy igazi turáni lomhaságú bivaly az iszapban”.¹¹⁶

¹⁰⁸ HEVESI András i. h. 119.

¹⁰⁹ HEVESI András i. h.

¹¹⁰ HEVESI András i. h. 120–122.

¹¹¹ BALOGH Edgár i. m. 69–70.

¹¹² HEVESI András i. h. 119–122.

¹¹³ Ntn, *Babits*. A *Toll*, 1929. 5. sz. 51.

¹¹⁴ Az *udvarképes Ady*. A *Toll*, 1929. 6. sz. 38.; A *Toll nem támadó orgánus*. A *Toll*, 1929. 10. sz. 1.

¹¹⁵ A *Toll*, 1929. 11. sz. 1.

¹¹⁶ A *Toll*, 1929. 12. sz. 6.

E mellett a meghamisítás ellen való tiltakozás mellett feltűnt egy másfajta álláspont is. A *Toll* íróinak egy része szerint nem pusztán kisajátítás történt itt, de jogos birtokbavétel: Adyt sajátos magyarságtudata következtében indokoltan érezhette magáénak az ifjúsági mozgalmak mögött ott sejtett jobboldal. Meggyőződésük volt: nem recepcióesztétika-beli revízióra, de Ady-revízióra van tehát szükség, nem a befogadást: magát a költőt kell bírálni mindenekelőtt. Ahogy A *Toll* vitaindító cikke egybesűrítette: „Tudjuk, hogy vannak sokan kiváló és avatott íróemberek, kik állandóan panaszkodnak az Ady-program elsikkasztása, Ady lényeges törekvéseinek elhomályosítása miatt, mások pedig nem kevésbé kiválóak és nem kevésbé hivatottak túlzottnak vagy legalábbis céljavesztett irányúnak tartják a ma szokásos Ady-dicsőítések hangját”. S A *Toll* írói gárdája inkább ezekkel az utóbbiakkal értett egyet. Velük értett egyet – mint Miklós Aladár rámutatott erre – maga a szerkesztő, azaz Zsolt Béla is.¹¹⁷

„Itt van egy nagy sereg értékes író, nagyrészt szintén Ady egykori barátja és társa: Kosztolányi Dezső, Gellért Oszkár, Karinthy Frigyes, Füst Milán, Babits Mihály, Kemény Simon, Szász Zoltán, akikről, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, nyílt titok, hogy Adyról való vélekedéseik nem egyeznek teljesen az általános véleménnyel” – hangoztatta ankét-meghirdető cikkében Zsolt Béla.¹¹⁸ Elsősorban ezek megszólaltatása érdekében indult A *Toll*-ankét. Felszínre akart hozni egy háttérbe szorított, Ady nagyságát megkérdőjelező, lappangó véleményyt. Nem véletlenül utalt – igaz névtelenül – Hevesi András *Széphalom*-beli cikkére is a bevezető írás.

Meggyőződése volt A *Toll* fiataljainak (legalábbis jelentős részüknek), hogy az általuk utált „fiatal konstruktivisták” – népies fiatalok – eszmei zűrzavaráért Ady a felelős, hogy (miképp az ankét során Szász Zoltán ezt meg is fogalmazta): Ady „túlértékelése” a magyar radikalizmus részéről ugyanaz a „becslési hiba, melyet a magyar progresszió 1918/19-ben, az októberi uralom idején a bolsevizmussal szemben elkövetett”. „Valami ilyen természetű határon túlmenés, mértéktartani nem tudás történt Ady körül is” – összegezte Szász a neoliberais hazai körökben pusmogott véleményyt.¹¹⁹ Egy antikollektivistá jellegű, individuumközpontú világkép gyanakodva nézte Ady Endrének a nép, a közösség iránti elkötelezettség jegyében fogant és ható költészetét. Kosztolányi joggal érezhette: társadalmi hátvédet talált (s nem a konzervativizmus hívei, de „modern, művelt, európai szellemek” között) a benne élő Ady-ellenesség.¹²⁰ Hisz A *Toll* szerkesztője, Zsolt Béla már korábban is jelezte az egyetértést vele. Mint Tasi József felfigyelt rá: 1929 január 27-én a *Magyar Hírlap*-ban megjelent tőle egy cikk, amelyben épp Kosztolányira hivatkozva sürgette már az Ady-revíziót. „De itt valahol, négy-öt magyar összehajol – írta – és óvatosan, de mohón reklamálja az Ady-revíziót. ... És csak a minap olvastunk egy Ady találómesét, egy kaján jellemzést egy Clitiphon görög filozófusról az egyébként valóban virtuóz költő tollából”. Ez a költő Kosztolányi volt. Megíródhatott a „különvélemény”. Úgy látszott: adott volt egy visszhangzó közönség.¹²¹

Más kérdés aztán, hogy A *Toll* cserbenhagyta később Kosztolányit. Ahogy Babits sértett indulatossággal egy kiadatlan cikkben fel is róttá ezt: „ezek a kis hiénák valamennyien óvatossággal, álnokok, kétértelműek, s még engem mernek kétkulacsosnak nevezni”.¹²² Valóban ellentmondásosnak, „kétkulacsosnak” tűnt a szerkesztőségi álláspont. Eleinte inkább Ady-ellenesnek látszott, később azonban egyértelműen Ady mellett érvelt, Kosztolányi ellen fordult. Lehetetlen kinyomozni ma már, hogy mi történt a színpalak mögött, mi magyarázza, hogy nem szólt hozzá (noha ígérve volt), például Ignótus Pál, hogy elhatárolta magát Kosztolányitól még az Ady ellen állást foglaló Szász Zoltán is, s végülis nem Kosztolányi mellett, de vele vitázva, tőle elhatárolódva zárta le az ankétot A *Toll*.

Megmutatkozott ez az elhatárolódás már egy Stefan Zweig-gel készített interjú közlésében is. Épp ellenkezőjét mondta ebben az akkor már világhírűnek számító német író, mind az írói hit-

¹¹⁷ A *Toll*, 1929. 11. sz. 2.; *KOMLÓS Aladár, A Tollról*. in A *Toll* Repertórium. Bp. 1977. 8.

¹¹⁸ A *Toll*, 1929. 11. sz. 2.

¹¹⁹ SZÁSZ Zoltán, *Ady*. A *Toll*, 1929. 17. sz. 19.

¹²⁰ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég* ... 224.; Kosztolányiné i. m. 283.

¹²¹ ZSOLT Béla, *Ady Endre*. *Magyar Hírlap*, 1929. jan. 27. id. TASI József i. h. 142.

¹²² GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete*. 2. köt. Bp. 1958. 140.

vallással, mind pedig Adyval kapcsolatban, mint Kosztolányi. „Nem, az író nem hallgathat – fejtette Zweig – ... Magyarországnak is van egy írója, aki nem hallgatott. A magyar irodalomnak is van egy olyan alakja, aki a magyar nép élő lelkiismerete, harsonás hirdetője volt: Ady Endre. Féltő szeretettel őrzöm Ady Endrének egy hozzám intézett levelét. ... Büszke lehet az a nép, amelynek olyan reprezentálója van, mint az az Ady Endre, aki eleven példa arra: mi az igazi író hivatása.”¹²³ Stefan Zweignek ez a nyilatkozata már eleve hatálytalanította a Kosztolányi-féle kérdésfeltevést. S elvégezte ezt a hatálytalanítást a végső szerkesztői állásfoglalás is.

„Kosztolányi Dezső és Babits Mihály túlzottnak érzik a hatást – írta az *Ady-ankét vége* című cikkében a szerkesztő Zsolt Béla – ..., talán igazuk lenne, ha Ady túlzott kultusza alantas, selejtes tömegeket tartana foglyul. De a tömeghatás szempontjából nem közömbös, hogy Adyt legszenvedélyesebben a magyar közvéleménynek kétségtelenül legintellektuálisabb rétegei ... és előretörő évtizedei appercipálják.” A Kosztolányiétól szögesen eltérő befogadáskritikai észrevétel volt ez. S hogy még félreérthetetlenebb legyen ez az „*írstudatlanok árulása*” jelszóba sűrített, Kosztolányi-féle gondolattal az egyet nem értés, hozzáfűzte mindehhez Zsolt Béla: Ady költészetét „a szellemileg leglustábbak és irodalmiakban egyenesen tanácstalanok tagadják”, az „antiintellektuális írástudatlanság”. A tőle kezdeményezett és bátorított vitában *A Toll* szerkesztősége nem Kosztolányi mellett, de ellene érvelt.¹²⁴

Valószínűleg közrejátszott ebben a pálfordulásban az elszigetelődéstől való félelem. Nyilvánvaló lett az ankét során, hogy rosszul mérte fel a befogadói közhangulatot *A Toll* szerkesztősége. A vita megmutatta, hogy szinte az egész magyar baloldalon mélyen ott élt még Ady-kultusza. A majd félszáz hozzászóló közül legfőbb ötven vagy hatvan ha osztották a Kosztolányi-féle álláspontot.

Közrejárhatott a történet változásban a neoliberalizmus ellentmondásossága, megosztottsága is. A balszárny a jobbal és a középpel az Ady-kérdésben nem érthetett egyet. Bálint György másként gondolkodott róla, mint például Márai Sándor vagy Hevesi András. S megnövelte ennek az oldalnak a súlyát, szerepét, hogy hozzá hasonlóan Ady mellett foglalt állást az első radikális nemzedék, az októberi forradalom nemzedéke is. Befolyásolta ennek, főleg a még mindig emigrációban élő öreg Ignotusnak állásfoglalása, a vita menetét. Nem véletlen, hogy a Babitsé mellett az ő hozzászólása „döböntette meg” leginkább Kosztolányit.¹²⁵ Másra számított.

Az októberi forradalom költőjeként könyvelte el Ignotusé nemzedéke még mindig Ady Endrét. Kosztolányi mögött, mint nem feledett bünt, ott látta viszont az 1920-as ellenforradalmi, *Új Nemzedék*-beli szereplést, az antiszemita Pardon-rovat szerkesztőként való jegyzését. Nem feledhette a kortárs-nemzedék olyan könnyedén azt a Kosztolányit, aki még 1922-ben is vallotta magáról: „meggyőződésemnél fogva pesszimista vagyok és a jobboldalon foglalkozok helyet”.¹²⁶ Nem tekinthető véletlennek az, hogy épp az Ady-vita során melegítette fel *A Toll* egyik névtelen, szerkesztőségi glosszája a Pardon emléket, mint olyan rovatát, amely a „különítményekhez” intézte a maga „nyilvános feljelentéseit”. „Valósággal idegenvezetője volt az *Új Nemzedék* Pardon rovata – írta – a vidékről felkerült, tájékozatlan tisztiruhás fiatalembereknek, akik a két pályaudvarhoz közel eső hotelekben szálltak meg, s az *Új Nemzedék*et használták Baedekerként éjszakai kiruccanásaikhoz.”¹²⁷ Kosztolányi emberi-politikai diszkreditálását célozta ez a nyilvánvalóan az ellenforradalmat, a különítményes terrort idéző, s valószínűleg a mindezt megszenvedett volt októberistáktól sugallt megjegyzés. Adyt bálványozta, de Kosztolányiban nem tudott bízni ez a nemzedék.

Elsősorban antifeudalizmust, antipaternalizmust jelentett még a századelő radikálisai számára a liberalizmus. A tett, a politika hozzátartozott itt még egy személyiségközpontú világképhez is. Idegen volt így tőlük az adottal megbékélő Kosztolányi-féle befeléfordulás. Idegen volt tőlük (ahogy Adynak és Kosztolányinak metaforikus szembeállításán át az öreg Ignotus megfogalmazta): „a latin

¹²³ SZÉKELY Béla, *Stefan Zweig nyilatkozata az író hitvallásáról, Ady Endréről, magyar írók árulásáról és orosz útjáról*. A Toll, 1929. 18. sz. 30.

¹²⁴ ZSOLT Béla, *Az Ady-ankét vége*. A Toll, 1929. 19. sz. 9.

¹²⁵ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég* ... 613.

¹²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 327.

¹²⁷ A Toll, 1929. 17. sz. 3.

elegancia, mely részletre vásárolt városi prémjébe burkolózva lenézi a csikaszordast az ő hótól vert, tuskétól tépett, durva, de eleven országúti bundájában”.¹²⁸

Nem foglalt állást az Ady-vitában Kosztolányi mellett a neoliberalis ellenzéki nemzedék Ignótus Páltól reprezentált középső szárnya sem. Holott jobbra és balra egyaránt frontokat építő elvont antikollektivizmussá lett már náluk is a századelő harcos, antifeudális liberalizmusa. Programterveikbe Ady közösségi elkötelezettsége így nem illett bele. Nem tagadhatták azonban meg a saját szüleit. Hatott rájuk az előző nemzedék közéleti, etikus szigora. S így annak ellenére, hogy több jel mutatta: egyetértettek ők Kosztolányival – mégis hallgattak, nem szóltak be nyíltan a polémiába.

A *Nyugat* esztéta szárnyának oly képviselőin kívül, mint Füst Milán és Karinthy Frigyes, a neoliberalis-urbánus jobbszárny oly reprezentánsai, mint Márai Sándor és Hevesi András csatlakoztak így csak fenntartás nélkül Kosztolányihoz; a szépségszomj nemzedéke. Az a nemzedékrész, melyet elért már a maradéktalan dezillúzió, a Walter Benjamtól emlegetett s bíralt „baloldali melancholia”.¹²⁹ A történelem fordulataitól ide-oda rángatva beszennyezőnek tűnt a nemzedék ezen szószólói előtt mindenfajta politikai cselekvés, társadalmi tett. Nem az volt a kérdés többé számukra, miképp lehet létrehozni egy jobb társadalmat, hanem pusztán az, miképp rendezheti be az adotton belül viszonylag elviselhetőbben az én az életét. A külső világ ellen – mint Hevesi András írta – „az ízlés”, „megszerzett civilizáció állandó féltve őrzött tudata” lett a védelem.¹³⁰ Egyfajta arisztokratikus, ezoterikus esztéticizmussal azonosult a baloldalság.

Ez az értelmiség visszhangzott csak igenlően a Kosztolányi-féle kérdésfelvetésre. Nem véletlen, hogy Hevesi András (noha *A Toll* ankétján nem közölt cikket) még évek múltán is vissza-visszatért erre a vitára, hangoztatva folyvást Kosztolányi Dezső igazát. „Adyról sokminden kimondatott – írta például még 1933-ban is –, amit azelőtt inkább csak éreztünk, gyanítottunk, de nem mertünk megvallani. . . *A Toll* ankétja óta szentségtörés nélkül állíthatjuk, hogy ezek a szent szövegek irodalmi szempontból néha lapos, zavaros és ízléstelen szövegek.” S hangoztatta azt is, hogy az Ady-kérdés – világnézeti kérdés: „csak akkor lehet megszüntetni, ha Ady nemcsak mint költő, hanem mint lelki és szellemi tendencia is elemzés tárgya lesz”.¹³¹ S ezt a „lelki és szellemi tendenciát” nem sokkal az ankét lezajlása után így kísérlete meg határozni: „Az 1910-es évek nyugatossága különös keveréke volt egy kissé tájékozatlan kényszermodernségnek és a legotrombább tanyai ösztönöknek . . . a külföldi impulzus csak arra szolgált, hogy felszabadítsa az emberekben szunnyadó bárdolatlan ösztönöket és étvágyakat. Ezt a kétségbevonhatatlan forradalmat, amelyet Ady Endre fellépése a lelkekben támasztott előbb-utóbb likvidálni kell. Tisztázni kell a magyar átok különös, barbár miszticizmusát, melyet a mai nemzedék sajnos úgy kérődz fel, mint egy kényszerképzetet, a fajiság egészségtelen és félművelt tömjénezését és azt a durva felületes optimizmust, amely Ady prófétaszavai, tragikus gesztusai mögött rejtőzik”.¹³²

Kosztolányi lényegi megállapításaival csengtek egybe az ily gondolatok, rájuk visszhangoztak. Hevesi Andrásra és a hozzá hasonló fiatalokra gondolva írhatta így később férje kapcsán Kosztolányiné: „az Ady-ügy óta a műveltebb fiatalok szellemi vezérének tekinti”.¹³³ A saját életérzésének kifejezőjét vélte megadni benne – nem az egész neoliberalis szellemi mozgalom, de annak jobbszárnya – egy mélyen szkeptikus, dezilluzionált, arisztokratikus-ezoterikus személyiségközpontú világgéppel élő nemzedék; a liberalizmus meghasonlott ága.

¹²⁸ IGNOTUS, *Adyról*. A *Toll*, 1929. 16. sz. 11–12.

¹²⁹ BENJAMIN, Walter, *Angelus Novus*. Bp. 1980. 637–642.

¹³⁰ Kézai Simon [HEVESI András], *1902-es évjárat*. A *Toll*, 1929. 27. sz. 17.

¹³¹ HEVESI András, *Utószó az Ady-revizióhoz*. A *Toll*, 1933. 69. sz. 123–125.

¹³² HEVESI András, *Fiatál Magyarok*. (Ankét.) Erdélyi Helikon, 1930. 1. sz. 28.

¹³³ KOSZTOLÁNYI Dezsőné i. m. 283.

Elválaszthatatlan a Kosztolányi-féle Ady-revizió a húszas évek végének újliberális törekvéseitől, a kezdődő urbánus-népies pörpatvartól. Eszmei anyaga, gondolatvilága nem utolsósorban innen érthető. Így lett például az *antiprovinciálizmus* egyik vezető gondolat benne. Igaz, jelen volt Kosztolányinál mindig is a *vidék*, mint művészi motívum. Az életüresség érzésének volt ez nála egyik hordozó képe. (Elég utalni a *Pacsirtára* vagy az *Aranysárkányra*). De ez a sajátos, nihilt idéző vidékidegenség vidék-melancholia volt inkább s nem neoliberalis vidékellenesség. Mint kísérő, értékelő érzést együttérzést vonzott: az embertragédián érzett meghatódottságot – s nem dühöt és megvetést. Az Ady-cikkben viszont (jelezve mintegy a felhajtó, ihlető társadalmi erőt) a korai urbánus antiprovinciálizmus, vidékellenesség volt jelen már mint egyik vezető gondolat. Az „írástudatlanok árulása” éppúgy mint a neoliberalis közép és jobbszárny eszmévilágában a vidék szellemi betörésével, a provinciálizmus térnyerésével azonosult.

Jó szemmel vette észre Kosztolányi Dezső azt a recepcióesztétikabeli törvényt, hogy az életműre kisugárzó, azt eleve minősítő legenda az irodalomban csak ott keletkezik, ahol adott egy adekvát befogadói atmoszféra, egy legendateremtő, mitizáló háttér, ahol valamilyen erős hőfokú szellemi törekvéssel esik egybe az életmű értéke, vagy – félreértése, a művészreceptió. S az Ady-legenda esetében a húszas évek végén ezt a mitizáló háttért nem az új – a „nyugatos” – irodalom szükségleteiben vélte megtalálni már. Sőt, meggyőződése volt: ennek nem kell többé ily legendásítás. A vidéki szellem lázadása, a provinciális gondolkodás eluralkodása volt véleménye szerint a mozgató már ekkor.

Az egyik oldalon ott voltak Kosztolányi szerint „Európa hű fiai”, „a művészetre fogékony, tiszta fejű emberek”, „az előkelő szellemek, a szenvedő lelkek”, „a modern, európai szellemű irodalom legkülönbjei” s az „értelmes, művelt olvasók”, „azok, akik még gondolkodni hajlandók”. Ezekből kerültek ki az Ady túlértékelése ellen tiltakozók. A másik oldalon az Ady-rajongók táborában felvonult viszont szerinte „a szónokló üresség”, „a bugaci fajdelelem”, „a konok kis sötét vidékiesség”. „A félművelt emberek”, „az elsavanyodott ködös agyak”, „az irodalmi sehonnaiak”, „garázda írástudatlanok”, „bálványa” volt szerinte Ady. Ők voltak azok, „akik – mint írta – néger lármával körüljárják”. „E vitatkozók nagy része évszázados betűiszonyban szenved” – jegyezte meg róluk. S így vonta meg a végső mérleget: „Kötelességem tiltakozni egy olyan divat ellen, mely már balkánizmusba fullad, és irodalmunk európai szintjét veszélyezteti”.¹³⁴

A *similis simili gaudet* átöröklődő, összefüggést teremtő elve alapján nemcsak a befogadói közösség, de a vidékiesség reprezentánsa volt Kosztolányi szerint maga a befogadott, azaz Ady is. Goethe Faustjának olvasója, aki ismerte a Föld szellemének híres szavait („Du gleichst dem Geist den du begreifst”), ösztönösen is előlegezte a befogadásesztétika egyik lényegi törvényét: a befogadói ekvivalenciát. Meggyőződése volt: a vidék azért visszhangzott Adyra, mert Ady mint költő maga is vidék volt.

Nem pusztán Szász Zoltán, Hevesi András vagy Márai Sándor vélte úgy, hogy „lelkes, kis, vidéki dzsentrí úr” maradt Ady egész életében, akinél „minden Párizsrajongása... csak művelődési piperkőcködés... a vidéki gavallérok túlzott parfümhasználatához hasonló parlagi mondanékedés”, s akin „Párizs, Nyugat, kultúra úgy lóg, mint vademberen a frakk”.¹³⁵ Így ítélte meg ezt Kosztolányi is. Gellért Oszkár jegyezte fel, hogy cikkéről vitázva, Adyt „vidéki ripacsnak” nevezve, azt hozta fel érvként, hogy „felesége, Csinszka és annak egyik barátnője sokszor órákig járták végig a belvárosi divatüzleteket: Ady ragaszkodott ahhoz, hogy nyakkendője, zsebkendője és harisnyája egyszínű legyen”.¹³⁶ Ortega y Gasset terminus technikusát, a *regionalisme*-t írta fel magának emlékeztető szóként a tervezett, de elmaradt válasza készülve.¹³⁷ S magában az indító, vitát kavarázó cikkben is folyvást visszatért a halott költőtárs képzelte, feltételezett provinciálizmusára való utalás.

¹³⁴ KOSZTOLÁNYI, Egy ég... 221–239.

¹³⁵ Szász Zoltán i. h. 15.; HEVESI András, *A Gare de l'Esten*. Széphalom, 1927. 393.; MÁRAI Sándor, *Az olvasó nevében*. A Toll, 1929. 15. sz. 10.

¹³⁶ GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*. Bp. 1954. 74.

¹³⁷ KOSZTOLÁNYI i. m. 622.

„Egy kissé vidékies trubadúr hangját” érezte ott Ady szerelmes verseiben *Az írástudatlanok árulása*-t író Kosztolányi, a politikaikban, pedig a „kortest”, a „melldöngető magyart”, a „puffogást”, a „nagyhangúságot”. Mintha csak Stendhal Sainte-Beuve-höz írt híres mondata csengett volna vissza: a provincializmust felidéző szavak és képek merültek fel benne az egyes versekről szólva is: „a zsumaliszta fölény”, a „süket citera” s a „nyafogó csimpolya.” „Ezek a költők tavaszkor éppoly lazán és üresen énekelnek, mint valaha néhai Hazafi-Veray János” – írta például a *Költők Tavaszkor énekelnek* című költeményről. Szemére hányta Adynak a felületes műveltségű, provinciális beállítottságú, parlagi költők jellemző hibáját: az „összefogáshiányt”, a „pongyolaságot”, azaz az ízléshiányt. „Művészi ízlése... ki-kihagy” erősítette. Úgy könyvelte el a holt költőtársat, mint akinek megjelenésével a város fölött a vidék, nyugattal, Európával szemben Kelet, a „sámánizmus” győzött s nyomult be – eléggé el nem ítéhető módon – az irodalom élvonalába a neki szabott helyről, a perifériáról. „Petőfi... világvárosi jelenség, Ady minden Párizsrajongása ellenére nem az” – hangzott érvelése –: „a francia szellem a pórúság se hat”. Vidékiesség és európaiság ellentétévé alakult át szemléletében az egész Ady-kérdés.¹³⁸

A neoliberalis, urbánus antiprovincializmus valós tartalma elemezhető ki így Kosztolányi Ady-ellenes megnyilatkozásaiból. Nem antifeudalizmus volt ez többé, (hisz akkor Adyban elsősorban a fegyvertársat kellett volna látnia). A polgári értékrend eltorzulását, a reneszánsz és a felvilágosodás egyéniségtiszteletének individualizmussá válását tükrözve vissza, idegenkedést hordott magában ez a kritika mindenfajta közösségi gondolattal szemben. Az antiprovincializmus a lényegét nézve az individualizmus megjelenési formája, a közösségi eszmény tagadása volt. Az izolált én gondolatával azonosult itt az európaiság. Antikollektivizmus, a magánéleti és a közéleti szféra elszakítása jelentette egyik lényegi ismétvét.

„Anarchista vagyok testestül-lelkestül... Ellensége a divatos kollektivizmusnak, amelytől minden formájában irtózom” – írta Kosztolányi az Ady-vita kapcsán a kielezően kérdező helyzettől, a támadó-gúnyoló ellenérzésektől rákényszerített önszembesülés, önmérlegelés jegyzetei közt.¹³⁹ Két eltérő világkép – individualizmus és kollektivizmus – vitájának látta Adyval vívott párharcát. A stirneri értelemben vett – az én egyetlenségét: az egyediséget, az individualitást központi értéknek valló – anarchista tartás volt cikkét írva számára az eszmény. Az az izolációs-individualista világkép, amely – mint vallotta – „az egyént tartja mindenekfelett valónak”, „az egyént tartja a világ központjának, és az élet egyetlen értékének azt, hogy az egyéniséget a maga szűk keretén belül érvényesítheti”.

Nem ismerte Kosztolányi a személyiségközpontú világkép egyik legnagyobb filozófusának, Kierkegaard-nak az írásait, de éppúgy, mint ő, a társadalomközpontú világkép alapjait kérdőjelezte meg. Veszte minden hitet, mint üres illúziót, az egyéniségben vélte megelni az egyetlen fogódzót. „Nincs ma olyan fiatalember – írta egyik 1922-es cikkében *Az ember tragédiája* időszerűségén elgondolkodva –, ki máról holnapra ne jutott volna egyik korszakból a másikba, és ne bukdácsoljon volna színről-színre, végzetek és végletek között mozogva”. „Kiábrándulva”, „mindenütt az örök emberi kudarc ismétlését látva”, „minden tömegmozgalom tagadójává válva” eljutott – mint szerinte Madách is – ahhoz a gondolathoz: „Csak az egyéniség tisztaságában, nemességében van a megoldás”.¹⁴⁰ A szolgálatetika helyét elfoglalta az önmegvalósításetika. „Van-e érdekesebb, mint egy ember ügye? Nagyobb bármi, mint a magánügy?” – hangzott nála folyvást a választ nem váró költői kérdés.¹⁴¹

Idegennek tartott magától a *Különvéleményt* író Kosztolányi mindenfajta elkötelezettséget, közösségvállalást. Ahogy válaszcikk tervezetében megfogalmazta: „... sohasem tudtam azonosítani magam egy párttal, egy tömegérdekkel, mert értelmem és érzésem sokkal több szempontú, semhogy beleferne a vágyam a szűk keretbe. És emberségem azonnal kiugrott belőle”.¹⁴² „Lehetetlen

¹³⁸ KOSZTOLÁNYI i. m. 221–239.; 628.

¹³⁹ KOSZTOLÁNYI i. m. 623.

¹⁴⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*. 1. köt. Bp. 1978. 160.

¹⁴¹ KOSZTOLÁNYI Egy ég... 625.

¹⁴² I. h. 621.

minden pártot kiszolgálni – hangoztatta másutt, nem sokkal a vita lezajlása után egyik (a Budapesti Hírlap szerkesztőségének adott) interjújában –. Ennélfogva egy pártot sem szabad kiszolgálni. Nem szabad lemondanunk egyetlen kircsünkről, az egyéniségünkről”.¹⁴³

Fejedve azt az igazságot, melyet így tömörített egybe szinte szentenciaszerűen a híres lenini szó: *társadalomban élni és társadalomtól függetlennek lenni nem lehet* – maradéktalanul függetlennek vélte a külvilágtól itt önmagát az én. Mindenfajta közösségi megkötöttséggel szemben hangsúlyozta: „vagyok, aki vagyok” „független ember”, „szabad ember”, „aki nem egy párt vagy érdekcsoport kortesigazságát hirdeti, hanem azt, amit gondol és érez”. Erősítette: „Érdekem pedig nincsen. Hisz senkihez sem tartozom”.¹⁴⁴ Az önmaga kiteljesedését, a személyiség rangját, méltóságát, az önmegvalósítást a történelmi-társadalmi cselekvésen át kereső emberrel szemben eseményé vált itt a magát minden történelmi-társadalmi kötelezettségtől, közösségformától – emberiségtől, nemzettől, osztálytól – egyaránt eloldó, csak a személyes szférát meghatározónak, valósnak vélő elszigetelt én. Az Ady-revizitát végző Kosztolányi sajátos értékrendje, etikai-esztétikai normarendszere nem utolsósorban innen volt érthető. Egy individuumközpontú művészi látás tagadta benne a társadalomközpontú szemlélet értékrendjét, jogát, kérdőjelezte meg az Ady Endre-modellt.

Eltérő értékrend

Etikai vonatkozásban az önzést, hiúságot, a bírálatot nem tűrő érzékenységet kifogásolta első sorban Kosztolányi Ady Endrében. Szemére hányta a műveit fogadó „émelyítő áradásokat, melyeknek – mint írta – hőfokát nemegyszer maga a költőfejedelem szabta meg”. „A kritikát a legenyhébbet sem bírta” – jegyezte meg róla, s gúnnal emlegette, hogy „életének becsavágva, aggodalma kizárólag a hírneve volt, melynek ébrentartására minden eszközt igénybe vett”.¹⁴⁵

Ady életének minden ismerője tudja, hogy volt igazság ebben a tényrajzban. Nem a leírás – az értékelés volt eltévesztett. Individuálpaszichológiai jelenségnek könyvelődött el az, ami csak szociálpaszichológiai, illetve esztétikailag volt helyesen értelmezhető; a misztérium s a váteszhit felől. Nem vette számba ez a szemlélet – miképp a vita folyamán Komlós Aladár rámutatott erre”¹⁴⁶ hogy Adynál az én nem pusztán egy elszigetelt én volt, nemcsak egy *Ego*, de egyben egy *Mi* is, egy ügy hordozója: a magyarság, a nép s az ember helyett állt. Küldetésérzést, hivatástudatot hordott itt magában a személyes hiúság. Egy dezilluzionált, izolációs, privatizáló individualizmus nem értette meg Ady másfajta – forradalmi, reprezentáló – individualizmusát.

S személyiségfilozófiai síkon is megmutatkozott ez az értetlenség. Eltérő volt a személyiségsemmény. A társadalmi beállítottságú, közösségre elkötelezett én mindig szubsztancializált. Belső szilárd magot, keménységet, tartást – azaz: szubsztanciát ad neki az érzett feladat, a hordott hivatás. Az önmegvalósítás itt egyben önkorlátozás. Lehetőségeket hagy veszni az én, hogy arra koncentráljon, mit lényegesnek tart. Az individuumközpontú, izolációs világkép számára viszont nem az elhatárolódásban, nem a mélységben rejlik a teljesség, de a sokféleségben. A szubsztancia nélküli, szétfolyó élet számára az eszmény: nem az intenzív, de az extenzív gazdagság, a Füst Milán-féle *ez is én vagyok, az is én vagyok*-fajta magatartás. Megróttá Kosztolányi Ady Endrét azért, hogy nem „élő, személyes, örök-ké változó ember”, de „mindig csak a szomorú vátesz”, nem „öleli magába az egész életet”, „minden tragikumot és komikumot”, de „humortalann, száraz és izzó”, ki mindig „a politikai küldetés és halál pózában áll”.¹⁴⁷ Egyhűrűségnek, korlátozottságnak tűnt ebben a személyiségkoncepcióban a meghatározó, belső magot adó, szubsztanciális lét, a belső komolyság, az ügyre koncentráltág.

Nemcsak személyiségfilozófiai s etikai síkon, de esztétikailag is egy izolációs, individuumközpontú világkép értékrendszere ütközött ki a Kosztolányi-féle Ady-kritikában. Ezért került központi helyre

¹⁴³ KOSZTOLÁNYI, *A magyar író sorsa*. Budapesti Hírlap, 1930. febr. 6.

¹⁴⁴ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 624, 620, 615, 625, 618 621.

¹⁴⁵ I. h. 225, 232.

¹⁴⁶ KOMLÓS Aladár, *Kritikus számadás*. Bp. 1977. 500.

¹⁴⁷ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 229., 230.

például benne, mint bíráló szempont, „a mélyen lakozó őszintétlenség” és a modorosság.¹⁴⁸ Életrajzi-pszichológiai koordináták közt volt elgondolva itt a művészi nyíltság, s nem társadalmi összefüggésekben; oly sajátjának látszott ez, melyet csak az életrajzi élmény hitelesíthet s a társadalmi nem. Petőfi forradalmisága „az őszinteség elsőpró erejével hatott” Kosztolányira, hisz ő – mint írta – „egyszerűen a nép fia, töről metszett demokrata”, mint ilyennek fakadnak fel indulatai. Egybecsengett nála a személyes sors és a világgép. Ady viszont nem letről, nem a szegénységből, nem a népből jött, hisz – amint megjegyezte – ő maga is úrnak nevezte magát. Az ő forradalmiságában ott érezte így az őszintétlenséget, a szerepjátszást, a pózt.¹⁴⁹

Petőfivel ellentétben nem az „öszön”, nem a „gyermeklélek”, a természetes én szólalt meg Adynál Kosztolányi szerint a forradalmi költeményeken keresztül, de a számító ész: forradalmat mondván „egy tudományos, értelmi tételre esküszik – írta – az ő ’szent jásziságára’”. „Politikai verseit többnyire megrendelésre írta – jegyezte meg róla gúnyosan – . . . Ezek a versei nagyhangúak, döcögősek, fáradtak”. Hiányzik szerinte belőlük „a teljes elfogultság. Az az elfogultság, amely nem tekint se jobbra, se balra, hanem vakon hisz abban, amit hirdet”.¹⁵⁰ Nem tudta elképzelni egy individuumközpontú világgép, hogy valakit nemcsak személyes-életrajzi, de történelmi-társadalmi élmények is készíthetnek határozott eszmei-emberi állásfoglalásra. Művészi-emberi igazmondásról beszélve az önmagában szemlélt, elszigetelt én volt számára a mérték; az ösztönöknek: a spontaneitásnak lehetett csak őszintesége, a világ felé nyitott megismerő értelemnek, a tudatosságnak semmiképpen sem.

S hasonló egyoldalúság mutatkozott meg a modorosság értelmezésében is. Jól tudta Kosztolányi, hogy a művészi egyéniséghez hozzátartozik mindig egyfajta jellegzetes tónus, egyfajta modor. Az erős egyéniség ezért jó karikatúra- és paródiaalany: éllel kiugranak jellemvonásai. Mint Kosztolányi írta: „Minden költőben van egy modor, melyet magára öltött . . . Az, aki ír, szükségszerűen . . . azokat az érzéseit ismételteti, melyek parancsoló rögeszmékként kísértik, azokat a szavait visszahangozva, melyek meghatározzák őt, maga és mások előtt”.¹⁵¹ Adynál azonban ezt a jellegzetes modort „rosszízűnek” vélte. „Rettegünk attól – hangzott érvelése –, hogy visszatérnek kedvelt lemezei. Zörögve jönnek elénk: a Mák, a Holnap, a Tegnapiak, a szent Élet, a bús Élet, az életes élet . . . Ez már nem is modor, hanem érzés és gondolat híján modorosság”.¹⁵² Az értetlenség forrását árulta el a Kosztolányitól idézett példa, a *holnap*-on és az *élet*-en való gúnyolódás: az időkategóriák használatában s a hangsúlyozott életességben érezte ott a modorosságot. Hatott a befogadói kontaktushány.

Hiszen – metafizikai-vallásos vagy mélypszichológiai-freudista avagy egzisztencialista-nihilista beállítottságának megfelelően – hol a történelem felett, hol a történelem alatt, hol pedig a történelemben kívül, de mindenképp történelemnélküliségben, a történelmi-társadalmi értelemben vett élet keretein túl gondolkodott minden individualista, izolációs világgép. S így gondolkodott Kosztolányi is. Érzékelen volt a történelmi élmények hozta szenvedélyek és gondolatok iránt. Modorosságot érzett ott, hol ezek határozták meg az egyéniség színét, a művek tónusát. Esztétikai határázrá vált a másfajta világhézeti-eszmei beállítottság. S ez az értetlenség ott kísértett az egyik legfontosabb esztétikai alapkérdésben: a művészi funkció megítélésében is. Éles ellentétként kirajzolódott vitáiratóban a váteszi-néptribuni és a hedonisztikus-míves művészetfelfogás közti különbség. Szembenállt egymással az elkötelezettség és a l'art pour l'art.

Már a felvilágosodás korában, rögtön ahogy a művészet kikerült a vallás bűvköréből, megjelent az irodalomban ez a két eltérő művészi krédó. Széptani elvvé válva ott tükröződött benne egy mélyebb ellentét: kollektivizmus és individualizmus belső vitája, dichotómiája. Voltak gondolkodók, akik mint például Rousseau, a morál, a nevelés, az igaz és a jó gondolatával kapcsolták egybe a szépet. Messzire csengett az *Új Heloise*-ből Saint-Preux kiáltása: „Mit használnak itt Corneille tragédiái, mi köze van a párizsi népek Pompeiushoz és Sartoriushoz?” A *használ* és a *nép* volt itt két lényegi kategória a művészet kapcsán is: a közösség érdeke. Ezzel állt szemben a kanti esztétika, mely a kellemtől s a

¹⁴⁸ I. h. 629.

¹⁴⁹ I. h. 230.

¹⁵⁰ I. h. 228–230.

¹⁵¹ I. h. 233–234.

¹⁵² I. h. 234.

jótól elválasztva, az érdeknélküliségben látta a szép titkát: tiszta formává tette a francia felvilágosítók tartalmi súlypontú esztétikáját. S a művészet többfunkciójúságát, a hedonisztikus-gyönyörködtető és a néptribuni-nevelő funkció elválaszthatatlanságát tudva, látva is, ha inkább csupán hangsúlykérdésként, de végigkísérte ez az ellentét a művészetekről való újkori gondolkodást. Elég utalni az egyik oldalon Saint Simon, Petőfi, Tolsztoj, Majakovszkij, Sartre, a másik oldalon pedig Gautier, Baudelaire, Mallarmé, Wilde avagy Valéry ars poéticájára. S ott kísértett ez az ellentét Kosztolányi Ady-revizíós vitájában is. *Életes művészet – l'art pour l'art művészet* ellentétéként fogalmazódott meg a művészet funkciójáról vallott eltérő felfogás.

„Az írástudatlanok – írta Kosztolányi – egy költőt mindig az életkörülményei s a témái szerint ítélnék meg, nem pedig a belső mivolta vagyis a művészete, a formája alapján”. „Nem szeretik ők a betűt annyira – jegyezte meg róluk – hogy *önmagáért* szeretnék, hogy elfelejtenék azt, mit jelentenek a szavak, hanem mindenáron valami nekik hasznosat óhajtanak belőlük kihámozni”. Mindenfajta tartalmi jellegű – üzenetre, mondandóra néző – megközelítést elutasított ez a művészi hitvallás, mondván: „a költő csak a kifejezés művésze”, hisz „a kifejezés eredetisége által magasodik valaki költővé”. Az „írástudatlanok” álltak csak „mindig azzal elő – Kosztolányi szerint –, hogy csak az élet fontos”.¹⁵³ Mint Wilde esztétikájában, visszájára fordult a goethei szó: „az élet aranyfája” lett itt szürkévé.

A poétikai hitvallásként vállalt életidegenséget esztétikai gondolatná élve nem a tükrözés-, de a teremtetésszététika szabott itt törvényt. A valóság mélyebb megértése s alakítása helyett az lett a költő feladata, „hogy – mint Kosztolányi írta – a benne alaktalanul forrongó természeti erőket, melyeket értelemmel nem lehet megközelíteni, érzékletesen megformálja, mintegy létezőt megteremtve a megfoghatatlanból”.¹⁵⁴ Ady-nak éppen ezért szemére hányta ez a szemlélet, hogy tévesen értelmezve a művészi hivatást, „küldetést” érez; „küldetést”, „hogy ennek a földnek Messiása legyen”.¹⁵⁵ Kifogásolta az *élet* állandó kultuszát, kulcsszóként való visszatérését. Az elszigetelt én, a formát teremtő belső végtelen volt ebben a szemléletben egyedül fontos. S mindenekelőtt – mint az életesség legfőbb bizonyossága – a vádlottak padjára került a politikai költészet, a közéleti elkötelezettség. Egyértelműen azoknak a költőknek nevében beszélt Kosztolányi, akik – mint Kiss Ferenc megfogalmazta –: „elutasítják a szolgálat elvét s az elfogulatlan szemléletben fogant szép mű az eszményük”.¹⁵⁶ A népbribun helyett a művész-mesterember volt számára a cél. Mint felesége írta: „Legtöbbször becsülte a kézművest. Legkevesebbre a politikust”.¹⁵⁷

Művészet és politika

Az individuumközpontú etikákban – a sztoicizmustól kezdve a kierkegaardi, schopenhaueri pesszimizmuson át az egzisztencializmusig számos példa idézhető erre – mindig mereven elválék egymástól az individuális-interperszonális és a történelmi-társadalmi létezési tér. A társadalmi-történelmi kérdések kiszorulnak itt az etikai felelősség problémái közül. Lényegileg idegen marad így ettől az eszmekörtől az egyént s a társadalmi-történelmi mozgást egybekapcsoló cselekvésforma: a politika is. A fórumról, a közélet síkjáról, a történelemből egy másfajta létezési térbe, az örök emberinek nevezett privátszférába kerül a személyiség. S kiváltképp így volt ez Kosztolányinál, kit egy személyes ok – egy ráégetett, fájó szégyenbélyeg – is hajtott a szélsőségesen végletes politikaellenesség felé.

Mint a politikát nem komolyan vevő, esztéta lélek, mint annyi más társa 1919 előtt, egyaránt dolgozott a fiatal Kosztolányi a klerikális *Élet*-nek, a szabadkőműves *Világ*-nak, a szociáldemokrata *Népszavá*-nak, a polgári *Hét*-nek stb. Közömbös volt számára a pártszín. Mint ahogy (a *Husadik Század* 1912-es sajtóvitája tanúskodott róla) közömbös volt ez az akkori progresszív intellektuellek túlnyomó része számára is. Mint Kosztolányiné írta az emlékezéseiben: „Amikor megismerkedtünk a

¹⁵³ I. h. 229., 223., 228., 237.

¹⁵⁴ I. h. 228–229.

¹⁵⁵ I. h. 228.

¹⁵⁶ KISS Ferenc, i. m. 452.

¹⁵⁷ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, i. m. 293.

szabadkőműves *Vildg* és a katolikus *Élet* munkatársa. Ezen akkoriban még csak eszébe sem jut senkinek sem csodálkozni".¹⁵⁸ A szekuritás kora megengedte ezt a lazaságot: a szabadon lebegő, el nem kötözött, játékos létet, az esztéta cinizmust.

Ezzel a művészlűsre valló politikai indifferentizmussal került be a fiatal író a forradalom s ellenforradalom kavargásába is. Ekkor azonban élet- s halálügy és egyben jellemkérdés lett már a politika; létkomolysága, egyéni sorsokat befolyásoló végzetes volta megmutatkozott. Kosztolányi azonban az esztéta művész képzelt fölényével s egykedvűségével élt tovább ekkor is. Úgy vélte, szabadon cikázhat, mint független szellem, a felfyló, változó, még oly ellentétes frontvonalak közt. Nem látott kivetnivalót abban, hogy az egyik nap még az októbrista Hatvany Lajos, a másikon pedig a kommunista népbiztos Pogány József baráti köréhez tartozott, s hogy néhány nappal később szerkesztette már az ellenforradalmi *Új Nemzedék*-ben az antiszemita Pardon-rovatot. A párhovatarozás, a napi hercehurca, a politikai harc, éppúgy mint az egész külső világ, egyszerűen nem volt számára fontos, hisz minden lényeges a szép híve számára csak a bensőben történt. Meggondolatlan tettekbe vitte így a személyiségorientált, esztéta életekre oly igen jellemző s a szekuritás korából, a hatalom védte bensőség időszakából magával hozott apolitizmus, közéleti közöny. S mikor mindez jellemvaddá válva ellene fordult: politikától való irtózásként ülepedett le benne a belső morális kínpadravontság, a megszenvedett szégyenbéllyel való lét.

A politikát hibáztatta a forradalom-ellenforradalom jellemcibáló szélviharait átélte Kosztolányi azért, amiért elsősorban, sőt: kizárólagosan az esztéta tartás apolitizmusát, társadalmi jellem iránti érdektelenségét lett volna indokolt kérdőre vonnia: Babbitól eltérőn, aki a *Timár Virgil fíáiban* s a *Halálfiái*-ban végleg elvetett ekkor mindenfajta esztéta szkepszt, relativizmust, nem felülbírálta, de még következetesebbé, még elzárkózóbbá tette ő maga l'art pour l'art tartását. Mint *A véres költő*-ben az életigenlő Nérónak s az ezoterikus, életidegen Britannicusnak szembeállításá tanúskodott róla, — vállalt megoldásként — következetesebb esztéticizmus lett az addigi wilde-i, életkacérkodó. Mint regénybeli mása, a halál előtti számvetést végző Seneca, úgy érezte ő is: nem lett volna szabad belekeverednie az emberek „hitvány, unalmas életharcába”, nem szabad, hogy a művész, a szellem embere a szennyező élet közelébe jusson. Tudatos, szilárd, kompromisszum nélküli elvvé kristályosodott benne az esztéta életetek addig inkább spontán apolitizmusa. Politikaellenesség lett az addigi politika iránti közöny.

„Az új idők tehermentesítettek bennünket. Megengedik, hogy csak a legfontosabbra irányítsuk figyelmünket. Azok, akik a költőkről, mint a nép vezéereiről, irányítóiról beszélnek, a 19. századbeli romantikus költőt látják maguk előtt s egy anakronizmust ünnepelnek” — írta Kosztolányi egyik nyilatkozatában nem sokkal az Ady-vita előtt.¹⁵⁹ Többször megismételve fejtegette azt *Az írástudatlanok árulása*-ban is kísértő gondolatot, hogy a huszadik század viszonyai között politika és művészet egybekapcsolása már nem igazolható. „Hiszen a politika manapság mindenütt mesterség lett és tudomány — írta —. Éppen ezért a politikai költészet pusztulóban is van. Egykor, mikor az élet még nem hasadt rétegekre a munkafelosztás elve szerint, a társadalmak régi szervezetlenségében, mikor a sajtó, vezércikk, kortesbeszéd, parlament nem szippantotta el minden mondanivalóját, még lehetett tárgya és értelme. Túrtaiosz . . . azért megrázó, azért nem neveléses, mert van reménye arra, hogy szavának közvetlen hatása is lesz. A modern költőnek alig”.¹⁶⁰ A politikai költészet — fejtegette tovább — vagy konkrét, ilyenkor „művészileg lapos és unalmas”, vagy elvont, s ilyenkor a költő „fráziscsépítővé, jelszavassá válik, afféle dörgedelmes néptribunna”, azaz: mindenképp művészetlenné.¹⁶¹

Élesen bírálta *Az írástudatlanok árulása* Adyt amiatt, hogy túlzottan összekötötte művészete sorsát a politikával, hogy „a politikai küldetés . . . pózában” élt. Szemére hányta „a politikától való elkorcsosodását” hogy költészete nem művészi érdemek, de „politikai hűhó folytán került a köztudatba”, hogy „elsősorban mint politikai költő híres, emlegetett”, „vezérkedése csak társadalmi jellegű”. Hiszen — mint megjegyezte — irodalomként is „csak pártközi förmedvények” jelentek meg róla, oly emberek foglalkoztak vele, akiknek — ahogy gúnyosan szemükre hányta — „az irodalom egyáltalán nem volt

¹⁵⁸ KOSZTOLÁNYI Dezsőné i. m. 185.

¹⁵⁹ SOMLYÓ Zoltán, *Négyszemközt Kosztolányival*. Literatúra, 1927. 9. sz. 307–309.

¹⁶⁰ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég* . . . 228.

¹⁶¹ Uo. 229.

fontos”.¹⁶² Hitelesítette az ily kitételekben megmutatkozó politikaellenességet egy, az egyéniség legmélyeibe bevilágító eszmesor: a történetfilozófiai, illetve antropológiai-ontológiai pesszimizmus érve. Ez volt Kosztolányinál Ady művészetével szemben a legfőbb ellenvetés. Elsősorban ezzel vélte igazolhatónak magát egy külső valóságtól elzárkózó, izolációs-individualista művészi világkép.

A vita kulcskérdése: a nembeliségtudat optimizmusa és az én-izoláltság pesszimizmusa

Válságot jelentett a személyiségközpontú világkép számára a század elején kezdődő általános válság: az imperializmus beköszöntő kora. Hisz az induló polgári világgal fonódott össze ez a világkép. A magántulajdonra épülő, társadalmi rend általános válságát tükrözve, a lenti osztálymélyek s a volt gyarmati népek forrongását látva, a túlfejlett, modern társadalmak lelki betegségét, az elidegenedés-érzetet észlelve, kezdetét vette a nagy hangulatváltás. Kétségbeesett én lett a polgári hőskor – a reneszánsz, a reformáció s a felvilágosodás – győztes, öntudatos énje. A kiteljesedett polgári válság egyben az individuum válságát is hozta.

Tűntek ekkor a személyiségnek rangot, méltóságot adó, hagyományos, szilárd értékorientációk, az én mellé rendelt, addig hitet adó, nagy, identifikációs eszmerendszerek. Azok a hitek, melyek biztosítva az énidetitást, közösség nélkül is nagyobb egységbe fűzték az egyes. Kiteljesedett a történelem fölötti megoldást ígérő, kötő világképnek, a vallásnak krízise. Kiürült az ég, elveszett a transzcendencia. S válságba jutott a helyébe lépő emberöntudat is: a reneszánsz hajdani, utópiákat szülő emberreménye, a kálvini predestináció adta biztonság- s fontosság-tudat s nem utolsósorban a felvilágosodás távlatérzete, egyenes vonalú haladáshite. „Megcsúfolt ember” lett (ha más nem, a világháború élménye mélyre véste ezt) a comte-i *homme Dieux*, az Ady-féle „istenülő ember”. Minden támogató ideológiát veszítve talajvesztett lett így az egyes. Nem éltette többé az istenfia-érzet s a prométheuszi hittel együttjáró büszkeség, öntudat. Magára maradt mint természeti lény, biológiai korlátai közé bezárva: a betegség, a szenvedés, a halál, a szex, az öregség feloldhatatlan kérdőjelei közt. Aki nem tudott áttörni egy társadalomközpontú világképhez, s nem fellebbezett az egyes embertől a nembeli emberhez, az emberiséghez, szükségszerűen elsötétedett annak látóköre. Tragikus individualizmus lett a reneszánsz és a felvilágosodás forradalmi s a múlt századi pozitívizmus harmóniát sugárzó liberális individualizmusa. Egyetlen racionális, emberhez méltó világérzésnek a pesszimizmus tűnt. Primitivitást, nem gondolkodást jelző kategória lett az optimizmus szava. Behatolt a válság a létérzékelésbe.

Kosztolányi végigcsinálta a huszadik század meghasonlott intellektueljeinek ezt a tragikus világképhez elvivő útját, hangulatváltását. Mind az ontológia, mind az antropológia, mind a történetfilozófia, mind pedig a köznapi praxis viszonylatában pesszimizmus lett életérzésének s értékrendjének a meghatározója; a semmi uralma. Ady-kritikájának is ez jelentette legfőbb vonását.

Alkotórészeire bontva a forradalmár költő sajátos, tragikus optimizmusát, semmibe véve a művészi világkép érzelmi-gondolati összetettségét, ellentmondásosságát – a polifóniát – / azt bizonygatta *Az írástudatlanok árulását* író Kosztolányi, hogy Ady „pesszimizmusa . . . nem mély, csak külsődleges” s „alapjában egy felületes, könnyen hívó optimizmus lakozik benne”.¹⁶³ S leegyszerűsítve ilyképp a világképet, kivette belőle a gondolatosság árnyait jelző tragikumérzetet, szemére hányta a halott költőnek az ontológiai válságtudat-hiányt, a nem-gondolkodást, az illuzionizmust; azt, hogy nem meri „az élet tragikumát színről színre a maga nyersségében, a legnagyobb fényben szemlélni”, „nem meri tudomásul venni a környörtelen, pogány természetet”, s az abban ott húzódó „rejtélyt”, „rémületet”. Optimizmusa, „eltakarja előle – ahogyan írta – mi igazán fontos, létünk változhatatlan siralmát”.¹⁶⁴

Az ontológiai pesszimizmus jegyében szólt ez a bírálat. Az a Kosztolányi állott mögötte, aki főleg az 1920-as évektől kezdve folyvást hangoztatta „a dolgok örök viszonylagosságát”, azt, hogy „az élet egyáltalán nem racionális”, hogy „nincs semmi törvény ezen a földön”, „céltalan, reménytelen az a

¹⁶² Uo. 229, 238, 229, 225, 223.

¹⁶³ Uo. 227.

¹⁶⁴ Uo. 228.

valami, amit ma életnek neveznek”¹⁶⁵ Az „idegen és örült” egészet látva¹⁶⁶ a halál volt számára az egyetlen valóság, annak nevében vetett meg minden társadalomban, történelemben – emberi nemből gondolkodó, bízó életet. „Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál” – vallotta feleségének. – „Nekem az egyetlen mondanivalóm, bármely kis tárgyat is sikerül megragadnom, az, hogy meghalok. Végtelenül lenézem azokat az írókat, akiknek más mondanivalójuk is van: társadalmi problémák, a férfi és nő viszonya, fajok harca stb. Émelyeg a gyomrom, hogyha korlátozottságukra gondolok”¹⁶⁷ A „végesség halhatatlanságát”, az „élet él és élni akar” parancsát valló, tudó Ady¹⁶⁸ csak elbukhatott egy ilyen világkép mércéje előtt.

A „létünk változhatatlan siralmát” hirdető ontológiai pesszimizmushoz törvényszerűen hozzátartozott egy antropológiai sötétlenítés is: a bizalmatlanság az emberrel szemben. „Nem hiszünk többé az emberben, akinek napról napra láttuk feneketlen aljasságát” – írta Kosztolányi közvetlen a háború után s művei egyik alapgondolata lett ez a hitetlenség.¹⁶⁹ Meggyőződése volt, hogy nem szűnik meg soha „az ösztönök ördögi tánc”, mindig ugyanaz marad az ember. A mindig-et, a soha-t legfőképpen olykor némi kérdőjeles remény pótolta. „Lehet, hogy az emberek majdan bölcsőbbek, irgalmasabbak lesznek – írta például egyik 1931-es cikkében – egyelőre azonban úgy nyüzsögnek a föld hátán, mint a férgek, s az élet zűrzavaros színjáték”¹⁷⁰ Bűne lett szemében Adynak az is, hogy mindezt másképp látta, hogy ott érezte az emberben „a küzdelmekkel megjavíthatót, a kitalált Isten irányába fejlődőt”¹⁷¹ Szemére hányta a halott költőnek, hogy nem veszi számba: „boldogtalan, szenvedésre és halálra rendelt” az emberi faj.¹⁷² A reménytelenség érvrendszerének volt tartozéka itt még a freudi gondolat is. Azt bizonyította, hogy nem a társadalmi, önmagát teremtő, de a változhatatlan, örök természeti ember, a biológiai én a lényegi bennünk. Ott rejlik az emberben mindig – ahogyan írta – „a természet minden sara, önzés, gyűlölet, harag”¹⁷³ Nincsen megváltás: örök a morális nyomorúság, öncsalás csupán az ember oromtermészete.

Ez az ontológiai és antropológiai sötétlenítés szükségszerűen hozta magával a történeti látás elsötéttesét is: a negativizmus történetfilozófiáját. „Maga a történelem, a sivár eseménysor, lázálom, melynek nincs tanulsága vagy csak egy tanulsága van, hogy évszázadok során minden ismétlődik”¹⁷⁴ – fogalmazta meg Kosztolányi nem sokkal a forradalmak bukása után Madách ürügyén a maga Nietzsche-ről ihletett történetfilozófiáját, az „örök visszatérés” leverő gondolatát. Meggyőződése volt: „az emberiség tulajdonképpen egyik gödörből a másikba bukácsol... a tragédiák szüntelen és gépies ismétlődéséből tevődik össze az ember igazi tragédiája”, „a lét orvoshatatlan sivársága”¹⁷⁵ Feltette gúnyosan a választ nem váró költői kérdést: „A vérben és örületben való bukácsolást nevezik haladásnak?”¹⁷⁶ – S – mint felesége írta (éppúgy mint Ernst Jünger): „Happy end és progresszió ezt a két kifejezést gyűlölte legjobban”¹⁷⁷ Tragédiát volt hajlandó látni csupán a történelemben.

Szükségszerűen vétke lett Adynak egy ily világkép előtt, hogy másképp gondolkodott a történelemtől, hogy történetfilozófiai optimizmussal élt és nem pesszimizmussal, hogy nem hunyt ki soha költészetében az európai ember nagy céladója: a távlat tudata. Ott élt benne mindig, ha más nem, de egy távlatsejtelem. Sztochasztikusnak, alternativisztikusnak láttatva bár, de továbbvitte mindig a haladás-hitét. „Állandóan szölogatja a Holnapot – amint Kosztolányi gúnyosan írta –, mely szebb lesz, mint a

¹⁶⁵ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* uő. *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 97.; uő. *Színházi esték*. 2. köt. 1978. 561.; uo. 664.

¹⁶⁶ KOSZTOLÁNYI, *Kétségbeesés*. (vers).

¹⁶⁷ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, i. m. 20–22.

¹⁶⁸ ADY, *Új s új lovat; Intés az őrzőkhöz*.

¹⁶⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*. 1. köt. Bp. 1978. 519.

¹⁷⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Sötét bújócska*. Bp. 1974. 437.; uő. *Egy ég...* 415.

¹⁷¹ ADY Endre, *Összes prózai művei*. 11. köt. Bp. 1982. 99.

¹⁷² KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 227.

¹⁷³ Uo. 230.

¹⁷⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*. 1. köt. Bp. 1978. 725.

¹⁷⁵ Uő. *Látjátok, feleim*. Bp. 1976. 201.

¹⁷⁶ Uő. *Színházi esték*. 2. köt. Bp. 1978. 519.

¹⁷⁷ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, i. m. 293.

Ma vagy a rút Tegnap". „Abban... hisz – hányta szemére –, hogy évezredek lesújtó tapasztalata semmivé válik. Tehát, ha nem is 24 óra, de 240 nap vagy 2400 esztendő meglátja a végleges, öröndetes megoldást". Holott – mint írta – minden ma „használt minden siralmas naphoz, mely a világ teremtese óta lepergett": nem változik semmi a történelemben.¹⁷⁸ Nincs haladás.

Egy negatív determinizmus jegyében, az élet lényegének az észszerűtlenségét, a schopenhaueri vak akaratot, az emberének pedig a rejtett vadságot, az örök emberi természetet véve, mint „kabalisztikus építményt", „keleti miszticizmust", „prófétáló kenetességet", „krisztuskodást" bírálta Kosztolányi Ady praxisgondolatát: tragikus színekkel aláfestett, de soha nem szűnő tetteoptimizmusát, a cselekvő élet igényét, a küzdésvállalást. „Gondolatvilágának főtengele a messianizmus – írta megvetőn –. Az a tudat, hogy a világ boldogtalan, s az a hit, hogy valakinek, egy új megváltónak kell jönnie, s az majd mindent egy csapásra jóvátesz és rendbehoz". Kifogásolta, hogy „küldetést érez", hogy „harcol" és fajtáját ostromozza a jövő felé".¹⁷⁹ Az ő szemében hiábavalónak tűnt minden ily akarás.

Ez a polémia – a nihilizet, szemben a távlatreménnyel, az önfeladás, szemben az önalakító emberségihittel – jelentette a Kosztolányi-féle Ady-revizio lényegi tartalmát. Ebben éleződött ki legteljesebben személyiségközpontú és társadalomközpontú világkép, individualizmus és kollektizizmus, énioláltság és nembeliségtudat ellentmondása, két huszadik századi eltérő tartás. A különféle etikai, személyiségfilozófiai, esztétikai ellentétek végső soron mind ide nyúltak vissza: ontológiai, antropológiai, történetfilozófiai s praxiselméleti pesszimizmus, illetve optimizmus ellentétének jelentették burkát. Nem utolsósorban ez érteti meg a felszabadulás utáni marxista kritika Kosztolányival szemben tanúsított fenntartásosságát. Az Ady-revizio, *Az írástudatlanok árulása* volt annak elsősorban az életre hívója. (Így tévedt az gyakran az életmű egészét, összetettségét, a személyiségközpontú világkép őrzött értékeit szem elől tévesztő egyoldalúságokba.) Nem Kosztolányinak szolt csak a kritika. Beilleszkedett az egész huszadik századi értelmiségi gondolkodást átjáró vitába – individualizmus és közösségi gondolkodás értékrendjének s ettől elválaszthatatlanul elabszolutizált tragédiaérzet és távlatos élet, cselekvő élet és leszerelő élet kettősségének felelésébe.

István Kirdy

CONCEPTION DU MONDE AVEC L'INDIVIDU AU CENTRE – CONCEPTION DU MONDE AVEC LA SOCIÉTÉ AU CENTRE

(Discussion autour de la révision d'Ady)

L'étude s'occupe de la discussion autour de la révision d'Ady, de la discussion littéraire la plus importante des années 1920 et ayant la plus grande répercussion, lancée en 1929 par l'article de Dezső Kosztolányi, intitulé *La trahison des illetés*. Elle analyse comment cette discussion, cet essai de contester la grandeur poétique d'Endre Ady est en connexion avec le changement de goût survenu dans la seconde moitié des années vingt: avec le tournant vers une lyrique objective et avec le mouvement spirituel qui lui servait d'arrière-plan idéologique, c'est-à-dire avec l'apparition des mouvements néolibéraux de la jeunesse.

En analysant le contenu de la discussion, l'étude souligne le contraste de la conception du monde ayant l'individu au centre et de celle ayant la société au centre. Kosztolányi a vu en Ady le représentant d'un modèle de conception du monde et de poétique étant en complète opposition avec le sien. Lui, il a contemplé l'existence humaine seulement sous l'axe de la personnalité, dans les dimensions du sort individuel; pour lui, la sociabilité d'Ady, la conception de l'existence dans l'évolution spécifique étaient étrangères. Et cette contraste de conception du monde s'est fait jour dans les questions d'art poétique et d'esthétique aussi. Là, il apparaît en tant que la différence de l'art pour l'art et de l'engagement d'une part, et de l'esthétique de la création et de celle du réfléchissement de l'autre. Cette discussion s'est intégrée dans une polémique pénétrant toute la pensée intellectuelle hongroise du XXe siècle, dans la réplique de l'ordre de valeur, de la conception du monde et de l'esthétique de l'individualisme et de la pensée communautaire.

¹⁷⁸ KOSZTOLÁNYI, *Egy ég...* 227.

¹⁷⁹ Uo. 227–228.

JÓZSEF ATTILA NÉVSZEMLÉLETE

József Attila nyelv és költészet viszonyára vonatkozó nézeteinek szervező középpontja az a teória volt, amelyet *Ady-vízió* című tanulmányának konklúziójában tételes tömörséggel így fogalmazott meg: „A költészet a nemzet lelkében ható *névvárázs*.¹ A névvárázsra alapozott nyelvelmélet volt az az ízület, amely költészettani nézeteit, verseszményének teoretikus megfogalmazását a versírói praxishoz kapcsolta. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a befolyást, amelyet ennél fogva költői gyakorlatára tett. Ennek a teóriának rekonstruálása tehát a legnagyobb tudományos érdekekkel bír: lehetővé teszi, hogy a kutatás megfigyelés alatt tartsa azt a stratégiai fontosságú útszakaszt, amelyen József Attila elméleti megfontolásoktól költői tettig, lírikusi tapasztalattól teoretikus általánosításokig mindannyiszor szükségképpen végighaladt.

A József Attila-i nyelvelmélet rekonstrukciója voltaképpen „A költészet... *névvárázs*” tétel mögött rejlő nyelvészeti spekulációk kibontását jelentené. Ahhoz azonban, hogy ezt a fontos feladatot elvégezhessük, előbb meg kell világítanunk a tétel állítmányaként szereplő fogalom: a „*névvárázs*” értelmét. Dolgozatunkban erre a megalapozó munkára vállalkozunk. A költőnek azt az elképzelését vesszük vizsgálat alá, amely szerint a *névnek várázsereje lehet*. Ez az elképzelés az „Attila” név körül kristályosodott ki. A fordulat akkor következett be, amikor a szó, amely eladdig csupán eszközül szolgált személyének megjelölésére, élettelt telt meg, önálló jelentőségre tett szert gondolkodásában. Tetten lehet-e élni az ilyen fordulatot? Nem válhat-e vajon bármely név, a legkülönbözőbb okokból, viselője számára kellemes, netán ellenszenves asszociációk forrásává?

Bármint legyen is általában, a nevek egyik csoportja, használójuk szubjektív szándékától függetlenül is sugall bizonyos képzetársításokat. Ha pl. kiejtjük vagy meghalljuk a Napóleon, Michelangelo, Koppány neveket, rég halott személyiségek, egykori viselőjük alakja rémlik föl bennünk. Ezek sorába tartozik a költő keresztnéve is. Annak tehát, hogy személyének e megkülönböztető nyelvi jele becessé vált számára, nem csupán szubjektív oka, de rajta kívül álló alapja is volt. Ezt az alapot a nevet körülölelő *kollektív tudattartalmak* alkották. Nevének presztízse akkor növekedett meg a költő számára, amikor ezekkel a tudattartalmakkal érintkezésbe került: „A harmadikos olvasókönyvben ... érdekes történeteket találtam Attila királyról ... Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá ...”²

A névvárázs

Talán túlzásnak látszik egy gyermekkori műveltségélménynek ilyen életbe vágóan fontos szerepet tulajdonítani. Úgy véljük azonban, hogy az idézet egyetlen kiragadott példa csupán, amellyel József Attila szemlélteti azt a befolyást, melyet a nevében rejlő érték *folyton jelenlévő tudata és meg-megújuló élménye* gyakorolt emberi, költői sorsának alakulására. Tanulmányunk egyik célja, hogy az Attila névvel kapcsolatos, fennmaradt nagyszámú adalék felvonultatásával hitelessítsük a költő fenti

¹József Attila *Összes Művei* III. Bp. 1958. 26.

²József Attila *Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 603.

állítását. Ez adalékok között találunk olyat, amely a költő által idézett példánál érzékletesebben mutatja meg, hogyan épülhet be elidegeníthetetlenül a személyiségbe egy ilyen műveltségélmény, hogyan válhatnak a legbensőbb történések mozgatóerejévé a névvel kapcsolatos kollektív tudattartalmak. József Jolán emlékezete őrizte meg ezt az adalékot: a családi legendát, amely szerint *a szülés előtti napokban a költő betegeskedő édesanyja „látogatóinak ismételtelen elmesélte álmát: megjelent neki egy ősz, öreg ember, aki elmondta, hogy fia születik. És a fiút nevezze Attilának, mert híres ember lesz belőle.”*³

Az álomlátás kiemeli a költőnek az Attila keresztnévvel való találkozását a jóhangzás és a divat kormányozta névadás köréből és azokkal a hiedelmekkel és rítusokkal rokonítja, amelyek – az emberiség kulturális fejlődésének korábbi szakaszaiban – név és személyiség között szerves és lényegi kapcsolatot feltételeztek. A Mama névadásának idézett indoklása egy ősi, mágikus annunciáció-típusra vezethető vissza, amelyre a fentihez igen közel eső példát találunk Frazer híres művében: „Chez les Lapons quand une femme était grosse et près de l'époque de sa délivrance, un ancêtre ou un parent défunt lui apparaissait en général en rêve et lui apprenait quelle personne morte devait renaître dans l'enfant, et de quelle personne l'enfant porterait donc le nom.”⁴ A névadási legenda és a lapp asszonyok szokásáról beszámoló leírás lényeges pontokon egybevág. A névadó mindkét esetben a terhes anya, aki a szülést megelőző napokban pontos utasítást kap arra vonatkozólag, hogyan kell hívnia születendő gyermekét. A kinyilatkoztatás álomban történik, s a gyermek neve egy álomban látott személy szájából hangzik el. A párhuzamos szegmentumok alapján feltételezhetjük, hogy a József Jolántól idézett babona a Frazer által leírt vagy azzal rokon ősi hiedelemben gyökerezik. S ha ez így van, ebből megállapíthatjuk a Mama álmában szereplő „ősz, öreg ember” személyazonosságát is: halott, túlvilági lényről van szó, akivel – talán mint „álomban, éjjel, ittjárt Ősapával”⁵ – az álmot látó rokoni, vérségi kapcsolatban van.

Az álom József Attila születése előtt esett meg. József Jolán álom-leírása pedig évekkel a pálya tragikus lezárulása után látott nyomdafestéket. Nincs közvetlen adatunk arra, hogy a családi legenda a költő tudomására jutott volna, hacsak nem fogjuk föl a jóslatra („híres ember lesz belőle”) adott rejtett válasznak egyik utolsó versének keserűen kiábrándult sorát: „híres vagy, hogyha ezt akartad”. Nem kétséges azonban számunkra, hogy a költő nemcsak tárgya volt egy ambíciózus névadásnak, de mint a kérdésben leginkább érdekelt, címzettje és érzékeny befogadója is lett az ehhez fűződő családi hagyománynak. Kinek a lelkében hullhattak volna termékenyebb talajra a nevét indokló jósszavak, ki töprenghetett volna szorongóbb aggodalommal azon, meg tud-e felelni a neve által keltett várakozásoknak, ki lett volna illetékesebb annak mérlegelésére, igazat jósolt-e az „ősz, öreg ember”?

Ilyen töprengések fűzték szorosra a kapcsolat szálait, amelyek neve és lényge között az iskoláskönyv érdekes történeteinek olvasása nyomán szövődtek, s emelték minőségileg új, egzisztenciális szintre név és sors összefüggését. Amit a harmadikos elemista külsődlegesen, „intellektuálisan” kapcsolt az Attila szóhoz, arról az eszmélő fiatalember megtudta, hogy édesanyja jóvoltából eleve összetartozott nevével. A családi legenda fölötti töprengések során, azok révén fogantak tehát meg és eresztettek mély gyökereket a költő lelkivilágába plántált, névvel kapcsolatos elemi tudattartalmak. E tudattartalmak aztán *vadalanyul* szolgáltak, melybe a költő *beolthatta* nyelvelméleti spekulációit.

A szellemi kertészkedésnek ezt a módját figyelhetjük meg a költőt foglalkoztató egyik legfontosabb problematika, a *névadás* kérdése kapcsán. A családi legenda a névadásnak egy sajátos modelljét tartalmazza. Sajátossága abból az összeköttetésből ered, amelyet a Mama az „ősz, öreg ember” által a halott ősök birodalmával, illetve a túlvilággal talál. Ez az összeköttetés a családi hagyományt az evangélium egyik közismert jelenetével rokonítja, amelyben Mária az angyal közvetítésével az Istennel kerül kapcsolatba: „*És monda neki az angyal: Ne félj Mária, mert kegyelmet találtál az Istennél. És imé fogansz a te méhedben, és szülsz fiat, és nevezd az ő nevét JÉZUSNAK. Ez nagy léssen, és a Magasságos Fiának hivattatik...*”⁶ Ha eltekintünk az angyali üdvözlét vallási misztériumától, ami

³ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 6.

⁴ J. G. FRAZER, *Le Rameau d'Or*. Paris 1923. 239.

⁵ *József Attila, Ősapám c. versének egyik sora*. in *József Attila Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 53.

⁶ *Lukács Evangéliuma* 1. 30., 31., 32.

lényegesen megkülönbözteti a bibliai idézetet mind a Frazer által leírt lapp népszokástól, mind a József Jolántól idézett esettől, lényegi közösséget is találhatunk az előbbi és az utóbbiak között: mindhárom névadó anya egy felsőbb akarat médiuma, a túlvilágról jött utasítás engedelmes végrehajtója. A Mama tehát a túlvilágról származó tudása folytán formált jogot a névadó rangjára, tekintette magát mindenkinél illetékesebbnek annak eldöntésére, milyen elnevezés illik az újszülöttre. A kinyilatkoztatásban feltárujt tudás emberfölötti volta abban áll, hogy a Mama egy még nem létező személy jövőbeli sorsát előre látja, a nevet e sorsnak mint oknak az okozatát jelöli meg.

A névadásnak ezt a modelljét megtaláljuk Platon Kratyloszában is, ahol a homéroszi hagyományra hivatkozva Szokratész, majd Kratylosz azt fejtegetik, hogy a dolgok igazi neve isteni eredetű, „mert az csak nyilvánvaló, hogy az istenek a dolgokat valódi, természetes nevükön nevezik!”⁷ A névadó csupán ezt az isteni tudást közvetíti az emberekhez. A József-család névadási hagyománya tehát a kratylista álláspont mítikus alakváltoztatával áll rokonságban. Ezt az álláspontot Platon fogalmi nyelven így összegezi: „nem mindenki adhat nevet, . . . csak az ún. *névalkotó*, ez pedig úgy látszik, szokás-illetőleg törvényalkotó az emberek között”; „nem mindenki gyárthat neveket, csak az, aki figyelembe veszi minden dolognak természetétől meglevő nevét, és ezt az ideát hangokban és szótagokban meg is tudja valósítani”.⁸

József Attila a névadás kérdésében lényegében ezt a kratylista álláspontot tette magáévá, csak éppen többé-kevésbé megfosztotta azt a családi legendában megismert mítikus alakjától. Azaz: a névadás jogát a megnevezett igazi természetének ismeretétől tette függővé, anélkül, hogy e tudásnak túlvilági vagy bármi módon irracionális eredetet tulajdonított volna. József Jolán könyvében érdekes történetet olvashatunk arról, hogy a költő a névadást már gyermekkorában a dolgokról szerzett ismeretekkel hangolta össze, illetve, hogy a dolgok képének a megismerés különös nézőpontja révén elszenvedett módosulásai gondolkodásában a nevek megváltoztatásának igényét vonták maguk után: „Csak egymással éreztük magunkat jól, a mi *elvárszolt világunkban*. Tudtuk, – és csak mi tudtuk, – hogy a *közönséges világ mögött van egy másik is*; ebben az emberek, állatok, tárgyak szerepe és egymáshoz való kapcsolatuk egészen más; új neveket találtunk hát a számunkra. Mi hárman, *püngrücek* voltunk, de új, másoknak érthetetlen szavakkal jelöltük a kutyák, széklábak, tányérok, rongyok, meg egyéb holmik *csak általunk ismert másik lényét is*.”⁹ József Jolán utal rá, hogy fivérével – pl. a húszas években – felidéztek e gyermekkori játék emlékét.¹⁰ A püngrücek játéka általa megörökített alakját alighanem ez utólagos értelmezések nyomán nyerte, akkor vált a költő formálódó kratylista öntudatának dokumentumává. Ez a kratylista öntudat, ez a megingathatatlan meggyőződés a maga igazában, lépett működésbe akkor, amikor az *Ady-vízióban* az intuicionista és intellektualista álláspontokkal szemben megadva a művészet egyedül üdvözítő meghatározását, a névadói formulával élt, hogy ezzel is hangsúlyt adjon szokás- és törvényalkotói kivételességének: „Se nem intuíció, se nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, *mondjunk egy nevet: ihlet*.”¹¹

A Mama névadása azonban nem ilyen, a megismerő tevékenységet kiteljesítő, az ismeret igaz voltát szentesítő aktus volt csupán. Nemcsak azért esett választása az Attila névre, mert az „illetett” születendő gyermekére, hanem azért is, mert *különböző* az adott társadalmi közegben megszokott nevektől. Ez a különбөзés az őcsödi parasztemberek szemében olyan fokú volt, hogy a név megtagadására és egy megszokott névvel való helyettesítésére bátorította őket. De azoknak az ismerősöknek a reagálása is tanulságos, akik nem kívántak változtatni az egyszer már kiutalt néven: „*Nagy jövőt jósoltak neki, hiszen a neve is olyan furcsa volt.*” – mondja öccséről József Etelka egy régi interjújában.¹² A közeg reagálása fölfedi a névre rejtett anyai ambíciót: nem pusztán annak előkelő hangulata vonzotta őt, hanem a híres emberre méretezett, „furcsa” név által fiának pályáivét kívánta előrerajzolni, sorsát akarta kedvezően befolyásolni. Az ilyenfajta magatartás mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a névadó a megnevezett személyt vagy dolgot hatalmába keríti, birtokba veszi.

⁷ Platon *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylosz, 512.

⁸ Platon *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylosz, 510., 508.

⁹ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 5. 4.

¹⁰ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 180.

¹¹ *József Attila Összes Művei* III. Bp. 1958. 23.

¹² K. J., *Látogatás József Attila „másik” testvérénél* . . . Kis Újság, 1940. nov. 24.

A családi legenda ebben a vonatkozásban is ősi, vallásos-mitikus hagyomány mélyrétegeibe eresztette gyökereit. József Jolán álom-leírása a létezők fölött a névadás révén szerzett uralom olyan hiedelméből táplálkozik, mint a bibliai teremtménymítosz alábbi, közismert részlete: „És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat és mindenféle égi madarat, és elvivé az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat; mert a mely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak neve.”¹³ Helyesen látta e sorokban Hegel az élővilág ember általi meghódításának mítoszáét: „Le premier acte par lequel Adam a constitué sa maîtrise sur les animaux, fut de leur donner un nom, c'est-à-dire qu'il les a anéantis comme étants et en a fait des idéels pour soi.”¹⁴ A Mama álma ennek a felfogásnak egyik változata volt.

Ha a költő – mint feltételeztük – valóban töprengett az álomban elhangzott jóslaton, akkor a névadásban megnyilvánuló anyai ambíciót föl kellett ismernie és a benne rejlő erőt a maga önbizalmának, kitűnni vágyásának gyarapítására kellett fordítania. A családi legenda tehát ebben a vonatkozásban is kezdeményül szolgált a költő névadói öntudatának kibontakozásához. A személyek névadás útján történő birtokbavételének kérdését lentebb, más összefüggésben tárgyaljuk. Megelégszünk itt egy olyan példa említésével, amely József Attilának a *dolgok fölött* szerzett névadói befolyásra irányuló törekvését szemlélteti:

„Hadd mondjam el – emlékszik Fejtő Ferenc –, milyen furfangos módon vitte keresztül József Attila, hogy a folyóiratnak az legyen a neve, amit ő javasol. Cserépfalvinál ültünk együtt, Ignótus Pál, Attila; Hatvany Bertalan s jómagam, már vagy három órán át vitatkozva afölött, hogy lapunknak az legyen a neve, amelyet József Attila ajánl: Szép Szó, avagy, amit mi szeretnénk: Európa, Szabad Szellem, Eszmélet, nem is emlékszem már a többi felmerült névre. Ekkor kopogtattak, s belépett a Proust-fordító, paptanáros arcú, kenetteljes Gyergyai Albert. S mintha csak az ő látása világosította volna meg József Attilát, hirtelen felderült, s így kiáltott: '– megvan! Tudjátok, mit csinálunk? Felírjuk a neveket külön-külön cédulákra, azokat bedobjuk Gyergyai kalapjába, s amit ő kihúsz, az ellen nincs vétő.' Meg sem várta beleegyezésünket, s már írni is kezdte az ajánlott címeket egymás után. Az apróra összehajtott papírszeleteket betette Gyergyai kalapjába, aki behuntya szemét, és kihúzott egyet. Kinyitotta. – '– Szép Szó!' – hangzott a verdikt. Attila diadalmasan: 'Na, ugye, látjátok. Szóval, Szép Szó a gyermek neve.' Az, hagytuk rá kissé fanyarul. Lenn a kávéházban megvallotta, hogy nem bízva a sors ítéletében, segítségére szetett azzal, hogy az összes cédulákra „Szép Szó”-t írt. De akkor már nem változtathattunk a sors döntésén.”¹⁵

A Fejtő Ferenc által hűen megőrzött névadási formula: „Szép Szó a gyermek neve” arra utal, hogy a tréfás, furfangos megoldás hátterében a születendő folyóirat jelképes kisajátításának, társaitól való elhódításának, a névadói presztízs megszerzésének szándéka állt. De nemcsak a kimondott szentencia, hanem a sorsszerűséget manipuláló eljárás a maga egészében a névadási procedúrák egyik ősi típusával, az ún. „köldöknév” kiválasztásával tart rokonságot, amikor a névadók felsorolnak egy seregnyi nevet az újszülött jelenlétében. Azt a nevet kapja a gyermek, amelyet éppen a placentának a köldökzsinórrol való leszakadásakor ejtenek ki. Persze, gondosan ügyelnek arra, hogy az esemény bekövetkeztekor a kívánt név hangozzék el.¹⁶ A hozzá közelállóak fölismerték a játék mögött és komolyan vették a költő névadói ambícióját. Erre utal az a mondat is, amellyel Ignótus Pál szárszói sírbeszédében hangsúlyozta, hogy József Attila a magáénak vallotta a Szép Szót: „A folyóirat, az írói kör, az emberi közösség... Tőled kapta nevét.”¹⁷ A költő nem csupán a folyóirat címének kiválasztása folytán szolgált rá arra, hogy névadói szerepét komolyan vegyék barátai. Amint a keresztapa az öskereszténységben felelős volt a neofita vallási magatartásáért,¹⁸ úgy ő is lelkiismeretesen ügyelt szellemi szülőtte nevének jóhírére. Amikor a folyóirat címével kapcsolatban a korabeli sajtóban kifogások merültek föl, József Attila a

¹³ Mózes I. könyve 2. 19.

¹⁴ Idézi: Nancy HUSTON, *Dire et interdire*. Paris, 1980. 27.

¹⁵ FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*. Bp. 1948. 21.

¹⁶ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*. Paris, 1962. 244. A különböző, ezzel analóg divinációs eljárásokról I. Victor LAROCK, *Essai sur la valeur sacrée et la valeur sociale des noms de personnes dans les sociétés inférieures*. Paris, 1932. 33–35.

¹⁷ *József Attila temetése*. Szép Szó, 1937. dec. 386.

¹⁸ Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*. Paris, 1934. 56.

névetimológiát hívta segítségül, hogy eloszlassa a félreértéseket: „*Szép Szó magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent.*”¹⁹

A névadói öntudat mindkét elemzett összetevőjének: az igaz név tudásának és a megnevezett fölötti hatalomnak igen nagy jelentősége van „a költészet – névvarázs” teória értelmezése szempontjából. Ez elmélet értelmében a költő tevékenysége lényegében az eredeti névadói tett megismétlése. A költemény a megszületett név analógja. A névvarázs-elmélet szerint tehát a költő az a személy, aki ismeri a létezők igaz természetét, másrészt, aki szavaival mintegy hatalmába keríti a világot.

Név és viselője

Ez a névadói szereptudat eltér a ma uralkodó felfogástól, amely szerint nevet bárki adhat, a dolog igazi természetének ismerete nélkül is, s azáltal, hogy valakit vagy valamit jellel látunk el, ez még nem kerül befolyásunk alá. Ez a felfogás azon az előföltevésen nyugszik, hogy a név kijelölése megegyezés függvénye, a név csupán címke a létezőkön, amely következmények nélkül kicserélhető egy másikkal, tehát hogy a jelölt és jelölő viszonya önkényes. A névadással kapcsolatban idézett példánk ezzel homlokegyenest ellentétes előföltevésen alapulnak. József Attila névszemléletének mélyebb megértése érdekében, magunk mögött hagyva a névadás kérdését, ezt, a név és viselője kapcsolatáról kialakított, megszokottól eltérő előföltevést kell közelebből szemügyre vennünk.

Ernst Cassirer benne látta a mágikus-mitikus nyelv szemlélet axiómáját: „*l'essence de chaque chose est enfermée dans son nom... le monde des choses et le monde des noms sont dans une seule relation indifférenciée d'action réciproque, et constituent par conséquent une seule et même réalité. Dans chacun de ces mondes ont cours une même forme de substantialité et une même forme de causalité qui font de ces mondes ainsi unis entre eux un tout clos sur lui-même. Là où nous ne voyons qu'un signe et une ressemblance entre le signe et la chose, c'est l'objet lui-même, pour la conscience magique et, pour la perception magique, qui est présent.*”²⁰ Az adott keretek között nem vállalkozhatunk annak a mágikus nyelvfelfogást elemző könyvtárnyi szakirodalomnak az alaposabb bemutatására, amelyből a fenti idézetet kiemeltük. Ennek az irodalomnak a Cassirer leírását nagyjából fedő, attól terminológiájában vagy részletkérdésekben eltérő megfogalmazásait tömören így foglalhatjuk össze: *A név és viselője között szerves, szükségszerű összefüggés van; a név nem csupán jelöli tárgyát, hanem lényegileg azonos vele; név és megnevezett kölcsönösen hatnak egymásra; a személyiség életereje a nevében összpontosul; a név a személyiségnek reális, konstitutív eleme.*

Ez tehát az az előföltevés, amelyet József Attila a magáévá tett. A keresztnév körül kialakult hiedelmek egyaránt azon a feltételezésen alapultak, hogy az Attila név elhatározó befolyást gyakorolt sorsának alakulására. E hiedelmek kibontakozását végső soron a tulajdonnév két, egymással összefüggő sajátossága tette lehetővé. Ez a szófaji változat egyrészt egyetlen személyt jelöl, szemben a köznévvvel, amely valami általánosra utal. Másrészt, míg az egyén, a konkrét egyediség a születéstől a halálig folyton változó, képlekeny, rugalmas valóság, addig a hozzárendelt név állandó, változatlan entitás. E kettősségből feszültség támad jelölő és jelölt között.²¹ A feszültség megszüntetésének kézenfekvő módja, ha a jelölőt, a merev tényezőt cél-okká változtatják, télosznak fogják föl. Ami a változásban állandó marad, úgy tekintik, mintha úr lenne a változás fölött, rávonatkoztatják, hozzá viszonyítják az életpálya minden állomását. Azok az események, helyzetek, amelyek ellentétben állnak az életanyagban rejlő cél megvalósulásával, kitérőnek, késleltető vagy „mélyebb értelemben” előre vivő tényezőknek minősülnek. Hangsúlyt azok az élettények kapnak, amelyek közelebb segítenek a név által sugallt célhoz. Nem szükséges a pálya végéig várni, hogy a télosz beteljesüljön. Előbukkanhat annak egy

¹⁹ József Attila *Összes Művei* III. Bp. 1958. 186.

²⁰ Ernst CASSIRER, *La philosophie des formes symboliques*. Paris, 1972. I. *Le langage* 62; II. *La pensée mythique* 62.

²¹ Ebben a kérdésben Kripke tételére támaszkodom, amely szerint a tulajdonnév „designateur rigide”, azaz merev jelölője tárgyának. Kripke elméletét ismerteti Jean MOLINO, *Le nom propre dans la langue* c. cikkében (Langage 1982. 14–15., 16.) és Gilles GRANGER, *A quoi servent les noms propres* c. tanulmányában (uo. 31–32.).

fordulója mögül, feltűnhet annak egy emelkedője után, hogy ettől fogva már mindvégig uralja a hátralévő életszakaszt.

Az Attila tehát *teleologikus* név: általa eszmeileg, előzetesen megjelenik a költő életében az az életminőség, amelynek a valóságban is meg kell nyilvánulnia. A keresztnév nem „tükrözi”, hanem vezérli a sorsot. Csillag, amely mutatja az irányt, amit József Áron fiának követnie kell. A teleologikus nevet Albert Dauzat joggal vezette vissza a fentebb ismertetett, ősi eredetű nyelvfelfogásra: „Je nom exercera, croit-on, une influence sur l'enfant. Les Romains, par exemple, nommaient un garçon Fortis, non parce que le nouveau-né semblait courageux mais pour qu'il le devint... A l'heure actuelle, il existe encore des esprits qui croient à l'action du prénom sur l'individu. Rappelons... le charmant nom italien Bentivoglio, 'je te veux bien'...”²²

Aki hisz abban, hogy a név hatást gyakorol viselője sorsára, hajlamos arra, hogy adott esetben állást foglaljon a kettejük viszonyával kapcsolatban. Annál nagyobb valószínűséggel megteszi ezt, minél közelebb áll hozzá a szóban forgó személy, illetve minél különösebb, figyelemre méltóbb maga a név. Az őcsödi parasztemberek nem ismerték a ferencvárosi jelenc édesanyjának névadási szándékát és talán valóban nem volt tudomásuk az Attila névhez fűződő kollektív tudattartalmakról. Csupán a költő szociális helyzetéhez nem illő és a maguk környezetéből kirívó, idegen elemet érzékelték a keresztnévben, amit mint káros kinövés, kíméletlenül leoperáltak, eltávolítottak a gyámságuk alá került gyermekről. Más ismerősök is a név furcsaságára, a megszokottól eltérő voltára figyeltek föl, de az őcsödiekkel ellentétben nem helyettesítették azt a szerény viszonyok között élő József-család sarjához jobban illő, „normális” elnevezéssel, hanem elismerve az adott név teleologikus funkcióját, a gyermek jövőd sorsát igazították az őt jelölő nyelvi elem különösségéhez: „Nagy jövőt jósoltak neki, hiszen a neve is olyan furcsa volt.”

A név és viselője közötti összefüggésre vonatkozó állásfoglalás kialakulásának mechanizmusát jól tanulmányozhatjuk Platon Kratyloszában, ahol Szokratész magyarázatot keres arra, miért vonta kétségbe Kratylosz vitapartnerének, Hermogenésznek a nevét: „Az meg, hogy azt állítja, hogy neked a valóság szerint nem Hermogenész (= Hermes fia) a neved, — úgy sejttem — gúnyolódás; biztosan arra céloz, hogy törekvéseid a meggazdagodásra mindig balul ütöttek ki.”²³ Kratylosz a példa szerint úgy jutott el negatív ítéletéhez, hogy a vitapartnerének sorsáról alkotott képet összemérte a névhez fűződő, egyéni módon értelmezett mitológiai képzetársulásokkal. Ugyanezt a képletet fedezhetjük föl Ignotus Pál emlékezésének a húszas évek József Attilája fogadtatását felidéző részletében: „József Attilát ekkor az avantgarde szűk körén túl alig ismerték s ott is csak két különössége miatt. Az egyik a keresztnéve volt, amely jobban illett volna egy vívóbajnokhoz vagy függetlenségi képviselőhöz, mint egy forradalmár lírikushoz.”²⁴ Ignotus Pál azért találja össze nem illőnek a költő személyét és nevét, mert a forradalmár költő szerepét nem tudja összeegyeztetni azokkal az asszociációkkal, amelyeket benne az Attila név kelt. Állásfoglalását a név ritkasága hívja ki, hiszen a Sándor (Petőfi keresztnéve), az Endre (Ady utóneve), a Lajos (Kassák neve) semmivel sem alkalmasabb egy forradalmár költő megjelölésére, mégsem botránkoztatták meg sem őt, sem mászt úgy, mint az Attila név.

József Attila, mint ez a névadással kapcsolatos fejtegetéseinkből is kitűnik, hitt a név és a megnevezett közötti kölcsönhatás lehetőségében, és — megismerve a névéhez fűződő kollektív tudattartalmakat, majd találkozáva az idézett családi legendával — bensőségesen azonosult keresztnévével. Az előző fejezetben felsorolt példákon túl, utal a fiatal költő nyelvi narcizmusára Cserépfalvi Imre memorája is: „Közben — írja a költővel egy párizsi diákétteremben folytatott beszélgetésükről szólva — kolléganői átkiabáltak az asztalunkhoz: 'Salut, Attila'. Mikor megjegyeztem, milyen jól ejtik ki a lányok a névet, kedves mosollyal válaszolt: *azt hiszi, hogy a nevének is van bizonyos varázsa.*”²⁵ Ez a névbirtokosi öntudat sugárzik ennek, a Cserépfalvi által leírt esettel közel egykorú versnek játékosan mellédöngető soraiból, amelyet a költő Párizsból nővérének levelében küldött el: „Ó, burzsoá, ó proletár! — Én, József Attila, itt vagyok!”

²² Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*. Paris, 1934. 7–8.

²³ Platon *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylosz 501.

²⁴ IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*. Haladás, 1947. aug. 14.

²⁵ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp. 1982. 63.

Megtaláljuk költészetében annak az ősi hiedelemnek a nyomait is, amely szerint a név a személyiség reális konstitutív eleme, és amelyet Cassirer az egyiptomi mitológiából vett következő példával szemléltetett: „à côté du corps physique de l'homme se trouve d'une part son Ka (= lélek), d'autre part son nom, qui est en quelque sorte le 'sosie' spirituel du corps. Et, de ces trois déterminations, c'est précisément la dernière qui devient de plus en plus l'expression véritable du 'soi', de la personnalité de l'homme.”²⁶ József Attila szerint ez a fordulat a halál után következik be, amikor a mindig mozgékony, változó test sírba száll és elenyészik, s a személyiség emlékének továbbélése egyedül a szilárd, állandó elem, a név romlatlan fennmaradásán múlik. „Íme, hát meglettem hazámat, / a földet, ahol nevetem / hibátlanul írják fölém, / ha eltemet, ki eltemet.” Ez a gondolat már egy viszonylag korai versében, a *József Attila* c. tréfás sírfeliratban is felbukkan, amelynek szövege a költői személyiség legfontosabb lelki, erkölcsi tulajdonságait, mint a címbe foglalt név jelentéstartalmait fejt ki.

De József Attila nemcsak saját ügyében foglalt állást. Hozzá közel álló személyek nevére is ítéletet mondott vagy más módon bevonta azokat eszmélkedéseibe. Természetes, hogy a szeretett lény iránti érzéseit rávetítette annak nevére. Rendkívül érdekes adalékot őrzött meg ezzel kapcsolatban Vágó Márta: „Azt ajánlottam, hogy sétáljunk egyet a kertben, süt a nap. Kijött, és az olvadó hókupacok között járkálva, miközben a bádogereszről csurgott a hólé, kezdte mondani, hogy verse van készülődben és elmondta a *Flóra-hexameterek* első sorait. Aztán így szólt: – Nem neked írom, mert nézd, *azelőtt azt hittem, hogy a nevedhez egészen különös közöm van*, már három Márta nevű nőbe voltam szerelmes, és *azelőtt ez a név nekem nagyon tetszett, mintha ez volna a legszebb női név a világon, de most már nem...* Mit szólsz te ehhez? – kérdezte. – Én magam is valahogy így vagyok a nevemmel – feleltem mosolyogva –, *azelőtt nagyon tetszett nekem, de mióta Németországban voltam, ahol ez a legközönségesebb nevek közé tartozik, minden szakácsnőt és házmesternét Marthának hívnak, már nekem sem tetszik.* – Erre te ezt mondd! – szörnyűlködve mondta ezt és megrökönyödve méregetett. Eszembe jutott borzalmas öcsödi emléke, hogy elvették a nevét, és azt gondoltam, hogy biztosan azért ily nagy csalódás neki, hogy közönyösen fogadom nevem értécsökkenését. Hiszen nyilvánvalóan *sértésnek szánta azt, amit mondott és nem is csekélynek.* ... De ő így folytatta: – Van itt egy ápolónő, akit *Flórának hívnak, ez nagyon szép név, gyönyörű tradíciói vannak. Azt hiszem, ezt a nevet fogom választani, ehhez fogok verseket írni.*”²⁷

Nem nehéz fölismerni a költő mondataiban az alapképletet: név és viselője közötti belső, szerves kapcsolat előfőltevése. Ez tette lehetővé, hogy a három szóban forgó nő iránti vonzalma akadálytalanul átterjedjen nevükre. A személyekkel kapcsolatos szerelmi érzés a nyelvi szférában „esztétikai” gyönyörködéssé („nagyon tetszett”, „legszebb női név”) szublimálódva, misztikus élménnyé mélyülve („egészen különös közöm van”) jelent meg. A személy iránti vonzalomnak a névre történő transzponálása földi szerelemnek, „esztétikai” élvezetnek és misztikus érzelemnek ugyanezt az ötvözetét eredményezte Thomas Mann *Doktor Faustus*ának következő részletében: „*választásomban nem csekély szerepet játszott a bájos leányka neve, Helene, ez a drága szó. Az ilyen név dicsfénnel egyenlő, varázsa alól senki sem vonhatja ki magát*, még ha viselője külső megjelenése a névvel járó nagy varakozásokat csak szerény polgári mértékben elégíti is ki, és azt is csak átmenetileg, rövid időre, mulandó, ifjonti bájai révén.”²⁸

Thomas Mann hősének vallomása egy lényeges ponton különbözik a költő Márta-szerelmeit kommentáló soroktól: míg a *Doktor Faustus*ból idézett részletben a „drága szó”, a Helene név szította magasra a szerelem lángját, borította dicsfénybe a név tulajdonosát, addig a Márta név presztízse a viselői iránt érzett szerelem *következménye* volt. Ebben a vonatkozásban a Thomas Mann-idézetre Vágó Márta memoárjának a Flóra-szerelemre utaló sorai rimelnek, amelyek szerint a költő az állítólagos ápolónő által ébresztett gyengéd érzelmait a Flóra névben való esztétikai gyönyörködés álarcába burkolva juttatta kifejezésre. Mind Helene, mind Flóra esetében a női név „gyönyörű tradíciói”, antik mitológiai hagyományai ejtették rabul a hőst, illetve a költőt. Flóra valóban varázslatos nőalak, a

²⁶ Ernst CASSIRER, *Le langage et le mythe*. Paris, 1973. 67.

²⁷ VÁGÓ Márta, *József Attila*. Bp. 1975. 304–305.

²⁸ Thomas MANN, *Doktor Faustus*. Bp. 1977. 15.

római mitológiában a növényvilág, főként a virágok megszemélyesítője, de – egy Junóval kapcsolatos mítoszban játszott szerepe folytán – a termékenység, a tavasz istennője is.²⁹

E „gyönyörű tradíciók” ismeretében igazat kell adnunk a költőnek. A Flóra-ciklus Hexaméterek c. darabja legalább olymértékben a névhez, mint annak viselőjéhez írott vers. A név *nyelvi* jelentéstartalmai és a szeretett lény *embéri* tartalmai elválaszthatatlanul összefonódnak benne. Művészi hatásának egyik fontos összetevője, a természeti, emberi, mitológiai szférák virtuóz egymásba játszatása annak köszönhető, hogy a Flóra név egyszerre idézi föl az éledő természetet, a görög istennő alakját és a fiatal lányt, akibe a költő szerelmes volt:

Roskad a kásás hó, cseperészet a bádogeresz már,
elfeketült kupacokban a jég elalél, továtúnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fordul, csereg, árad.
Illan a könnyű derű, belereszket az égi magasság
s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.

Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről,
mint sebről a kötést, te leoldad – újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törekeny bájú verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélkülöd éltem.

Vágó Mártával szemben tanúsított magatartásának figyelemre méltó sajátossága az, hogy egykori szerelmét a költő nem közvetlenül, személyében sérti meg, hanem a *bántást nyelvi útra tereli*, érzelmi elhidegülését *nevének értékcsökkenésével* demonstrálja. Az érzelmhullámnak és a név értékingadozásának erre a szoros összefüggésére Goethe önéletrajzában olvashatunk analóg példát, akinek fantáziája ugyancsak szabadon járt-kelt a név és elnevezett „pólusai” között:

„Mint oly sokan, én is szerelmes voltam a nevembe, és fiatal, műveletlen emberek módjára felírtam, ahová csak lehetett. Egyszer szépen, pontosan bevéstem egy megfelelő fiatal hársfa kérgébe. A rákövetkező ősszel, mikor szerelmem Annette iránt delelőjére hágott, nem röstelltem a fáradságot, és nevét az enyém fölébe véstem. A tél utóján azonban, mint szeszélyes udvarló, minden alkalmat megragadtam, hogy Annette-emet gyötörjem, bosszantsam; tavasszal véletlenül elvetődtem a hársfához, és mit láttam: a fában erőteljesen meginduló nedű a leányka nevét jelző s még be nem forrott vágásokon át kibuggyant, és ártatlan növényi könnyekkel áztatta az én nevemnek már megkeményedett vonásait. Mélységesen megrendített, hogy őt itt láttam miattam, aki gonoszkodással annyszor fakasztottam könnyet a szeméből. Gázságom s az ő szerelme emlékére az én szememet is elfutotta a könny, siettem hozzá, hogy kétszeresen, háromszorosan is bocsánatért esedezzem, s az eseményből idillt írtam, amelyet sohasem tudtam meghatottság nélkül elolvasni vagy másoknak előadni.”³⁰

De a költőt nemcsak női nevekkal kapcsolatban fogta el az érzés, hogy „különös köze” van hozzájuk. Ahogy a *Hexaméterek* hullámai szerelme tárgyának nevét ringatják, úgy rejtik a fiúi tisztelettel övezett német író nevét a *Thomas Mann üdvözlése* c. vers sorai: „Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk, / de mi férfiak férfiak maradjunk / és nők a nők – szabadok, kedvesek – s mind ember, mert az egyre kevesebb.” A költő itt a „Mann” szó magyar jelentését (férfi, ember) kiaknázva mintegy azt sugallja, hogy a nagy német író nemcsak azzal mutat példát, amit mond, nemcsak Magyar Színház-beli *személyes* szereplésével áll ki a fasizmus ellenében, de *neve* is a Szép Szó által hirdetett harcos humanizmust, *férfias emberszeretetet* képviseli.³¹

A példák nyomán kirajzolódik előttünk az a felfogás, amelyet József Attila név és viselője szoros egységéről és kölcsönhatásáról alkotott. E felfogás ismerete alapvető fontosságú számunkra a „költészet – névvarázs” alaptételen épülő nyelvestétika, s különösképpen a nyelvi műalkotásról alkotott

²⁹ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*. Bp. 1977. 103.; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Mitológia*. Bp. 1963. 270.

³⁰ J. W. GOETHE, *Költészet és valóság*. Bp. 1982. 249–250.

³¹ Az összefüggésre Kassai György hívta föl a figyelmemet.

József Attila-i koncepció megértése szempontjából. Ha ugyanis a szó (a név), mint a költő állítja, keletkezésekor költemény volt, a költemény pedig a születő szó (név) szerepét játssza, ha a költemény neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal, akkor a vers és a világ viszonya analóg azzal az összefüggéssel, amely a nevet és viselőjét kapcsolja egymáshoz. A nyelvi műalkotás nem pusztá jel, másolat, hanem ekvivalense, szemléleti helyettese tárgyának. A befogadó nem a valóság részleteinek látszatát szemléli a versben, hanem itt és csak itt találja magát közvetlenül szembe azzal, amit e részletek egyébként eltakarnak előle: a világegésszel. A költemény úgy sűríti magába a világegész esszenciáját, mint ahogy a névben összpontosul birtokosának életereje. Amint tehát a név hat a megnevezett személy vagy dolog sorsára, úgy alakítja a mű a maga képére azt, aminek neve: a világot.

A név első tulajdonosa és későbbi birtokosa

Az első fejezetben tisztáztuk, hogyan gondolkodott József Attila a névadó és a megnevezett közötti összefüggésről. A második rész megvilágította a költő felfogását név és viselője kapcsolatáról. Az eddig leírtak alapján, a gondolatmenet következő ízületében tanulmányozhatjuk a *kontakust*, amelyet szerinte a névadó a név átruházása révén a *névvel nem rendelkező új élet és a csak neve által létező elenyészett valahai híresség között* létesít. A sajátos gondolkodásmód, amely az ilyenfajta kapcsolatlétesítés mögött munkál, abban a speciális esetben érhető tetten leginkább, amikor a névadó maga is érdekelt az ügyben, mert az ő személyével esik egybe a név eredeti tulajdonosa. Azaz amikor valaki, mint József Attila, a saját nevét akarja átadni az újszülöttnak: „A kicsi neve Makai József Attila legyen, esetleg Makai Attila Áron, — de Kristóf sem rossz.” — olvassuk József Etelkának Hódmezővásárhelyre írott levelében.³²

Értelmezhetjük ezt a mondatot a primitív népek egyik szokása alapján, amely szerint, ha egy férfi egy ismerős terhes nőt meglát, gyermekének adhatja a saját nevét. „Pour l'enfant, il équivaut a recevoir une parcelle de la personnalité de son 'parrain'. Pour le 'parrain', il équivaut a avoir la certitude de se survivre dans la personne de cet enfant. Il ne mourra plus. Tout le clan et toute la parenté de l'enfant le retiendront à jamais. Comme fils adoptif, il le trafiera mieux que ses propres enfants, car ce qui continue la vie, ce n'est pas la paternité, c'est la transmission du nom. Au point de vue religieux voila donc un homme et un enfant unis dans les mêmes participations mystiques.”³³

De a költő levélrészlete mögé vetíthetjük Dickens *Cooperfield Dávid* c. regényének alábbi részletét is, amelyben a házasságban sokat szenvedett, majd elvált Trotwood Betsey kisasszony, a regény főhősnének nagynénje nevét Copperfieldné születendő gyermekére akarta ruházni: „Hát idefigyelj, gyermekem: én attól a perctől fogva, hogy megszületik ez a lány... — Vagy esetleg fiú — vágott közbe anyám nagy merészen. — Mondtam már, hogy lány lesz. Érzem előre — felelte Betsey kisasszony. — Ne ellenkezz velem. Szóval én ennek a lánynak jó barátja akarok lenni a születése pillanatától fogva. *Én leszek a keresztanyja ennek a lánynak és csak arra kérek, hogy kereszteljék őt Copperfield Trotwood Betseynek. Én nem fogom hagyni, hogy ez a Trotwood Betsey elhibázza az életét. Az ő érzelmeivel senki sem fog léha játékot űzni, szegénykémmel. Jó nevelést kell majd kapnia és meg kell őt óvni attól, hogy ostoba fővel megbízzon olyanokban, akik méltatlanok a bizalmára. Erre majd nekem lesz gondom.*”³⁴ A bogaras nagynéni, afölötti fölháborodásában, hogy Copperfieldné mégis fiút mert szülni és így megfosztotta őt a lehetőségtől, hogy egy ifjú Trotwood Betseyben újraélhesse életét javított kiadásban — megszakítja kapcsolatait a kis családdal. Ha József Attila nem is tett ilyet Makai-ékkal, s ha levelének hangneme játékos, évődő is, nincs kétségünk afelől, hogy a két példában demonstrált felfogás a név közvetítésével létrejött kapcsolatról két személy között, éppúgy nem állt távol gondolkodásától, mint a névadói befolyásba, illetve név és viselője közötti kapcsolat szerveségébe vetett hit.

³² József Attila *Válogatott Levelezése*. Bp. 1976. 285.

³³ Victor LAROCK, *Essai sur la valeur sacrée et la valeur sociale des noms de personnes dans les sociétés inférieures*. Paris, 1932. 129–130.

³⁴ Charles DICKENS, *Cooperfield Dávid*. Bp. 1956. 15.

De nemcsak névadási szerepében gondolkodott a fentebb jellemzett módon, hanem akkor is, amikor magát látta a név új birtokosának pozíciójában és a név régi viselője, akivel érintkezésbe került, egy régen meghalt legendás hírű hun király volt.

Ennek a kapcsolatnak az alapja az a hiedelem, hogy – mint az előző fejezetben megállapítottuk – a halott teste elenyészett, de személye a nevében tovább él, ezért elegendő kimondani azt, hogy szelleme megjelenjék. E hiedelem a különböző népeket ellentétes magatartásmódok kialakítására ösztönözte. Egyes közösségek félnek a halott ősöktől, s ez magyarázza az elhunyt nevének kiejtését szigorúan megtiltó tabut, amelyre tengernyi példát találunk az etnográfiai irodalomban. Ezen a félelmen alapul a névadási tabu is: az elhunyt nevének ideiglenes vagy végleges kiiktatása a használatból, mert – úgy mond – a névazonosság súlyos ártalmára lenne a név új birtokosának.

Más népek, ellenkezőleg, fontosnak tartják a halott ősök nevének átruházását az utódokra. A Mama álma révén az Attila név kiválasztása ez utóbbiak hagyományaihoz kapcsolódott. József Jolán leírásában ugyan nem esik szó kimondottan a név eredeti viselőjéről, de a vele párhuzamba állított lapp névadási szokásban jelen van ez a mozzanat: az álombeli jós arról tájékoztatja a szülés előtt álló asszonyt, „*milyen halott személynek kell újjászülnie a gyermekben*”. Ez a jóslat válik valóra a névadás pillanatában. A gyermek „est investi d’une force sacrée; par l’intermédiaire de quelques syllabes proférés d’une façon particulière, l’âme d’un ancêtre descend soudain en lui, le groupe le reconnaît pour un des siens, il n’est plus seulement un être quelconque de chair vivante, il a une personnalité, toutes les vertus religieuses et sociales incluses dans le nom se sont comme déversées sur lui.”³⁵

Az álmában elhangzott jóslat valóra váltásának, az Attila név kimondásának pillanatában a Mama elképzelése szerint valami hasonló eseménynek kellett bekövetkeznie. Hogy a költő és a nomád uralkodó találkozásának e felemelő eseményét pontosabban rekonstruálhassuk, figyelmünket az idézet kiemelt mondatára, a névazonosság létrejöttére kell összpontosítanunk. Ha a halott léte nevének függvénye, ha az élő neve lényének lényegi tartozéka, akkor a névazonosság nem a véletlen pusztá játéka, amely semmilyen következménnyel nem jár a közös név viselőjére nézve, hanem reális összekötő kapocs két személyiség között. Az algonkinoknál például, ha két ember ugyanazt a nevet viseli, egymás alteregójának számítanak. A névazonosság létrehozása ennél fogva az érintkezési mágia egyik fajtája, amely azon az elgondoláson alapul, hogy a tulajdonságok egy szimpatikus láncra továbbíthatók. Az azonos néven, mint valamely érintkezési felületen testi, szellemi, erkölcsi tulajdonságok, erők vagy gyengeségek szivárognak át egyik személyből a másikba, a halottból az élőbe.

Van azonban egy figyelemre méltó hangsúlyeltolódás a lapp névadás és a Mama álma között. Míg az előbbi esetben a név eredeti viselője egy elhunyt *előd*, sokszor közeli rokon, addig az Attila egy *nagy hírű* mitikus-történelmi alak neve. Ahogy Mária fia az angyali üdvözlésben azért kapja a Jézus nevet, mert „*nagy leszen*”, úgy József Áronné gyermekének a hun király nevét azért adta, mert „*híres ember lesz belőle*”. A hit abban, hogy az újszülöttnél valamely vérrokon éled újra, máig nem enyészett el, de egyre nagyobb teret engedett annak a névadási szokásnak, amelynek értelmében a gyermek *idegen* személy nevét kapja.

Ahhoz, hogy a név kiválasztójának figyelem feléjük forduljon, az idegen személyeknek *presztízzsel* kell rendelkezniük. Az európai népek történetének egyik szakaszában ez a presztízis a keresztény vallás hőseihez, a vértanúkhoz, szentekhez fűződött. Egy-egy szent nevének a gyermekekre történő átruházásával a túlvilágon nagy befolyással rendelkező, az égi hierarchiában fontos helyet elfoglaló személy gyámsága alá helyezték, oltalmára bízta a szülők vagy a keresztszülők az újszülöttet. Még ebben, az egyház által kanonizált névadási rendszerben is fennmaradtak a mágikus tradíciók, amelyek szerint egy-egy szent nem csupán óvja azt, aki nevét átvesszi, de bizonyos tulajdonságait is reáruhazza. Még erősebben élt ez a hagyomány az olyan esetekben, amikor valamely „pogány” személy vagy egy világi híresség nevét adták az újszülöttnak: „*Les noms de princes et des rois ont toujours joui d’une grande faveur. Les rois de France ont multiplié sur notre territoire les Louis, les Henri, — au XVIe siècle les François.*”³⁶ Az ősi hiedelem e névadásokban is módosult. Nevét az újszülött nem azért kapta, mert a

³⁵ Victor LAROCK i. m. 38–39.

³⁶ Albert DAUZAT i. m. 63–64.

név eredeti tulajdonosa rokonságban, leszármazási viszonyban volt vele, hanem azért, hogy abban *legyen*. A névazonosság *teremtette* a rokonságot. József Attila rokonsága a nomád uralkodóval ilyen, név által teremtett rokonság volt.

A nevek nagy része felidézheti egy vagy több viselőjének alakját, azok tudatában, akik e személyekről ismeretekkel rendelkeznek. Egy viszonylag kis csoportjuk mégis oppozícióba állítható túlnyomó többségükkel. Csak ez a kisebbség rendelkezik – természetesen csupán bizonyos kultúrákban – feltétlen képességgel arra, hogy *egyetlen* személyiséget idézzon föl, elmosva az emlékezetben minden más viselője figuráját. Ezeket némi szójátékkal „magántulajdon-neveknek” nevezhetnénk. A tanulmány kezdeti fejtegetéseiben közülük példaként a Napóleon, Michelangelo, Koppány neveket soroltuk föl. Lévi-Strauss figyelmeztet az itt keletkező érzéki csalódásra. Szerinte pl. a Vercingétorix nevet csak azért költjük egyetlen személyhez, mert nem ismerjük a korabeli gall valóságot, amelyben ez a szó sokakat jelölhetett.³⁷ Ez kétségkívül így van, de nem változtat azon a tényen, hogy az utókor épp e nem-tudás folytán képes mindannyiszor minden erőfeszítés nélkül azonosítani egy név kimondásával egy elmúlt kor jelentős történelmi személyiségét, sőt, ha netán ismer másokat, akik e nevet használják, ezt az ismeretét elhanyagolja, hogy megőrizhesse az egyszeri referenciát.

A név és az adott, egyszeri személyiség azonosítása során felidéződnek e személyiség attribútumai: erényei, hibái, a vele megtörtént fontos események, az általa végrehajtott jeles tettek, legfőbb sorsfordulatai. Ez az a képzetkör, amit mi a névhez fűződő *kollektív tudattartalmaknak* neveztünk, amire József Attila a Flóra név kapcsán a név „gyönyörű tradíció”-ként utalt, s amelyről Lévi-Strauss így ír: „chaque prénom possède, consciemment ou inconsciemment, une connotation culturelle qui imprègne l'image que les autres se font du porteur”.³⁸ Mindenki, aki utóbb fölveszi az ilyen nevet, részesülni kíván eredeti viselőjének attribútumaiból, sőt akár tenni olyan tulajdonságokra, amelyek a név „első” birtokosát képessé tették a szóban forgó tettek végrehajtására, bizakodik abban, hogy az ő sorsában is hasonló szerencsés fordulatok állnak be, stb. Ezek, az Attila névhez járuló „gyönyörű tradíciók”, kollektív tudattartalmak, „kulturális konnotációk” elevenedtek meg mindannyiszor a költő tudatában, ha figyelme saját nevére irányult, s ezekre a mitikus tartalmakra utaltak mindazok a kortársak, akik állást foglaltak a keresztnevével kapcsolatban.

Barátai, ismerősei leggyakrabban – többnyire szeretetteljes iróniával – az „isten ostora” minősítést alkalmazták a költőre. A kifejezés eredetileg azt jelentette, hogy pusztító hadjáratai miatt a korabeli keresztények a bűnököt megtorló, bosszúálló isten eszközét látták a félcímtes nomád uralkodóban. A kifejezés legkorábbi parafrázisa Juhász Gyulától ered, aki kedves tanítványáról rajzolt karikatúrája alá ezt írta: „Attila, Ihsen ostora”.³⁹ Egy egykorú ügyetlen alkalmi versikében egy másik parafrázissal találkozunk: „Attila, közönség és saját nagy isten ostora”.⁴⁰ Gyenge Miklósnak még a költő halála után írott emlékezésében is „rájárt a szája” erre a megjelölésre, amellyel – úgy látszik – makói-szegedi ismerősei előszeretettel illették a pályakezdőt; „Úgy éreztem, bravúros, nagyszerű költő lesz még Attilából, a józan értelem (akkori) Istenostorból.”⁴¹ Arra, hogy ez a formula mindvégig forgalomban maradt a költő életében, bizonyítékul szolgálnak Löbl Dezső nyomdásznak a Szép Szó szerkesztőjéről emlékező szavai: „Magunk között Petőfi Attilának hívtuk... vagy röviden csak *Attilának*, a *nyomda ostorának*.”⁴² Sőt, még egyik nekrológiában is felbukkan a kifejezés annak a kontrasztnak a részeként, amit a cikk szerzője a költő híres neve és méltatlan mellőzöttsége között állít föl: „József Attila, aki a *legendás 'isten ostorának' nevét viselte*, nem találta meg ezt a visszhangot.”⁴³

Csak egyetlen olyan adalék maradt fenn, amely a nomád uralkodó nevezetes temetésére utal: „Kedves Attila – írja a költőnek küldött levelében orvos barátja, Kulcsár István –, Mitya sokat emle-

³⁷ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*. Paris, 1962. 246.

³⁸ Uo. 245.

³⁹ Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára, ... jelzet alatt

⁴⁰ *Eltévedt versei*. Makói Reggeli Újság, 1923. nov. 16.

⁴¹ GYENGE Miklós, *Gondolatok József Attila makói évei körül*. Makói Újság, 1943. júl. 4.–3.

⁴² L[ÖBL] D[ezső], *József Attiláról a nyomdász*. Szép Szó, 1938. jan.–febr.

⁴³ (s. l.) (SALAMON László), *A halálra gázolt költő tragikus halálára*. Új Transilvania 1938. jan.

get, azt híreszteli, hogy már rég meghaltál és hármas koporsóban nyugszol. Nyilván összetéveszt a hasonló nevű hun királlyal.”⁴⁴ Annál több említés vetíti a költő neve mögé a karddal kezében álló hadvezér alakját. A szó szerinti vagy átvitt értelmű kardcsörtető magatartást asszociálja a névhez Ignótus Pál, ezért véli úgy, hogy a név „jobban illett volna egy *vívóbajnokhoz* vagy *függetlenségi képviselőhöz*...” A költő ellenben – mint egy emlékezés bizonyítja, még a harmincas években is úgy vélte, illik rá ez a harcias név és díszként viselte azt: „József Attila. *Büszke e kardcsattogású névre*.”⁴⁵ Ezzel, a név által sugallt, karddal övezett, hadvezéri képzetel szembeesíti a költő valóságos alakját Óbudai L. Károly verse: „Attila nem volt *hún király* / *hadverő, barbár úr, pogány,* / de fiatal volt s mint öreg háznak / *redők nyíltak a homlokán.* / Eres kezében sose *villant* / *a villámfényű Istenkardja,* / de verset kellett írnia, / ha akarta vagy nem akarta.”⁴⁶ Az ilyen típusú adalékok érdekes válfaja az az interjú, amelynek szerzője nem árulja el a költő nevét, hanem az olvasóra bízta, találja ki, ki volt az interjúalany. Csak annyit segít a könnyebbség kedvéért, hogy „*a költő nevében egy szent és egy hadvezér fog kezét*”.⁴⁷ A szent: Jézus földi apja, József. A hadvezér: Attila. Az idézett mondat arra hívja fel a figyelmünket, hogy a költő családi neve eredeti funkciójában keresztnév, s mint ilyen, különösképp alkalmas képzettársítások beindítására. Hogy ez mégis ritkán történik meg, az egyrészt annak tudható be, hogy a József név aktuálisan családi névként szerepelt, a családi név pedig általában mechanikusan, monoton szabályossággal öröklődik, nem választás tárgya, nem ad alkalmat különböző megfontolások születésére. Másrészt pedig, a József névről, bármennyire fontos evangéliumi alakot jelölnek vele, a sűrű használatban lecsiszolódtak a kollektív tudattartalmak. Az alvó kulturális konnotációt az Attila név szomszédsága felszította s a két szó együtt érdekes kontrasztot alkotott; a költő „teljes” nevében egy szelíd és egy harcias, egy istenes és egy pogány elv megszemélyesítései „fognak kezét”.

A fennmaradt adalékok közül még két példa érdemel említést. Az egyik Erg Ágoston József Attila versparódiájának sora: „*József maradt Attila*”,⁴⁸ amely valószínűleg ironikus célzás arra, hogy a költő nem lényegülhet át az „igazi” Attilává, a József névtől nem szabadulhat meg. A másik apró adat szerint Thomas Mann, amikor bemutatták neki a költőt, csodálkozását fejezte ki, hogy *a hun király neve* még a huszadik században is használatos keresztnévként.⁴⁹

Az elmondottak alapján talán nem tűnik merő túlzásnak, ha a „hejh burzsoá! hejh proletár! – / én, József Attila, itt vagyok!” sorok mögül kihalljuk az isten kardját megforgató Attila Arany János által megformálított szavait: „*Ihol én, ihol én pörölyje világnak.*” Mindenesetre kétségtelen, hogy József Attila Attilát nemcsak a harmadikos olvasókönyvből ismerte, hanem kedves szerzője, Arany János *Buda halála* című művéből is, amely a hun uralkodó történelmi alakját (itt Etele névváltozatban szerepel) a magyar mitológia egyik főhőisévé avatta. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ezen kívül Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című népszerű regénye szolgálhatott az Attilára vonatkozó ismereteinek forrásául.

A felsorolt példák a költő környezetének olyan megnyilatkozásait tartalmazzák, amelyek célpontja egyaránt a költő neve volt. Egy seregnyi szóbeli ugratás, évődés, tréfálkozás fennmaradt töredékei ezek. Ilyen szemmel nézve is alkalmasak és elegendők lettek volna arra, hogy a költőben ébrentartsák az Attila királlyal való névazonosságának tudatát. Azonban alighanem többről van szó: bennük egy dialógus egyik felét ismerjük meg, a kortársak válaszait a költőnek a saját nevével kapcsolatos, homályba merült, tréfás vagy komoly megnyilvánulásaira, amelyek mögött az a homályos érzés lappang, hogy a mitikus uralkodóval való névazonossága révén ősi erőknél, minőségeknek vált örökösévé. Tehát a maga nevével elmélkedve valamilyen módon a magáévá tette a név eredeti tulajdonosa és későbbi birtokosa között létesült mágikus kapcsolatról kialakult felfogást.

Költészetbölcséletének értelmezése, különösen a műalkotásról kialakított képének értelmezése során tekintettel kell lennünk erre a tényre. A költeményt ugyanis – mint láttuk – a név analogon-

⁴⁴ József Attila válogatott Levelezése. Bp. 1976. 317.

⁴⁵ MARÓT Sándor, Fantomok egy levelesládában. Nagyvárad 1944. márc. 11. – 7.

⁴⁶ ÓBUDAI L. Károly, Emlékezés József Attilára. Népszava 1942. jan. 18. 17.

⁴⁷ DARVAS Róbert, Rögtönzés. Színházi Élet. 1935. ápr. 21–27. 194.

⁴⁸ Ergotin Ágotin [Erg Ágoston] Rádió doktor ötletei. Színház és Társaság. 1925. dec. 28., 8–9.

⁴⁹ Fejtő Ferenc szóbeli közlése.

jaként fogta fel. S mint ahogy a névbe mint résztelen egészbe, egyetlen szimbólumba belesűrűsödik híres viselői emberi tartalmainak egész tömege, úgy tartalmazza a műalkotás esszenciálisan, mint bontatlan egység, a világegészt.

Névváltozások

A név különböző változásokon eshet át, átalakulhat viszonya viselőjéhez. Különböző műveletek tárgya lehet, ami a fentiek értelmében messzemenő kihatással van viselőjére. Erre a legközismertebb példa József Attila életművéből a *Curriculum vitae* egyik részlete: „Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Őcsődön nevelőszüleim *Pistának hívtak*. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy *Attila név nincsen*. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe. Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, ... ez az élmény tett ... olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki *hallgat a Pista* névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy *Attilának hívják*.⁵⁰

Ez a részlet azokba az összefüggésekbe illesztve értelmezhető megfelelő módon, amelyeket a gondolatmenet eddigi része feltárt. További elemzéseink tengelyében ez az idézet áll, mert azon túl, hogy kiemelkedő jelentőségű volt mind a költő, mind az utókor szemében, eléggé komplex is ahhoz, hogy a névváltozások, a névvel végzett műveletek különböző aspektusainak vizsgálatához egyaránt jó kiindulópontot nyújtson. Sőt, az Attila–Pista komplexus helyes interpretációja meg is kívánja ezeknek az aspektusoknak a szemügyrevételét.

Mindenekelőtt külön kell választanunk a névváltozás pusztá tényét attól a formától, amelyet az idézett példában öltött. A névváltozásnak három variációja lehetséges: Előfordulhat, hogy a név megmarad, csak nyelvi formája módosul többé-kevésbé. Megtörténik, hogy az egyén új nevet kap, s egyúttal a régi eltűnik. Végül az is bekövetkezhet, hogy az új név nem szorítja ki a régit, a kettő együtt él és bizonyos összefüggésbe kerülnek egymással. Szubjektív tekintetben is három lehetőséggel kell számolnunk. Önmagában véve a névváltozás nem okoz semmiféle sérülést az egyén lelki-világában. Ez csak az egyik lehetséges következménye a változásnak. Arra is van példa, hogy viselője közömbösen fogadja az új nevet vagy a régi módosulását. De van pozitív névváltozás is. Ez gyakran a név birtokosának kezdeményezésére történik, olykor pedig az egyén kedvezően fogadhat valamely más személytől származó kezdeményezést nevének megújítására. Ráadásul megemlíthetjük azt az eshetőséget is, hogy a név viselője lassan elfogad egy olyan elnevezést, amelytől korábban idegenkedett. A névváltozások, ismét más szempontból nézve, lehetnek alkalmiak, szabályszerűek, a személyiség felületi rétegeit érintők vagy belső tartományait áthatók egyaránt. József Attila életművében és költői pályáján ezek majd mindegyikével találkozhatunk. Az Attila–Pista ügy, ha legemlékezetesebb is, csak egy változata volt a névváltozás eseteinek.

Minden változás mélyén a tulajdonnévnek ugyanaz a sajátosága munkál, amelyet a második fejezetben érintettünk: hogy tudniillik egyszeri konkrét tárgyra utal és hogy e tárgyat minden változásában és kimeríthetetlen gazdagságában mozdíthatatlanul jelöli. Ez a mozdíthatatlanság azonban nem abszolút. A névadók ugyan nem lehetnek olyan mozgékonyak, hogy a személyiség minden változását új névvel jelezzék, de ha ez a változás nagy mértékű, lehetőség van arra, hogy az átalakult alany nevét kicseréljék vagy hogy új megjelölést fűzzenek a régi mellé. A konkrét egyszeri létező kimeríthetetlen gazdagsága folytán az is megtörténhet, hogy – noha az változatlan marad – más tartalmi kerülnék előtérbe, illetve tűnnek fontosnak a lehetséges névadók szemében, és a névadók az általuk apperceptiált tartalmakhoz illő neveket választanak a megszokott helyett. Eddigi fejtegetéseink alapján könnyű belátni, hogy az elmondottaknak a fordítottja is igaz. Ha a szóban forgó változó alany új nevet kapott, ezt úgy fogadja, mint amivel változást idéztek elő vagy akartak előidézni személyiségében, sorsában. A névváltozásból gyakorlati, vitális konzekvenciákat von le. Természetes ezért, hogy többnyire határozottan állást foglal a névváltozás mellett vagy ellene, mint minden olyan döntés mellett vagy ellen, ami a „bőrére megy”.

⁵⁰ József Attila *Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 603.

Ez a gyakorlat a személyiségről alkotott különféle koncepciókhoz kapcsolódhat. A primitív népek az ember egyéniségét nem tekintik stabilnak, alkatát változatlanak. A személyiség fejlődését szakaszosan élik át. Gondolkodásukban az ember életének döntően új fázisaiba lépve mindannyiszor más lényre válik és a változás abban fejeződik ki mindennek előtt, hogy új nevet kap. Ez az elképzelés oda vezet, hogy a névváltozásokat intézményesítik, rendszeressé teszik. Az abiponoknál pl. a beavatás előtti estén az asszonyok elsiratják az ifjút, mintha meghalt volna. Másnap levágják a haját, hogy a feje olyan legyen, mint egy csecsemőé. Akkor kap új nevet. Ennek birtokában úgy tesz, mintha nem ismerné meg a szüleit, s azok is így viselkednek vele, újszülöttként kezelik, akinek egészen más szokásai vannak, és másként gondolkodik, mint fiuk, akitől nem sokkal korábban elbúcsúztak.⁵¹ Egy titkos társaságba való belépés ugyancsak új név felvételével és újjászületési hiedelmekkel kapcsolódik össze. A civilizált ember a személyiséget egységesebbnek, állandóbbnak, fejlődését folyamatosabbnak fogja föl, noha a nyugati civilizáció történetéből sem hiányoznak az intézményes névváltozások. Elegendő itt a szerzetesi rendbe belépett egyházi emberek névcserejére utalnunk. Mindenesetre a modern társadalmakban is működnek olyan mozgatóerők, amelyek névváltozásokat idéznek elő.

József Attila névváltozásai természetesen alkalmi jellegűek, s az ilyen természetű metamorfózisok világában kell elhelyeznünk azokat. Az alkalmi névváltozások a primitív népek körében pozitív vagy negatív irányúak egyaránt lehetnek. Sorra véve nevének a költő által kezdeményezett vagy kedvezően fogadott metamorfózisait, az előbbi csoportban találhatunk hozzájuk megvilágító párhuzamokat. A pozitív irányú névcserek leg többnyire veszélyek elhárítását, a bekövetkezett rossz kiküszöbölését, a szóban forgó személyek befolyási övezetének kiterjesztését célozzák. A József Attila életéből vett példák értelmezése érdekében az adott keretek között ezekkel, a hatalmat növelő, a személyiség határait kiterjesztő esetekkel kell közelebbről megismerkednünk.

Közismert, sokat idézett példa a szakirodalomban az egyiptomi mítosz, amely arról szól, hogyan szerezte meg Ízisz, a varázsló királynő Rá főisten igazi nevét, amit senki sem ismerhetett, mert akinek birtokába került, egyenlővé, sőt azonossá válhatott volna vele. Amikor Ízisz végül rákényszerítette őt a titok feltárára, akkor Rá nem mondta ki a nevét, félve attól, hogy a mágusok megkaparintják, hanem arra bízta a varázslónőt, keresse meg a testében, ahol az el van rejtve, hogy a név a kebléből az ő keblébe menjen át. Ízisz a névnek a szó szoros értelemben vett bekebelezése révén tehát szert tehetett Rá mindentudására, halhatatlanságára.⁵² A másik példánk az egyiptomi fáraóavatási ceremónia, amelynek során szigorú szabályok szerint az új uralkodóra ruházták az istenneveket. Minden névvel bővült a fáraó hatalma, minden új név új attribútummal látta el a trón friss birtokosát.⁵³ Mind a mítosz, mind a rítus arra ad példát, hogy újabb név vagy nevek bekebelezése, illetve átruházása révén a névvel már rendelkező személy gyarapodik erejében, képességeiben, hatalmát kiterjeszti.

József Attila alkalmi névfelvételei a fenti példákban szemléltetett jelenséggel vannak rokonságban. Más összefüggésben idéztük Löbl Dezső nyomdásznek a költő nevét érintő szavait: „*Petőfi Attilának hívtuk...*” Nemcsak a nyomdászok illették a Szép Szó szerkesztőjét a nagy költőelőd nevével. A kortársak ironikusan vagy megbecsülő hangszínnel összehasonlították a két költőt, sőt, „kis Petőfinek” nevezve József Attilát, azonosították őt sokra becsült mintaképével. Szántó Judit emlékezése feltárja az alkalmi névadás és névfelvétel mögött rejlő igen mély emberi-költői azonosulási szándékot:

„Ezerkilencszázharminckettő körül lehetett, hogy Hatvany Lajosnál egyszer felöltöztették Attilát atillába(!). Körülsodálkozták. Hatvany Lajosnak rendkívül tetszett Attila, aki, ahogy a többiek is megállapították, pontosan úgy festett így mint Petőfi Sándor. Ekkor elhatározta Hatvany, hogy ír egy filmet Petőfiről, és Attilával játszatja el Petőfi szerepét. Akkoriban Attila túltette magát az analízis hatásán. *Petőfi verseit olvasta. 'Közel szeretnék jutni emberi magatartásához. Ne hidd, hogy*

⁵¹ Victor LAROCK i. m. 67–68.

⁵² A mítoszt részletesen ismerteti J. G. FRAZER, *Le Rameau d'Or*. Paris, 1923. 243–244. Elemzi Ernst CASSIRER, *Le langage et le mythe*. Paris, 1943. 65., Nancy HUSTON, *Dire et interdire*. Paris, 1980. 25.

⁵³ Ernst CASSIRER i. m. 66.

Petőfi rossz színész lett volna, ne hidd! – majd elővette a tükröt, nézegette önmagát, Petőfi képét kézből tartva. – Most ne nevedd ki, ha azt mondom neked, hogy Petőfi származékának hiszem magam. Mert gondold el, Szabadszállás anyám születési helye, és ha jól megnézem, testalkatom, homlokom – és akkor mosolygott –, bajuszom, hát nem vagyok tiszta Petőfi? De ha belülről vizsgálom magam, nem vagyok éppen olyan lázadó? Ő is azt kívánta, hogy írásaiért tartsák el. Én is azt kívánom.”⁵⁴ Aki Petőfi származékának hitte magát, az csak egyetértéssel fogadhatta, ha ismerősei Petőfi Attilának nevezték.

Érdekes adalék ebben a vonatkozásban Molnár Tibor híres 1936-os interjúja a költővel, amely a *Beszélgetés a magyar Panait Istratival* címet viseli.⁵⁵ A Panait Istrati név József Attilára ruházásának ötlete talán az újságírótól származott, de nem lehetetlen, hogy a költő volt az, aki sugallta neki a Nobel-díjas író nevét, akivel szívesen azonosította magát. Tehát mindkét esetben a személyiség határainak kiterjesztésére, önmaga felfokozására való törekvésnek vagyunk tanúi valamely presztízzsel rendelkező személlyel történt azonosulás útján.

Végeredményben mindkét esetben ugyanaz történt, mint amikor a költő az Attila névhez jutott hozzá, azzal a különbséggel, hogy ott olyan személynek adott nevet, aki korábban nem volt megnevezve, itt pedig egy már megjelölt individuum további meghatározása megy végbe. A kereszteleskor kapott névvel szemben a Petőfi, illetve a Panait Istrati elnevezés csak alkalmi és ideiglenes érvényű. Nem semmisíti meg, nem teszi zárójelbe az eredetileg kapottat. Míg ez az egyéniség egészének összefogására szolgál, addig az új nevek csak egyetlen attribútumát jelölik ki vagy legfeljebb egy jól körülhatárolt részterületet szelnek ki a szubjektumból. Így aztán egymásnak mellérendelten vagy strukturáltan egyszerre több névvel, több irányban hosszabbíthatja meg én-jét az adott személy.

A nevek ily módon kivethetik a részüket az én világnívá tágitásának műveletéből is, amint ezt *A Dunánál* című vers híres részletében láthatjuk:

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívbén ...*

A világgal való azonosulás részletezése során jut el a költő a nevekkal, illetve viselőikkel való azonosulás szintjére. Mi itt csak ezt a szintet vizsgáljuk meg.

Ahogy Szántó Judit a Petőfivel való azonosulás vágyát örökölte meg, úgy Vágó Márta memoárjában a Dózsa-szerep iránti erős affinitás emléke őrződött meg: „Úgy szeretnék kinézni, mint Derkovits famatszetén Dózsa. Ezért is hagyom meg a bajuszt. Elborzadtam – fűzi hozzá az emlékező –, Dózsa azon a famatszeten tüzes trónuson ül, mellére égetve a 'Büdös Paraszt'.”⁵⁶ Az Árpád név érzelmi-szellemi háttéréről pedig Horváth Tibor emlékezése szól, aki a Szép Szó Mai magyarok – régi magyarokról c. különszámába – ennek a könyvnapj számának az élén állt József Attila ódája – az Árpád fejedelemről szóló esszéjét írta: „a könyvnapj számban egy nagy verset vártunk Attilától. Ez a Dunánál (sic) c. költeménye. Már együtt volt a kézirat, József Attila versét kivéve ... A legközelebbi szerkesztőségi ülést ... Fejtő Ferenc Tisza Kálmán téri ... lakásán tartottuk. Ott jelent meg Attila és felolvasta az akkor már teljesen kész Dunánál c. nagyszerű versét, egyik remekművét. Én nagyon örültem annak, hogy Árpádot is bevette a versbe és ez juttatja eszembe, hogy amikor az én tanulmányom elkészült és felolvastuk, akkor Attila még ott volt, utána tűnhetett el pár napra, hogy a versét megírja. Azért került bele Árpád, mert tetszett neki, amit Árpádról írtam.”⁵⁷

⁵⁴ SZÁNTÓ Judit, *Emlékeimből*. in József Attila Emlékkönyv. Bp. 1957. 347.

⁵⁵ MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Brassói Lapok, 1936. júl. 5.

⁵⁶ VÁGÓ Márta, *József Attila*. Bp. 1976. 263.

⁵⁷ *Beszélgetés Horváth Tiborral*. in *Emlékezések*. Bp. 1967. 121.

A Dózsa és az Árpád személye iránti affinitást a költő oly módon juttatta kifejezésre, hogy neveiket, ellenfeleik neveivel együtt a szívében kavargó vér metaforáivá tette, testének éltető elemévé materializálta. Az azonosítás alapja a vér és a név ősi eredetű ekvivalenciája volt: „de même que le sang, le nom est un mystérieux principe de vie, et il convient de les associer l'un à l'autre.” „De même que le sang est représenté comme le véhicule fluide des énergies sociales et individuelles, de même le nom en est le véhicule sonore”.⁵⁸ A *Dunánál* idézett részletében tehát a költő én-jének világnívvá növesztése, illetve a világ önmagába sűrítése gondolatának kifejezése során a nevek inkorporációjának eljárását alkalmazta, játékosan azt mondhatnánk – a vérátömlesztés mintájára – névátömlesztést végzett.

A felsorolásban szereplő neveket a kollektív tudattartalmak nagy holdudvara veszi körül, éppúgy, mint az Attila nevet. Konkrétabban nézve, mint erre Horváth Tibor emlékezése utal – egyaránt olyan nevek, amelyek „jelentéstartalmait” az a könyvnap folyóiratszám teregette ki, melynek élén az idézett óda áll. Említést érdemel az a tény, hogy József Attila struktúráltan, ellentétekbe rendezve sorolja föl a neveket: Árpád – Zalán, Werbőczy – Dózsa, s az ellentétek győztes és legyőzött, elnyomó és elnyomott között éppúgy kiegyenlítődnek, amint egy fentebb idézett interjúban kezdet fog egymással a jámbor szent és a pogány hadvezér, József és Attila. Ez az ellentét csak Attila és Pista között nem enyhül meg.

Műveletek nevekkal

Az utóbbi ellentétet kiváltó rosszmemlékű öcsödi epizód egy másfajta koordináta-rendszerbe is beállítható, részét képezi a névvel végzett *mágikus műveletek* szisztémájának. Már a teremtményről, a névadásról is megállapítottuk, hogy mágikus kapcsolatot hoz létre a név régi tulajdonosa és új birtokosa között. A névvel összefüggő minden fontos eseményt ugyanilyen mágikus természetű vagy eredetű hiedelmek, intenciók, szertartások vesznek körül. A névmágia problémaköre azonban nagyrészt már a költő nyelvelméletébe, tehát a nevekről való gondolkodásának teoretikus övezetébe tartozik és így dolgozatunkban, amely a spekulációk szemléleti alapjaival, életbeli premisszáival foglalkozik, csak röviden, előzetesen tárgyaljuk, amennyiben a negatív irányú névváltozás József Attila-i eseteinek elemzéséhez szükséges.

Ha az ember társának haját, fogát, körmét vagy testének más részét megkaparintja, ezzel a másik ember a maga egészében birtokába jutott. Ha annak képmásán végrehajt valamilyen cselekedetet, ez messzemenő következményekkel jár az „eredeti példány”-ra nézve is. Leegyszerűsítve, dióhéjban ez a mágikus cselekvés alapképlete. A névmágia következeképp azt jelenti, hogy aki megtudja, megkaparintja egy személy, állapot, túlvilági lény stb. igaz nevét, az befolyást szerez az illető lény fölött. Kimondani valaki vagy valami nevét, annak felidézésével, a reá gyakorolt valamiféle hatással egyértelmű. Bizonyos nevek illetéktelen birtokbavételének megakadályozására felállított tilalmak a tabuk.

A hatalmat, amelyre a név tudása által szert tettünk, sokféleképpen felhasználhatjuk. Az ókori görögök, ha isteneiket a megfelelő névvel illették, *reménykedtek* abban, hogy az Olymposz lakói teljesítik kéréseiket. Az alacsonyabb fejlődési fokon álló kultúrákban a földöntúli hatalmakat nevük kimondásával gyakran *erőszakkal kényszerítették* arra, amit szerintük tenniük kellett. A névmágia tehát általában eszköz volt arra, hogy a megnevezettet valamilyen módon *engedelmességre szorítsák*. Ez az aktivitás nemcsak a lényekre, de a dologi világra is kiterjedt. Az egyiptomi mitológiában pl. „Il faut donner à l'âme pour son voyage au royaume des morts... un certain équipement magique; et celui-ci consiste avant tout pour le mort à connaître les noms des gardiens du monde souterrain, grâce à quoi les espaces du royaume des morts s'ouvrent à lui. Même le bateau qui le porte, et chacune de ses parties, les avirons, le mât, etc. exigent de lui qu'il les appelle de leur vrai nom: c'est seulement par cette appellation qu'il les rend serviable et dociles et qu'il obtient d'eux qu'ils le conduisent à l'endroit désiré.”⁵⁹

⁵⁸ Victor LAROCK, i. m. 39., 60.

⁵⁹ Ernst CASSIKER, i. m. 66.

Ezt az ősi világlátást állítja József Attila *A város peremén* c. versében a marxista társadalomkritika és társadalmi utópia kifejtésének szolgálatába:

Csak nézzétek, a drága jószág
hogy elvadult a gép! . . .

Ki inti le – talán a földesúr? –
a juhász vad ebét?
Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
nevelkedett a gép.
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét.

Vegyük sorra a műveleteket, amelyek segítségével a költő az idézett részletben a proletariátus történelmi feladatai közé sorolja a meglendülő technikai fejlődés fölötti ellenőrzést, a gépek erejének megszelídítését, jóra való felhasználását! A gépet azonosítja a fékevesztetté vált, az ember ellenőrzése alól kicsúszott szelídített állattal. Ennek az azonosításnak a hétköznapi nyelvhasználatban szilárd alapja van: az autó megjelölésére például tréfásan a „benzinparipa” szolgál. De a tudomány is „lóerőben” méri a gépek teljesítményét. A költő a mechanikus és a vitális szféra közötti szakadékot finom átmenettel hidalja át: A „drága jószág” kifejezés szó szerinti értelemben egyaránt alkalmazható mind a gépre, mind az állatra, csak részben más vonatkozásban. A „javak” jelentésében a szó az ember birtokában levő hasznos élőlényeket és élettelen tárgyakat egyformán jelölhet. Szűkebb értelemben a haszonállatot nevezik jószágnak, illetve, általánosabban az olyan állatot, amely hasznot hajt az embernek. Ilyen értelemben jószág a „juhász vad ebe”, a nyájörző segítőtárs. Így aztán, az élettelen tárgyat, mivel rendeltetése az ember szolgálata, feltűnés nélkül lehet olyan attribútummal ellátni, amely még az állatvilágból sem illet meg minden fajt és minden egyedet: a tulajdonnévvel. Melville a Moby Dick krónikásának szavával élve, a gép *A város peremén* c. versben „megszerezte a tulajdonnév minden jogát, privilégiumát”.⁶⁰

A háziállatnak azért adunk nevet, hogy annak kimondásával irányítsuk, vagy szükség esetén megfékezzük azt. Erre az alapra építi a költő társadalomkritikáját. Az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában kifejtett gondolat válik itt versformáló elemmé, amely szerint a munkásosztály és az elnyomó osztályok más nyelven beszélnek, a tőkés nem tud proletárul. A valóság által felvetett problémákra adott válaszok osztályszérű meghatározottsága itt úgy terelődik nyelvi szintre, hogy a technika haszonélvezőitől a költő elvitatja a gép tulajdonnévének ismeretét, azaz a fölötte való befolyás képességét, s szerinte csak a dolgozó ember tudja azt a szót, a nevet, amire a gép hallgat, amit ki kell mondani ahhoz, hogy a fékevesztett mechanizmus meghunyászkodjék és engedelmessédjön az ember akaratának.

Ennek a gondolkodásmódnak ismeretében válik érthetővé az a Gelléri Andor Endre önéletírásában megörökített mulatságos eset, amelynek során az író meglátogató József Attila megkövetelte vendéglátójától a szobája falára festett csillagok nevének ismeretét: „*Hát ez melyik csillag itt? Mi a neve?* – kérdezte Attila. – Egyik a sok közül – feleltem, de Attila dühbe gurult: – *A nevét akarom hallani s nem általánosságokat.*”⁶¹ József Attila intelmének célja az lehetett, hogy az író figyelmeztesse a világgal szembeni helyes nyelvi magatartásra.

De a nével üzött mágius tevékenységnek van egy negatív változata is: a nével való büntetés, s ez az a változat, amelynek körébe az Attila-Pista névcseré is tartozik. Nem feltétlenül szükséges a nevet megváltoztatni ahhoz, hogy ezzel kárt okozunk a név viselőjének. Elegendő azt rossz szándékkal kimondani, büntető céllal ideidézni a név birtokosát. A nyelvi sértéseknek egyik változata a „la nomination littérale ou le simple fait de 'trafter' l'autre de ce qu'il est”, azaz ha valakit sértő szándékkal nevezünk „zsidó”-nak, „nigger”-nek, „kommunistá”-nak, „pederasztá”-nak stb.⁶² Sértetgetni a tulajdonnév pusztá kimondásával is lehet. József Attila költészetében két példát

⁶⁰ Herman MELVILLE, *Moby Dick*, a *Fehér Bálna*. Bp. 1982. 117.

⁶¹ GELLÉRI Andor Endre, *Egy önélet története*. Bp. 1966. 254–261.

⁶² Nancy HUSTON i. m. 94.

ismerünk ilyen, ártó szándékú megnevezésre. Először a *Bethlen István* c. versében, amelyet ezzel a strófával zár le: „Ezt, mikor éhen összeestem, / *tisztes bosszúból* verselém, / mert meghalok, de *ő e versben / örökkön él e sártekén.*” A klasszikus példa azonban a gyűlölt nyelvészprofesszor megidézése *Születésnapomra* c. versében: „*Idéidézi szellemem / hevét / s nevét: ... Ha örül Horger Antal úr, / hogy költőnk nem nyelvtant tanul, / sekély / e kék.*”

A két versrészletben egyaránt a mágikus névszemlélet nyomaira bukkanhatunk: a *Bethlen István* c. versben tréfás-groteszk formában az elkárhoztatás, a sártekén örök életre ítélő névkimondás gesztusában jelölhetjük meg ezt, a *Születésnapomra* címűben pedig már az „idéidézi” szó is árulkodik a névmágia jelenlétéről. De ezek a nyomok nem szembetűnően, hivalkodóan, műveltségélményként tállalva, előtérbe tolva vannak jelen, hanem a névvel való, ma is igencsak eleven operációk: a sértegetés, a pellengérré állítás, a kicsúfolás részelemeként.

Ezeket az operációkat a név alaki változatlanul hagyása mellett úgy is el lehet követni, hogy különféle asszociációk hozzáfűzésével, bántó etimologizálással, a szó ironikus kezelésével megváltozzék jelentés- és hangulati tartalma. A névnek ezt a láthatatlan rongálását viselője elleni támadásnak veheti, mint ahogy Goethe is neheztelt Herderre a nevével egy alkalmi versikében üzött bántó etimológiai játékaért: „Mi tagadás, nem volt tapintatos, hogy nevemből csúfot üzött; mert az ember családneve nem köpönyeg, mely lazán csüng válláról, s ezért bátran cibálhatjuk, ráncigálhatjuk, hanem inkább olyan, mint a testhezálló ruha, sőt akár a bőr, hozzánk van növe, nem nyúzható, sebezhető anélkül, hogy az embert magát meg ne sebezniök.”⁶³

Az Attila névvel kapcsolatos állásfoglalások között is jócskán találhatunk ironikus megjegyzéseket, nem minden él nélküli tréfálkozásokat, de a költőt nem ezek a személyes csipkelődések indították panaszra, hanem egy olyan ártalom, amely a kor lényegéből fakadt: „*neve, ha van, csak áruvédjegy / mint akármely mosóporé.*” – olvassuk *Mondd, mit érlel ...* c. versében.

A kibontakozni vágyó emberi személyiséget derékba törő kapitalista társadalmi valóság éles bírálatát az idézett sorokban József Attila *A város peremén* elemzett részletéhez hasonlóan ugyancsak nyelvi síkon: a hírnév és a címke szembeállításával végzi el. A hírnév annyiban több, mint a tulajdonnév, hogy szemben a mindennapok „névtelen” embertömegével, olyan egyéneket jelöl, akik teljesítményükkel rászolgáltak arra, hogy megbecsülően megjegyezzük őket. A hírnév tehát a tulajdonnévből sűrített érték többlet. A költő, akiről az idézett mondatban szó van, ismert személy, olyan, akinek netán már van Neve, azaz rendelkezik „renommé”-val. Az áruvédjegy ezzel szemben fogyasztásra, használatra szánt élettelen dolgok szériájának elnevezése. Még ha valamilyen valóban élő vagy élt személy nevét kölcsönzik az árunak, ez akkor sem tulajdonnév a szó szoros értelmében, mert nem egyszeri létezőt, hanem egy típus példányainak tömegét jelöli.

A fenti idézetben tehát a költő a szuper-tulajdonnevet állítja szembe a pseudo-tulajdonnévvel. Amíg, mint láttuk, az általa szerkesztendő folyóiratot megszemélyesítette, szellemi gyermekeként vállalta („Szép Szó a gyermek neve”); amíg *A város peremén* c. versben a gépet „drága jószág”-ként becsülte meg és tulajdonnévvel látta el, addig itt a kiváló egyént megkülönböztetően és kitüntetően jelölő tulajdonnevet fordított irányú metamorfózissal, *akármely* tárgyat reklámozó, merőben utilitarisztikus módon egyénítő márkává fokozza le. S az ily módon megcsúfolt név lerántja magához tulajdonosát, aki maga is a címkét viselő áruvá degradálódik, karkai átváltozás szenvedő alanya lesz.

A név és az áruvédjegy ellentéte azonban nemcsak ebben, a viszolyogtató, komor karkai metamorfózissal rokon, hanem humoros, derűs formában is feloldódhatott a költő életében, mint erről József Jolán számol be, József Attila utolsó születésnapjának eseményeit fölelevenítve: „Április 11-én este Attila harminckettedik születésnapját akartuk megünnepelni. Vacsorára vártuk. Összevásároltam mindenfélét, amit szeretett. Születésnapj ajándékra nem telvén, selyempapirosba csomagoltam *egy darab szappant, amin nagy betűkkel írva állt a gyári védjegy: Flóra.* A csomagot átkötöttem selyemszalaggal és eldugtam. Előre kuncogtam magamban, *hogy milyen jó mulat majd Attila, ha otthon felbontja a felcímcázott kis csomagot.*”⁶⁴

⁶³ J. W. GOETHE, *Költészet és valóság*. Bp. 1982. 362.

⁶⁴ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 385–386.

A névváltoztatás és a névvel kapcsolatos műveletek József Attilát érintő kérdéseinek tisztázása megnyitotta előttünk a negatív irányú névváltoztatás és elsősorban az Attila-Pista névkettősség elemzésének útját. E névkettősség létrejötté a legtagabb értelemben a *sikertelen névadások* közé sorolható. A névadói jószándék önmagában még nem biztosítéka a névadás sikerének. A primitív népek körében például, ha a gyerek megbetegszik vagy sokat sír, ezt gyakran annak tulajdonítják, hogy nem megfelelő nevet kapott. Ilyenkor megtisztítják őt a régi nevétől és újat választanak neki.⁶⁵ Nem vethető rosszakarat azoknak a szülőknek, illetve névadóknak a szemére sem, akik meggondolatlanul hóbortos, nevetséges hatású nevet adnak az újszülöttnak. Az ilyen névadások áldozatai felnőtt korban kénytelenek névkorrekciót végrehajtani, hogy megszabaduljanak az őket elcsúfító örökségtől.⁶⁶ A sikertelen névadások számát igen nagymértékben gyarapítják a sértő szándékú névváltoztatások termékei, a gúnynevek, amelyeket hordozójuk, ha tudomást szerez róluk, sértődötten utasít el.

A Pista név kiutalása József Attilának a sikertelen névadásoknak ahhoz a változathoz tartozik, amelynek lényeges jegye, hogy a szenvedő alany jogilag alá van rendelve, biológiailag, társadalmilag ki van szolgáltatva névadójának. Ennek prototípusa a rabszolgatartó és a rabszolga közötti névadási viszony, amelyre Hermogenész mint a konvencionalista álláspont bizonyítékára hivatkozik: „ha valaki valaminek nevet ad, akkor ez lesz annak a dolognak helyes, valódi neve. Ha ennek a dolognak aztán később más nevet ad és az előbbi többé nem használja, akkor ez a később adott név semmivel sem lesz kevésbé helyes, valódi név, mint az előbbi, *mint amiképpen szolgálknak is más neveket adhatunk*. Hiszen semminek sincs természettől fogva neve, csak az elnevezők szokása és gyakorlata adja ezt neki.”⁶⁷

A rabszolgának egyébként a római jog szerint sincs tulajdonneve, mert nem tekinthető autonóm lénynek.⁶⁸ A rabszolgatartó számára teljesen közömbös, szereti-e a „beszélő szerszám” a kapott új nevet vagy sem. Az a fontos, hogy ha a nevéet kimondják, engedelmeskedjék a hozzá kapcsolódó utasításnak. Ez az ősi rabszolgatartó névadói szokás az úr-szolga viszonyban egészen a mi korunkig fennmaradt. Christian Bromberger írja le az esetet, hogy egy előkelő család sofőrjét nem saját, hanem alkalmazója nevéen szólították, éppúgy, mint ahogy Rómában a felszabadított rabszolga, aki továbbra is ura kliense maradt, ennek nevéet vette föl.⁶⁹

Németh Andor, az Attila-Pista névkettősség kapcsán igen találóan, mint az egykorú magyar társadalmi gyakorlatban általánosan jelenlévő szokást, írja le ezt a nyelvi magatartást: „Az önkény, mellyel az öesődi gazda a kezére adott kisgyereket Pistává szűrkitette, közömbösítette, nem sületlen paraszti okvetetlenkedés. A megújhodási készségnek, a szellemi önálávetésnek e kolostori eredetű jelkép-cselekedete a fölfogadó kegyúri joga, a hübéri világ egyik értelmét vesztett kultúrkonvenciója az elszegődés ceremóniájában. »Hogy hívnak?» – kérdi a helyszerzótól küldött kiscselédtől az új asszonya. – »Engem Katicának» – feleli az. – »Nahát, ezentúl Mari leszel. Nálunk mindig Mari a lány.» Ahogy a kutya mindig Bodri vagy Tisza s a tehén Bimbó vagy Sáfrány, úgy Mari vagy Mări a lány, úgy János vagy Jóska a legény az úri kúrián, de éppúgy a bugrisoknál is. Még hogy ők tanulják, ők vessék eszükbe, melyiknek mi a neve! Az eszmét, melyet az eljárás kifejez – hogy a szolgáló nem önértékű személy –, nem menti, hogy mint közkeletűség gondolatlanul gyakorol-tatik, s az sem, hogy áldozataik pissenés nélkül beletörődnek. De mint minden gondolatlanul öröklődő szokásból, belőle is kihullt és kikopott, amit kifejez.”⁷⁰

Van azonban az ilyen típusú névadásoknak egy olyan vonatkozása, amely Németh Andor leírásából hiányzik. Nemcsak az úr-szolga viszonyban torzul el az ősi szertartás, de a *talált gyermek és*

⁶⁵ V. LAROCK i. m. 49–50.

⁶⁶ Albert DAUZAT i. m. 67–68.

⁶⁷ Platón *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylos, 501.

⁶⁸ Ernst CASSIRER i. m. 67.

⁶⁹ Christian BROMBERGER, *Pour une analyse anthropologique des noms de personnes*. Langages, 1982. juin. 113–114.

⁷⁰ NÉMETH Andor, *A szélén behajtv*. Bp. 1973. József Attila és kora. 389.

gyámja, gondozói kapcsolatában is és az öcsödi lelelenc és a nevelőszülei közötti kontaktus ennek volt egyik változata. Az ilyen gyerekek nevének kiválasztásában eleve valamiféle – nagyrészt kényszerű – gépiesség alakult ki (a csecsemőt születése vagy megtalálása napjának szentjéről nevezték el, mint Szilvesztert, az *Apostol* főhősét, vagy a helyről, ahol rája bukkantak, mint Kukorica Jancsit, vagy az abc egyik betűjéről, mint Zétát, *A láthatatlan ember* Teofil nevű kis rabszolgáját új gazdája stb.). Ehhez azonban gyakran hozzájárult a hivatalból kinevezett névadó nemtörődömsége, gőgös hanyagsága, a kéretlenül világrajott kis életek iránt érzett megvetése, mint ez Dickens *Twist Olivér* c. regényének egyik, Bumble úr egyháztanácsos és Mann asszony, a gondozónő közötti beszélgetésből kiviláglik:

„– S ámbátor tíz font összegű jutalmat tűztünk ki, mely összeg utóbb húsz fontra emeltetett, s ámbátor az egyházközség részéről megtettünk minden emberi, sőt mondhatnám emberfeletti erőfeszítést – mondja Bumble úr –, mind ez ideig nem sikerült megállapítanunk, hogy ki volt a gyermek apja, sem pedig azt, hogy mi volt az anyja neve, lakhelye és családi ál-la-po-ta.

Mann asszony széttárta a két karját csodálkozásában . . .:

– De hát akkor tessék mondani, hogy lehet, hogy mégis kapott nevet a gyerek?

Az egyházi nagy büszkén kihúzta magát és így felelt:

– Én találtam ki a nevét.

– Maga, Bumble úr?

– Én, Mann asszony. Ábécésorrendben szoktunk nevet adni a lelelencinknek. Utoljára az S betűnél tartottunk . . . azt Swublenak kereszteltem. Őrá a T betű jutott . . . Twist, én adtam ezt a nevet. A következő, majd ha sor kerül rá, Unwin lesz, utána pedig Wilkins. Megvannak már a neveim előre, egészen az ábécé végéig, s aztán újra előlről, ha elérkeztem a Z betűig.”⁷¹

A sikertelen névadásoknak akármelyik változatát nézzük, a betegséget hordozó névtől a hóbortos szülők által elcsúfított nevű utódokon és a gúnynéven keresztül a kiszolgáltatottságot tükröző nevekig, van két lényegi közös jellemvonásuk: egyrészt *sérülést* (betegséget, szegényt, megbántást, megaláztatást) *okoznak* azoknak, akik viselni kénytelenek azokat: „La nomination injuste – l’injure, au sens fort, dépossède les êtres de ce qu’ils ont de plus précieux, leur nom, pour leur attribuer un autre.”⁷² Másrészt fölkeltek a *névkorrekció igényét* a szenvedő alanyok nagy részében, vagy esetleg azok környezetében, mint a *János vitéz* példája mutatja, ahol a francia király veszi el a főhős nem éppen előkelő és szabályos *származásra* valló „Kukorica” nevét. Ezt olyan szóval pótolja, amely arra utal, akivé a huszár *tettei révén* lett: „vitéz,. . . Ráadásul a becéző és egyúttal lekezelő „Jancsi” forma helyett a keresztnév teljes, ünnepélyesebb változatával illeti: Jánosnak nevezi őt. A *Curriculum vitae* idevágó részletében mindkét tényezőt: mind a költő sérülését, mind pedig névkorrekcióját felfedezhetjük és tanulmányozhatjuk.

Az Attila és a Pista név közötti ellentét nem pusztán szubjektív természetű. Az Attila: hírnév, egy legendákkal övezett, nagyhatalmú, nagy tetteket végrehajtó, a szakrális szférával (isten ostora, isten kardja) érintkező uralkodó elnevezése. A Pista: becenév, s ez a forma elszigetelt viselőjét azoktól az esetleges asszociációktól, amelyek az „István” alakhoz fűződhetnek (Szent István, a kereszténység első vértanúja, Szent István, a magyarok első királya), profanizálja jelentéstartalmait. A Pista továbbá tucatnév, abból a fajtából, amelyre Németh Andor a János és a Jóska példákat említette, s amelyről a gyakoriságából eredően lecsiszolódtak a kollektív tudattartalmak, míg az Attila akkoriban ritka keresztnévnek számított. Láttuk, hogy az Attila névről a kortársaknak automatikusan az „isten ostora”, a „hármaskoporsó”, az „isten kardja” jutott eszébe. A Pista név aligha keltette bárkiben az első vértanú megkövesedésének vagy Koppány legyőzésének képzetét. Az öcsödi nevelőszülők névadása akkor nem lett volna a név által okozott sérelem, ha *Aetius*nak (Attila „méltó” ellenfelének) vagy *Árpád*nak (a hun ősapával presztízis tekintetében nagyjából egyenlő magyar ősapának) hívták volna a gondjukra bízott gyermekeket. Legalábbis az esetre visszatekintő költő tudatában ezek a megoldások nem minősültek volna a Pista névhez hasonló méltánytalanságoknak. Az Attila és a Pista szavak tehát úgy alakilag, mint jelentésüket és értéküket tekintve ellen-

⁷¹ Charles DICKENS, *Twist Olivér*. Bp. Bp. 1979. 12–13.

⁷² Nancy HUSTON, i. m. 90.

tétbe állíthatók egymással, így a Pista szó használata Attila helyett kimeríti a nyelvi sértés egyik fajtájának, a „nomination antiphrastique”-nak a fogalmát, „ou l'on colle sur l'ennemi l'étiquette qui désigne l'opposé diamétral de son 'idéal du moi’”.⁷³

E nyelvi ellentétmag köré szövődtek azok a képzetek, amelyek a költő valóságos, radikális helyzetváltozását, élete első, kedvezőtlen, megrázkódtatásszerű fordulatát tudatosították. Hirtelen és számára beláthatatlan okokból kiszakadt családi környezetéből, idegenek közé került, távol a várostól, élete megszokott színterétől, egy kis faluban kellett folytatnia életét. Ennek a fordulatnak volt nyelvi következménye, hogy korábbi neve érvényét veszítette. Új helyzetét új névvel szentesítették, s ennek kimondásakor mindannyiszor az eddigitől eltérő emberi és nyelvi érintkezési mechanizmusok lendültek mozgásba (pl. az édesanyját mamának szólította, nevelőszüleihez pedig „kedvesanyám”, „kedvesapám” megszólítással kellett fordulnia.) József Attila esete tehát jól szemlélteti a tételt, amely szerint „L'individu est, en quelque sorte, situé, par son nom, au carrefour (des) champs de force.”⁷⁴

Az egyik a szülői erőmező, ez burkolja, védi az Attila nevet. A tanulmány első fejezetében kimutattuk, hogy a Mama névválasztása fiúgyermekébe fektetett nagyralátó reményekről árulkodott, s hogy a költő törekvéseinek motorjává tette az anyai ambíciót, eszmélése folyamatában egyre szorosabban azonosult a számára jól ígérő szóval. Németh Andor az Attila névnek ezzel a gyermekbe átültetett szülői becsvágyból eredő motivációjával magyarázza azt a tényt, hogy az öcsödi eset oly mély nyomokat hagyott a költőben: „Nyilván a mosónő fiának sem vésődött volna olyan mélyen az emlékezetébe keresztnévének parancsszóval való felfüggesztése, ha nem Attila a keresztnéve, s ha nem kapcsolódtak volna e névhez kezdetből fogva igények és várakozások, miket előbb mások olvastak rá játékból, miket aztán magáévá tett, magáévá hasonított. Így lett neve az, ami lenni szeretett volna, ami lenni akart, nem pusztán hang, hanem személyiségének érzékelhetetlen magja, kibontakozó jövőjének burokülvéje.”⁷⁵

Az Attila név értékét növelte az a további körülmény, hogy hozzá kapcsolódtak az anyai szeretet legkorábbi és legtisztább emlékei, ez maradt a gyöngéden kiejtett név, a „jó szó”, a kérés felszólítás, amit a gyermek Öcsödön nem kaphatott meg.

Az idegenek erőmezeje egy „jelentés nélküli”, minden ambíciónak szárnyat szegő névvel keresztezte és bénította meg a szülői erőmezőt. A gyermeknek a Pista név iránti affinitását tovább csökkentette a parancsoló vagy legjobb esetben mértéktartó tónus, a nyers gesztusok, amelyek kiejtését kísérték és a szimbolikus sérelmek valóságos megfelelői, az idegenektől kapott, ok nélkülinek érzett verések: „Un enquête révélait que bien peu de personnes aiment leur prénom, sans pouvoir, en général, préciser le motif d'une désaffection qui va rarement jusqu'à la volonté du changement: à être trop souvent entendue, une appellation qui, surtout à l'oreille de l'enfant, s'accompagne maintes fois de gronderies ou de rappels à l'ordre lancés sur un ton d'injonction, peut finir par devenir antipathique, du fait de l'association des impressions.”⁷⁶

Abban, ahogyan a költő a maga névkonfliktusát elemzi, csak egy csipetnyi túlzás van, de ez elegendő, hogy a kérdés egy más szférába emelkedjék. Arról szólva, hogy az Attila név elvételének pillanatában úgy érezte, hogy létezését vonták kétségbe, a vele valóban megtörtént radikális pozícióváltozást mintegy halálként és elvarázsolt, lefokozott formában való újjászületésként, tehát személyiségének negatív irányú metamorfózisaként vagy divatosabb szóval: identitásának elvesztéseként állította be. Ezzel az öcsödi parasztemberek névadása ártó szándékú mágikus cselekedetté lényegült át.

A személyére nevének megkaparintása révén mért csapás kivédésének szüksége megindította a védekezés és ellentámadás, azaz a névkorrekcióra, a jó név visszaszerzésére való törekvésnek a folyamatát. Ennek vizsgálata során Gérard Genette-nek a Kratyloszból idézett fenti mondatokhoz kapcsolódó, igen fontos különbségtételéből kell kiindulnunk: „Le maître nomme l'esclave 'arbitrairement’ ... et sans consulter mais non pas pour autant, sans son accord: satisfait ou non de cette déno-

⁷³ Nancy HUSTON i. m. 95.

⁷⁴ Christian BROMBERGER i. m. 115.

⁷⁵ NÉMETH Andor, *A szélén behajtvva*. Bp. 1973. József Attila és kora. 389–390.

⁷⁶ Albert DAUZAT i. m. 68–69.

mination, l'esclane doit bien à tout le moins le reconnaître pour qu'elle fonctionne, c'est-à-dire par exemple qu'il doit venir quand on l'appelle par ce nom, et *s'abstenir* quand on prononce un autre qui peut-être lui agréerait davantage. Il y a là un accord forcé, qui ne suppose aucun assentiment profond, mais qui vaut pour une admission on un consentement.⁷⁷

Ugyanezzel a különbségtétellel élt a költő a *Curriculum vitae* idézett részletében, amikor hierarchizálta az Attila és a Pista nevet. A primitív népek körében általában az először kapott név a titkos, féltve őrzött, szakrális jelentőségű, a később kapottak nem érintik olyan mélyen az ember személyiségét, sőt vannak helyettesítő nevek, amelyeket a társadalmi érintkezésben használnak az igazi név kimélése, óvása érdekében. József Attila hasonlóképpen járt el, amikor a Pista nevet fönn tartotta a környezettel való odaadó érintkezése, a világ ráirányuló hatásának fogadása számára, míg az Attila név az ő legbensőbb szempontjait, indítékait, belülről kifelé ható tevékenységének mozgatóerejét jelképezte. József Attila álláspontja tehát a név motiváltságának kérdésében ellentétes a hermogenészi pozícióval, amely a rabszolgatartó elnevezői önkényéből kiindulva szemléli a kérdést. József Attila elfogadta a kényszerű megegyezést, hozzájárult ahhoz, hogy Pistának hívják, de a hermogenészi rabszolgával együtt volt egy titokban dédelgetett, *igaz* neve, amelyre akkor hallgatott, ha önmaga legbensőbb hangjaira figyelt.

A költő az őcsödi epizód után visszakapta jogos anyai örökségét, igaz, valószínűleg ez sem mehetett minden megrázkódtatás nélkül, mint erre József Jolán emlékezése utal: „– Na, gyere, Attila – bízattam. Etus kuncogni kezdett, hogy Attilának hívom 'Pistát'.”⁷⁸ Ennek ellenére a „Jelki” névkorrekció továbbgyűrűzött benne, mindvégig foglalkoztatta őt. Erre az a körülmény adott alapot, hogy – mint láttuk – hajlamos volt a valóságos összefüggéseknek nyelvi szinten való átélésére és ezek közvetlen kifejezése helyett a jelek világából vett képek segítségével történő megfogalmazására. S ez nemcsak pozitíve, abban nyilvánult meg, hogy kitűnni vágyása az Attila név és általában a hírnév iránti mély vonzalom alakjába öltözött. A világ hozzá fűződő ellenséges vagy legalábbis barátságtalan viszonyának kifejezésére is talált ilyen közvetett utat.

József Attila c. versében a következő ragadványnévvel tisztelte meg magát: „A rokonok / úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.” Az idézett sorok nagy leleménye a mondatból zsugorított név kiaknázása költői céljának megvalósítása érdekében. A civilizáció alacsony fokán élő népek gyakran élnek a névadásnak ezzel a módjával. A barramundi halat totemként tisztelő melanéziai törzs tagjait például így nevezték el: „A-barra-mundi-úszik -a vízben-és -lát-egy embert”; vagy „A barra-mundi-el-tör-egylándzsát.”⁷⁹ József Attila önmagára alkalmazott ragadványneve azonban nem totemisztikus eredetű, hanem az olyan irokéz nevekhez áll közelebb, amelyek szó szerinti jelentésükkel viselőjüket jellemzik, annak valamely lényegi sajátosságára irányítják a figyelmet. Így például egy szegény asszony fiát ilyen névvel jelölik: „Ő-szükséget-szenved” („Elle-est-dans-le-besoin.”)⁸⁰ A névnek ezt a típusát természetesen nemcsak a primitív kultúrákban találjuk meg. Francia példák: „N'-a-qu-un-oel” (Egyszemű, szó szerint: „Csak-egy-szeme-van”), „Quinement” (Qui ne ment = Aki nem hazudik) stb.⁸¹

József Attilának azért volt szüksége erre a nyelvi kategóriára, mert szó szerinti értelme lévén, igen markánsan és tömören lehet vele jellemezni egy embert, vagy, az ő esetében, más emberek hozzá való viszonyát. De nemcsak ezért. Ha csupán így fogalmazunk: „A rokonok azt mondták, hogy . . .”, vagy „A rokonok azt kívánták, hogy . . .”; vagy „A rokonok nem szerették”, ezzel csupán a rokonok szubjektív hajlandóságát jellemezzük. Ha azonban ezt a felszólító módú, tárgyas igealakokkal ellátott mondatban rejlő ítéletet megkérdőjelező csúfnévként sütjük a megnevezett homlokára, ezzel az ő sorsát, személyét minősítjük visszavonhatatlanul. Ez a névtípus továbbá alkalmat adott a költőnek egy mélyértelmű szójátékra a „hívni” szó kettős értelmével. Hívni egyrészt azt jelenti: megnevezni. Másik jelentése: odainteni, odaszólitani, vendégül látni. Ha az első jelentést vesszük figyelembe, akkor a mondat jelentése korrekt: A rokonok így nevezték: „Többé-itt-ne-lássam.” Ha azonban a második értelemben vesszük a hívni szót, paradoxont kapunk: „A rokonok úgy hívták, hogy küldték”. Az

⁷⁷ Gérard GENETTE *Mimologiques*. Paris, 1981. 12.

⁷⁸ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 91.

⁷⁹ C. LÉVI-STRAUSS i. m. 230.

⁸⁰ C. LÉVI-STRAUSS i. m. 235–236

⁸¹ Albert DAUZAT i. m. 104.

idézett sor költői hatása egyrészt a mondathból zsugorított névből, másrészt a „hívni” ige két jelentésének ütköztetéséből, összeugrasztásából származik.

A „Többé-itt-ne-lássam” nevet azonban valójában nem a rokonok adták a költőnek, hanem ő maga foglalta így össze más emberek hozzá való barátságtalan viszonyát, névvé változtatva, *nevesítette* a világ vele szembeni viselkedését. A „Többé-itt-ne-lássam” ezért lefokozó funkciójában a Pista név közeli rokona.

Benne folytatódott a költő viaskodása a környezettel, amely méltatlanul, mostohán bánt vele. A *Curriculum vitae* idézett részletének utolsó mondataiban mind a Pista, mind az Attila szó már elszakad a gyerekkori név-konfliktus emléktől, és a költő és a világ drámai párbeszédének két szereplőjét személyesíti meg: „ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják”.⁸²

Dolgozatunkban, ha nem állt is módunkban érinteni minden említésre méltó adalékot, igyekeztünk meggyőzően szemléltetni azt a tényt, hogy József Attilát pályája során a *nevek univerzuma* vette körül, s hogy beállítottságát tekintve a költő a kratylista nyelvszemléleti hagyomány örököse volt. Akinek számára saját neve ilyen szorosan, szervesen kapcsolódott személyiségéhez, annak a nyelvhez való viszonyát a maga egészében is a szavak iránti tisztelet, a nyelvvel kapcsolatos áhitatosan tartózkodó és egyben teremtményen tevékeny magatartás jellemezte. Valóban az volt ő, akinek *A hetedik* c. versben vallotta magát: „Egy, kit a szó nevéen szólít.”

Úgy véljük, dolgozatunk legfőbb tanulságai kiterjeszthetők, általánosíthatók a szavak tágabb területére, s a ránk maradt adatokból rekonstruálni lehet, hogyan érvényesült az itt bemutatott kratylista beállítottság a költő nyelvszemléletének egészében, hogyan nyomta rá bélyegét a nyelv és költészet viszonyát boncoló teoretikus eszmefuttatásaira. Ezen a szinten lesz érdemes és lehet majd adekvát módon választ adni arra az itt nyitva hagyott kérdésre, hogyan tudta beépíteni az ősi, mágikus-mitikus hagyományt életművébe ez a világos, kritikusan és korszerű módon gondolkodó elme.

György Tverdota

LA CONCEPTION DU NOM D'ATTILA JÓZSEF

Au cours de sa carrière, Attila József cherchait à créer une telle conscience de langue qui l'a aidé à déployer son activité de poète. La théorie de langue à laquelle il s'est joint et qu'il a rédigé avec une concision laconique, mais d'une manière originale, se basait sur la conception qui attribuait un pouvoir magique au mot, au nom propre. Cette conception ne restait pas une spéculation vide, mais elle était profondément enracinée dans le maintien linguistique quotidien du poète. L'étude examine les bases de conception de l'esthétique linguistique et les prémisses vitales d'Attila József. Elle examine les manifestations du poète en connexion avec l'attribution d'un nom et avec le rapport motivé entre le nom et son propriétaire. Elle fait une digression sur le contact que le poète suppose, à la base de l'identité du nom, entre le propriétaire original du nom et entre le possesseur ultérieur. Elle reconstruit les pensées qui ont été rédigées, au cours de la carrière de créateur d'Attila József, à propos du changement de nom et des opérations d'origine magique avec le nom. Finalement elle analyse la dualité de nom ayant un grand rôle dans la vie du poète, causé, dans son enfance, par le changement, forcé par des étrangers, de son prénom. Le but de l'étude est de présenter la manière de penser spéciale qui a pénétré la vie d'Attila József, qui a porté son empreinte sur son esthétique et influencé considérablement sa pratique poétique.

⁸²József Attila *Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 603.

Ubi asini exonerantur

A fenti címen találjuk meg Janus Pannonius egy kétsoros epigrammáját a Teleki-féle kiadásban (Epigr. I, 277).¹ A kis költemény szövege a következő:

*Dura, viatores, deponite pondera lass,
Nam jubet hic asinos exonerare locus.*

Nem jelentős versike. Akik legújában – eredetiben vagy fordításban – közzé tették, nem fűztek hozzá megjegyzést; valószínűleg elsősorban azért, mert apró szellemeskedésnél többet nem láttak benne. Ebben alighanem igazuk is van.²

Egyedül Kardos Tibor magyarázza az epigrammát, a következőképp: „A versben a karavánszerájokhoz hasonló fészerről, itatóról van szó, melyek Itáliában a főútvonalak mentén sokfelé voltak találhatóak. Janus alapvető magatartása ebben a korszakban csodagyermeki öntudatából eredően – lenézés az emberekkel, s főleg az átlagemberekkel szemben. Itt is mindennemű utazó pihenőjét (nyilván számaron kocogtak) azonosítja a számarítatóval.”³

Érdemes még megjegyezni, hogy magyarul Takáts Gyula műfordításában olvasható a vers, aki a nem egészen találó Számár-beszálló címet adta neki. Interpretációja a második sor második felében pontosabb: „itt a számár-pihenő”.⁴

Kérdés már most: lehet-e pontosabb magyarázatot adni a vers keletkezésére, címére, mondani-valójára vonatkozólag? Lehetett-e Janusnak konkrét élménye, ami az epigrammát a tollára csalta, s ha igen: hol és mikor? Közlebről: föltételezhető-e, hogy a versben szereplő *locus* szó nem általános-ságban valamilyen 'hely'-et jelöl meg, hanem egy bizonyos 'helység'-et?

Úgy vélem, a kulcsot egy kortárs szerző műve adja a kezünkbe. Aeneas Silvius de Piccolominibus, a jeles humanista, utóbb II. Pius néven pápa, aki Janusszal is kapcsolatban állt, élete utolsó esztendeiben írta meg önéletrajzát, a *Commentarii*-t.⁵ Ennek IV. könyvében arról az utazásáról számol be részletesen, amelynek során a Mantovai Kongresszus végeztével (1460. január 18.) visszatért székvárosába, rövidebb-hosszabb időre megállva a közbülső városokban vagy kisebb településeken. A 6. fejezet tanúsága szerint valószínűleg január 26-án hagyta el Bolognát, a 27-ére virradó éjszakát Pianoróban töltötte, ahol fontos híreket kapott a Nápolyi Királyság körül kialakult aggasztó helyzetről. „Venit

¹ *Iani Pannonii . . . Poëmata*. Pars prima. Traiecti ad Rhenum 1784. 578.

² V. KOVÁCS Sándor (szerk.), *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*. Bp. 1972. 136–137, 518.; KLANICZAY Tibor (vál. és jegyz.): *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 31.

³ KARDOS Tibor (szerk.), *Janus Pannonius versei*. Bp. 1978. 243. Az „ebben a korszakban” az 1447–1454 közötti ferrarai évekre vonatkozik.

⁴ V. KOVÁCS Sándor i. m. 137.; KLANICZAY Tibor i. m. 31. és KARDOS Tibor i. m. 84.

⁵ *Pii Secundi Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*. Frankfurt 1614. A műnek a kiadottól részben eltérő, lényegesen bővebb szövege olvasható a római Accademia Nazionale dei Lincei könyvtárának Cod. 147 jelzetű egykorú kéziratában. (Mikrofilmje az MTAK mikrofilmtárában A 5105 számon. Ennek szövegét idézem.)

deinde pręsul – folytatja beszámolóját – ad locum, cui Asinorum exonatio nomen est, in summo Appennino, non sine graui labori (sic!) niuosa pluuiosaque die peracta, et modo uehiculo, modo sella portatus”.⁶

Szándékosan idéztük a kódex szövegét, nem pedig a kiadásét. Ez utóbbi ugyanis a kérdéses nevet *Scarcagliasini* formában adja vissza. Az olasz formával találkozunk a *Commentarii* legújabb fordításában, Giuseppe Bernettiében is, aki így írja: *Scaricalasino*.⁷ Kétségtelen, hogy mind a régebbi, mind az újabb olasz forma voltaképpen a latinnak a fordítása –, vagy ha úgy tetszik: a latin egy még régebbi volgare-alaknak a tudós-humanista megfeleltetése. Akármint van is, annyi bizonyos, hogy nem önkényes fordítással állunk szemben; erről megbizonyosodhatunk pl. a *Lessico Universale Italiano* alapján, amely *Scaricalasino*-ról a következőt mondja: „vecchio nome del centro di Monghidoro, in provincia di Bologna”.⁸ Monghidoro pedig – tegyük hozzá – Bolognáól 41 km-re található az Appenninokban, a Futa-hágó kerekén 840 méteres magasságában.⁹

Úgy vélem tehát, Janust sem pusztán polgárpukkasztó kedve indította a tréfás versike megírására, hanem az a tény, hogy valahogyan találkozott ezzel a furcsa nevű helységgel. Kérdés azonban, hogyan? Lehet, hogy csak hallott róla, de lehetséges, hogy maga is járt ott.

Huszt József, Janusról szóló monográfiájában¹⁰ több utazását is számon tartja a fiatal diák-költőnek. 1454-ben például Bolognában járt Janus;¹¹ még inkább gyanúba foghatjuk azonban 1458-as hosszabb kirándulását, amelynek során – Padovából kiindulva – Rómába és Narniba is eljutott.¹² Ennek az útnak főbb állomásait Vespasiano da Bisticci említi híres életrajz-sorozatának Janusról szóló fejezetében, de természetesen nem megy bele a részletekbe; mint Huszt mondja: „továbbra is bizonytalanságban vagyunk Janus útirányára vonatkozólag”.¹³

A fentiek alapján valószínűnek tartom, hogy költőnk ezen 1458-as útja alkalmával érintette Scaricalasino falucskát, amelynek mosolyt keltő neve készítette az epigramma megírására.

Boronkai Iván

Értekező prózánk Ozoray és Veresmarti között*

1588. júniusában a dunaföldvári vásárra igyekvő pécsi kereskedők meghökkenve tapasztalták, hogy tolnai üzletember kollégáik megtagadják tőlük a máskor szívesen adott szállást. A tolnaiak református lelkésze, Decsi Gáspár azzal érvelt, hogy:

„Ennek oka ez. Mert az Krisztus örököseivalóságát és istenségét megtagadtátok.” (54.)

A pécsiek tényleg a szentháromságtagadó irányzat hívei lévén, elhatározták, hogy tisztázzák helyzetüket. Vitára invitálták Decsi Gáspárt, de az nem mutatott hajlandóságot. Erre Budán, mikor egy alkalommal „ajándékkal az pasához érkeztenek” és kihallgatásra vártak, kapóra jött a ráckevei polgárok betoppanása. Megegyeztek, hogy a kevek nagytekintélyű papja: Skaricza Máté elmegy Pécsre és szóba elegyedik a pécsi szentháromságtagadók papjával, Válaszuti Györggyel. Skaricza augusztus végén meg is érkezett Pécsre, és ebédmeghívások, tettyei kirándulások, borozgatások közepette megvitatták a

⁶ Fol. 119a = Pii Secundi *Commentarii* 96.

⁷ BERNETTI, Giuseppe (a cura di), *Pio II* (Enea Silvio Piccolomini), *I Commentarii*, II. Siena 1972. 12.

⁸ *Lessico Universale Italiano di lingua, lettere, arti, scienze e tecnica*. XX. Roma 1978. 212.

⁹ *Lessico Universale Italiano*. XIV. Roma 1974. 144.

¹⁰ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931.

¹¹ HUSZTI i. m. 42–43.

¹² HUSZTI i. m. 175.

¹³ HUSZTI i. m. 182.

*VÁLASZUTI György, *Pécsi Disputa*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte: NÉMETH S. Katalin. Bp. 1981. Akadémiai K. 793 l. + műmelléletek (Régi Magyar Próza Emlékek 5.)

hitvallásbeli eltéréseket. Templomi disputációra is sor került, bár Skaricza nem győzte hangoztatni, hogy ő beszéd helyett inkább az írásbeli eszmecsere híve.

„Írd meg, és éntőlem itt ne kérdezkedjél, hanem az feleleteket küldd utánam. Én is arra meglelek, és így vigyük elő akaratunkot.” (85.) – Így Skaricza.

Mire Válaszuti:

„Végy papirosat elő, és írd tudományod felől annyit, amennyit akarsz, és azt énnálam hagyván, menj dolgozdra. Én is találok papirosat, melyre az feleletet írom, és utánad küldjem.” (86.)

Afelől is nehéz tárgyalások folytak, hogy miképpen lehetne Skaricza bántatlanságát biztosítani?

„Adassék pecsétés levele, hogy ha mi rajtam történik, vagy marhám kárára, vagy tisztességem ellen való szó, én is azzal űköt mindenütt foghassam és ott tartóztathassam . . . György uram most, ittlétemben, énnekem ellenemre ne prédikáljon, hanem írja meg az prédikációt, és feleljen meg reája, utánam azt bocsátván.” (84.)

„Fejemig kötöm magamot, hogy kegyelmednek bántása nem lésszen” – ígérte Válaszuti György és ígérte meg is tartotta. (84.)

A disputációk lezajlása után ünnepélyesen elbúcsúztatták Skariczát:

„Tisztelendő Máté uram! Egész várossal köszönjük kegyelmednek fáradságát . . . És kérjük kegyelmedet, hogy ha mi vétek esett volna vagy szónkban, vagy cselekedetünkben, vagy tartásunkban, kegyelmed azt minékünk megbocsássa. Mert tehetségünk szerint vétetni nem akartunk.” (143.)

Skaricza pedig így válaszolt:

„Én az kegyelmeteknek emberségit igen becsülöm. Éntőlem senki kegyelmetek felől gonoszt nem hall.” (143.)

„Es így búcsuzást téven, a két fél egymás kezét fogdosván, Máté uram mellé két polgár rendeltetett, kérésrésnek okáért; az kocsi, melyet készítenek az ittváló uraink, felülének és Tolnáig véle levének. Szépen készítettett étellel-itallal az utokban is vendégelvén.” (144.)

A pécsi polgárok igyekvése tehát sikerrel járt. Ha Tolnával és személy szerint Decsi Gáspárral nem is, de Ráckevével rendezték kapcsolatukat és jó híruk támadt messzi környéken. Elnyerték Skaricza Máté becsülését – ha hitbéli dolgokban nem is győzték meg egymást.

Fontos is volt egy ilyen békeakció, mert vagy tízegynéhány évvel korábban, egy baranyai faluban kínos dolog történt: Veresmarti Illés hercegszőlősi lelkész, református püspök – ekkor, 1588-ban még élt és működött! – egy hitvita után felakasztatta az Erdélyből odautazott Alvinci György unitárius lelkészt. Hiába tanúsítottak mérsékletet maguk a szentháromságtagadók – kijárták, hogy a török hatóság ne végeztesse ki Veresmarti Illést! – megbocsátván üldözőiknek, egyre inkább elszigetelődtek, mint azt a tolnai eset is mutatja. Ezekre a délkelet-dunántúli hódoltsági felekezeti ügyekre az egész ország közvéleménye odafigyelt, amire bizonyosság Bornemisza egy utalása, aki leírja, hogy Alvinci György Baranya felé utaztában nála szállott meg 1574-ben. (*Ördögi Kisírtetek*, Sempte, 1578. 879.)

Válaszuti György, megfogadva Skaricza Máté tanácsát, papírra vetette az 1588. nyári pécsi disputációt, sőt, az eseményekről napi pontossággal beszámoló krónikához egy hittudományi fejtegetést is csatolt, mely a szentháromságtagadók felekezetének jelentős teológiai dokumentuma.

Válaszuti György kéziratát bocsátotta most közre *Pécsi Disputa* címen az Akadémiai Kiadó, Dán Róbert és Németh S. Katalin gondozásában.

A Pécsi Disputa kiadása mintaszerűen gondos, jegyzetanyaga jól tájékoztat, a bevezető tanulmány alapos, főleg Válaszuti György teológiájának ismertetése jelentős, kimutatván, hol és miben lép túl a pécsi felekezet az erdélyiek tételein.

A továbbiakban az irodalomtudomány feladata, hogy ezt a végre közreadott jeles művelődéstörténeti anyagot, XVI. századi érkező prózánknak ezt a szakmabeliek által is alig ismert darabját kellőképpen tanulmányozza, mérlegelje és a tanulságokat hasznosítsa.

Van elég tanulság.

Ismét kiderült, milyen keveset tudunk a hódoltsági városok kultúrájáról. Hála Dán Róbertnek, az 1582/83-ban Pécsen íródó Bogáti Fazakas Miklósról tudjuk, miféle könyvritkaságot használt ott az erdélyi unitárius költő. (*Psalterium Magyar Zsolná*. Bp. 1979.) És egyáltalán, hogy Pécsen milyen nyugodt alkotói légkörben élt. Aztán most itt van ez az érdekes eset. A hetvenes években történt véres esemény, mintha feledésbe merült volna – hiszen Bogáti Fazakas pár évre rá el mert utazni Pécsre, ahol pedig a Kolozsvárról nagy kerülővel odaérkezett Alvincit protestáns vallási fanatikusok meggyilkolták – ám mégis: a tolnai lelkész, akinek egyébként országos híre van, hiszen Kolozsvárról, Debre-

cenben, Váradon jelennek meg könyvei, „hadat üzen” a pécsieknek, elszigetelni igyekezőknek őket és ezáltal közvetve kereskedői és iparúzó tevékenységüket is korlátozza. Mit tesz erre Pécs? Mai szóval élve: párbeszédet kezdeményez, s mikor az nem sikerül, távolabbi, szintén hódoltsági vidék gazdag és tekintélyes városát, annak európai hírének lelkesét nyeri meg beszélgető partnerül. Ezzel mintegy kitört elszigeteltségéből. Hiszen Skaricza nemrég, 1585-ben adta ki a svájci Baselben lelkészjelöltjének, Szegedi Kis Istvánnak életrajzát, tekintélye nagy és általános.

A pécsiek erőfeszítései azt is jelzik: a hódoltsági mezővárosok, melyek ügylátszik viszonylagos zavar-talanságban éltek-fejlődtek, – helyzetük a Thuri Farkas Pál által 1557. táján papírra vetett állapotokhoz képest jelentősen javult! – makacs következetességgel ragaszkodtak lényegében a Sztárai Mihály által megszervezett felekezetek hitvallásához; ragaszkodásuk mintha azt mutatná: a magyar keresztény hagyományokat, a mohamedán vallástól elkülönültségüket őrzik szenvedélyesen, míg a hajdani nagy polgár város, melynek már századokkal korábban egyeteme is volt, liberálisabban közeledik olyan hitbéli-ideológiai tanításokhoz, melyek egyre inkább elmoszák a határt keresztény és mohamedán, valamint ótestamentumi zsidó teológiák között. (Egyébiránt feltűnő, hogy az ókeresztény korban is nagyobb városok közösségei hajlottak inkább a Szentháromság vitatására, illetve tagadására.) De míg a hódoltsági területen kialakulóban van egy ilyesfajta ideológiai különbözőség, tanulságos, hogy mekkora türelemmel és higgadtsággal igyekszik Válaszuti – és a pécsi polgárság – a párbeszédet megindítani és lefolytatni. *Semmiképpen sem óhajt a keresztény magyar kultúrközösségen kívülrekedni.*

Meglepo a viták és a vitáit mérsekelte, kiegyensúlyozott hangja. Gondoljuk meg, hogy éppen tíz évvel korábban, 1578 táján milyen indulattal vitázott egymással Bornemisza Péter és Telegdi Miklós! Miket vágtak egymás fejéhez! Aztán később is, a barokk kor neveltségesség szenvedélyes hevülete... Itt, Válaszuti szövegében, valami minőségileg más van jelen, egy olyan értelmesen érvelő hang, mely a humanisták latin nyelvű irodalmában is ritkaság. Ezt a hangot a következő században Veresmarti Mihály használja (*Megtérése históriája*; újabb kiadása: *Magyar Emlékirók*, 16–18. század, Bp. 1982.) – és véletlen-e, hogy ő is ugyanerről a hódoltsági vidékről származik? (Legyen szabad e vonatkozásban idevágó tanulmányomra utalni: *A magyar széppróza születése* IV. fejezet: *Veresmarti Mihály*. Bp. 1963.) Veresmarti lépten-nyomon hangoztatja, hogy ő írásban óhajt vitakozni és eszmét cserélni: „Mert külön és egymástól távol létünkben, írás által kívánom, hogy köztünk a trakta légyen, a szóval szömbbe lételebe való végezésben eshető sok vétkek és fogyatkozások miatt.”

Ha pedig a *Pécsi Disputa* stílbéli előzményét keressük: Ozoray Imre ízes, nyugodt, fölényes okfejtésében leljük azt meg. (*Az Krisztusról és az ő egyházáról.*)

Ez a *másfajta minőség* ugyancsak elgondolkoztató. Most, ezekben az ezeröttszáz-nyolcvanas években valami új történik a magyar irodalomban, de ezt nehéz regisztrálni, mert a kilencvenes évek nagy háborúja mintha elmosta volna ennek az újnak nagy részét. (Skariczát is akkor ölik meg a török katonák, pedig a nyolcvanas években háborítatlanul élt.) Méliusz, Heltai, Bornemisza, Telegdi (és Sommer, és Paleologus) – a nagy nemzedék halott; viszont Balassi most dolgozik *Júlia-ciklusán*, talán a *Szép magyar komédia* is ott jár a fejében; a tizenkilenc éves Forgách Mihály, aki Rimay szerint Balassi köréhez tartozott, Wittenbergből levelet ír Lipsiusnak... És talán még azt sem haszontalanság eszünkbe idézni, hogy Giordano Bruno éppen mostanában tartózkodik Prágában. Miközben tehát fokozatosan erősödik és erőszakossá válik a katolikus ellenreformáció – lásd Telegdi *Feleletét* és ennek háttérét! – úgy látszik, ezzel párhuzamosan kialakulóban van egy higgadtabb hang, egy tárgyilagos értekező próza, amit aztán megzavar a tizenötévesnek is nevezett háború. Mindenképpen tanulságos tehát a *Pécsi Disputa* szövegének világos, józan, közérthető érvelése és igen fejlett szókincse.

Az pedig egyenest komoly figyelmeztetés, hogy ez a jelenség hódoltsági területen jelentkezik, ahol egyébként, korábban, ugyanaz a kemény hitvitázó hang dívott, mint mindenütt az országban. (Sztárai, Decsi Gáspár stb.)

Elgondolkoztató Válaszuti György teológiai fejtegetésének hangneme és felfogása, valamint gondolatmenete is. Nem lévén teológus, nagy óvatossággal utalok csak arra, hogy a kísérő tanulmány okfejtését mintha túlzott, némileg egyoldalú ótestamentumi szövegműközpontúság jellemezné. Mindenképpen érdemes felfigyelni arra a szentháromságtagadókkal kapcsolatos szakirodalomban némiképpen elhanyagolt tényre, hogy nagyon is eleven Szentháromság-viták jellemezték az ókeresztény irodalmat és hitvilágot. Itt tehát egy *visszatérő problémával találkozunk* és e vonatkozásban csak akkor határozhatjuk meg pontosan Válaszuti helyét és álláspontját, ha az ókeresztény egyházi irodalmat gondosan végig tanulmányozzuk. Lásd erre vonatkozólag: Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Bp.

1980.; továbbá: Előd István: *Katolikus dogmatika*, Bp. 1978. főleg 251–291. Azt se feledjük, hogy Válaszuti *Disputája* a tridenti zsinat után íródott, míg Dávid Ferenc teológiája azzal párhuzamosan alakult ki. A tridentinum határozatai az 1580-as években terjedtek el hazánkban: nagy késéssel, 1579-ben hirdette ki először Draskovics György győri püspök a szombathelyi egyházmegyei zsinaton. (Lásd erről: Szekfű Gyula: *Magyar történet* Bp. 1935. III. 281.) De ismétlem, nem szakterületem ez a témakör; csupán érzékeltetni szándékozom, hogy bár kétségtelen: Válaszuti kortársainak könyveiből vette érveit – Paleologus, Sommer, Francken, stb., – mégis tanulságos lenne megfigyelni, miként „rímelnék” ezek az érvek az ókeresztény kori vitatkozók érveire és miféle közös gondolkodásmód vehető észre? Válaszuti ugyanis mintha éppen Isten létének számára oly fontos bizonyosságát érezné megtámadva azáltal, ha abban a másik két személy is osztozik, főleg Jézus, aki kétségtelenül ember (is) volt; minek folytán viszont Válaszuti bizonyos értelemben *idealistább*, mint a földhözragadtanban érvelő, a maguk korának, társadalmának közegéhez jobban alkalmazkodó Skariczaék (és még inkább Decsi Gáspár) – amiképpen egy Origenész is „idealistább” volt nem-eretnek kortársainál.

„De ebből meg azt kérdöm: ha lehessön-e az igaz és örökké való Isten, ki *mástól vötte* istenségének eredetét? És aki születésének rőndivel követte az atyát? . . . Igaz ellen való támadás azért azt mondani, hogy az embő Jézus örökkévaló Isten legyen . . .” (758.)

Ezzel szemben Skaricza Máté újra meg újra azt hangoztatja, hogy

„én bizony Istenemnek valloam azt, kinek nevében megkeresztelkedtem” (79.) – „valakinek nevre megeskeszem és valakinek nevében hiszek, annál nagyobbat nem akarok üsmerni és vallani.” (78.)

Skaricza tehát a hagyományokhoz való ragaszkodást emeli ki; hű maradok ahhoz, akinek nevében megkeresztelkedtem.

Éppen ezért, őszintén feszélyezi Válaszuti okfejtése:

„Csudálkozom rajtad, domini Georgi, mely fortélyos kérdéseket támasztál ez napokban.” (137.)

Hiába feleli Válaszuti, hogy

„Nem fortélyért kérdettem azt én, hanem igazságnak tudakozásáért.” (137.)

Skaricza változatlanul azon ütközik meg, hogy Válaszuti *új* tanokat hirdet;

„Azt tudtam én, hogy Dávid Ferencet és Basilius Istvánt követitek, az szerint, azmint könyveik kinyomtatva vadnak; de azokat régen elhattátok, és ütölük igen messze vattok.” (138.)

Még a vita társadalmi háttere is mintha előbukkanna ilyen fordulatoknál, mint:

„Hallod-e Máté uram. Ha te az sok doktorokkal tartod, *én az szegény halászokkal tartom*; meg kell látnunk, mellik tudománya legyen erősebb.” (87.)

A gondolkodásnak és okfejtésnek ez az új minősége a szöveg szorosabban vett irodalmi vonatkozásaiban is megfigyelhető. A más szerzőknél oly egyhangú kérdés-felelet váltakozás Válaszutinál drámai jelenetezésben oldódik fel; Skaricza Máté beszélgetés közben meglocsolja arcát a tettyei forrásvízben:

„Mikor azért ilyen és többféle beszélgetésekkel jutottunk volna az híres vízkútfőhöz, és abban Máté uram megmosdózott volna, hirtelen mosdásából felállván, így kezdé el kérdésemre való feleletit . . .”

Vagy amikor Máté prédikációját hallgatva a pécsi polgármester nekibuzdul, és

„felkelvén, az Bibliát ragadá és Máté uramnak az prédikálóséékben feltolja. Ezt látván, Rácziai János is, ki pápista közöttünk, Máté uram gazdája, (NB: szállásadója), gyorsalkodik kimenni, és egy bibliát sietve behozni, kit Máté uramnak felemelvén, mondá:

– Innét bizonyits, Máté uram! Százesztendőös biblia ez! De Máté uram egyiket is nem akar megnyitni.” (128.)

Csupa mozgás, derű, sőt humor. Csak egyetérthetünk Dán Róbert megállapításával:

„Az elbeszélő prózából könnyen és észrevétlenül vált át a dramatizáló formákra.” (29.)

Dehát már Horváth János megmondotta: „Az efféle viták indítékairól, életbeli jelentőségéről és folyásáról minden egyénnél elevebb képet nyújt számunkra.” (*A reformáció jegyében*, Bp. 1957. 403.)

Nemeskürty István

A szakirodalom már a múlt század óta foglalkozik Zrínyi rímelésének – még ma sem megoldott – kérdésével. Sematikus válaszok és jelentős megállapítások születtek az idők folyamán, de egyik sem volt teljesen kimerítő és megnyugtató felelet a tudomány és az olvasók számára.

A kérdés megoldatlansága és állandó időszűrűsége vetette fel az ELTE Zrínyi-szemináriumán a gondolatot, hogy Zrínyi egész költészetének rímelését újra meg kell vizsgálni. A megvalósítás útjára lépve *A lírikus Zrínyi rímelve* c. fejezet már el is készült, az 1983. évi Országos Tudományos Diákköri Konferencia sajtó alatt levő füzetében vár megjelenésre.

Zrínyi tiszta rímeinek vizsgálatakor bukkantam néhány érdekes reminiscenciára. Ezekben az esetekben a rímzavak egyértelmű bizonyossággal tanúsítják Balassi- és Rimay-versek ismeretét és az átvételt.

Zrínyi lírai költeményeiben gyakran fordul elő a *virágszál – áll – halál – talál* típusú összecsendülés. Ebben a sorrendben és szorosan vett összefüggésben az *Orpheus-kompozíció* 3. strófájában találjuk. Balassinál és Rimaynál is felfedezhetjük ezeket a szavakat rímhelyzetben.

Rimaynál a következőképp olvashatjuk:

Amen: bizony beszéd, minden szód ezen *áll*,
Aki benned hiszen, nem árt annak *halál*,
Mindeneket biztat bő kedveddel szent *Pál*,
Hiszem hát hogy rám is kész idvösséged *száll*.¹

A *Szigeti veszedelem* egyik versszakában hasonló rímekkel találkozunk:

Nem tarthatja magát lovon Cserei *Pál*,
Akaratja nélkül az kemény földre *száll*;
Ibraim olaj-bég már feje fölött *áll*.
Könyörgeni kezdte sebes Cserei *Pál*:²

A *Boldog, kinek az Úr*... kezdetű Rimay-vers a bártfai (1640) kiadás óta valamennyi gyűjteményes munkában megjelent. Zrínyi könyvtárában valószínűleg az első rendezett váradi kiadás volt meg, amely szintén tartalmazta ezt a költeményt.³ A *Pál* rímző egyértelműen bizonyítja a Rimay-reminiscenciát, bár Zrínyi Balassinál is találkozhatott ezzel a rímtípussal.

Zrínyi verseiben a *meztér – vér – mér – betér* rímzavak, illetve rokon rímeik is sűrűn megtalálhatók; a lírai költeményekben háromszor (*Az idő és hírnév: tér – vér*; *Arianna sírása*: id. példa; *Fantasia poetica: denevér – bánat vér*), az eposzban hatszor használja Zrínyi e szavakat rímhelyzetben (I. 77, III. 76, VI. 70, VII. 44, X. 96, XI. 38). Ebben az esetben a Balassitól való rímátvétel valószínűsíthető, így olvashatjuk az *Egy kegyes képében*... kezdetű versében:

De ne adja Isten, hogy ez ilyen legyen,
ez bizony inkább *tündér*,
Vagy vadász Diána, vagy istenasszonya
szüvemnek, amit *felvér*,
Mert noha szereti, de azért rettegi,
csak szólni neki sem *mér*.⁴

¹ *Rimay János Összes művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 104–105.

² *Gróf Zrínyi Miklós Művei*. Kiad. NÉGYESY László Bp. 1914. 147.

³ Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi és Rimay*. ItK 1982.

⁴ *Balassa-kódex*. Kiad. VARJAS Béla. Bp. 1944. 51.

Az átvétel újra egy eposzbeli példával igazolható:

Deli Vid másfelől török közt, mint *tündér*,
Százat dárdájával nagy erővel *levér*,
Már minden ruhája nem más csak török *vér*,
Egyedül köztök, mint oroszlány, járni *mér*.⁵

Ez a két példa bizonyítja, hogy Zrínyi – ha csak néhány alkalommal is – élt a rímátvétel elfogadott gyakorlatával. A rímátvételeket mégsem mondhatjuk szolgainak: rímeit mindig a funkciónak megfelelően, a tartalmi kisugárzás adekvát eszközeiként kezelte. A reminiscenciák esetében bizonyára arról is szó van, hogy Zrínyit megragadta e szavak pontos összecsendülése és könnyed eleganciája. Ugyanakkor mindkét példánál megfigyelhető, hogy teljesen más hangulat környezetben találjuk az átvett rímzavakat. Ez feltétlenül arra mutat, hogy Zrínyi tudatosan alkalmazta formai megoldásait.

Kazinczy Andrea

Mezőlaki János, „exul Hungarus”

A tizenhetedik század magyar–angol kapcsolatainak kutatása számos új részlettel gazdagította ismereteinket az elmúlt évtizedben. Ezek közül figyelemre méltó az angliai magyar látogatók 1660 utáni „konjunktúrája”. 1623–24 óta, igaz, a Hollandiában tanuló magyar teológusok közül, sokan átrándulnak a szigetországba, s akadnak köztük olyanok is, akik nem hónapokat, de éveket töltenek Angliában (Maksai Péter, Tolnai Dali János), mégis, ebben az időszakban, az egy Bánfihunyadi Jánoson kívül, itt megtelepedő magyarról nem tudunk. 1660 után viszont az alkalmi látogatókon kívül sokan töltenek huzamosabb időt Angliában, s többeknek állandó lakhelyévé lesz London. A mintát ehhez kétségtelenül az a Jászberényi P. Pál szolgáltatta, aki már 1659-ben Oxfordban, nem sokkal később Londonban élt, ahol nyilvános latin nyelviskolát nyitott a főrangúak gyermekei számára. Itt a „Keresztúri Pál módszerével”, játszva oktatott latinra; több kiadást megért kétnyelvű latin–angol nyelvkönyve. Az ő sikere után néhány évvel újabb magyarok telepedtek le Londonban, közéjük tartozott Mezőlaki János is.

Mezőlaki alakja felbukkant már irodalomtörténeti dolgozatokban, de hiányos adatolással, s anélkül, hogy angliai időszakát feldolgozták volna. Herepei János és Gál István írtak róla részletesebben,¹ de például a Zoványi-féle *Egyháztörténeti Lexikon* legújabb kiadásában még csak az sincs róla megemlítve, hogy Angliában járt.² Mezőlaki fontosabb életrajzi adatai a következők: Herepei (valószínűleg helyes) feltételezése szerint Mezőlaki Miklós református lelkész volt az apja, aki 1621-ben Bethlen Péter mellett házitanítóskodott, 1646-ban pedig fehérgyarmati pap volt.³ Fia sárospataki tanulmányok után komáromi rektorságot viselt 1665-ig, amikor külföldre távozott. Már 1665 júniusában Franekerben találjuk, itt több ízben disputál (kétszer is Ames *Medullá*-jából, ebből a Magyarországon nagy hatású műből), majd 1666. október 26-án Groningenben iratkozik be. Első angliai kirándulása 1667 elejére esik, ekkor három hónapot tölt Oxfordban, hogy aztán áprilisban visszatérjen Groningenbe. Ezután Mezőlaki végigutazik Hollandián. 1667 május 26-án az agg

⁵ *Gróf Zrínyi Miklós Művei*. Kiad. NÉGYESY László, Bp. 1914. 190. Annak igazolására, hogy a vizsgált Balassi- és Rimay-rímeket Zrínyi nem közvetítéssel vette át, átnéztem az RMKT XVII. századi sorozata 10 kötetét. Csak a *Pál – áll – talál – hagigál* rím bukkant elő Wathay Ferenc egyik énekéből (RMKT XVII. 1. 234), de azt semmi nem bizonyítja, hogy a Wathay-énekeskönyv járhatott volna Zrínyi kezében.

¹ HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III. Bp.–Szeged 1970. 408 valamint GÁL István, *ItK* 1972. 339–341.

² ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 402.

³ HEREPEI, *Adattár* ... I. Bp.–Szeged 1965. 238.

Comeniusnál is tiszteleg Amszterdamban.⁴ 1667 október elején újra átrándul Angliába, főleg Londonban és Cambridge-ben tartózkodik, az utóbbi egyetemén feltehetőleg előadásokat is hallgat 1668 márciusa és augusztusa közt. 1669. október 10-én Rotterdamban találjuk; az elkövetkező évet Hollandiában tölti, ahol márciusi, újabb franekeri matrikulációja után felbukkan Leidenben és Utrechtben is. 1671 folyamán végleg átköltözik Angliába, s itt él egészen 1693-ben bekövetkezett haláláig.

Kisebbségi latin nyelvű teológiai értekezéseinek kívül a legfontosabb dokumentum, ami Mezőlakival kapcsolatban fennmaradt, az ennek a rendkívül mozgékony és élelmes peregrinusnak az emlékkönyve, *album amicorum*.⁵ Gál István szerint ez „a XVII század angol vezető személyiségeinek olyan egyedülálló gyűjteménye, amilyenhez fogható egyetlen magyar sem hagyott hátra”.⁶ Valóban, ahol csak Mezőlaki megfordult, minden alkalmat megragadott, hogy megörökítse találkozásait kiváló személyiségekkel, illetve azokkal a diáktársaival, akikkel vándorlásai közben eszmét cserélt. Mezőlaki albuma tehát az angol egyetemi élet, illetve a korabeli anglikán klérus széles panorámáját nyújtja, s bár arra aligha alkalmas, hogy belőle messzeszemű következtetéseket vonjunk le a posztesz-szor szellemi-ideológiai tájékozódására nézve, érdekes kapcsolattörténeti hátteret szolgáltat.

Az album tanulmányozójának azonnal feltűnik, hogy a bejegyzések túlnyomó többsége Mezőlaki végleges londoni letelepedése előtt keletkezett (bár az utolsó bejegyzés dátuma 1676. április 22-e), továbbá az sem látszik valószínűnek, hogy Mezőlaki már 1667-ben Angliában kívánt volna letelepedni. Oxfordi trimesztere még semmiben sem tér el a külföldi diákok szokásos látogatásaitól; igaz, hogy megismerkedik Richard Allestree-vel, Thomas Barrow-val és még számos tudóssal (akik közül feltűnően sokan a Magdalene College vagy a Magdalene Hall tagjai), de az egyetemre nem iratkozik be, s hamarosan visszatér Hollandiába. Második látogatása már érdekesebb abból a szempontból, hogy ezúttal mintegy két évet tölt Angliában, s hogy ehhez szinte nélkülözhetetlen valamilyen anyagi segítség, vagy kereseti forrás. Mezőlaki kap is támogatást, részben Cambridge-ben, részben pedig Londonban. A King's College számadáskönyvének 1668 nyaráról való bejegyzéseiben az áll, hogy az egyetem rektorának ajánlására segélyt utaltak ki a „hazájába visszatérőben levő” Mezőlakinak,⁷ egy későbbi kiadványa ajánlásában pedig Mezőlaki több angol egyházi személyiségnek mond köszönetet azért, hogy patrónusai és „jótevői” voltak. Különös melegséggel említi Humphrey Henchman-t, London püspökét, John Dolbent, Westminster dékánját és 1666-tól Rochester püspökét, valamint a cambridge-i John Gunningot, a St. John's College igazgatóját, később pedig Chichester püspökét.⁸ Az 1668–69 közötti időszakban alighanem az általuk folyósított segély tette lehetővé a magyar teológusnak, hogy Angliában maradhasson.

Mit csinált Mezőlaki második angliai tartózkodása során? Feltehetően elmélyült teológiai tanulmányaiban, amelyek aztán több disszertációt eredményeztek. Eddigi ismereteinktől eltérően ugyanis Mezőlaki 1670-ben nem egy, hanem két latin nyelvű értekezést adott ki. Az első, a rendkívül ritka *Disputatio philosophico-theologica de scientia media in Deo* Leidenben látott napvilágot 1670 október nyolcadiki ajánlással.⁹ Ezt Mezőlaki bizonyos „papoknak és tudós férfiaknak” ajánlotta, akik segítségére voltak vándorlásaiban, de mivel a címlap hiányzik az egyetlen meglevő példányról, nem tudni, vajon a szóban forgó bőkezű férfiak holland, vagy angol személyiségek voltak-e; én inkább az utóbbiakra gyanakszom. Második 1670-es dolgozata, a *De idolatria pontificia*... című, Burmannál tartott disputáció, Utrechtben jelent meg egy hónappal később. Ennek az A-L2 beosztású, vagyis 42 számozatlan levélre terjedő dolgozatnak van egy sajátága, amelyről eddig nem tudott a magyar szakirodalom – a kiadványnak két különböző variánsa létezik. Az azonos teológiai szöveg elé Mezőlaki más-más ajánlást nyomtatott, az egyik a hazai, a másik az „angol” piacra

⁴ VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*. ItK 1967. 192.

⁵ OSzK, Duod. Lat. 108.

⁶ ItK, 1972. 340.

⁷ King's College, *Mundum Books*, 1668 Summer, Vol. 33(1665–69.)

⁸ E kiadvány teljes címe *Documentum Pontificiis Demonstrantum seu Disputatio Theologica primo quidem Textualis ad Cap. I. Hoseae, Vers. 11. Postea De Idolatria Pontificia*... a továbbiakban *De Idolatria Pontificia*... Utrecht, 1670.

⁹ Egyetlen példánya a Plume Libraryban (Maldon, Essex, Anglia).

készült. Míg a hazai kiadást (RMK III:2533) a szerző összesen huszonkét patrónusának ajánlja, akik között a magyarokon kívül csupán két holland és egy angol (Maden Rich rotterdami pap) szerepel, az „angol” kiadás ajánlásában Mezőlaki tizenkilenc angol püspököt, papot és tudóst nevez meg, akik közül többen támogatták őt, amikor Angliában élt. A már említett három személyiség mellett Mezőlaki kiemeli még az „igen híres” Stillingfleet, Tillotson és Simon Patrick urakat, akik mindhárman a király lelkészei. (Mindhárman beírták nevüket Mezőlaki albumába is.) Mezőlaki, noha maga református, szemmel láthatóan előnyben részesíti az anglikán egyházi méltóságokat; teszi ezt nyilván azért, mert elsősorban fontos személyiségek rokonszenvét kívánja megnyerni. Ezt az utrechti kiadványát később mintegy ajánlólevélként használta, amikor támogatásért kopogtatott tekintélyes angolok ajtaján.¹⁰

Felmerülhet közben az a kérdés, miért szánta el magát Mezőlaki az angliai megtelepedésre, miért nem indult 1670 végén vagy a következő év elején haza Magyarországra? A Wesselényi-összeesküvés leleplezése után a magyarországi protestánsüldözés kétségtelenül erősödött, s Báthori Zsófia éppen 1671 augusztusában üzte el a református kollégiumot Sárospatakról. Ugyanakkor azonban a *De idolatria pontificia*... megírásakor (amelyben Mezőlaki nemcsak a római katolicizmust, hanem a szociniánusokat is támadja), ahogy azt az „angol” variáns is mutatja, a szerző már eldöntötte: Angliában kíván élni. Talán biztatást, ígéretet kapott további egyházi segílyre vonatkozólag, vagy esetleg Jászberényi (akit Mezőlaki már 1667-ben ismert) ígért neki tanítványokat? Mezőlaki latinja jó volt, szépen fogalmazott, s a filozófiához is értett, s mint tudjuk, Jászberényin kívül más Angliába szakadt magyarok is foglalkoztak ebben az időben tanítással (Száki Ferenc, Ádám Rázmán Péter, Szentiványi Márkos Dániel).¹¹

Az első életjelt Londonból Mezőlaki 1672 őszén adja magáról, amikor is rövid kísérőlevéllel elküldi utrechti disszertációját William Sancroftnak, a Szent Pál katedrális dékánjának, a későbbi canterbury-i érseknek.¹² Valószínűleg ez már a Sancrofttal való személyes találkozás után történt, fennmaradt ugyanis egy levél, amit Dr. Adam Littleton a chelsea-i iskola rektora írt Sancroftnak 1672. október 15-i keltezéssel. Ebben a levél felmutatóját a következő szavakkal ajánlja: „Az illető egy kiemelkedő magyarországi egyházi ember fia, aki tanulmányai tökéletesítése végett – amelyekben való előmenetelét hazájában nyilvános pályán (in a public Profession) már fényesen bizonyította – néhány évet utazással töltött, többet, mint tervezte [mivel] hazájának viszonyosságai megakadályozták a hazatérésben”.¹³ Ezután a művelt teológus és nyelvész hírében álló Littleton elismeri, hogy a magyarral folytatott beszélgetései még az ő tárgykörében is hasznosnak bizonyultak. Nevet ugyan nem említ, de a leírásból Mezőlaki arcéle látszik kirajzolódni: a „nyilvános pálya” szerintem utalás a komáromi rektorságra, továbbá a „száműzött szerep” tudatos vállalása is Mezőlakira vall – már Sancroftnak írt első levelében „magyar száműzötteknek” nevezte magát, s ez a szóhasználat még általában nem divott az akkoriban Angliában tartózkodó magyarok között.

Sancroft közben (1678 elején) Canterbury érseke lett és nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1679 újjévén Mezőlaki latin versben köszöntse s kíváncson neki boldog újesztendőt. Ez a „Strena Poetica sive Carmen Hexametrum” 58 soros, első megítélésre elég szokványos versezet, amit Mezőlaki mint „religionis causa extra Patriam p.t. Exul”-ként, tehát vallási okokból való száműzötként írt alá,¹⁴ aligha váltott ki Sancroftból különösebb érzelmeket. Legalább ezt lehet kivenni abból az 1680. június 10-én írt, szép latinsággal megfogalmazott levélből, amelyben Mezőlaki anyagi segítségért folyamodott Sancrofthoz. Ebből a levélből (amit alább közlünk) kilálglik, hogy írója haza szeretett volna (vagy szeretne) térni, de erre a magyarországi fejlemények miatt nincs módja, ezért vesztegel még mindig ebben „a boldog Angliában”. Bár nem mondja ki egyértelműen, a

¹⁰ Cambridge-ben ennek a kiadásnak két példánya maradt fenn, a St. John's College és az Emmanuel College könyvtárában (Gunning és Sancroft hagyatékából).

¹¹ Szákinak fennmaradt egy angol tanítványa számára készített logikai kompendiuma: Bodleian Library, MS Rawlinson D. 234; Szentiványiékra vonatkozólag lásd HEREPEI, *Adattár*. III. 430.

¹² Bodleian, MS Tanner 43, fol. 42.

¹³ Bodleian, MS Tanner 42, fol. 14.

¹⁴ Bodleian, MS Tanner 306, fol. 93.

szövegből úgy tűnik, hogy Mezőlaki alkalmi tanítgatással kereste kenyerét, illetve segítőkéből tartotta fenn magát: a „saját igyekezetem gyümölcsei” az előbbire, a „kevesek liberális támogatása” az utóbbi jövedelemforrásra utal. Viszont őt is utolérte az akkoriban külföldön tanuló magyar diákok közös sorsa – költségei megnövekedtek, eladósodott, ezért kéri Sancroft segítségét. Jóllehet Canterbury érseke valószínűleg kiutalt valamilyen összeget a szűkölködő magyar teológusnak, korántsem biztos, hogy ebből az tudta fedezni adósságait – 1680–1681 fordulójáról újabb cambridge-i bejegyzés mutatja, hogy a King's College pénztárából nagyobb összeget, két font sterlinget utaltak ki „Mr. Mezőlakinak” részére.¹⁵

A későbbi évekből is vannak adataink Mezőlaki Jánosról. Tótfalusi Miklós hivatkozik rá egy fennmaradt levelében,¹⁶ és Kaposi Sámuel *Omniarium*-ából megtudjuk Mezőlaki 1685 körüli londoni szállásának a címét: egy „Mr. Niwells” nevű ember házában lakott a Ludgate Hillen,¹⁷ közel a Szent Pál katedrálishoz. Valószínűnek tarthatjuk, hogy olyan ismerősein kívül, mint a nyolcvanas években Londonban megtelepedő festő Bogdány Jakab, Mezőlaki tartotta a kapcsolatot a kis magyar kolónia többi tagjával is, Szilágyi-Sylvanus Györggyel és Tolnai Mihállyal. Mezőlaki halálának az időpontját sokáig nem ismertük, csak azt, hogy Bethlen Mihály londoni látogatása idején már nem élt.¹⁸ A hajdani Bedlam archívumából sikerült megszerezni a pontos adatokat: Mezőlaki Jánost 1693 júniusában szállították be a londoni elmeegógyintézetbe és ugyanazon év szeptember 29-én meg is halt.¹⁹ Valószínűleg agytumor, agyhártyagyulladás, vagy más szervi betegség végzett vele – a viszonylag gyors halál erre és nem elmebetegségre enged következtetni. Huszonhárom londoni év után Mezőlaki János teste angol földben nyugodott el.

Mezőlaki János levele Sancroft-hoz

Reverendissime in Christo Pater, Domine, Domine Clementissime!

Anni proximè elapsi Calendis Januariis, omnia quaeque Fausta et Foelicia, impari sane stylo et frigidiori Camaena, Clementiae Vestrae devotus exoptaveram. En me iterum ad pedes plurimum colendissimae Paternitatis et Clementiae Vestrae hisce erubescens, quod petieris, humillimè prostratum! Faxit Deus reipsa non ingratus! Certè tenuioris fortunae Musis, maxime Peregrinis, Patria, Amicis, Fratribus & Fautoribus domesticis longè remotis et destitutis naturā quasi insitum est, ut Aras adeant, quosque sibi Propitios fidunt et credunt, (nè silentes et ignoti penitus negligantur,) modestè sollicitantes, aliquod sibimetipsis apud eos Solamen, periclitantiumque rerum suarum Levamen indefessi quaerant.

Reverendissime ac Clementissime Domine. Decimus quintus jam annus agitur, ex quo Pontificiorum truculentā Crudelitate apud nostrates contra Reformatos immaniter grassante, afflictissimae Patriae meae focus et limitibus abactus, nostris fortunatiores Exterorum Terras et Academias peregrinus lustrō. Toto horum annorum curriculo meum erat cū Votum tūm Desiderium, ut peractis durae meae Peregrinationis ambagibus, nostrisque domi Tumultibus faelicitè sedatis, tandem postliminio Patriae redditus, Deo, ipsiusque Ecclesiae assidue inservirem. Ast proh dolor! nondum latus ille Dies, et grata Fatorum Benignitas istam mihi concessit Felicitatem. Hungaria enim, Reformata praecipue, multifariis jam diu malis vexata, infortunium plorat ejulatque suum; unde illa penitus fermè subversa et turpiter foedata, sua quoque Religione tantum non orbata est; quibus miseriis tantoperè oppressa, barbaras trucum Jesuitarum manus, et Belli intestini

¹⁵ King's College *Mundum Books*, 1680/81 Term. Natalis, Vol. 35(1679–1682).

¹⁶ Közzétette GÁL István ItK 1972. 339.

¹⁷ *Manuscriptorum Tomus Septimus Continens Omniarium Samuelis Capossi* (1695). No. 216. Mikrofilmje a szégedi egyetem birtokában. A mikrofilmre Hévízi Natália hívta fel a figyelmemet.

¹⁸ Bethlen Mihály *útnaplója*. Sajtó alá rendezte, utószóval ellátta JANKOVICS József. Bp. 1981. 97.

¹⁹ Ezért a közlésért köszönetemet szeretném kifejezni Miss Patricia Allderidge-nek, a Bethlem Royal Hospital (Beckenham, Kent) archivistájának.

Calamitates (ut quotidianas infidelium Turcarum caedes, ignes, rapinas, devastationes, insultus et cruenta cum Nostratibus praelia taceam,) gemebunda hoc ipso die lugeat et diu lugebit injurias. Hic miserrimus Nostratum status, Bellaque vicinas hasce inter Gentes per tot annos foedissimè exercita, non solum modicas illas opes, quae Vitam meam apud Exteros maximà ex parte antea conservabant, jam per totum decennium misere mihi ademerunt, verum etiam obirem(?) impervium reditus mei in Patriam ad hoc usque Tempus summo cum animi mei dolore posuerunt.

Ex quo vero beatam in Angliam fortunatissimam hanc Vestram insulam, Fatis ita volentibus appuli, vitam non paucis sane difficultatibus obrutam, commodà ferè semper Vocatione orbatam, partim Patriis sumptibus, et propriae industriae fructibus, partim autem aliorum, quam vis perpaucissimorum liberali Patrocinio (quod cum summà gratiarum actione lubens agnosco,) tantisper sustentatam, non ut volui, sed ut potui, aequo satis quidem animo, duxi; nec multis apud Vos, inter tot utrinque secundissimae Fortunae Viros (licet toto hoc tempore curta omnino, aut nulla prorsus mihi fuit suppellex) quantum cavere valui, ultrò vel frequenter molestum me praebui. Jam autem hic Londini, insatiabili perpetuarum Expensarum gurgite, plurimarum Necessitatum anxietatibus et aliquo aere etiam alieno obstrictus, necesse est ut peream, nisi aliorum Opem implorem, et illis tandem sim molestus.

Eò igitur audaciae, si non impudentiae deductus sum, ut modernos novercantis meae Fortunae naevos, praesertim Reverendissimae Paternitatis Vestrae cum venia exhiberem eorum medendorum gratia, Opem quoque honeste, submisce ac pudibundè rogarem.

Nullus dubito, quim R(everen)dissima Paternitas V. pro sua Facultate, illaque Dei bonorum largitoris Benedictione, quae Rev(eren)dissimae Patern. et Clementiae V. etiam inter alios è Coelis abundè affulsit, proque Suo erga Literas earumque Cultores More, Amore, Candore et Favore, cunctis Mortalium meritissimè semper et ubique celebratissimo, clementissimè et munificentissimè supplicis Musae recordabitur, suaeque charitatis symbolum, Fidei domestico, et quondam in suo solo Patre Episcopo nato, tempore opportuno elargire Paternè dignabitur.

Quod raeliquum est. Deum Ter. Opt. Max. precibus meis supplex obtestor, ut Reverendissimam Paternitatem et Clementiam Vestram, veluti firmissimam Ecclesiae Reformatae Columnam, Spiritu suo regat, et ad Nominis sui Gloriam, Ecclesiae aedificationem, Patriae totius, suorumque domi, & Exterorum, verae et Apostolicae Fidei professorum foelix Gaudium & Emolumentum, in Salute desiderabili ad Annos Nestoreos clementissimè conservat! Haec vovet & precatur,

Londini, 10. Junii 1680 Reverendissimae Paternitatis et Clementiae Vestrae aeternum observantissimus
et Servus humillimus,

Johannes Mezölaki, Natione
Hungarus, Religionis Reformatae causâ
extra Patriam invitatus nunc temporis
Exul.

Mezölaki János levele William Sancroft-hoz

Főtiszteltű Uram, Atyám a Krisztusban, Kegyelmes Uram!

Az elmúlt esztendő január elsején sok boldogságot és szerencsét kívántam tekegyelmednek mint híve, jóllehet nem szép stílusban és kevésbé művészen. Íme én felettébb tisztelt atyáságod és kegyelmességéd lábaihoz ismét alázatosan leborulok, szégyenkezve azok miatt, amiket kérek. Az Isten gondoskodott róla, hogy ebben a dologban legyen köszönet (?). Bizonyára a soványabb szerencsés műsákba, leginkább a peregrinusokba, akik a hazától, barátoktól, testvérektől és az otthoni jóakaróktól messzire távoztak és elhagyatottak, mintegy beléjük oltotta a természet, hogy oltárokhoz járuljanak, amelyeket a maguk számára jóindulatúaknak hisznek és bíznak bennük, (nehogy hallgatásuk és ismeretlenségük miatt egészen elhanyagolják őket) mérsékelt szorgalmatoskodván, hogy maguknak ezeknél vigasztalást és veszélyes ügyeiknek enyhítését fíradhatatlanul keressék.

Főtiszteltű és Kegyelmes Uram. Már a tizenötödik esztendő telik el, amióta a főpapok zord kegyetlenséggel fenekednek a mieinknél a reformátusok ellen, s igen tönkretett hazám tűzhelyeitől

és határaitól elúzetvén, a mienknél szerencsésebb országokat és akadémiákat látogatom peregrinus-ként. Ezen esztendőken az volt mind a kívánságom mind a vágyam, hogy vége legyen bujdosásom megpróbáltatásainak, s amint a mi háborúságaink otthon szerencsésen lecsillapultak, végre a számkivetésből hazámba visszatérjek, hogy az Istennek és az ő egyházának örökösen szolgáljak. De ó fájdalom! Még nem jött el az a nap, és a végzet kegyes jóvolta nekem nem engedte meg ezt a szerencsét. Magyarország ugyanis, főleg a reformált, amely már hosszú ideje sokféle rosszal háborgatott, szerencsétlenségét siratja és jajgatja; amiért az ország belül csaknem felfordult és csúfán meggyaláztatott, éppen csak a vallástól nem fosztatott meg, s ezen nyomorúságaiban annyira elnyomatott, hogy a gyilkos jezsuiták barbár kezeit és a belső háború szerencsétlenségeit (hogy a hitetlen törökök naponkénti vérengzéseit, a tűzvészeket, rablásokat, fosztogatásokat, sérelmeket és a véres csatározásokat a mieinkkel ne is említsem) nyögő ország ezen a napon is gászolja és még sokáig gyászolni fogja az igazságtalanságokat. A mieinknek ez a szerencsétlen állapota, és a háborúk ezen szomszédos népek között, amelyek oly sok esztendőkön át gyalázatosan zajlottak, nem csak ezeket a csekély javakat vették el, amelyek az életemet a külföldiakkal nagyrészt megőrizték ezelőtt, hanem már tíz esztendeje elveszik a hazámba való visszatérés lehetőségét, még ha meg is próbálnám a lehetetlent, s ezzel egészen a mai napig nagy fájdalmat okoztak.

Amióta pedig a boldog Angliába, erre a ti igen szerencsés szigetekre a sors akaratából megérkeztem, bizony a nem kevés nehézséggel megterhelt életemet, amely csaknem mindig meg volt fosztva alkalmas hivatásától, amelyet egyrészt az otthoni költségekből, és saját igyekezetem gyümölcseiből, másrészt pedig a másokéból, ámbár igen kevesek liberális támogatásából (amelyet a legnagyobb hálaadással szívesen ismerek el) tartottam fenn ezideig; nem amint akartam, hanem ahogy képes voltam, bizony elég egykedvűen tengődtem; nálatok a mindkét részről kedvező szerencsének oly sok férfiai között (jóllehet ebben az egész időben igen hitvány, vagy éppen semmilyen fekvőhelyem nem volt) amennyitől óvakodni tudtam, annál nem sokkal több vagy gyakoribb bajom volt. Azonban már itt Londonban, az állandó kiadások telhetetlen örvényében, az igen nagy szűkölködések szorításában el is adósdotam, s inkább elpusztulok, minthogy mások fáradságát kérjem, és végül azok számára terhes legyek.

Tehát arra a merészségre, ha nem szemtelenségre vetemedtem, hogy az én mostoha szerencsémnek jegyeit, kiváltképpen a te főtiszteletű atyaságodnak orvoslás végett bocsánatkéréssel bemutassam, és tisztelen, alázatosan és szemérmesen segítséget kérjek.

Nem kétlem, hogy főtiszteletű atyaságod lehetősége szerint, és a jók adakozó Istenének azon áldásából, amely főtiszteletű atyaságodra és kegyelmedre is többek között az égből bőségesen kiáradt, és a maga részéről a tudományok iránti és azok művelői iránti erkölccsel, szeretettel, becsülettel és jóindulattal, a halandók közül mindenkinek mindig méltóságosan és mindenütt ünnepelten, kegyelmesen és jótékonyan a könyörgő Múzsáról meg fog emlékezni, az ő szeretetének szimbólumaként, hitének szolgálatában, az egykor a saját földjén püspök atyától születettnek, alkalmas időben atyailag adakozni méltóztatik.

Ami még hátra van. A háromszor jó és nagy Istent imádságaimmal könyörögve kérem, hogy főtiszteletű atyaságodat és kegyelmességedet, mint a református eklézsia igen erős oszlopát, az ő lelkével igazgassa, és az ő nevének dicsőségére, az egyház épülésére, az egész hazának, az övéinek otthon és a külföldbelieknek, mint az igaz apostoli hit professzorainak boldog örömét és hasznát a kívánt üdvösségre nestori korig kegyelmesen őrizze meg! Ezeket kívánja és kéri

Főtiszteletű Atyaságod és Kegyelmeséged
örökké alázatos szolgája,

Mezőlaki János, magyar nemzetségből való,
református hite miatt akarata ellenére most
hazájából számkivetett.

London, 1680. június 10.

(Szabó Géza fordítása)

Gömöri György
(Cambridge)

A kulcsregény határán

Kiről mintázódott a *Mária évei* c. Kaffka-mű íróhőse?

„A regényvilág személyessége... észrevehető és nem mellékes sajátossága Kaffka epikus művészetének. [...] Egy-egy regényfikcióba... sokat beolvaszt... a maga egyéni élményeiből, saját élettörténetének eseményeiből is. Epikai tárgyköreit így szinte mindig közletről és érintetten szemléli, átélten és belülről közelíti meg. A szenvtelen objektivitás, az elkülönülő és kívülállóan független ábrázoló magatartás nem jellemezheti epikusságát” – formuláz véleményt az író egyik újabb elemzője, Fülöp László.¹ Megjegyzik még: „Amit a női lét epikusa teremtményeiről elmondott, abban el tudta rejteni az önelemzés és önvalomás motívumait is” – hogy a későbbiekben jogosan s nyomós argumentumok birtokában pörlekedjék mindazokkal, kik Kaffka regénysorozatát merőben „... lírai természetű önkifejezésnek, öntükrözésnek” tartanák.²

Nincs kétség: valóság és fikció, dokumentarizmus és művészi fantázia, személyesen megélt és tapasztalt, valamint kitalált elemek produktuma egyszersmind Kaffka Margit nagyepikai hagyatéka. S noha ez összetevők aránya, vegyítésük módja műről műre különbözik, alapvetőnek, meghatározónak a szubjektív gyökerű és érdekű komponens tekintendő mindenkor. Ez ad tápot, lendületet az alkotói képzetnek, s a fiktív regényvilág a valóság kínálta nyersanyagból is építkezik. Az áthasonítás, a beolvasztás mértéke és sikere minden nagyepikai vállalkozásban más és más (sőt, jól érzékelhetően változik egy-egy művön belül is), ámde – makacs azonosság az eltérésben – az inspiráló minták és élettények szerepét, fontosságát sohasem tagadhatjuk. Kaffka Margit modellről dolgozik, történetei, szituációi, hősei mögött gyakorta földereg az ihletadó história, helyzet, figura. Böven markol a családi krónikából a *Színek és évek* írása közben, önnön klostromélményeire is alapozza a *Hangyaboly* világát, legterjedelmesebb könyve pedig szándékolta és bevallottan készül korrajznak. Szabó Dezső, közeli barátját³ idézve: „Ígérte, hogy most fogja megírni az új Magyarország nagy regényét, melybe betesz mindnyájunkat, engem is, Aladárt (Kuncz Aladárt: L. H.) is. Ez a regény később meg is jelent: *Állomások* címen...”⁴ Az első változatában 1914 folyamán publikált alkotás típusát is könnyű megnevezni. Kulcsregénnyel van dolgunk, érvényesek reá a „műfaj” kritériumai,⁵ s az *Állomások* számos erénye, ám legalább ugyanannyi fogyatkozása ebből is következik.

Figyelembe véve mindezt, okkal gyanakodhatunk: az eddig nem említett könyv, a *Mária évei* is bizonyosan több-kevesebb személyes élményt és tapasztalatot fogad magába, netán hősei közül is élő személyről mintázódik egynéhány. Várakozásunkban nem is csalatkozunk, elannyira, hogy legott megkockáztatnók: az 1912 utolsó negyedében, a *Nyugat* hasábjain közreadott mű a kulcsregény határáig merészkező alkotás. A benne feltűnő színhelyeknek és alakoknak a modelljeit részint tisztázták és néven nevezték az újabb kutatások, másrészt viszont magunk próbálkoznánk meg vele. A bennünket leginkább foglalkoztató kérdés: ki volt a mintája, ihletadója a könyv érdekes és igen fontos, ám „földi valójában” csak egyszer mutatkozó íróhőseinek, Seregély Pálnak?

Amit máris tudunk, s ami korántsem meglepő: a mű nyitánya, az első fejezet nagyon is Kaffka Margit külső és belső önéletrajzába bocsájtja gyökereit. 1899 és 1902 között a budapesti Erzsébet Nőiskola növendéke volt a jövőendő író, s akár regényalakjai, ő maga is a 17-es szoba lakójaként.⁶ Itt, az internátusban, e „lelki bordélyház”-ban „csapták” a „Nyelvész-Irodalom-Csoport” tagjai „... orgiáját, ... fekete miséjét a szónak”, itt szítták idegeikbe „... kelet-nyugat litteratúrájának és minden álmódott asszonyának minden kigondolható szenvedélyét.”⁷ Tudjuk azt is, hogy Kaffka egyik „osztálytársa”, Valikovszky Erzsébet szolgált a könyv főalakjának modelljéül, a Laszlovsky

¹ Vö.: FÜLÖP László, *Kaffka Margit a regényíró*. It 1980. 321–322.

² Uo.: 322–323.

³ Vö.: NAGY Péter, *Szabó Dezső*. Bp. 1979. 63., 99., 165.

⁴ Vö.: SZABÓ Dezső, *Életem* II. Bp. 1965. 437.

⁵ Vö.: *Világirodalmi lexikon* 6. kötet. 760–762.

⁶ Vö.: ROLLA Margit, *A fiatal Kaffka Margit*. Bp. 1980. 87., illetve: *Mária évei*, in: *Kaffka Margit regényei* I. Bp. 1962. 334. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk!)

⁷ *Mária évei* 331., 334.

Mária nevet meg egy tanítványától kölcsönözte az író.⁸ Nem titok az sem, mily felzaklatóan hatott a *Mária évei* az ihletadó barátnőre. Valikovszky Erzsébet olyannyira önmagára ismert a regényben, hogy tüstént kétségbeesett levéllel fordult Kaffkához. „... ideges kényszerképzetekkel viaskodva azt írja benne, hogy a történet elképzelt vége törvényszerű, s neki is az öngyilkosságot kellett volna választania.”⁹ Külön figyelmet érdemel, hogy a „modell” csupán a história lezárását nevezi kitalálnak. A magunk föltette kérdés megválaszolásakor perdöntő érvként kezeljük e vallomást is.

Az intézet szómármoros lakói borzongva sejtik: „odakinn minden egészen más, egészen csúnya!”¹⁰ Mégis menniök kell. Laszlovszky Mária Hámorra kerül, a „tespedt”, „ősi, iparúzó városba”.¹¹ Néhány odavetett mondat elárulja rögtön, hogy újfent Kaffka Margit életének egyik színterén, Miskolcon járunk, hiszen: „A Fő utcára... torkollik minden út a keskeny völgy városában”, amely „... gyökértelen, kicsit parvenü fészek...”, hirtelen fejlődött fel az ősi civisvárosból a „felvidék kulcsá”-vá, ahogy csúfolják.”¹² Nem otthon, csak kényszerű tartózkodási hely „Hámor” írónak a hősnőjének egyaránt, jelképe a távlathíánynak, a légszomjas, értelmetlen létezésnek. Főölleges volna szaporítanunk a Miskolc társadalmi és társasági életét, kicsinyes szokásait és fullasztó atmoszféráját kipellengérező idézeteket. A fiktív város képe a valóságosan létezőre utal vissza, még ha a szakirodalom nemigen emlegette is e felöltő összefüggést. S csupán a tényt regisztrálja, a kínálózó konzekvencia levonása nélkül, az egyik friss elemzés: (Kaffka) „... a Miskolcra való visszatérés után már azt írja a Máramaroszigeten élő Valkovszky(!) Erzsébetnek, hogy kikoszarozott egy „kereskedelmi tanaracsát”, az első embert, aki igazán szerette, s talán az utolsót, aki még feleségül akarta venni.” Egy kissé bizonytalankodva tudakolja a levél a messzire szakadt barátnőtől: vajon engedjen-e mégis a kérőnek, vagy maradjon „magányos, nomád”.¹³ A magunk részéről az elutasított udvarlóban Laszlovszky Mária kellenlenül, idegenkedve vállalt vőlegényének, a félénk, az új művészetért áhítatosan rajongó s elvégre mégis filiszterségbe süppedő Apostol Sándornak egyik modelljét véljük fölfedezhetni.

Igazolják az eddigiek is: Kaffka Margit korántsem csak távolságtartó, önmagáról leválasztó gesztusokkal formálja s kezeli hősnőjét. Mintáról dolgozott, nem alakmásk-figurát teremtett, ámde odakölcsönözte neki a maga élménykörének, autobiográfiájának nem egy elemét. Személyesen is benne volt a regényhősben, kívül is állt rajta; a modalitás, az ítéletalkotás szép kettőshangzatait köszönhetjük e viszonyoknak. S amidőn kérdésünkre válaszolunk, figyelmeznünk kell erre a dichotómiára is.

(Csupán mellékesen jegyezzük meg: noha Mária figurája és sorsa a legkevésbé sem idegen és közömbös Kaffka számára, az igazi önábrázolás, az alteregó-teremtés szándékával mégsem benne találkozunk. Neki csak kölcsönöz magából, ám egy mellékszereplőbe majdnem maradéktalanul be is költözik. A kezdetben nyelvészkedő, majd a párizsi fejezetben immár íróként viszontlátott Taubler Vicára-Viktorinra gondolunk. Ő az, ki az internátusban, csakúgy, mint később a Szajna partján, szerető kritikával emlegeti Máriát,¹⁴ ő az, ki „... egészen vagyontalan, árva és csaknem teljesen egyedül álló”, kire nem vár állás az intézet után, s ezért is némi fölényes és fanyar, cinizmusba göngyölt tárgyilagossággal kommentálja a többiek ábrándjait, könnyessé lágyult búcsúz-

⁸ Vö.: ROLLA Margit, i. h., illetve ugyanő: *Kaffka Margit II. Út a révig...* Bp. 1983. 77. (Itt jegyezzük meg, hogy Kaffka életművének másik kutatója, Győri János konzekvensen Valkovszky Erzsébetként emlegeti a hősnő mintáját. Vö.: GYŐRI, *Az édenvesztéstől a remekműig*. Új Írás, 1975/12. 79., illetve ugyanő: *A világra nyitott magány I*. Új Írás, 1980/12. 87. A néveltetésre nincs magyarázatunk.)

⁹ Valikovszky levelét csak Kaffka Margit interpretációjából ismerjük. Vö.: GYŐRI János, *A világra nyitott magány I*. 87., illetve: ROLLA Margit, *Kaffka Margit II. Út a révig...* 79–81., 207.

¹⁰ *Mária évei* 329.

¹¹ Uo.: 344., 348.

¹² Uo.: 347., 355. stb.

¹³ Vö.: GYŐRI János, *Az édenvesztéstől a remekműig* 79–80.

¹⁴ *Mária évei* 340–341., 459.

kodását,¹⁵ s ő az, ki utóbb, Párizsban, mint elvált nő, „... fiatal íróasszony” áll előttünk: hallatja a kiábrándulás, a feminizmus igéit, az „... anyajog korszakát”, „... az egész házasság és nemi erkölcs átalakul”-ását jövendőli, ám titkon „... a Nagy Szerelemről” ábrándozik, „... szomjas és szomorú muszájjózsanság”-át panaszolván, „... egy novelláját” pedig az ifjak szerkesztette „új revü”-nek akarja beküldeni.¹⁶ Ez utóbbiban – a regény utalásai alapján¹⁷ – a *Nyugatra* vagy valamely előfutára ismerhetünk.)

Nem célunk, hogy a mű mindahány fontosabb alakjának, szituációjának stb. a modelljét azonosítsuk. Némelykor kockázatos, itt-ott reménytelen, tán egy kissé fölösleges vállalkozás is volna ez. Bizonytalán megvolt a mintája a párizsi jelenet Tavi Simonjának, a fiatal zsidó újságírónak, Darvas Endrének, a pártvezér–képviselőnek s mind a többieknek, amiként a kormányválság idején szóba hozott „Szépszállú gróf” – „... az európai és modern mázzal átvont, hivatásszerű kuruckodó, de bensejében hozzáférhetetlenül kaszthű és hagyományos, feudális úr” – sem más, mint Apponyi Albert.¹⁸ Ideje immár figyelmünket Laszlovszky Mária nem mindig szüzi és légies ábrándjainak tárgyára, a regény egyik, spirituális főszereplőjére, Seregély Pálra fordítanunk. Ő, „a nagy író” lobbantja föl s tartja ébren hosszú éveken át a hősnőben a „távolságszerelmet”, az ő leveleit olvasván érzi a lány, hogy „Fölötte van... e kényszerű, kicsinyes viszonyoknak; van, ami kiemeli és élteti itt, hogy szomjan ne vesszen a lelke a nyomorúságban”, hozzá hűséges Mária „száz feleségnél hívebben...”.¹⁹ A mű centrumában foglal helyet Seregély Pál, eszmény, eligazító, vágyott iránytű lehetne a címszereplő számára még az utolsó fejezetben, közvetlenül az önelveszejtés előtt is: nála tán „... megnyugvást lelne, rendet, kibékülést”.²⁰ Földi lény s Mária túlcsigázott, beteges sóvárgásának szülőtte egyszersmind ez az ember. Vajon volt-e s ki lehetett a modellje?

Ha csupán Seregély kétszer is emlegetett „felkönyöklős” fényképére ügyelünk,²¹ „... amit a *Magyarság* kiadóhivatala akárcinek szállít utánvétellel”, még Ady Endrét is gyaníthatnánk mintaként. (Kívált hogy az *Új versek* poétája – Kürthy Bálint néven – fontos szereplője az *Állomások* c. regénynek is.) Ha viszont a *Mária évei* teljes kontextusában gondolkodunk, kis tényeket, nagyobb összefüggéseket s néhány művön kívüli bizonyítékot egyaránt figyelembe véve, hamar kiderül: Seregély Pál modellje egyvalaki lehetett csupán – Herczeg Ferenc!

Első pillantásra meghökkentőnek, sőt, hihetetlennek tetszik ez a kapcsolat. Az *Új Idők* főszerkesztője, a konzervatív irodalom egyik vezéralakja, a magát – az Adytól épp 1912-ben „... bujtó, új, kan Báthori Erzsébet”-nek, „... vad, gesztí bolond”-nak titulált – Tisza István mellett mindenestül elkötelező hivatalos nagyság mint kulcsfigura, mint ideálkép az egyik leghívebb nyugatos *Nyugat* publikálta regényében? Bármilyen bizarr, képtelen is a föltevés, meg kell barátkoznunk vele. Gondja volt reá Kaffka Margitnak, hogy tegyen egy-két félrevezető gesztust, némiképp álcázza modelljét (ezért emlegette pl. Seregély verseit, balladáskönyvét);²² sikerült is megtévesztenie így a mű kritikussait, köztük Balázs Bélát és Schöpflin Aladárt. Herczegre mint ihletőre senki sem gyanakodott. A későbbi elemzők sem, még ha karnyújtásnyira jártak is az igazságtól. Lehetetlen-ségnek látszott ez az összefüggés. Mégsem az. A regény címszereplőjének modellje volt oka legfőként, hogy a majdani írófejedelem is a műbe került. Az egyik hős involválta a másikat.

Évtizedeken át táplált a barátnő, Valikovszky Erzsébet gyengéd érzelmeket Herczeg Ferenc iránt. Sóvárgásán mit sem hűtött a múlt idő. Győri János kutatásaiból tudjuk: e fantaszta lány „... a *Pogányok* és az *Idegenek* (helyesen: *Idegenek között*. L. H.) nyomtatott szövegének apró betűs lemásolása, iniciális díszítése és új formába álmódása s több száz levél el nem küldése után, még 1939-ben is rajongó és lelkisegély-kérő levelet ír Herczeg Ferencnek.”²³ Kommentár ehhez

¹⁵ Uo.: 327., 331., 335–336.

¹⁶ Uo.: 452–465.

¹⁷ Uo.: 443–444., 461.

¹⁸ Uo.: 496.

¹⁹ Uo.: 341., 439., 360., 415.

²⁰ Uo.: 509.

²¹ Uo.: 375., 440.

²² Uo.: 369., 402–403. stb.

²³ GYÖRI János, *A világra nyitott magány I.* 87.

aligha kívánczok, s ki más lehetett volna e mániává görcsösült imádat legjobb ismerője, mint Kafka Margit? Korántsem véletlen hát, ha a régi iskolatársnővel egyetemben regényalakká stilizálódott annak bálványa is. Valikovszky Erzsébet hódolata mégis kevés lett volna ahhoz, hogy Herczeg csaknem egyértelműen rokonszenves, mi több, rajongásra méltó szereplőként, valódi nagyságként tűnjék föl a könyv lapjain. Ha Kafka számára teljességgel érdektelen, netán ellen-szenves, megvetett alakról van szó, bizonytalanságul változik a modalitás, megszólalnak, fölszaporodnak az ironizálás, a törpítés, a distanciateremtés hangjai is. Nem így történt. Fűzte tán valami az írónőt is Herczeg Ferenchez, némi elismerés, becsülés legalább? Kevés a támpontunk, egy-kettő mégis akad.

Az Erzsébet Nőiskola növendéke Kafka, amidőn így ír egy keltezetlen (1902-es) levelében társairól s önmagáról: „Most Somló Sándorba szerelmes valamennyi, akinek délelőtt hallgattuk a felolvasását, — az első felvonást valami kuruczos színműből. Megint ezek a háladatos kuruczok, a kik az akadémián keresztül jutnak szinpadra, — Bokor, Berczik, Somló, Herczeg, — de nem csúfolodom, ezek az urak megrikatnak lódingostól, karabélyostul. No látod! Hát van nekem mondani-valóm?”²⁴ A helyesírás esendő, a vallomás őszinte. A fiatal leánynak élménye Herczeg Ferenc, bizonyos, hogy az *Ocskay brigadérossal*.

Kilenc esztendő telik el, s napvilágot lát a *Nyugatban* egy aránylag terjedelmes méltatás. Szerzője Kafka, a recenziált mű pedig *A fehér páva* c. Herczeg-regény. A cikk hangütése — bár ironia is villan itt-amott — mindenképp méltányló. Érdekes citálnunk: „Gyerekes dolog volna ma komoly képpel ujságolni sorra az író kitűnő kvalitásait; mesélő biztosságát dicsérni, fegyelmélettségét, mesterségtudását, pengeéles intelligenciáját, ízlését. Mindezeket túl vagyunk. Herczeg Ferenc is [...] már akarva-akaratlan benne van mindnyájunknak, moderneknek és reakciósoknak (ha alig észre-vehető árnyalatokban is) a rutinjában; egy-egy radikális és könnyed összefogásban, néha egy átható, eleven, rövid hasonlatban, egy megoldásbeli nehézség retusírozásában, szóval: (de nem beljebb) a tollunk hegyében. Nem csekély dolog mindez és percre sem felejtendő, ha róla van szó. Az általános és erős hatás alul, melyet a közönségre mindenha tett, az írók s az irodalom sem vonhatta ki magát.” A kritika a továbbiakban elismerően, noha jogos fenntartásokat is hangoztatva mutatja be Herczeg új regényét: szóvá teszi a mű elegáns elnagyolásait, nem egy felületességét, „ízlésbeli koncesszió”-it, kárhóztatja a véletleneket, a „hanyag” befejezést, azt nemkülönben, hogy „Az élet itt számunkra csak eseményekben jelenül meg”, vagyis a pszichológiai alapoza hiányát, ám ugyanily bőséggel mér a dicséretből is, „brilláns” megfigyeléseket és „bevilágítás”-okat, „benső élvezet”-et, „Pontos, mértékes, logikus igazságosztás”-t emlegetvén. Egy mondatot már csak azért is kiemelünk, mert nagyon is összecseng a *Mária évei* bizonyos részleteivel: „A hősnő szép, bátor, határozott, eszes és születetten — előkelő: a Herczeg szokott lányalakjai fajtájából.”²⁵ (Kafka regényének címszereplője pedig így panaszkodik és sóvárog: „Ó, nagyon szomorúvá tesz — de bizonyos, hogy semmit sem hasonlítok azokhoz a csupa jellem, következetesség és lelki egészség-asszonyokhoz, akiket az új regényében annyi művészettel és látható csodálattal rajzol — az erősvonalú és világos lényekhez”, illetve: „...erőlködve hozta eszébe a Seregély-balladák(!) jégkristály embereit, a nagyszerű pogányokat, a kevésvonalú női sziluettek egyszerűségét [...] Ott van az egészség és minden, ami egy vele: morál, harmónia, fegyelmélettség, forma”²⁶ stb.) A recenzió végkicsengése is a méltánylásé: „...ez az író... megdöbbenőn, irigylésreméltón, elkeserítőn azt csinálja mindig amit akar.”

A kritikában egyértelműen Herczeg írásművészetének (a *Mária években* annak is!) szól az elismerés. S akadt még egy oka Kafka Margitnak, hogy érdeklődjék *A fehér páva* szerzője iránt, tán még becsülje is némiképp. A maga legfőbb témájának egyik előfutárát fedezhette föl, nem annyira a recenziált mű, mint inkább az *Egy leány története* és az *Idegenek között* c. könyv írójában: a nőkérdést, a függetlenedni, emancipálódni vágyó lányalakokat nagy nyomatókkal s érezhető

²⁴ Vö.: ROLLA Margit, *A fiatal Kafka Margit* 113.

²⁵ KAFFKA Margit, *Herczeg Ferenc: A fehér páva. Nyugat*, 1911. I. 115–117.

²⁶ *Mária évei* 366., 424.

ambícióval ábrázolta Herczeg is. Jó érzékkel figyelt azokra a típusokra, akiknek – a *Mária évei* szavával – „... problémájuk az „új asszony” elhelyeztetlensége és ütközései a mai életben...”²⁷

Nem csupán Valikovszky Erzsébet mértéktelen rajongásával indokolható ekként Herczeg „vendégjátéka” Kaffka regényének ívein, nem kellett kényszerű erőszakot tennie az íróknak önnön véleményén. Akad személyes komponense a rokonszenvező modalitásnak, nem is egy. S még valami kívánczik ide: a Kaffka-recenzióban leütött tárgyilagos, illetve méltányló hang kevésszer szólt meg 1908 és 1912 közt a *Nyugat*-ban, ha Herczeget említették. Ritkán is foglalkoztak vele, s ha mégis, inkább a fölényes lekicsinylés, a nem sokra becsült írónak és ellenlábasnak kijáró fitymálás, leckéztetés volt osztályrésze. Megvédte ugyan Ignotus Herczeget Fenyő Miksa kritikája ellenében („Abszolút író – s ez különösen akkor látszik meg, mikor semmi dolgot vesz a tollára. Én különben kitűnő meglátónak is tartom – s hogy viszont a világ, amelyet meglát, mennyit ér, az politikai vita dolga, nem irodalmi.”²⁸), kedvező bírálatot kapott az *Éva boszorkány* c. dráma is.²⁹ Ezek azonban a kivételek, más közelítés, más stílus dominált. A Fenyő Miksa képviselte megsemmisítő gunyorosságot,³⁰ a Karinthy Frigyes-féle hideg elutasítás,³¹ a Hatvany Lajos produkálta gyilkos szarkazmus.³² Ebben a közegben, ebben az ízlésvilágban kellett némi – személyes meggyőződésre alapozott – szuverenitás, hogy valaki előbb íróként méltassa, utóbb pedig regényhőssé avassa Herczeg Ferencet – a *Nyugat* lapjain.

Végezetül a *Mária évei*vel igazolnánk állításunkat. A könyvben szertehintett nagy számú adalék részint Herczeg életrajzát, másrészt személyiségét, habitusát, viselkedését, illetve néhány – többkevesebb pontossággal azonosítható művét, művészetének karakterjegyeit idézi meg. Haladjunk sorjában.

Seregély Pál fiktív biográfiájának vizsgálata közben nagy hasznunkra van Surányi Miklós tényekben föltétlenül megbízható Herczeg-életrajza.³³ Teljes megfelelésről, egybeesésről szó sem eshet, ám a perdöntő adatok azonosak. „Az Ön jachtja, Seregély – mikor fog kirepülni?” – kérdi Mária első levele sóvárogva, hogy ugyanide térjen vissza a képzelet befejezésül, majd a második írás nyitányában: „Önt most már talán szép, tarajos vizek fölött repíti valami jószágú szél; szabadon és kacagva, hajadonfőtt viaskodhat játékeszedelmekkel, hanyag kényelemben fellélegezhet minden köteléktől, egyedül lehet, álmodozhat, apró csínyeken mulat, vagy terveket épít...”, illetőleg: „Vettem a szép kártyákat, a hajója képét.”³⁴ Herczegnek, tudjuk, szenvedélye volt a vitorlázás, s Hajnal névre keresztelt negyven tonnás kutterével évről évre beköborolta az Adriát s az Égei-tengert.³⁵ Egyik, harmadmagával töltött vakációjának élményeit örökíti meg a *Szelek szárnyán* c. – Karinthy bírálta – útirajz. Erre alludálnak Mária levelei is, amiképp Seregély-Herczeg európai barangolásait szintügy gyakorta fölemlíti a könyv. Egy útját áhítatos irigységgel bejárja a címszereplő is, haladván hűségese állomásról állomásra ideálja nyomában.³⁶ – Kaffka értesülései és adatai egyebekben is pontosak. Herczeg valóban otthonos volt a minisztériumokban, a kaszinóban, képviselőként pedig a parlamentben,³⁷ nemegyszer szerepelt az „Irodalmi Társaság (a Petőfi vagy a Kisfaludy Társaság: L. H.) gyűlésein”,³⁸ drámái pedig külföldi színpadokon is sikereket arattak.³⁹

²⁷ Uo.: 366.

²⁸ IGNOTUS, *Herczeg Ferenc. Nyugat*, 1908. II. 108–109.

²⁹ Vö.: *Nyugat*, 1912. I. 737–738.

³⁰ FENYŐ Miksa, *Két regényről*. uo.: 1908. II. 18–21.

³¹ KARINTHY Frigyes, *Herczeg Ferenc: Szelek szárnyán*. uo.: 1910. II. 1095–1096.

³² HATVANY Lajos, *Herczeg Ferenc mint philosoph*. uo.: 1911. I. 190–193.

³³ Vö.: SURÁNYI, *Herczeg Ferenc. Életrajz. (Herczeg Ferenc Válogatott Munkáinak Emlékiadása*. Bp. 1933. 20. kötet 5–103.)

³⁴ *Mária évei* 361., 364–365.

³⁵ SURÁNYI, i. m. 62–64.

³⁶ *Mária évei* 397–413.

³⁷ Uo.: 373., 379.

³⁸ Uo.: 374., illetve: SURÁNYI, i. m. 43.

³⁹ *Mária évei* 379–380.

Mint hosszú ideig nőtlen ember, ízléssel, diszkrét fényűzéssel berendezett legénylakásán⁴⁰ számos – Máriához hasonló – hódolóját fogadta, gáláns ügyeiről Budapest-szerte suttoztak, így a regényben sűrűn kommentált, lassan kihűlő, majd szakítással végződő Seregély-Téreyné viszonyának is megvolt bizonynyal a mintája. S még egy tényszerű azonosság: akár a regény íróhőse, negyvenöt esztendőskorában lépett frigyre először Herczeg is, vezetvén oltár elé Grill Júliát.⁴¹ Azt már csak mellékesen említendő, hogy mind Seregély, mind modellje máshová költözik a legénylakásból ifjú nejevel,⁴² a házasság pedig – jól sejteni Kaffka könyve – zátonyra fut hamarosan.⁴³

Nem kétséges, hogy akadnak még párhuzamok, megfelelések a két biográfiában (pl. Herczeg nagyon ragaszkodott az édesanyjához⁴⁴ stb.) – ám elég. Ne kapaszkodjunk jelentéktelen apróságokba, más természetű bizonyítékokkal is rendelkezvén. Seregély személyisége, habitusa is sok mindenről árulkodik.

Herczeg Ferencet józan, tartózkodó, hűvös magasságokban lebegő emberként tartották számon a kortársak, ki az előkelőség, fegyelmezettség, „úriság” lárváját viselte mindenkor, akár kedvenc hősei. Korántsem véletlenül ad ilyformán „... kemény, szigorú tanács”-okat Máriának Seregély, vagy segíti „... egy-egy biztos, nyugodt lendülésű és szelíd-távoli gesztusával”, ajánl neki védelműl, megnyugvással „... egy kellemes házasság”-ot, fölilemelkedést a dolgokon, említve „... bizonyos szentesített társasági szabályok”-at stb.,⁴⁵ ezért oly disztingvált, kifogástalanul korrekt viselkedésű úriember első és egyetlen találkozásuk alkalmával s levelezésük folyamán mindvégig. („Mária arra gondolt, hogy szebben, hibátlanabbul nem is képzelhette magános, éjszakai órák finnyás ábrándjaiban. Egy percnyi zavaró emléke nincs – egy szertelen mozdulat vagy szó a másik részéről sem...”⁴⁶) Nem csupán két személyiség, két lélek, két világfelfogás – két korszak is szembesül egymással Seregély és Mária kapcsolatában. A látszólagos rend és kiegyensúlyozottság a rendezetlenséggel, a zűrzavarral, a konstruált abszolútumokba vetett hit a kétségbeesett ingadozással, relativizmustudattal, a szekuritás letűnő ideje a szeccsessziós nyugtalansággal. Szimbolikus erejű és érvényű eme viszony. Egy, a léte középpontját és értelmét rémülten, ziláltnan kereső, ám ahogy sem lelő, túlfinomult modern ember kapaszkodnék itt a harmóniát, rendet, fegyelmet jelképező világba: „... épp ezért olyan igen nagyon sokat jelentő nekem a barátsága – és a művészete is; mert a nyugodt, világos, derűs erőt jelent; de azt a nyugalmat, amely már *túlvan* (sic!) a harcokon, azért értékes. Maga bizonynyal elkészült már az életével; én pedig a fegyelmezettsége és világossága e szép, ragyogó szintje alatt próbálom megsejteni és rekonstruálni magam számára a volt szakadékok és alvó kráterek vonalát.”⁴⁷ Ezért eseng Mária szédülten Seregély-Herczeg műveiért, vonzódván „... az elhallgatások, forma-egészség és a híres, úri objektivitás” világához, ezért imponálnak neki „... a csupa jellem, következetesség és lelki egészség-asszonyok”, a „... jégkristály emberek”, kiknek sorsa „... kérlelhetetlen, de világos és önmagában lel megbékülést, mert csupa törvényszerűség”.⁴⁸ Rádöbben maga is: „Ott van az egészség és minden, ami egy vele: morál, harmónia, fegyelmezettség, forma. Mindaz, ami öbelőle magából is hiányzik, és azért hatott rá olyan biztonságosan és jólesően. Nem, az nem volt véletlen, tán élete egyetlen törvényszerűsége volt.”⁴⁹ Ám azt is érzi Mária, hogy a Seregély képviselte ideál valamiképp anakronisztikus, túlélte immár érvényességi idejét. Sejti, látja a férfi megfáradását, kiürülését, fanyar cinizmusát, kapkodó rögtönzéseit (mindezt bevallja az író egyik levele is), s rettenve gondol az Apostol barátai szerkesztette „új revü”-re: „Ó, ha igazuk van ezeknek! Ha igaza van mindennek, ami újulás, fiatal kíméletlenség és változás. Ha ezek diadalmas-

⁴⁰ Uo.: 380–381., 390–396.

⁴¹ Uo.: 442., illetve: SURÁNYI, i. m. 67.

⁴² *Mária évei* 502., SURÁNYI, i. m. 68., 71.

⁴³ *Mária évei* 440–444., SURÁNYI, i. m. 77.

⁴⁴ SURÁNYI, i. m. 77–78., *Mária évei* 392., 502.

⁴⁵ Uo.: 362., 365–366., 369–370.

⁴⁶ Uo.: 396.

⁴⁷ Uo.: 368.

⁴⁸ Uo.: 366., 368., 424.

⁴⁹ Uo.: 424.

kodnak egyszer [...] és annak betelik a végzete, a negyvenéves ember és sikereiben – megállott művész tragikuma; ha kiderül, hogy hiába volt az erőlködés, új életinger, új galvanizálás; asszony.”⁵⁰ A korszakváltást, a művészet átalakulását konstatálja a meditáció,⁵¹ s ez már a Kaffka Margit-i többlet a regényben. A maga élete tükrének látta – a végkifejlet híján – a *Mária éveit* Valikovszky Erzsébet, noha nemcsak az ő története örökölt meg itt. Földerengtek jóval tágasabb összefüggések is, köszönhetőn Kaffka perspektívájának, annak az azonosulva is távolságot tartó „kettőslátásnak”, mit már bevezetőnkben említettünk.

Túl az eddigieken, Herczeg biográfiáján és személyiségén, néhány művét is fölismerhetjük a regényben. Itt-ott azonosíthatatlan alkotások kerülnek szóba (ilyen pl. a *Sarlós Boldogasszony*), másutt viszont csak kevésbé álcáz Kaffka Margit. Seregély „... a művészetét meggyőződésből a nemes és tisztelt tradícióknak” rendeli alá, versei (!) „... közelebb engednek tán a prózánál, bár a forma kristályos tökéletessége itt is páncél”, s Mária szerint „... jobban és szebben már nem lehet írni magyarul...”⁵² (az ironia villanása ez is). Cím nélkül, utalások formájában épült be a szövegbe az *Egy leány története* és az *Idegenek között* c. Herczeg-könyv,⁵³ s egyértelmű a célzás egy harmadikra is: (Máriának) „Hirtelen eszébe jutott Seregély Pál egyik regényhősnője, aki valóságos botlást vall be a kérőjének... de a hős azért feleségül veszi mégis, sőt annál inkább...”⁵⁴ Ez csak a *Simon Zsuzsa* lehet, miként a *Pogányokat* sem rejtheti el a fordulat: „... a Maga két népvándorlás korbéli regénye van e percben szemközt velem, élre-állítva az íróasztalom polcán.”⁵⁵ A drámákkal viszont nehezebben boldogulunk. A többször szóba hozott sikerdarab, a *Thrák harcos* gyaníthatóan a *Bizánc*, a *Histrío* fedőcímmű (Seregély által „kétes színpadi sikerű”-nek mondott) alkotásban meg a *Balatoni regét* véljük föltilálhatni.⁵⁶ Egy név segít, hogy bizonyosságra jussunk. Mária képzeletben elosztja a játék szerepeit: „... ez lenne a hősnő majd, a fáradt és váró kastély-úrnő, Benigna, a fehér özvegy”, ki „tűnődve okos”, „mindig szerelemelőtti... és független”, „... szent véletlen-asszony... véletlen csókjai csodálkozásában...”⁵⁷ Nos, Herczeg *Balatoni regéjének* főalakját Magyar Benignának hívják, valóban várúrnő, „az események (pedig) egy reneszánsz Gyurkovics Mátyás király és Kinizsi Pál körül bonyolódnak”⁵⁸ Tudjuk azt is, hogy e darab nem hozott sok sikert szerzőjének.⁵⁹

Alighanem fölösleges volna a további buzgólkodás. Kérdésünket megválaszoltak, állításunkat bizonyítottak tekintenők. Sikerült tán azt is igazolnunk, hogy Herczeg Ferenc korántsem véletlenül, pusztán Valikovszky Erzsébet miatt került be a *Mária éveibe*. Alakmásával, Seregély Pállal a korszak- és művészetváltás jelképes figuráját is sikerült megformálnia Kaffka Margitnak. Érdem ez, nem is kevés.

S a majdnem-kulcsregény után máris következett a valódi: az *Állomások*. Az író fontos feladatának érezte, hogy két könyvben is bemutassa – s azonosítható alakok segítségével – érdekes kortársait, a századelő zilált, forrongó világát. Nem állt egyedül ez ambíció. Hasonlóra tört Ady is a *Margita élni akar* c. verses regénnyel, Benedek Marcell a *Vulkánnal*, Ritoók Emma a *szellem kalandoraiban*, Babits Mihály a *Halálfiával* és a *Timár Virgil fiával*, Szabó Dezső *Az elsodort falu* és a *Segítség* c. könyvében, hogy más, későbbi művekről (pl. a Laczkó Gézáéiról) ne is beszéljünk immár. Az alkotóerő, a színvonal szerzőnként-regényenként más és más, ámde a szándék ugyanegy.

Lőrinczy Huba

⁵⁰ Uo.: 416., 444.

⁵¹ Vö.: KISS Endre, *A világnézet kora*. Bp. 1982.

⁵² *Mária éveit* 369–370., 379.

⁵³ Uo.: 366., 424. stb.

⁵⁴ Uo.: 451.

⁵⁵ Uo.: 375. Valikovszky Erzsébet ezt a művet is lemásolta. Lásd a 23. számú jegyzetet!

⁵⁶ Uo.: 399., 416.

⁵⁷ Uo.: 399–400.

⁵⁸ Vö.: NAGY Péter, *Drámai arcélek*. Bp. 1978. 57.

⁵⁹ M.f.

Vadász Géza

A BENYÁK-ÜGY

(Adatok Székesfehérvár felvilágosodás kori történetéhez)

„A fehérvári gimnázium levéltárában található a vizsgálat jegyzőkönyve, amely a legapróbb részletekre kiterjesztve ismerteti az odiózus ügyet. E részletek nem ismereteseek; nekem, ki a fehérvári gimnázium történetében oly előkelő szerepet tulajdonítottam Benyáknak, nem lehet feladatomban, hogy ezt a dolgot tárgyaljam. Hadd maradjanak ott elrejtve a poros akták között...” – írja Werner Adolf 1894-ben. A történész azonban nem vallhat ilyen kegyeletes, tapintatos elveket, noha neki sem lehet célja, hogy – Werner szavaival élve – meghurcoljon egy rég meghalt, életében kitűnő férfiút.¹ A továbbiakban kifejti Werner Adolf, hogy a pálosok idegenként kezelték a gimnáziumukba az ő mellőzésükkkel igazgatónak kinevezett Benyák Bernátot. Szerinte itt kell keresnünk a „cselszövény” csíráját, amelynek Benyák 1794-ben áldozatául esett. Elsősorban egy tanár, Schwarzbauer Elek „áruló aknamunkájának” tulajdonítja Benyák elmozdítását az igazgatói állásból, mivel e pálos rendi tanár a direktor helyére akart kerülni. Takáts Sándor Benyákról írt könyvében szintén úgy véli, hogy „egy Schwarzbauer nevezetű alattomos német ember” hamis vádaskodása döntötte romlásba a volt igazgatót, mivel egyetlen vágya az volt, hogy a fehérvári gimnázium igazgatója lehessen.²

Tény: 1794. II. 1-én Novák Krizosztom pécsi tankerületi főigazgató felfüggesztette Benyák Bernátot a fehérvári királyi gimnázium igazgatói állásából, és jelentésében kérte a helytartótanácstól: utasítsa a piarista rendfőnököt, hogy haladéktalanul helyezze át e helytelen életű embert a gyűlöletes botrányok jelen színpadáról valamelyik rendházába, ahol majd gondot kell fordítani mind *politikai*, mind pedig vallási jellegű, igen súlyos betegségére.³ Az esemény súlyát növeli, hogy Fejér, Tolna és Zala megye 170 tanulója járt a XVIII. század végén a fehérvári gimnáziumba. Az ügy folyamán két nagy egyéniség csapott össze, a középkor és a felvilágosodás eszméi szálltak szembe egymással.

Ismerkedjünk meg mindenekelőtt röviden az ügy két főszereplőjének felfogásával és törekvéseivel.

Novák Krizosztom, akit I. Ferenc 1802-ben a visszaállított bencés rend főapátjává nevezett ki, konzervatív, középkori inkvizitorokra emlékeztető, erőteljes, fanatizmusra hajló egyházi személyiség. A Benyák-ügy lefolyásának idején, 1794. május 5-én kelt leveléből kiderül, hogy állandó kapcsolatban állt az uralkodóval, és tevékenyen együttműködött vele, hogy meggátolja a francia forradalom eszméinek magyarországi terjedését. E levélben háromszor is kárhoztatja a szabadkőműveseket, és elmondja, hogy „az uralkodó és az udvarában lévő jók” igen erőteljesen biztatták: semmitől se féljen, tegyen meg ellenük mindent, és eljárása folyamán mellőzze a formásokat; úgy beszéljen velük, hogy ne csak megértsék, hanem érezzék is meg. Ők azok – írja Novák – akiknek fehérvári mozgalma elvette nyugalalmát. Ők azok, akik Győrben olyan jóslatokat

¹ Dr. WERNER Adolf, *A székesfehérvári főgimnázium története*. Bp. 1894.

² TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. Bp. 1891. Ugyanígy vélekedik Dr. LAUSCHMANN Gyula, *Székesfehérvár története*. c. művében: „A hajszáról tanúskodó iratok végeredmény gyanánt Benyák teljes ártatlanságát hirdetik.”

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.), Lit. polit. Fons: 6. Positio: 4/1794: „Justa gravissimae tum *politicae*, tum *religiosae* eius aegritudini cura impendatur.”

terjesztenek, hogy öt éven belül sem püspökség, sem papság, sem pedig a katolikus vallás nem marad fenn a magyar királyságban. Az ilyen hamis prófétákat régen megkövezték – írja telve nosztalgiaiával a régi szép idők iránt –, majd felsóhajt: „Bárcsak több hatalommal rendelkeznek!” Gondolatmenetét egy fohással fejezi be, amely érzékelteti, hogy a francia forradalom eseményei a régi rendnek még ezt az igen erőteljes, célratörő hívét is szorongással és félelemmel töltötték el: „Tekintsen le az égből az irgalmas Isten, és a polgárságnak ezt az egyre növekvő, ártalmas, veszedelmes fajtáját, ezt a pestist gyökerestől gyomlálja ki! Bárcsak segítene az Isten jó szolgálainak imája, hogy ne féljem a hatalmasok tekintetét, és *rettenhetetlen legyek* – ha szükséges lesz – egészen a guillotine-ig!”⁴

Ez a levél, amelyet Novák a Benyák-ügyről készített naplójában felejtett, bepillantást enged annak az embernek a lelkébe, aki 1794. január 6-án Fehérvárra érkezett, hogy a Benyák elleni vizsgálatot megkezdje.

Az ügy másik főszereplője, Benyák Bernát 1745-ben született Komáromban, apja a gombkötés mesteriségét űzte. Már a komáromi gimnáziumban hozzákezdett a francia nyelv tanulásához, és vele együtt a franciás szellemet is magába szívta. Ezért fiatal tanár korában „elegant gallus”-nak nevezték. A jezsuiták ajánlatát, hogy lépjen be rendjükbe, elhárította magától, mivel víg kedélyű és heves vérmiségű egyéniségétől távol állt a szerzetesi életforma. Amikor azonban az 1763-as komáromi földrengés családjá házáat és vagyona jó részét megsemmisítette, nem nyílt számára más lehetőség a társadalmi felemelkedésre, mint a piarista rendbe való belépés. A rend váci gimnáziumában fejezte be tanulmányait. Vonzóbbnak is találhatta ezt a rendet, amelynek a kor viszonyaihoz való alkalmazkodása, szabadabb szelleme közelebb állt az ifjú felfogásához és életszeretetéhez. Személyiségének erre a vonására utal Bessenyei: „Kedves barátom, te a templomban szent, a bálban világi tudsz lenni; tulajdona ez a szép elmének.” Teológiai tanulmányainak elvégzése után megvédi doktori disszertációját, amelynek témája Descartes és Newton matematikai rendszere. Tíz évig működött Pesten a költészet, szónoklat és filozófia tanáraként, miközben sokat tett a magyar filozófiai nyelv megeremtéséért. Amikor II. József – még mint trónörökös – Pestre látogatott, a hivatalos szervek őt kérték fel üdvözlésére. Benyák származó hangnemből írt ódáját rokonszenven fogadta a trónörökös, akinek egyébként a szintén piarista Bajtay Antal volt felvilágosult szellemű nevelője. Húsz fölé emelkedik a Benyák által írt iskoladramák száma, amelyek szervesen illeszkedtek nevelési rendszerébe.

Tanügyi témákat feldolgozó értekezéseiben éppenúgy, mint azokban, amelyek a szerzetesi életéről szóltak, szokatlanul merész és szabad szellem nyilvánul meg. Óvja kora szerzeteseit a semmittevéstől, és megállapítja: nem az askéta életre való visszatérés, hanem a haladás, az erényes élettel párosult tudományos műveltség adja meg a szerzetesrendek egyedüli létjogosultságát. Bátor, újszerű gondolatai miatt súlyos támadásoknak tette ki magát.

Fehérvári működésének kezdetén, 1784-ben jelent meg eszmefuttatása az emberi szellem szabadságáról a filozofálásban.⁵ Ebből megtudhatjuk, milyen eszmék hevítték Benyákot, amikor elfoglalta a gimnázium igazgatói állását, milyen szellemben vezette a rábízott intézményt, milyen felfogást és gondolatokat terjesztett a városban, hogy végül is buknia kellett. Eszménye az a gondolkodó, aki a filozofálásban „prudenter liber est”, nem meggondolatlanul, hanem okosan, megfontoltan szabad. Az ilyen bölcselőt egyedül a ráció irányítja gondolatmenetében, semmiféle tekintély sem befolyásolhatja, nehogy a félelem folytán azt tegye az igaz helyébe, ami az igazságtól idegen. A gondolkodás és cselekvés szabadságáért lelkesedve felveti a kérdést: ki az, aki megparancsolhatja, hogy a filozófusok miként gondolkojanak? Ki az, aki a gondolatok, vélemények és megfontolások rendjét, irányát megszabhatja? Az egyház? A fejedelem? A hivatal? Ezek – válaszol a kérdésre – ha mégoly nagy hatalommal rendelkeznek is a földkerekségen, semmiféle irányt és határt nem szabhatnak az emberi szellemnek a filozofálásban, és nem zabolázhatják meg azt. Az egyháznak az a feladata, hogy az erkölcsök épségére ügyeljen. Csupán a kezdő gondolkodónak van szüksége arra,

⁴ OL Lit. polit. Fons: 78.Pos.: 4/22. 1794. „... ne metuum vultus potentium, et habeam fortitudinem, si necesse sit, etiam usque ad Guillotinam!”

⁵ BENYÁK Bernát, *Ratiocinium philosophicum super libertate ingenii humani in philosophando*. Bp. 1784. A szerző e művét Grassalkovics Antalnak ajánlotta.

hogy mestere „norma cogitandi”-val lássa el őt, gondolkodásmódját szabályozza, hogy elkerülhesse a szirteket és buktatókat. Aki azonban fel tudja mérni a veszélyeket, és szellemét mégis mintegy bilincsbe veri, nem fog tudni önállóan gondolkodni és ítélni. A középkor vétett a gondolkodás szabadságának elve ellen, amennyiben az emberi elmék vakon követték mestereik szavát, ennél fogva igen nagy vakság és tudatlanság igazta le őket, és magát a kort is rendkívüli mértékben homályba borították, szellemi értelemben sötétté változtatták (obscurarunt). Mivel ugyanis nem éltek a szabadsággal, a szolgai együgyűségben tartott bölcselek minden dicsőséget és a gondolkodás képességét egy vezérnek tulajdonították.

A gondolkodás történetének felvázolásában eljutva saját koráig, II. Józsefet a szabad gondolkodás uralkodóeszményeként említi.

A mű második részében a filozófus szemére hányja a teológusoknak: hatalmukat annyira kiterjesztették az összes tudományokra, hogy a teológiát akarják megtenni a tudományok és művészetek úrnőjének, bírálójának és mesterének. Ilyen körülmények között a teológusok hatalma a tudományok fejlődésének akadályává vált. Pedig a tudományok haladása egyedül az emberi tehetségtől függ, nem tűri a hatalom cenzúráját. Ha szemügyre vesszük a történelmet, orvostudományt, csillagászatot, fizikát, geográfiát, költészetet és bármely más tudományt, belátjuk, hogy csupán az emberi invenció és vélekedés alapján állhatnak fenn. Szükséges tehát, hogy az emberi szellem ezeket szabadon, ilyen vagy olyan módon művelje, korlátok közé szorítsa, változtassa, vagy bizonyos irányait teljesen elvesse.

A Novák Krizosztom által végzett, egy hónapig tartó vizsgálat során mintegy 400 oldalnyi, többségében latin nyelvű iratanyag keletkezett. A jegyzőkönyvekben, jelentésekben, tanúbizonyságokban mindkét részről egyaránt manipulált, átformált valóság tárul elénk, így szükséges a forráskritika módszerével élnünk. Mégis érdemes e nagy terjedelmű forrásanyagot áttanulmányozni, mivel megismerhetjük belőle a kor viselkedésformáit, az oktatásügy helyzetét, a székesfehérvári szokásokat, politikai áramlatokat és a korabeli népnyelv zamatos fordulatait.

Az eljárás folyamán az egész város felbolydult, az események lázában égett; de kiterjedt a vizsgálat Sárkeresztúr, Adony, Csákvár, Szabadbattyán, Csór, Jutas és Láng községekre is. Novák és Benyák igyekezett a maga igazának bizonyítására minél több tanút felvonultatni, sőt a tankerületi főigazgató még tanulókat is kihallgatott. A két, egymással szemben álló tábor által produkált dokumentumokból két, egymással homlokegyenest ellenkező kép rajzolódik ki Benyák egyéniségéről és működéséről. Mindkét jellemzés egyoldalú, önmagában torz; a két, egymásnak ellentmondó, egymástól különböző kép együtt állítja elénk kétszáz év távlatából a bonyolult, színes egyéniséget, a hús-vér embert. Megjelenik előttünk a felvilágosult értelmiségi, a szenvedélyes ember, a pedagógus erényeivel és fogyatékosságaival együtt.

A város lakosságának túlnyomó többsége Benyákkal rokonszenvezett. Az általuk kiadott igazolásokból és vallomásokból a következőkről értesülünk. Fejérvár polgárai és lakosai 60 aláírással ellátott folyamodványt küldtek a helytartótanáchoz 1794. I. 30-án, majd II. 7-én és 14-én. Az aláírók túlnyomó többsége német és rác; a magyarok száma 18. A hatvanból tíz nem tud írni, csupán kezének keresztvonásával látja el az iratot. Az aláírók között szerepel a város hites ímoka, gyógyszerésze, adószedője, fertilitymestere; mesteremberek, communitybéliek és nemesek. Levelükben kifejtik: „A keze alatt lévő iskolás ifjakra szorgalmasan annyira vigyáz, hogy gyakran, még estvéként is az ifjak szállásait megvizsgálja, ha rendszerint az ifjú szállásán vagyon-e? Az atyaikat és gazdájakat megkérdezi, ha gyermekeikben és ifjakban valamely fogyatkozást, éjjeli kijárást, rossz társaságot, fejér személyek után való járást és más valamely gonosz indulatot, hajlandóságot, kortsmálást vagy egyéb kóborlást nem tudnak-e? A házi szegényeket és ügyefogyottakat, midőn hozzá folyamodnak, maga irgalmasságából, másoknak példájára segíti. Maga viseletére és erkölcsére nézve is Benyák direktor urat egy igaz, tisztességes keresztény embernek ismérjük lenni.” Végül felháborodásukat fejezik ki azon botránkoztatást okozó vizsgálat miatt, amely a direktor ellen az egész városnak, sőt az ártatlan gyermekeknek tudtára folyik.⁶ Másik két folyamodvá-

⁶ A továbbiakban arra a mintegy 400 oldalnyi irategyüttesre támaszkodom, amely részben a Fejér megyei Levéltárban található (*A Királyi Gimnázium iratai* c. fondban Novák naplójának piszkozata),

nyukban elmondják, hogy a direktor: „Példás maga viselése, bölcsessége által gyermekeinket isteni félelemre, emberségre és tudományokra szép előmenetellel vezette legyen, sőt mindnyájunkat az egész nemes purgerséggel együtt különös vigasztalással töltött bé. Esedezünk azért, hogy városunk ezen tisztelendő director úrtól meg ne fosztassék, sőt gyermekeinknek okos és szorgalmatos gondviselésére, nekünk örökös örömünkre tovább is meghagyattassék.”

Benyák mellett foglalt hivatalosan állást Székesfehérvár város szenátusa és bírja két ízben is. Haszonlóképpen járt el Fejér megye nemesi közgyűlése, kifejtve: „Benyák Bernát az ifjúságot oly atyai érzésekkel irányította a kellő fegyelemre, hogy nemcsak sok, irodalomban járatos, kiváló tudományú királyi ösztöndíjast formált, hanem még több a haza reményére kisarjadó ifjút nevelt éjjel és nappal. A jámborsággal kapcsolt tudományokat belecsepegtette a fejlődő lelkekbe; a rosszakat megfeddette, a jókat jutalmakkal ösztönözte. Jól tudta, mikor kell meghúzni és megalázítani az irányítás gyepőlőjét. Arra törekedett, hogy a királyi gimnázium ne az arcátlan, vásott ifjak gonosz sópredéke legyen, hanem inkább a humán tudományok derék gyülekezetének (probum humanae Minervae contubernium) lehessen méltán nevezni.”

Kiáll Benyák mellett a városi és megyei hivatalnoksereg színe-java: Horváth Kochy István alispán, Parraghy Ignác szenátor és a ványolócéh mestere, Braun József szenátor és városi kapitány, Farádi Vörös Ferenc, Andrassy Antal, Bedő Ferenc, Pázmándy Sámuel, Eklér Mihály táblabírák, Novák József megyei főorvos, Chaut és Tulkay sebészek, Kisling Mátyás megyei főadószerző, Büdöskuti Zsigmond báró a város katonai parancsnoka, Luzsénszky Terézia grófnő, Szegedy Pál püspöki vikárius, Szabó József külvárosi káplán, Hersching Dániel, aki Novák elődje volt a főigazgatói posztton, Végh megyei és Sáy városi főjegyző, Hell György városi vizenotárius, Vass és Papp városi hites írnokok, Potyondi Ráfáel, Virág Benedek, Hoffmann Jakab, Neichel Ferenc, Némethi Kristóf és Korher Domonkos professzorok, szülők, kereskedők, mesteremberek. Mindezek kiemelik egyedülálló szorgalmát és igyekezetét, körültekintését igazgatói teendőinek ellátásában, fáradhatatlan ügybuzgalmát az ifjúság nevelésében. A latin nyelvű igazolásokban gyakran előforduló kifejezések: feladatát „fervore”: azaz szenvedéllyel, tüzzel; „ardenter”, vagyis lángoló buzgalommal végezte. „Vir honestus”-ként, tiszteletre méltó emberként emlegetik leggyakrabban, akiben a becsületes emberség okossággal és nevelés-oktatásbeli jártassággal párosul. A mintegy 40 bizonyoságlevél egybehangzóan dicséri buzgóságát a szűkölködők, betegek és segítség nélkül maradtak támogatásában. Novák doktor elmondja, hogy mindig vele konzultált a tanulók, szegények betegségeiről, sőt egyszerűbb gyógyító feladatokat maga is ellátott. Az ágyhoz kötött diákokat gondosan ápolta, és biztosította számukra az orvosi közreműködést, orvossággal ellátta őket. Gondosságával, lelkes és érzékeny buzdításaival elérte, hogy igazgatása idején az ifjúság semmi nyilvános kihágást nem követett el. A tanulók még saját szállásán is gyakran oktatgatta különféle ügyek leírására. Értékeltek Benyákban a művelt irodalmárt is megállapítva róla, hogy mindenki, aki az irodalmat szerette, elhalmozta őt dicsérettel. A direktor mellett tanuskodó testimoniálisok közül még háromból érdemes idézni azok emelkedett stílusa és a bennük rejlő mélyebb gondolatok miatt. Pázmándy Sámuel, Fejér megye táblabírája úgy tapasztalta, hogy: „A vallásos alázatosság, az erkölcsök civilizált finomsága, szokásainak, életmódjának eleganciája, társalgási módjának nyájassága, kedvessége és szívéllyessége tekintében egyaránt ajánlásra méltó.”⁷ Eklér Mihály, Fejér és Tolna megye táblabírája, akinek négy fiát nevelte, elmondja, hogy vele született nemes módszerrel rendelkezett az ifjakkal való bánásmód területén, amelynek lényege: ügyes hozzáértés a dicséretben, körültekintés a büntetésben. Alaposan kifürkészte, megismerte szokásaikat, és ennek birtokában szokta tévedéseiket javítani. Hat év óta minden szüretkor náluk töltött egy-egy hetet, amely idő alatt: „Igazi papi méltósággal viselte magát, így példájával szolgált az alacsonyabb rendhez tartozó embereknek. Illendő tisztelettel viseltetett az arra méltóbbak iránt, és ezzel az ő jókedvű, familiáris, de mégis tiszteletre méltó életmódjával elérte,

többségében pedig az Országos Levéltárnak abban az irategyüttesében, amelynek jelzete: Lit. polit. Fons: 6, 7, 8, 9, 15, 16, 64, 78, 79, 80, 81, 105. az 1794-es esztendőből, valamint: 9, 61, 62, 63, 119. és 125. fons 1795-ből. A posztionszám az összes iratok esetében: 4.

⁷OL Lit. polit. Fons: 16. Pos.: 3/34.: „De religiosa humilitate, probaque morum elegantia, ac conversationis affabilitate cuivis commendabilem, semper expertus sum.”

hogy amidőn távozott, mindannyiunkban vágyat hagyott maga után, amely folytonosan jelenlétét sóvárogtat. Tapasztalásból mondani: boldogok az ifjak, akik keze alá kerülve végzik tanulmányait. „⁸ Ennél szebbet nem igen lehetne írni egy nevelő munkájáról!

Tanártársai közül Potyondi Rafael expaulinus, Hoffmann Jakab, Neichel Ferenc, Némethi Kristóf egyaránt nagy tisztelettel nyilatkozott róla. Békére törekvő férfiúként jellemzi Virág Benedek is: „Az ő ébersége, okossága, mérséklete eredményezte, hogy veszekedések, versengések és más visszaélések, amelyeket a tanárok el szoktak követni, ezen a helyen nem fordultak elő.” Virág talán éppen Benyák termékenyítő szellemi hatására vált oly nagy mértékben felvilágosulttá, amint arról költészete és Magyar Századok címmel írt történeti műve egyaránt tanúskodik. A józan ész nevében írta a superstitiót, a babona minden nemét, ítéli el a „buta buzgóságot”, az „ostoba szentességet”, amely jellemezte a középkor „vastag ködű századait.” Virág történetírói ars poeticája szerint: „A közjóért nyúltam tollamhoz, és a szabadságban született nemzetnek hasonló érzéssel írom meg az igazat.” Költészetének is az a célja, hogy fényre derítse azt a szemet, „melyen ül éjnek rút hályoga.” Benyák távozása után, amikor a fejevári gimnázium kultúrmissziójában pangás jeleivel találkozunk, Virágunk hervad ebben a szellemi környezetben, és csakhamar – Benyák távozása után három esztendővel – benyújtja lemondását a tanári pályáról. Betegségére hivatkozik ugyan – a melle hasogat, sem beszélni, sem feladatát ellátni nem képes többé –, de az a tény, hogy igazgatójának, Spaits Istvánnak közlése szerint anélkül távozott Fehérvárról, hogy bárkinek is istenhozzádot mondott volna (nemine salutato), elárulja, többről van szó.

Semmi dehonesztálót nem hallottak Benyákról Forgács Ferenc és Szilágyi Ádám fertálmesterek sem, akiknek pedig hivatali kötelességüknél fogva a város utcáit többször házanként végig kellett járniuk. Ugyanígy nyilatkozik Braun József, a városi politia, rendőrség kapitánya is, mondván, hogy hozzá semmi hír sem érkezett a direktor szabados magaviseletére vonatkozóan, ellenkezőleg: mindenki tisztelte és becsülte a városban. Késő este, sárban, esőben, téli hidegben látogatta a tanulók szállásait, szemmel tartván az utcákat és a problematikusabb helyeket. Végül a szülők elmondják, hogy Benyák a nála lakó, konviktor fiúkkal együtt söpört és fűtött.

Zrínyi Miklós fejtegeti a Mátyás király életéről való elmélkedésekben, hogy a discretio, a tiszteletteljes kímélet arra tanítja a historikusokat, hogy hősök fogyatkozásait ne mint vétkeket, hanem „sicut virtutes imperfectas”, azaz mint hibái napfogyatkozásait írják le. Azonban maga is látja e vállalkozás ellentmondását, amikor tüstént hozzáteszi: de miként írhatjuk a hibát virtusnak? Nem könnyebb a helyzete jelen sorok írójának sem, aki most hozzákezd hőse másik, az eddigi szakirodalomban rejtve maradt arcának megrajzolásához.

Már Novák főigazgató kifejtette Benyák igazolásairól, hogy azok egy része sovány, próbával nem támogatott felelet, és akik adták, a dologról érdemben semmit sem tudtak. A testiemiálisok másik része úgy jött létre, hogy Benyák állhatatosan zaklatta, többször is visszatérve összetett kezekkel kérte a vonakodókat bizonyáglevelé kiadására. Vitt magával általában egy cédulát is, amely szerinti nyilatkozattal megelégedne. Így történt ez például Geisz János esetében, akire apján keresztül gyakorolt nyomást, mire Geisz kényszeredetten megfogalmazta az iratot oly módon, hogy ő semmit sem látott, ami elfogadható, mivel Benyák direktor sohasem tett semmit a vallomástevők szeme láttára. Szintén Novák említi a Benyák által produkált tanúságtételek anomáliái, rendellenességei között a következőket. A 60 fehérvári polgár közül némelyek avégett írták alá a deklarációt, hogy jól fizető bentlakó diákokat kapjanak a direktortól; mások attól való félelmükben írták alá, hogy ezt a kedvezményt megtagadják tőlük. Az aláírásgyűjtő-körút folyamán azt híresztelték, hogy maga a püspök is alá fogja írni, remélve, hogy így könnyebben és bőségesebben gyűjthetnek aláírásokat. Vörös Ferenc megbízásából egy Stephanovits János nevű szabó vitte városszerte a gyűjtőívet, aki Baján káplánnak, az ellenpárt tagjának véleménye szerint jól ismert azon nyugtalanságok miatt, amelyeket nem is olyan régen okozott a városban. Novák megyei főorvos a főigazgató szerint szintén csupán azért halmozta el Benyákot dicséretekkel bizonyáglevelében, mivel a direktor könyörgéseivel rávette, hogy ne hagyja cserben őt, noha sok mindenről hallott városszerte. Helyteleníti Novák Benyáknak a bizonyáglevelek gyűjtése közben alkalmazott eljárás módját: erőszakos-

⁸ OL Lit. polit. Fons: 16. Pos.: 4/34. No. 26/b.: „Innata cum juventute agendi nobili methodo . . . sollers in laudando, circumspectus in plectendo.”

Ego infra scriptus de Bernardi Bengel Directoris
 Localis vitae et morum, quae scandalosa fuisset, nihil scis,
 nec equidem admonendum cum existimavi, nisi rumoribus
 quibusdam motus sub finem anni scholastici 1792, quando
 cum reliquis Professoribus, ad sanam Evangelii corripce
perceperet. ex. constanti; quos rumores positivum a Profes.
 sore Melch. Schwenkger auditum, qui amilia circumdanti,
 minime tamen et permissa comitata, inde collegit,
 nescio. Hoc ego contra sterneret Indivisa pro sterneret peri-
 culo dico, semper dico, sumus enim in una societate.
 Ceterum testor Bernardum Bengel Directorem singulari
 cum industria officio suo satisfecisse, et Indivisa Inven-
 tui, tam bono exemplo, quam salutari, eam exerce ad
 virtutis Indivisa exhortatione plurimum proficiscitur
 vigilantia, prudentia, moderatio efficit, ut vitae, ex.
 tamen, excedit alii, qui a Scholasticis committi solent,
 hic loci non auderent. In quo Civitas Alta-Rege.
 laus, qua sanior est, recognoscat.

Signatus Altae Regiae
 die 20. Ianuar. 1794.

Benedictus Virag
 Primus Hum. Ch. Professor

Vidis Director

kodását, alkalmatlankodását. Jó példa minderre Hoob Ferenc iskolaszolga esete. Ez a 32. vádpont a főigazgató feljegyzéseiben eleinte így szerepel: „Egy asszonyt elrejtett a szekrénybe (armarium), de a gimnázium famulusa, aki csokoládé készítéséhez keresett eszközöket, ráakadt.” Benyák e vádpontra a következő feleletet adta: „Olyan nagyságú szekrényt, amelyben elrejtethetne egy asszonyt, sohasem bírt, és jelenleg sem bír. Így a feljelentés tartalom nélkül marad.” Január 31-én azután az iskolaszolga kiad egy igazolást: „A latin iskola famulusa tanúsítja, és hajlandó esküvel is megerősíteni, hogy soha nem volt az igazgatónak nagy szekrénye, és soha abban én nőt nem láttam, még kevésbé találtam.” Másnap a főigazgató feljegyzése szerint felkereste őt Hoob Ferenc, és elmondta: Benyák direktor eljött hozzá Hell György helyettes jegyzővel. Hell megkérdezte: van-e a direktornak szekrénye, amelyben valamikor egy belezárt asszonyt lelt? Az iskolaszolga így felelt: sohasem látott hasonlót, következésképpen nem talált belezárt asszonyt. Ahol a vallomástevő a bezárt asszonyt rajtakapta, egy kis helyiség volt, amelyet azelőtt illemhelyként (secessus) használtak, de annak funkciója megváltozott, és a direktor különféle tárgyakat helyezett el benne. Aznap este a vicensor másodszor is megjelent, és magával hozta azt az igazolást, amely csupán arra szorítkozik, hogy a szekrényben Hoob nem lelt semmiféle asszonyt. Kérésükre az iskolaszolga azt felelte, hogy ezt elláthatja kezének keresztvonásával – írni ugyanis nem tudott –, mivel igaz. De az is teljes mértékben igaz, hogy az asszonyt a fent leírt helyen becsukva találta. Amidőn ugyanis a csokoládé-főzéshez a szükséges felszerelést ki akarta venni onnan, a helyiség ajtaja nem akart kinyílni. Miután erővel kinyitotta, egy asszonyt talált benne. A direktor elsápadt, majd elment misézni. Visszatérően így szólt a famulusához: „Nekem ezen az éjszakán volt egy foglyom (einen Arrestanten), mire Hoob így válaszolt: „Was gehet mich an?“, azaz: mi közöm hozzá?

Végezetül megemlíti a főigazgató, hogy a tanúbizonyságok egy része átment bizonyos főemberek (principii) cenzúráján.

Az utoljára említett érv már átvezet ahhoz a Novák által hangoztatott állításhoz, hogy létezik a városban egy sok tagot számláló Benyák-párt, egy a városközösségben létrehozott szervezet, amely nagy befolyással és hatalommal bír. Már a Stephanovits János szabó által összegyűjtött aláírásokkal kapcsolatban megjegyzi a főigazgató: ismeretes, hogy mire képes egy városközösségben létrehozott párt (factio). A vizsgálatot végző Novák felveti a kérdést: hogyan lehetséges, hogy nemes, tekintélyes állásokat betöltő férfiak olyanokat állítanak igazoló leveleikben, amelyek nem felelnek meg a valóságnak? Az aenigma, a rejtély megoldását a következőkben találja. Január 13-án este levelet kapott Atyák aláírással, amelyben az ismeretlen feladók a következőket fejtik ki. Fájjalják, hogy a kiváló Benyák direktor rendje iránti gyűlöletből üldöztetést szenved, zaklatása ugyanis hamis vádaskodáson alapul. A vizsgálat titkos, nem nyilvános és hivatalos, hanem magánházak falain belül fűjják a kígyókövet. Felkéri Novákot, álljon el ezen illegális, törvénytelen vizsgálatától, mivel a karok és rendek valamint a levél írói egyaránt elkötelezték magukat Benyák védelmére. Ellenkező esetben arra kényszerülnek, hogy a *fehértvári klérus ellen* eljárjanak, és mindent leleplezzenek az igazságosság szellemében.

Mentler szolgabíró is kifejti Nováknak: a direktornak nem egy igen befolyásos támogatója van Fehértváron, akikkel őt a legbensőségesebb, legmeghittebb kapcsolat fűzi össze. Aki tehát a direktor ellen szólni merészelne, az gyűlöletessé válik előttük. Zuber Sándor városi ügyvédnek szintén az a véleménye, hogy a direktor a nagy befolyással bíró, igen hatalmas urak közül többnek baráti érzelmét megnyerte magának, így a kellemetlenségektől való félelem többeket visszatart az igazság kimondásától. A volt városi jegyző, Hiemer özege is igen aggodalmaskodott, amikor Novák magához hívatta kihallgatásra. Félt a Benyák-pártiak gyűlöletétől és sértegetéseitől. Hivatkozott a pécsi példára: milyen és mekkora jelentőségű érvekkel támasztották alá eljárásukat, és mégis mindezekon felülkerekedett pártfogóinak védelmezése, végül semmi foganatja nem lett az eljárásnak. Hiemerné a Deling-ügyre célzott, amikor is az illuminátus és kantianus professzort felmentették az ellene felhozott vádak alól. A Benyák-ügy sikerén felbuzdulva Novák jelenti fel ismét 1794 nyarán, most már elérve célját.

A Benyák-párt tagjai gyakran éjszakába nyúlóan üléseztek, bezárkózva a direktor lakásába. Ezeken a megbeszéléseken a következők vettek részt: Végh, megyei főjegyző, Farádi Vörös Ferenc aransarkantus vitéz, Fejér, valamint Tolna vármegye táblabírája; három nemzeti iskolai professzor, közöttük Hoffmann Jakab; Seth orvos és Tergovits József ügyvéd. A fent említett, Atyák aláírással ellátott levelet is ők fogalmazták. Vörös Ferenc ugyanis felkereste a Novák-párti Baján

Ferenc káplánt, és ismertette vele a levél tartalmát megtoldva azzal a fenyegetéssel, hogy: „Rendelkezik az ő társaságuk elegendő eltökéltséggel, pénzzel és van feje. Szeretné ő látni, ki tesz valamit a jövőben Benyák ellen! Ha ő lenne a város bírja, megkérdezné, miféle joghatóság alapján tevékenykedik itt a főigazgató?”⁹ Majd dühöngve támadott valakit, és társaságuk törvényének, valamint a társasági hűségnek megszegésével vádolta. Az illető ugyanis semmiféle eszközt sem használt fel Benyák megvédésére, noha az említett alaptörvény szerint minden egyes tag a legszigorúbban köteles a másikat megvédeni.

A főigazgató a következőket üzenté vissza Vörös Ferenc táblabírónak: „Tudják meg, hogy ismertek előttem a levél szerzői; tudok az általuk tartott konzultációk helyéről, idejéről; ismerősek maguk a tanácskozók is. Akartam is azonnal levelet küldeni a császárnak; csupán az a meggondolás tartott vissza, hogy a körülmények alakulásától és a dolgok kimenetelétől tegyem függővé annak elküldését.”¹⁰ Az ügyet tehát Novák politikai összeesküvésnek kezeli, és cicerói stílusa nyíltan utal arra, hogy a Catilina-féle összeesküvés leleplezésének pózában tetszeleg.

A Benyák mellett felhalmozott bizonyágalevek titkát tehát abban látja a főigazgató, hogy létezik Fejérváron egy társaság, szövetség (*societas*), amely hatalommal, pénzzel és vezetővel rendelkezik. E társaság alapvető törvénye minden egyes tagját kötelezi a többi tag védelmére. Mindebből három dolog következik, írja Novák: 1. Benyák tagja ennek a – bármiféle célú – szövetségnek. 2. A társaság e tagjának megadták a védelmet a közös hűség kötelme szerint. 3. Magát e védelmet a társaság alapvető törvénye, nem pedig az igazság normája szerint vitték véghez. Ezek a tehetősebb osztályból való Benyák-pártiak az igazolásokkal igyekeztek elkerülni bizonyosan bekövetkező kellemetlenségeiket. Végül – fejtegeti a főigazgató – a tanúbizonyosságok nagyrészt negatívak: pusztán a bűn nem tudásáról szólnak, vagy pedig nem arról, amiről a kérdésben szó van. Néha erre hivatkoznak: „Saját ismereteim, tudásom szerint.” Példa mindekre: Fehérvár szenátusának ülésén súlyos konzultáció folyt, milyen bizonyosságot adhatnak Benyák kérelmére? Az erkölcsöktől elválasztva nyugodtan adhattak jó véleményt a direktor igazgatói munkájáról. Erkölcséről csupán ennyit állítanak: Benyák ellen nyilvánosan sohasem adtak be panaszt.

A főigazgató a helytartótanácsához intézett jelentésében csupán „nem tudom miféle társaság erejéről” (*nescio, cujus societatis vis*) beszél. A korábbiakban említett levelében, amelyet egy bizonyos püspökhöz intéz május 5-én, azonban már nevén nevezi azt: a szabadkőművesek ligájáról tesz említést (*latomorum liga*). Ezek Novák elleni fejérvári mozgalma miatt gyorsan vissza kellett térnie Bécsből avégett, hogy a Benyák-ügyben készített jelentését felküldhesse a helytartótanácsához. Ehhez csatolt egy iratot, amelyben Benyákkal együtt a szabadkőművesek ligáját is eléggé leleplezi, egyben kéri a helytartótanácsot, hogy jelentését eredetiben küldje fel *Öfelségének*: „Azon meggondolásból, hogy a császár tudjon intencióinak akadályoztatásáról, azonkívül megismervén a dolgok igen súlyos, messze kiható, veszedelmes állását, késedelem nélkül megtörténjék a baj orvoslása.”

Még többet tudunk meg a társaságról abból a névtelen levélből, amelyet a főigazgató jegyzetei szerint Rosty Ferenc írt január 27-én Nováknak. Ebben felsorolja mindazokat, akik I. 26-án összejövetelt tartottak, és arról konzultáltak, hogy mi módon akadályozzák meg a főigazgató tevékenységét. A levél végén megemlíti, hogy Végh megyei főjegyző és Vörös Ferenc táblabíró titkos ismeretőjele az „in Israel”, vagyis valószínűleg ez lehetett társaságuk elnevezése: az Izraelhez címzett páholy, klub.¹¹ A fehérvári klub titkos társaság volt, amelyet főként városi és megyei hivatalnokok, valamint értelmiségiek: tanárok, orvosok látogattak. Azt, hogy miről és milyen szellemben folytak összejöveteleiken a viták, arra következtethetünk Benyák nézetéből, felfogásából, amelyekre különféle feljelentések, Nováknak tett titkos denunciaciók utalnak. Már a török háború idején, 1789-ben

⁹ Fejér megyei Levéltár, Királyi Gimnázium iratai. Acta in negotio localis directoris: „Minitando, societati suae et animos, et pecunias et caput esse . . . Et violatae legis socialis fideique accusabat.”

¹⁰ OL Lit. Polit. Fons: 78. Pos.: 4/22. Diarium: „Scirent etiam, optime mihi notos esse epistolae submissae auctores; scire habitae consultationis locum, tempus; scire consultores ipsos. Voluisse me illico epistolam Augusto submittere . . .”

¹¹ OL Lit. Polit. Fons: 78. Pos.: 4/32. 1794.: „In reliquo, quae dum sub rosa significarem nomina eorumdem aliunde nota in Israel, quorum saltem primae vocis litterae expressae sunt.”

megfigyelte házigazdája, Vunts sebész, hogy Benyáknak rendkívül szabados a vallásról alkotott felfogása, és hogy ellenséges érzelmekkel viseltetik az uralkodó felséges ház iránt.¹² II. József halála után pedig Mentler szolgabíró közlése szerint: „A kurucz világban levette rendjének ruháját, világi módra járt-kelt; magyar csizmában, nadrágban, *háromszögletű kalapban*, kaputban (városi viseletben használt hosszú felsőkabát). Éjjel *magyar* sarkantyús csizmában és *magyar* juhászbundában bolyongott.”¹³ A nemesi-nemzeti ellenállás és a francia forradalom idején tehát viseletével is reprezentálni akarta magyarságát és szimpátiáját a forradalommal. Rosty Ferenc, a helyi szabadkőművesek legfőbb eszmei ellenfele és leleplezője mondotta el a főigazgatónak: „*A direktor a francia forradalomról igen lelkesen beszélt, és azt helyeselte.*”¹⁴ Nem véletlenül emelte ki e mondatot a korabeli helytartótanácsi vagy bécsi központi kormány szervhez tartozó hivatalnok vörösbarna ceruzával húzott kettős vonallal!

Ákár Benyák írta a francia példa követésére buzdító politikai költeményt 1790-ben, amint Takáts Sándor állítja,¹⁵ akár csupán lemásolta, ahogy Benda Kálmán feltételezi,¹⁶ mindenképpen egyértelmű állásfoglalást jelent a „lázító és felségsértő” vers létezése a direktor saját kezű íratái között:

Rajta magyar! mit akarsz? Van példád, nagyra mehetsz most.

Boldog időt s utat francia, belga mutat.

Folyhattak még beszélgetések a fehérvári titkos társaság összejövetelein a felvilágosodás szellemében olyan jellegű témákról is, mint a babona, vallás, erkölcs mibenléte. Kétségtelenül nagy hatással lehetett beszélgetőpartnereire Benyák Bernát, amire abból következtethetünk, hogy a vád 70. pontja kijelenti: A direktor vallásossága igen gyanús, kétséges. Két előkelő hölgy, amikor értesült a direktor felfüggesztéséről, ujjongva mondotta: végre-valahára elmegy a városból az, aki férjeiket megrontotta, és romlottságukat megerősíteni törekedett. Novák megyei orvos felesége beszámolt Veiland plébánosnak, hogy Benyák volt az, aki férjét nemcsak, hogy minden romlottság gyakorlásába bevezette, hanem benne minden katolikus érzést felforgatott, megdöntött, eltörölt. Benyák kijelentette náluk, hogy nem hiszi el az élő Isten jelenlétét a kenyér színe alatt a mise szertartása folyamán. Pater Veiss, az elemi iskola hitoktatója szerint a direktor a római katolikus vallásról igen gonoszul (pessime) vélekedett. Vádolták azzal is, hogy gyakran elhanyagolta a szentmise-áldozat bemutatását. Szűz Máriáról megvetéssel hangzott: semmi jelentősége nincs; egyedül csak Istenhez kell folyamodni. Amikor 1792/3 nyarán Füreden nyaralt, társával, a kálmánista alispánnal együtt pénteken húst evett, és olyan kijelentéseket tett, amelyek nem váltak a katolikus vallás dízére. Megértéssel vette, ha barátai vidám hangnemben méltányolták életszeretétét. Szt. Ignác ünnepén, születésnapján Pöntölén nagyszabású összejövetelt tartottak. Ezen alkalommal néhányan az ő dicséretében törtek ki, és kijelentették, hogy neki az asszonyi szerelmek, amelyeknek áténgedte magát, semmiségek. Egy alkalommal Rhee szappanosmester feleségét gúnyolta, mivel az a felfogása, hogy ha házasságtörést követne el, tüstént elvinné az ördög. Rhee felesége így felelt: kételkedés nélkül hiszi, hogy ez a legsúlyosabb bűn, és az Isten hasonlóképpen kell, hogy büntesse. A direktor így replikázott: „Gyerekség! Ez csupán papi koholmány és az emberek becsapása!” Jellemző a direktor szabados felfogására a következő provinciális bájú jelenet. Az egyik vádpont szerint gyakran hívott magához nőszemélyeket, hogy keressenek bolhát a takaróiban. Megtörtént ilyenkor, hogy a jelenlévőnek ujjai összehajtogatásával jelezte azt a figurát, alakzatot, amely a testi

¹²OL Lit. Polit. Fons: 78. Pos.: 4/22.: „... ob religionis licentiam et ob observatum erga Augustam domum regnantem malum affectum.”

¹³Uo.: „In hungaricis cothurnis, caligis, *triangulari pileo*, caput, sine ullo clericali et ordinis sui habitu saeculariter incesserit.”

¹⁴OL Lit. polit. Fons: 78. Pos.: 4/22. Diarium: „*Directorem de revolutione Gallica spirituosi locutum fuisse, eamque approbasse.*”

¹⁵TAKÁTS Sándor, i. m.

¹⁶BENDA Kálmán, *Ismeretlen politikai költemény 1790-ből*, in, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 390–398.

kapcsolatot fejezi ki. Dohányzott, bálókba járt, és állítólag gyakran panaszkodott társasága tagjainak saját papi mivoltára; inkább a férji státusra lett volna alkalmasabb – mondotta. Egy Zsuzsanna nevű szolgálólánynak azt fejtette, hogy a testi kapcsolat férfi és nő között nem olyan nagy bűn. A templomban csak azért prédikálnak ellene, nehogy az ilyenek utcán és a nyilvánosság előtt történjenek. Jöhet hozzá nyugodtan mise helyett, majd ő leimádkozza a prédikációk elhanyagolását. Vádolták azzal is, hogy amikor az Esterházy-házban lakott, egy bizonyos klerikusnak alkalmat nyújtott a szolgálólányával való intim kapcsolatteremtésre, amikor kettejüket összezárta.

A felvilágosult gondolkodásnak fehérvári egyházi körökben később is akadnak folytatói. Horvát István történész jegyzi fel, hogy 1805-ben Perger József, a fehérvári papnevelő ház dogmatika tanára elkérte tőle Holbachnak, a francia materialista filozófusnak, az Enciklopédia legtermékenyebb munkatársának egy művét. Horvátnak viszont elküldte viszonzásul Cannabich: *A keresztény egyház régi és új tanításának bírálata* c. munkáját, amely szerintük „igen ébredten” készült, valamint Kant egy művét.¹⁷

Benyákot – szabados életmódját ürügyül felhasználva – Deling pécsi jogakadémiai professzorhoz hasonlóan kétszer is feljelentették. Először 1792-ben történt kivizsgálás az ügyben, de miután bizonyítékait meghallgatták, a helytartótanács 1793. III. 18-i rendeletével a további vizsgálat alól felmentette, állásában pedig meghagyta. Benyák az 1794-es új vizsgálat során gyakran hivatkozik arra, hogy a Novák által ellene emelt vádpontok a régiek, semmi újat nem tartalmaznak, nem melegíthetik fel tehát a feljelentők a helytartótanács által egyszer már határozattal lezárt ügyet. A történelmi körülmények azonban időközben a francia forradalom viharos fordulatai következtében megváltoztak, s az új viszonyok között ügyét már másként kezelték. 1794. június 30-án küldte el Bécsbe jelentését a helytartótanács Benyák ügyéről, ugyanezen év július 23-án tartóztatták le Martinovics Ignácot nyolc bécsi jakobinus társával egyetemben. 1795. május 20-án történt Martinovics és társainak kivégzése, és nyolc nappal később adták ki a császári rendeletet Benyáknak állásától való felfüggesztéséről.

Az indítékokat, amelyek Schwarzbauert és társait a második feljelentésre készítették, a direktor a következőképpen sorolja fel. Az állására török bosszúja, irigysége, rosszindulata és haraggal telt részrehajlása, valamint a piarista rend iránti gyűlölet. Negyvenkilenc éves, amikor perbe fogják, és harminc éves tanári munka áll mögötte! Minél nagyobb ugyanis az érdem, a közügyek érdekében végzett munkálkodás, – folytatja gondolatmenetét – annál inkább nő az irigység és az ilyen férfiak folyamatos üldözése, tönkretéve. Addig nem irigyeltek, amíg 200 rajnai forint jövedelemmel rendelkeztem; amikor 400-ra, sőt 500-ra emelkedett, kezdtek állásomra törni. A főigazgatót is *előítélettel*, irigységgel és ármánykodó celszövénnyel vádolja meg. Benyák az egész eljárás folyamán ártatlanságát bizonygatja, és kéri hírének-becsületének helyreállítását, hivatkozva a XVIII. század egyik legtöbbször idézett szólás-mondására: Vita et honor pari passu ambulat, azaz: élet és tisztesség karta karba öltve járnak. Az ellene emelt vádak a vizsgálat során koholták, néhány rosszindulatú ember produkálta, akik fondorlatosan keltették az ilyenfajta kőszá híreket. „Becsületem és tisztességem magát az életet jelenti, amely becsületet 30 év zizsázós munkájával szereztem. Ha pedig sorsom az, hogy ártatlanságom ellenére üldöznek, Megváltónk példájára, aki ártatlanul tanítványai által feljelentetett, eladatott, megtagadtatott és keresztre feszítettett – üldöztetésemet türelmesen elviselem.” Annak fényében, hogy a Benyák ellen felhozott vádak közül jó néhány beigazolódott az eljárás folyamán, enyhén szólva furcsának tűnik a direktor által felhozott párhuzam. De nem volt idegen egyéniségétől a színészkedés sem, és minden eszközt megragadott, hogy állásában maradhasson. Megkísérelte, hogy hízélgéssel és látszólagos megalázkodással hasson a főigazgatóra: „Nem kétkem, hogy Főtisztelendőség szíve mélyén a leggyengébb érzelmekkel azon igyekszik, hogy legszentebb katolikus vallásunkat minden botrány feltájtól tisztán megőrizze.” Egy másik, Novákhoz intézett levelét így fejezi be: „A továbbiakban válaszaimat Főtisztelendőségnek ajánlom kegyes jóakarataiba, egyszersmind szemeimből folyó könnyek között atyai kezeit jámbor csókkal illetem, és egészen le vagyok kötelezve magas pártfogásába.” Novák Krizosztomot azonban nem lehetett ilyen fogásokkal letéríteni útjáról, rendíthetetlenül folytatta a megkezdett vizsgálatot.

Ennek folyamán 75 pontba foglalta a Benyák ellen felhozott vádak, amelyek közül a legfontosabbak időrendi sorrendben a következők. 1784–88-ban Rhee szappanfőzőnél lakott, és Erdélyi Őrsét, egy katona özvegyét alkalmazták szobája takarítására. Egy alkalommal rút pozitúrában, a direk-

¹⁷ Horvát István *Pest-Budai naplója*. Mindennapi. Bp. 1967.

tor ágyán hanyattfekve rajtakapták, Benyák pedig mellette állt alsóruhában, sápadtan. Az asszony igazolásában elmondja, hogy a borbély négy heti kúrája alatt semmit sem gyógyult. Kérésére a direktor felebaráti szeretetből kezelte, momordilla olajjal bekente, bekötötte a lábán levő sebet. Eközben azonban egyetlen illetlen szóval sem illette. Benyák megjegyzi az ügyről: nála ez a szeretet műve volt, amit ellenfelei véteknek magyaráztak.

Mindenfajta asszonyok csapata folyamatosan látogatta őt, — folytatódik a vádak sora — miközben kiabálásokkal, jajgatásokkal jelezték a bűnös akciókat. A direktor válaszában kifejti, hogy egyik mos, a másik varr, a harmadik rendet rak, mások pedig szívességet kérni jöttek hozzá.

A tanulók késői kóborlásait és bomlott erkölcsüket a direktor hasonló tetteivel mentegetik és igazolják. Benyák védekezésében a hanyag és rendetlen tanulókat vádolja e vád kitalásával. Vádolták azzal is, hogy nagy szabadosságot engedélyezett a tanulóknak a bálba való járás tekintetében is, noha ezt II. József engedélyezte tanügyi rendeletével. A ferences rendház főnöke, a gárdián mesélte a főigazgatónak, hogy az ifjúság a templomban a lehető leglazább, legközömbösebb, legszínvonalalább. Annnyira nem ügyelnek rájuk, hogy 1793-ban illetlen figurákkal vették tele a templom és az iskola padjait. Horváth Antal helyettes városi fiskális, ügyész véleménye szerint bármely házba megy, ahol valamire való formájú leány van, a tanulók ott összegyűlekeznek. Szabadosan beszélnek erkölcsileg rút dolgokról, és e tekintetben a több éves házasságokat is felülmúlják. Mindezek forrása és eredete a professzorok és az igazgató életmódja.

A vád szerint Hiemer volt városi jegyző özvegyét is sokat zaklatta és agította rút dolgok elkövetésére. Végül egyszer, amikor széken állva a faliképeket törölgette, felemelve ruháit, lemeztelenítette. Miután kemény pofont kapott, el kellett távoznia házából. Benyák válasza: dühös rá Hiemerné, mivel vásott tanulófiat keményebben fogta.

A direktor 1788/89-ben Vunts sebésznel lakott, majd húsvét táján visszatért Rhee-hez. 1790/91-ben a Bedő házban vett magának szállást. Ezen idő alatt történtek a vád szerint a következők.

A Vunts-házban a szolgálólány fel akarta mondani a munkát a direktor szüntelen ostromai miatt. Végül is Benyák mesterkedéseivel elérte, hogy Katalin szótlanul tűrje, amikor kebleit tapogatja ezzel a kérdéssel: „Minémű daganatok ezek itten? ” Az érintett Bodri Katalin ezzel szemben kifejti bizonyosság-levelében, hogy soha semmiféle tiszteltetlenséget nem tapasztalt a direktor részéről, és hasonlóak miatt nem akart távozni urától. Benyák azt a magyarázatot fűzi a feljelentéshez, hogy Vunts gyűlöli őt, azért feketíti be.

A 27. vádpontban olyan tett elkövetésével gyanúsították Benyákot, amelyet Novák méltán nevezett „nyomorult ügy”-nek (misera causa). A kérdéses pont így szól: a Bedő-házban a cigányasszony nem elégedett meg a testének használatáért kapott bérrel; kétszer-háromszor háborgva visszatért annak növelését követelve azon a címen, hogy a vele elkövetett nagy bűnért misét kell mondatnia. Spindler Szabó felesége, aki kihallgatta őket, állítólag tisztán hallotta, hogy a direktor számolta le a pénzt a keresztesi cigányasszonynak: „Ez is ötödfél, ez is ötödfél.” Megfigyelte azt is, hogy az valóban adott fél forintot a franciskánusoknak mise bemutatásáért. Mészáros Erzsébet szakácsnő, aki ugyanabban a házban lakott, vallomása szerint tisztán hallotta, hogy a direktor kifejtette: semmiféle fizetésben nem egyeztünk meg előzőleg, következésképpen nem is tartozom vele. Akkor a cigányasszony megfenyegette, hogy beárulja az előjáróknak és a férjének. Hosszas alkudozás után végül Benyák 13-ig számolt. A direktor védekezéséknél elmondta, hogy ebből a tragikus jelenetből képzelt tettekre következtek ellenségei. Ugyanis sohasem szenvedhette, hogy magát rút dolgokkal beszennyezze. A cigányasszony avégett jött hozzá, hogy fia házassági engedélyét intézze el neki. El is vezette az alispánhoz, és beajánlva nála hagyta. Később visszatért panaszkodva, hogy nincs pénze az éjszaka eltöltéséhez. Adott neki két garast. A következő napon újra megjelent, és különféle szükségleteire hivatkozva pénzt kért, többek között mise bemutatására. Adott neki könyöradomány, alamizsna gyanánt 30 krajcárt. Ekkor háborgatta, hogy adjon neki többet, mert ünnepnapon akarja bemutatni. Benyák azzal mentegette magát, hogy ő „szegény legény”, s ő maga is sok tekintetben szűkölködik. Itt említtem meg, hogy a direktort a fehérvári könnyűvérű szolgálólányok csak úgy emlegették, hogy: „Karajczáros”, utalva szűkmarkúságára. A vita végén, hogy szabaduljon tőle, adott neki két forintot. Végül eljött harmadszor is, ismét pénzért zaklatta, sőt még fenyegetődzött, adott tehát neki egy aranyat. Néhány nap múlva ismét megjelent, és kérkedve mutogatta a mellkötőjében őrzött, Benyáktól kapott aranyakat sürgetvén, hogy adjon hozzá még egyet. Akkor a direktor köpenyét és

kalapját felöltve a megyeháza felé vette útját. A cigányasszony egészen a Zichy-házig követte, majd végleg eltűnt.

1788/89 folyamán, amikor Orosz Zsuzsanna szolgált a nagyprépost házában, Benyák mindennapos vendég volt náluk. A ház gazdaasszonya, Marinka egy idő után észlelte, hogy Zsuzsanna reggelenként meglátogatta a direktort, majd visszatérve pénzt, ruhát, élelmet, topánkát hozott tőle. Kérdésére a lány elsorolta az intim kapcsolatok fajtáit, amelyeket a direktorral szokott elkövetni. A figyelmeztetésre, hogy gyermeket foganhat, azt felelte: Benyák biztosította, hogy semmit se féljen; ha tíz asszonnyal tartana is kapcsolatot, gyerek sohasem lenne abból. Mikor a prépost savanyúvizes kúrán tartózkodott, a direktor elküldte a gazdaasszonyt a szőlőbe borért. Mikor visszaérkezett, mindkettőjüket együtt találta. Sápadtan fogadták. Zsuzsanna Benyák távozása után így szólt: „Oh haragos ebatta papja! Mihelt elment az asszony, reám csukta a szobát, azóta mindig kéznőt. Mint a veszett marha, úgy jön rám.” Úton-útfélen megszólongatják Marinkát, hogy miért engedi szolgáját „ilyen tsunya szóbéli emberhez” menni? Mivel nem tudta szolgáját visszatartani a direktor látogatásától, rávette, hogy menjen el gyónni Silinger Atyához. Alapos megrovás és korholás után visszatérve Zsuzsanna így szólt: „No, a fene egye meg a papját, én soha többet hozzá nem megyek!” A gazdaasszony gyakran hallotta, amikor a direktor így szidalmazta a lányt, ha pár napig elmaradt: „Ördög bujjék a kurvanyádba, miért nem jössz már el?!” A lány így vágott vissza: „Ejnye, haragos ebatta papja! Bizon már nem maradhat az ember tőle!” Gyakran tegezte Benyákot, a fenével etette, miközben a direktor nevetve mondotta: „Marinka! Bolond ám ez a leány, nincs ám ennek esze!” A lány így replikázott: „Bolondabb vagy bizony te!” Amikor Marinka egy alkalommal éppen kenyeret dagasztott, megérkezett a direktor, és könnyörögve kérte, nehogy a prépostnak mondjon valamit Zsuzsanna terhes állapotáról, mert mihelyt értesül róla, a méltatlankodástól betegségbe esik. A lány, amikor már érezte méhében a terhet, elkezdett járni a franciskánusok kocsisával. Gazdaasszonya óvta a „különös házasságtól”, félve annak kimenetelétől, de Zsuzsanna ezt felelte: „Édes asszonyom! Már nem maradhatok attul a fene direktortul!” Benyák mindent megígért neki, ami a házasságkötéshez anyagilag szükséges, és mivel a leendő férj szegénysége miatt az eljegyzési stólat (díjat) sem tudta kifizetni, a direktor adott e célra Zsuzsannának 4 húszast és 1 tízest. Az asszony a házasságkötés után két hónapra szült, és férje zaklatására sem volt neki hajlandó elismerni, hogy a gyerek a direktortól van.

Zsuzsannát Csankó Katalin követte a prépost szolgálatában. Még Zsuzsanna is ott tartózkodott, amikor egy alkalommal a direktor zörgetett, bebocsátást kérvén. Marinka az új szolgát küldte ki ajtót nyitni. Homály volt, és Benyák mindjárt a melléhez kapott mondván: „Te vagy-e Zsuzsi?” Hamarosan őt is ostromolni kezdte, hogy jöjjön el hozzá éjszaka, s hogy ne ébressze fel gazdaasszonyát, ígért neki ópiumot, vagy valami hasonló álomport, amit ha Marinka vacsorájába kever, attól mélyen elalszik. Megígérte Katinak, hogy ha néhányszor eljön hozzá fűteni, többet fizet neki, mint az öreg (ti. a nagyprépost) egész évre. Mivel a zaklatásnak egyre nehezebben tudott ellenállni, őt is elküldte gazdaasszonya páter Silingerhez, hogy fedje fel gyónás formájában a helyzetet, és egyben kérje meg arra, hogy minderről tájékoztassa a prépostot. Silinger azonban rábízta ezt a kényes feladatot a prépost gazdaasszonyára. Katalin azt is elmondta gyóntatójának, hogy egy alkalommal reggel találkozott Benyákkal, aki megkérdezte tőle, hogy hol volt. Azt felelte: a templomban. Erre a direktor így válaszolt: „Ostoba! Miért nem jöttél hozzám? Ott is imádkozhattunk volna.” Páter Silinger egyébként a Benyákkal szemben álló ellenpárt egyik tagja volt, aki maga is bevádolta Nováknál Benyákot. Többek között elmondotta róla a következőt. Egy alkalommal a direktor testi kapcsolat létesítésére agítált egy leányzót, aki azzal védekezett, hogy páter Silinger véleménye szerint ez súlyos bűn. Benyák így felelt neki: „Páter Silinger ostoba jezsuita; mit tud ő ezekről a dolgokról?”

Mikor próbálkozásai nem vezettek eredményre Katalinnál, megfenyegette őt és gazdaasszonyát, hogy a prépost hazaérkezése után mindannyiukat bevádolja, milyen költségesen intézték a ház ügyeit. Az ügy végkifejlete az lett, hogy 1790 januárjában, miután a nagyprépost visszaérkezett az országgyűlésről, felfedték neki az egész ügyet, aki erre haragjában végérvényesen kitiltotta Benyákot a házból.

A direktor a vádakra azzal felelt, hogy Teringerné, Marinka, aki ellene vallomást tett, gyűlöli őt. Felhozta védekezésül Hell Ferenc csákvári plébános igazolását, amelyből kiderül: Orosz Zsuzsanna 1790 márciusában Csákváron meghalt. Azonban olyan silány formája volt (ita vilis forma fuit), hogy nem kívánhatta meg a direktor. Ezért nem hiszem – írja –, hogy páter Benyák valaha is valami *rút* dolgot vitt volna véghez a megjelenésére és formájára nézve *rút* asszonnyal – fejezi be levelét szójáték-

kal a plébános.¹⁸ A férj, Totth vagy másként Jankovics János pedig bizonyítja levelében, hogy néhai Orosz Susi hitvestársa összeketülésétől tőle esett meg. De én azt szívemre vévén – írja – el is vettem, s gyalázatba nem akarván hadni, reá következett házasságunkkal meg is bocsósítottam. Benyák szerint a súlyos váddal hamisan terhelte őt Marinka, aki egy halott szavaira hivatkozva ármánykodó cselészövénybe bonyolódott. Mindezen védekezésének azonban csattanós cáfolatát nyújtja Grubanovics Zsigmond nagyprepost Novákhoz írt levele. Ebben közli, hogy 1790 folyamán Budán és Pozsonyban volt hivatalos elfoglaltsága. Visszatérése után értesült róla, hogy Benyák az ő szolgálóival méltatlan módon járt el, amely háza és házanépe jó hírét egyaránt elrontotta. Ezután soha többé nem bocsátotta be társalgásra házába. Írt ezenkívül a direktor rendfőnökének is, kérve, hogy vigye át rendjének egyik házába. Perczel Imre tartományi rendfőnök 1792. október 4-én kelt válaszában elmondja a fejevári nagyprepostnak: felszólította Benyákot, hogy önként hagyja el hivatalát, és ismertette vele a kérés súlyos okait, de semmit sem ért el. Könnyek között jelentette ki, hogy ártatlan, csupán ellenségeinek áldozata. Perczel figyelmeztette, hogy mi következik be, ha ügyét kivizsgálják, és azt elveszíti, önmagának és rendjének igen nagy gyalázatára. Azt válaszolta, hogy attól egyáltalán nem fél. Ez az egy mód állt rendelkezésre, hogy elmozdítsam helyéről ezt az embert, mivel a helytartótanács helyezte oda. Megkísérek majd még más utat is, miután vele és rendjével tanácskozom.¹⁹ Ez az intézkedés azonban elmaradt, fűzi hozzá Grubanovics, amit csak fájlalhatunk, ha a dolgok végkifejletét nézzük.

1791 októberében Benyák átköltözött az Esterházy-házba, ahol 1792 októberéig maradt. Ebben az időszakban történtek a következők. Benyák lakása egy szobából és egy hozzá kapcsolt előszobából állt úgy, hogy a bejárás saját szobájába csupán az előszobán át volt lehetséges. Botránkozást okozva felfogadott egy csinos szolgálólányt, Selymes Annát, akinek ágyát az előszobában helyezte el. Az igen szegény szülőktől származó leányt rövid idő alatt úgy felruházta, hogy hasonlatossá vált a tehetősebb polgárlányokhoz. A szolgálólányt oly nagy becsben tartotta, hogy az vele egy asztalnál étkezett. Anna időközben nemibetegségbe (morbus gallicus) esett, de a direktor nemcsak hogy megtűrte magánál, hanem saját szobájában és heverőjén helyezte el. Csupán egy spanyolfal takarja el, és gyakran látják, amint legyezgeti. Orvosokkal gyógyíttatja, és a beavatkozásokat a nemiszerv környékén megsejlelti. Iránta érzett szenvedélye annyira elvakította, hogy amidőn Kauth sebész meghívta szülőjébe ebédre, Annát is magával vitte, ragyogóan felöltöztetve. Az asztalnál azonban nem kapott helyet, és így megsértődött. Benyák békítette, majd kocsisával hazavitette. Érzéketlensége odáig fajult, hogy Selymes Anna eljegyzési cédulájára ráírta: „A direktornak fogadott leánya.” Erről értesülven a püspök, törölte a botrányos feliratot. Az esküvői menetet nagy tömeg szemlélte meg; fejét rézporral (cyprio pulvere) meghintve, köpenyben halad a menetben a direktor, és követi a különleges ruházattal felékesített menyasszonyt. Házasságkötése után pár nappal az új asszony nem férjével, Zombori Bálint csapómesterrel tölti éjszakáit, hanem a direktorral, heti egy-két alkalommal este elmenvén reggel lappangott haza. Ráadásul Benyák is gyakran eljár a Rácvárosban levő Csapó utcában bérelt lakására, ahol a kettő közül az egyik fényűzően berendezett „parádés szoba” a direktor számára tartatott fenn. A férj mindezt megsokallván veszekedni kezdett feleségével, „előfogta, és jól megbírsákolta”, így kiabálván vele az egész utca füle hallatára: „Atta teremtette pap kurvája!” Az utcagyerekek csak így emlegették: direktor kurvája, az asszonyok pedig cifra direktornénak, vagy direktor cifra menyetskéjének nevezték. 1793-ban Selymes Panni átköltözött a Rác utcába. Itt 40 Ft-ért bérelt egy saját házat, amely összeget a direktor fizette ki. A környék irigykedő asszonyai tételesen felsorolják vallomásaikban a direktortól kapott ajándékokat: „12 sor ezüst lánc, ezüst hajtű karpereccel és lánccal együtt, kő vagyon benne; fehér, apró gyöngy, közte gránát; ezüstkanál, sótartó; dupla fekete selyem keszkenő, török virágos újmódi keszkenő, egész öltözet selyem ruha, bölcso, karton, ágyhuzat, takaró, asztal, fekvőhely, szekrény, konyhafelszerelés, liszt, must, tök és más élelem”. A botrány nőttön nőtt, különösen karácsony táján, amikor Selymes Panni megjelent bundában, amelyet prémes bőr fedett teljes egészében; felékesítve arany fülbevalókkal, olyan választékos öltözetben, amelyet tehetősebb polgárlányok sem engedhettek meg maguknak. Valósággal uralkodott a direktor házában. Amikor Benyák új

¹⁸ OL Lit. polit. Fons: 8. Positio: 4/8. 1794.: „Nec ego suspicari poteram, ut P. Benyák cum indecorae speciei et formae muliere aliquando indecori quid egisset.” A szójáték az „indecorus” melléknév kettős értelmén alapszik: rút – illetlen.

¹⁹ OL Lit. polit. Fons: 78. Posit.: 4/33.

szolgálot fogadott fel, igen zokon vette. Kijelentette, hogy az közismert kurva, aki katonákkal szokott bolyongani. Majd bement a direktor lakására, rátámadt a szolgálóra, és az egyik ott lakó diák sarkantyús csizmáját felkapva úgy fejbe vágta vele, hogy vérző sebet ejtett rajta. Benyák másik felfogadott szolgálója is kétes híré volt, mindezeket összezárt a nála lakó két diákkal. Egyikük Gludovác diákhoz éjjelenként odalopakodott, és testi kapcsolatra lépett vele biztosítva őt, hogy nem fog tőle gyereke születni.

A vádpontok folytatódnak: nem törődve azzal, hogy már jelenleg is ténylegesen két asszony személyt tart a házában, és azzal, hogy a püspök, valamint tanártársai megintették már, eltűri még Selymes Anna látogatását is.

Benyák a vádpontokra adott feleletében kifejti: Selymes Annát mint szakácsnőt alkalmazta, és csupán akkor vette magához az előszobába, amikor betegségbe esett. Szülei és nővére ugyanis mezőgazdasági munkára jártak, és nem tudták ápolni. A direktor szobájától elválasztó ajtót azonban úgy fabrikálták meg, hogy ha valaki bezárta, a másik oldalról nem lehetett kinyitni. Mindezt a szükség, a rendelkezésre álló hely szűkössége hozta magával. Ami a lány szép formáját illeti, az ítéletet másra bízta. Nem feltétlenül kell a szolgálólányoknak formátlanoknak lenniük: „Azt mondanám inkább, hogy tisztaságszerető és hűséges volt. Bármilyen volt is a formája – szolgálatkész és hűséges volt.” Ami a lány származását illeti, a szegénység Isten keze, a feljelentő tehát gonosz bíró – fejtegeti tovább Benyák. Gondoskodott számára bizonyos ruhadarabokról azzal a céllal, hogy házasságában tisztességesen, üdvösségének minden veszélye nélkül tudjon élni. Elismeri, hogy ételt adott a betegnek, a feljelentő azonban véteknek vette a szeretet jeles művét. A szőlőbeli vacsoráról egészségi állapotára való tekintettel vitette haza, egy húszast adván ajándékba a kocsisnak. Ahhoz a vádhoz, hogy gyakran meglátogatta Pannit asszonykorában is, Benyák hozzáfűzi: rút karakterre vall, ha a köztársaság polgárai közül valaki maga vagy besúgóit útján idegen ház dolgai után kutat és kémkedik: mit csinál, mit eszik, hol fekszik, hol forgolódik az illető? A közbiztonság felforgatója (eversor) az ilyesfajta ember, aki nem méltó az emberi közösségre. (A Benyák által használt kifejezések: „excubare”, „explorare”, Ferenc császár hivatalos eljárási módjára is illenek!) Szomorú sorsa ez a katonának, nőtlenségnek és papoknak – folytatja gondolatmenetét a direktor –, hogy gyakran ki vannak téve a rossz nyelveknek, mivel az ilyeneket könnyű asszonyi csábításokba belekeverni, és rosszindulatú vádaskodásokkal megvádolni.

Elismeri, hogy két szolgálot tart, de ennyit kíván a vele együtt étkező ifjak gondja, valamint a fűtésről és a házról való gondoskodás. A püspöki megintés tényéhez ezt fűzte hozzá a direktor: „Annak idején értesülve hamis feljelentésemről, magam mentem hozzá, és ismertettem vele a vádat, majd kértem tanácsát. A püspök atyai intését vigasztalással vegyítette, és elbocsátott engem kegyességének sok jelével. Ugyancsak egy ízben a tanári ülés végén a második humán osztály professzora a grammatikai iskola tanárával nálam maradt, és tanácsolta, hogy szolgálólányomat bocsássam el, amit én nyomban meg is tettem.” Novák József orvos, Kauth Ferenc és Tulkay János sebészek igazoló írásukkal tanúsítják, hogy amikor Benyák szolgálója a fáról leesve betegségbe esett, a direktor elhívatta őket. Amikor azonban a daganatot fel akarták nyitni, Anna a félelem miatt nem engedte, hogy a sebész a kezével hozzáférjen. Ezért hívták oda a direktort, aki mint házigazda és pap tanácsaival rávette őt az engedékenyebb magatartásra. Ezután Benyák átmént a másik szobába, amíg a műtétet elvégezték.

Tény, hogy amíg Benyák sok tanút tud felhozni a maga igazának a bizonygatására, ellenfelei mindössze egyetlen írásos dokumentumot tudtak produkálni a Selymes Annával kapcsolatos vádpontokra. A testimoniálist három Csapó utcai lakos írta alá, és kifejtik benne a direktor botrányt okozó látogatásait Annánál, valamint kapcsolatát a csapónéval. Benyák utánjárására kiderült azonban, hogy ezt is páter Bajánnak, az ellenpárt egyik tagjának a felkérésére írták, és a „téntát és kalamust” is ő adta nekik. (Itt említem meg, hogy a Csapó utca és a Rác utca, amely az elbeszélte jelenetek színpadául szolgált, már nem sokáig látható. Megkezdtek lebontását, hogy helyére új, modern lakótelep épüljön. Nemsokára tehát egyetlen tanúként csupán a korabeli iratok és vizsgálati jegyzőkönyvek maradnak meg, a Rácváros a maga régies, történelmi hangulatával eltűnik Fehérvárról.)

Feltűnően sok a Benyák-ellenes csoport tagjai között a pap: Schwarzbauer, Baján Ferenc káplán, a ferences gárdián, páter Weis, Vailand belvárosi plébános. Ez utóbbi közli levelében, hogy a direktor rossz híre miatt erőteljesen követelte a püspöktől, hogy járjon közbe a férfiú megjobbítása érdekében. Benyák megfélemedezett az ismert mondásról: Si non caste, saltem caute, azaz: ha már nem tisztán él

valaki, legalább óvatosan, körültekintően csinálja, és mind vakmerőbbé vált az őt támogató városi és megyei hivatalnok urak támogatása folytán. A Benyák-ellenes párthoz tartozott még Mentler szolgabíró, akit a főigazgató úgy jellemez, mint aki tisztességes jellemű mind morális, mind pedig *politikai* tekintetben. Közéjük tartozott Rosty Ferenc is, aki amikor feljelenteni ment Novákhöz, magával vitte fiát is vizsgázní. Majd, miután ez dicséretesen végbement, elbocsátván fiát, vallott a főigazgató igényei szerint, politikai tekintetben bemártva a direktort, összekötve a kellemest a haszonnal. Ennek a pártnak a híve Geisz János, a nemzeti iskola 4. osztályának tanára, akit igazgatója, Korher Domonkos különféle fenyegetésekkel tiltott el attól, hogy a főigazgatóhoz járjon információkat adni. Felhívta figyelmét, hogy méltán nevezik már egyesek a főigazgató Stadtdrabant-jának, városi hajdújának, valamint arra, hogy Novák csupán eszközként használja fel Benyák pusztulására és Schwarzbauer megvédésére. A főigazgató, hogy lelket öntsön emberébe, kifejtette Geisznek: ne törődjön ezzel; Korher lelki tehetetlenségének tudja be. Eljön majd az idő, amikor az emberek *visszatérnek* a gondolkodásnak ebből a szédületéből az igazi mértéktartás köteles szélsőségéhez – amely kijelentést Novák szellemi programjaként is felfoghatjuk.²⁰ Végül a Benyák-ellenes csoport azon sokak által gyűlölt tagját említsük meg, akit Benyák legfőbb feljelentőjének tartottak: Schwarzbauer Elek pálos szerzetes-tanárt, akit Novák árulásáért azzal jutalmazott, hogy Benyák felfüggesztése után – annak helyére – igazgatónak kinevezett. Noha a főigazgató váltig állítja, hogy a professzorok közül senki sem vádolta Benyákot, ez bizonyíthatóan nem felel meg a valóságnak.²¹ A direktor január 24-én ellentámadást indít Schwarzbauer ellen. A főigazgatónak beadott hat pontos jelentésében az első három tétel arra vonatkozott, hogy mennyi nyugtalanságot okozott Schwarzbauer, amikor különféle machinációival egymás ellen fordította a tanárokat. Beszélt egy pont az általa kirendelt tanulókról, akiknek az volt a feladata, hogy állóltózatban látogassák a kocsmákat, és ott a tanulókat rajtakapják. Schwarzbauer magánéletét – folytatódik a jelentés – házasember módjára éli, és megnevez néhány embert, aki erről a dolgról bőszes információkkal bír. Jellemző azonban a megjegyzés, amit Novák mindehhez hozzáfűz: a direktor ügyében felhalmozódott problémák sokfélesége, súlyossága és az ebből adódó időhiány okozza, hogy e témában – noha hasonlóképpen jelentősek lehetnek – semmit sem tehet. A speciális körülmények azt követelik, hogy ezen vádpontok vizsgálatát más időre halassza el. A beígért eljárást természetesen sohasem folytatta le, sőt Schwarzbauert tette meg igazgatónak. A speciális körülmények, amelyeket Novák emleget, nem értelmezhetők másként, mint hogy Schwarzbauer ellen semmiféle politikai kifogás nem merült fel, tehát megbocsáthatók magánéletének kilengései; szemben Benyák szabadkőműves kapcsolataival.

A Benyák-ügy szemmel láthatóan igen felborzolta az egyszerű emberek kedélyét: különféle mende-mondák, zamatos népi mondások keletkeztek vele kapcsolatban. A fehérvári asszonyok például azt mondogatták, hogy sok megyébe hasonló csődör kellene direktornak.²² A Don Juan-i legenda látszik feltámadni abban, hogy általános vélemény szerint a direktornak 20 szeretője van különféle helyeken, leginkább a külvárosokban, főként magyar nők. A diákok azt beszélték volt szolgálojáról, amikor megbetegedett, hogy gyermekágyban fekszik, és elkezdett terjedni az a vélemény is, hogy gyermekét Kauthék szőleijében szülte meg. Ezeket a – ahogy Virág Benedek nevezte – vénasszonyos fecsegéseket a főigazgató gondosan összegyűjtötte, és a vádpontok közé illesztette.

Végül gazdasági jellegű vádakkal is illette Novák a direktort. Eszerint bizonyos juhászok és egyéb szülők ajándékokkal szokták rávenni Benyákot és a többi professzorokat arra, hogy fiaikkal szemben részhajlók legyenek. A gimnázium 170 tanulója fejenként 20–20 krajcárt fizetett fűtési díj gyanánt a direktornak, ebből vásárolták meg a téli tüzelőt. Benyák azonban távozásáig mindössze 5 öl fát vásárolt, a főigazgató tehát intézkedik a hiányzó összeg visszafizettetéséről. A direktor a vád szerint nem csak elfogadott, hanem megkövetelt bizonyos ajándékokat; részhajlók voltak a szálláshelyek kijelöl-

²⁰ OL Lit. polit. Fons: 78. Pos.: 4/22. Diarium: „Ex hac cogitandi vertigine ad debitam justae moderationis malaciam essent *redituri*.”

²¹ Uo.: „Me aperte declarare, ex professoribus accusatorem suum esse neminem.” Kijelentésével ellentétben kettőről is bebizonyosodott, hogy informálták Novákot: Geisz János és Schwarzbauer Elek.

²² OL Lit. polit. Fons: 16, Pos.: 4/2. Jele: NB. NB.: „Fit inter Albenses feminas *fabula* dicto: Multis comitatibus similem directori emissarium optandum esse.”

lésében és osztályozásában, az ösztöndíjak szétosztásában, az instruktorok kiválasztásában. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy nagy vetélkedés folyt a fehérvári polgárok között a kosztosok elnyeréséért, mivel egy-egy tanuló körülbelül 100 forint hasznót hajtott. Így az igazgató – érthetően – nehezen tudott mindenki kívánsága szerint eljárni. A főigazgató feltételezi, hogy Benyák a szép ruhákat, bútorkat, élelmiszert nem tudta volna megvenni rendes járandóságából, következésképpen rendkívüli csatornáknak kellett létezniük.

Az események végkifejlete a következő. 1794. I. 31-én Novák összehívta a gimnázium tantestületi ülését, és ezen elkezdte a vádpontok felolvasását, majd II. 1-én folytatta. Benyák az eljárásához hozzáfűzi, hogy a főigazgató az értekezleten a tanúk vallomásait, amelyeket eskü nélkül vett ki, és saját latin stílusában ékesszólóan átstilizált, a direktor és a professzorok jelenlétében felolvasta. Az azokra adandó válaszokat az igazgatótól nyomban és élőszóban kérte, a gimnázium jegyzőjének saját stílusában azonnal tollba mondta, a direktor korábban beadott dokumentumait semmibe véve. Benyák „lelkének igen nagy keserve és félelemmel teli nyugtalansága” miatt nem tudott megfelelően reflektálni sem a személyekre, sem a körülményekre vonatkozóan, és így nem mindenütt adott megfelelő választ. A kihallgatás végén meghozta az ítéletet a felfüggesztésről, majd mindezt jelentette a helytartótanácsnak. Február elsején este hét órakor közölte Benyákkal az általa meghozott ítéletet, és szóban még hozzáfűzte a következőket: tanácsolja, térjen vissza rendjéhez késedelem nélkül, különben várhatja, hogy püspöki zárkába kerül. Ha nem ellenkezik tovább, később enyhíteni lehet büntetésén, amelyet a császártól várhat: „Amennyire a császárt ismerem, ha ezeket az ügyeket megismeri, kétlem, hogy elhagyhatja a várost, és itt kell lemosnia mindazt, ami köztudomású.”²³

A helytartótanács II. 7-én küldte el válaszát a főigazgatónak a következő tartalommal: nem helyeselhető, hogy jelen ügyben a felfüggesztés súlyos cselekedetbe bocsátkozott, mielőtt a helytartótanácsból erre engedélyt kapott volna. Annál kevésbé, mivel Fejérvár közelsége folytán a rendelkezést megvárhatta volna anélkül, hogy az ügy intézése késedelmet szenvedett volna. Komolyan utasítjuk, hogy minden vizsgálati aktát haladéktalanul és késedelem nélkül küldjön fel.²⁴

A főigazgató 1794. május 6-án a következőket írja a helytartótanácsnak: fájdalmat okozott neki, hogy a február 1-én felküldött dokumentumokkal és levelével nem tudta elérni a helytartótanácsból kért intézkedést. Bizonyos, hogy miután az ügyet a császárhoz továbbítják, ő a vele született, és népeinek biztonságára törekvő kegyessége folytán gondoskodik majd az ügy méltó befejezéséről. Novák egyébként a per folyamán többször hivatkozik I. Ferenc pártfogására, mint legfőbb támaszára. Állítólag a vizsgálat megkezdésére is a császártól kapott igen komoly, szigorú rendelkezést.²⁵

A helytartótanács 1794. június 30-án küldi fel jelentését a Benyák-ügyről a bécsi udvarnak. A 120 oldalas, latin nyelvű beszámoló, miután a vizsgálat összes pontjáról elmondja – sokszor bíráló – véleményét, a következőkben foglalja össze észrevételeit:

1) A Benyáknak tulajdonított cselekedetek, amelyeket Novák a vizsgálat tárgyává tett, kevés kivétellel hat, vagy még több évvel ezelőtt történtek, a direktor magánéletével függenek össze, és a feljelentett titkos ügyeire vonatkoznak.

2) A tanúk vallomásait – a bevett szokással ellentétben – nem saját szavaikkal jegyezte le, hanem elegáns stílusban átfogalmazta.²⁶

3) A tanúk számára nem adtak biztos és meghatározott vizsgálati pontokat, hanem azokat a feljelentők ármányos elbeszéléseiből merítették.

4) Novák az általa felvonultatott tanúk közül többet nem személyesen hallgatott ki, hanem vallo-másukat hírnökök útján nyerte.

²³ OL Lit. polit. Fons: 16. Pos.: 4. 1794.: „Secus enim indubie episcopalem mei incarcerationem exspectandum haberem.”

²⁴ OL Lit. polit. Fons: 9. Pos.: 4. 1794.

²⁵ OL Lit. polit. Fons: 78. Positio: 4/22. Diarium: „Post perceptum strictissimum Augusti Principis mandatum ad suscipiendam investigationem.”

²⁶ OL Lit. polit. Fons: 81. Posit.: 4. 1794.: „Fassiones . . . ad regulas elegantioris et exaggerati styli exactas esse apparere.”

5) Tekintve, hogy a vallomástevők közül többen semmi komoly tudásról nem adtak számot, másokkal szemben kifogások merültek fel, ráadásul elmulasztotta esküjüket kivenni, szavahihetőknek nem tekinthetők.

6) A vádlottaknak a vádpontokat nem abban a sorrendben és nem oly részletesen ismertette Novák, mint a hivatalos jelentésben, a válaszadásra pedig rövid határidőt szabott.

7) A vádlottat nem minden tanú vallomásától tájékoztatták, csupán 18-ról. Válaszait pedig bizonytalan, önkényes diktálás után foglalták írásba. Mindez lehetőséget nyújtott Benyáknak arra, hogy többszörös folyamodvánnyal kifogásolja az eljárás módját, és azt, hogy nem hallgatták meg kielégítően.

8) A vizsgálat nem folyt elég elővigyázatosan, így a balgatag mendemondák még inkább elterjedtek.

9) A vizsgálatban olyan egyéneket és eszközöket alkalmazott, amelyek egyrészt egy feljelentő tevékenységéről árulkodnak, másrészt a tanúk *részrehajlásáról* (partium studio), érdekeltségéről, valamely párthoz való tartozásáról vallanak.

Mindezekből az észrevételekből következett a helytartótanács véleménye (opinio):

1) Az elmondottak alapján kevés – mindössze három – vádpont vehető bizonyítottnak, amelyek esetében a tett elkövetését maga a vádlott is elismeri, és amelyekben az ifjúság nevelését veszélyeztető dolgokról van szó.

2) A vizsgálat nem az eljárás elfogadott módjával és rendjével megegyező módon folyt le.

3) Novákot Benyák felfüggesztésétől el kell tiltani, azt semmisnek kell nyilvánítani, mivel úgy intézkedett, hogy azt előzőleg nem jelentette a helytartótanácsnak, és nem nyerte el annak jóváhagyását. Ezt pedig sem a Ratio Educationis, sem pedig a létező szabályrendeletek nem teszik lehetővé.

4) Ami Benyák ismételt elhelyezését illeti, a helytartótanács úgy véli: helytelen és az ifjúságra nézve veszélyes lenne, ha őt továbbra is Fehérváron hagynák, mivel új vizsgálatnak kellene bekövetkeznie, és így a direktor magánéletéről keringő hírek még inkább propagáltatnának. Ezért elfogadjuk a Tanulmányi Bizottság véleményét, hogy ne helyezték őt vissza Fehérvárra. Ugyanakkor ismét ilyen jellegű állásba kell őt helyezni, mivel irodalmi és tudományos téren használható lesz a továbbiakban is.

5) A vizsgálatot végző főigazgató mindezeket a nehezményezett eljárási módokat kerülje a további vizsgálatok során.

Boros József tanácsnok ellenvéleményt jelentett be; az ő *vótumát* szintén felterjesztették. A consiliarius különvéleménye szerint, még ha több, Benyákot terhelő dokumentumot nem is erősítenek meg esküvel, vagy a vallomástevők aláírásával, ezek tartalma mégsem olyan jellegű, amelyet egyszerűen ne kellene tekintetbe venni. Ilyen például a vallás szabados kezelése, kisebbsítése, a közbetrányt okozó tárgyra ugyanis a vizsgálat folyamán bőségesen fény derült. Benyák szabados életvitele többszöri intés után sem változott meg, és *többféle politikai megfontolásból* (ex pluribus politicis considerationibus) sem engedhető meg, hogy más helyen igazgatói állást töltsön be.

A császári rendelet 1795. V. 28-án érkezett meg. Eszerint: minthogy többnyire a vizsgálati pontokban is terhelhetik, sőt több közülük elegendőképpen be is bizonyosodott, azért Öfelsége úgy látja jónak, hogy Benyák korábbi állásába ne helyeztessék vissza, hanem rövid időn belül rendjének valamelyik kollégiumába kerüljön. Novákot pedig arra kell inteni, hogy a jövőben ilyen vizsgálatok esetén a tanúkat mindig személyesen hallgassa ki. Az igazgatók és professzorok állásból való felfüggesztését rá kell bízni a tankerületi főigazgatók megfontolt ítéletére, de a feljelentetteket előzőleg kielégítően hallgassák meg, azután pedig a helytartótanácsnak jelentsék.

Valero Jakab, a piarista rend helyettes rendfőnöke jelenti 1795. november 19-én a helytartótanácsnak, hogy Benyákot a váci lyceumba rendelte filozófia-professzorként, és az ifjabb klérus élére állította.

I. Ferenc hozzájárult Benyák új kinevezéséhez azzal a rendelkezéssel, hogy püspökét tájékoztatni kell a történetekről. A helytartótanács a következő módon informálta a váci püspököt: „A másnévvel folytatott szabadosabb társalgási és cselekvési módja, valamint általában erkölcsének kétes és gyanús volta, amelyek nem illettek papi mivoltához, nyilvános megbotrántkozással szolgáltak.”

A fehérvári királyi gimnáziumot pedig Schwarzbauer Elek megbízott igazgató próbálja – kollégái gyűlöletétől övezve – sajátos, kisztílusú eszközeivel irányítani. Főigazgatóhoz írt levelében buzgón igyekszik feljelenteni intézetének renitenskedő tanulóit, hogy így érdemeket szerezzen:

1) Jankovits rhetor, rác származású, nem egyesült vallású: női ruhába öltözve éjszakánként zajongva csap veszekedéseket, káromkodik, közismert nőhajhász, férjes asszonyokkal paráználkodik, és bálban szokott táncolni.

2) Petrezsil nevű ifjú: asszonyok és leányok szemérmetlen vadászója, borbélyokkal éjszakai verekedésekbe bonyolódik, káromkodik. Azzal mentegeti magát, hogy páter Benyák mindezt tudta, mégsem adott neki komolyabb figyelemztetést.

3) Parragh rhétor: nőző (puellator), késő éjszakai kóborló, parasztruhába öltözve csavarog, hogy ne ismerjék fel. Gyakori látogatója a vendégfogadóknak, sokat táncol és veszekedik.

4) Kaidatsy rhétor és Wekerle poéta: káromkodó, néző, éjszakai kóborlók.

A levél végén hozzászól: azért számoltam be minderről, nehogy úgy tűnjem fel ellenségeim előtt, hogy gyűlöletből cselekedtem, és meggondolatlanul elhamarkodott voltam. Levelét így fejezi be: „Bár csak mindezen fáradozásaim jogos jutalmat hoznának nekem, nem pedig romlásomat okoznák, amelyet ellenségeim elhatároztak már.” A „jogos jutalom”, a megbízott igazgató véglegesítése, kinevezése azonban elmaradt. Helyette – Schwarzbauer nyilvánvaló alkalmatlansága miatt – az exjezsuita Spaits István kapta meg az olyannyira óhajtott állást 1797 őszén.

A Benyák-ügy – minden olyan látszat ellenére, hogy annak folyamán erkölcsjobbító szándékok érvényesülnek – politikai ügy volt. Novák Krizosztom csupán ürügyül használta fel Benyák ténylegesen meglevő erkölcsi fogyatékoságait, amelyek abból a körülményből következtek, hogy családja elszegényedése miatt kénytelen volt a számára idegen papi pályát választani. A főigazgató, akit eljárásában Ferenc király és császár ténylegesen és folyamatosan támogatott, a vizsgálat lefolytatásával csapást akart mérni a szabadgondolkodó Benyákra és fehérvári szabadkőműves támogatóira. A Benyák-ügy folyamán világnézeti és politikai harcot vívott egymással a fehérvári szabadkőművesek ligája és a velük szembenálló csoport, a helybeli klérus többsége, valamint a hivatalnokok, értelmiségiek konzervatív csoportja. Kirajzolódik a forrásokból Benyák Bernát politikai-világnézeti fejlődésének íve is. Kezdetben jozefinistaként jelenik meg előttünk, majd II. József uralkodásának vége felé kezd kiábrándulni korábbi eszményéből. Lelkesedik a gondolkodás és cselekvés szabadságáért, végül eljut a nemzeti függetlenség és a francia forradalom igenléséig, ahogyan ezt külsejével is kifejezi: magyaros ruházatot és francia jakobinus sapkát visel. 1794 elején, amikor a bécsi udvar egyre inkább tartva a jakobinus eszmék terjedésétől és a demokraták által irányított patrióta mozgalomtól, a terror és erőszak módszeréhez nyúlt,²⁷ Benyáknak és az őt támogató fehérvári csoportnak buknia kellett.

Nagy Miklós

JÓSIKA REGÉNYEI 1850 UTÁN

1.

Tudjuk, hogy Jósika kényszerű külföldi tartózkodása alatt is állandóan dolgozott, sőt Jókai szerint 150 kötetnyi regényének „kétharmadát számkivetése földén írta.”¹ De van-e jogunk ezt a nagy terjedelmű prózát különálló egésznek tekinteni, amellyel érdemes önállóan is foglalkozni az irodalomtörténészeknek? Föltétlenül megtehetjük ezt, mert az emigrációs évek nagyon is rányomták bélyegüket az öregedő író munkájára: a hazai szellemi élet mindennapjaitól elszakadva kevésbé vehetett tudomást a népies-realista (realisztikus) törekvések térhódításáról, s különösképpen nem tudta fölmérni annak nyelvi és stílusbeli következményeit. Regényei végéhez makacsul hozzáillesztette keservesen kigyalult neologizmusai jegyzékét, holott azok többsége ellen csaknem egyöntetű tiltakozó kórus harsant fel. (Régebben csak ritkán újított, s nem is igen talált ellenkezésre vele.)

Becsúgyó, gyors sikerre törekvő szerzőnek ismerték a kortársak Jósikát korábban is, ám 1849 előtt még nem függött olyan nagy mértékben a tollától megélhetése, mint Bach meg Schmerling uralma

²⁷ BENDA Kálmán, i. m. 105–212. *A magyar jakobinus mozgalom története.*

¹ JÓKAI Mór, *Jósika Miklós (J. M.) emlékezete.* in *Írói arcképek.* Bp. 1955. 151.

alatt. Töprengés, a jövő ítéletével számvetés nélkül írt most már. Fölöslegesnek vélte bevált módszerei felülvizsgálatát, a tanulást fiatalabb hazai vagy nyugati pályatársaktól, annál könnyebben fordult sok olvasót ígérő ponyvamotoívumokhoz, hátborzongató helyzetek, udvari botrányok sorához. A „rényt” dicsőítő, a hölgyeket és lovagokat eszményítő *Abafi* (1836) és *A csehek Magyarországon* (1839) után meg is ütődött a kritika a lengyel kegyencnő, *Eszther* (1853) vagy a kikapós Czillei Borbála királyné (*A tudós leánya* 1855) épületesnek aligha nevezhető történetén.² De ne vágjunk elébe a részletes tárgyalásnak, egyelőre elégedjünk meg azzal, hogy a forradalom következményei valóban szembetűnő cezúrát húznak írónk pályáján.

2.

Szórakoztató lapozgatás a történelemben

Még 48 előtt főként Erdély históriája vonzotta, most teljes körképet akar adni a magyar történelemről IV. Bélától kezdve egészen a maga koráig. A XIII. századi Árpádok mellett az Anjouk csakúgy hősei lesznek, mint Zsigmond, Mátyás, Korvin János, Bocskai a Báthoriak uralma, Bethlen Gábor vagy Apafi II. Rákóczi Ferencsel együtt. Kápráztató gyorsasággal dolgozik, évenként két regénynél alább nem adja, elképzelhető tehát, hogy a források feltárására, a távoli korokba belehelyezkedésre alig jut ideje. Ki sem kell nyitni munkáit, anélkül is sejthetjük mi az a néhány alapkönyv, amelyre épített: ha 1500 előtti időkről van szó, Fessler meg Szalay László el nem maradhat, az erdélyi témájúaknál Cserei, Jókai kedvence nagy tekintély az ő szemében is.³

Sok esetben a forrásmunka csupán fő vonásokra csupaszított vázat, egyes helyzetekhez kiindulást nyújt, a legterjedelmesebb s igazán regényszerű részek nem onnan valók, hanem Jósika korából vagy az epika ősi elemei, archaikus fordulatok Héliodorosz óta. Erről jól meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük három nem azonos időpontban keletkezett, s egymástól elütő történelmi korban kalandozó munkáját: *Jó a tatár* (1856) *Klára és Klári* (1864) *A zöld vaddász* (1854). Rogeriust követi az elsőben, Zách Klára történetét pergetve Fessler és Szalay lesz a vezetője, a mohácsi vész leírásában pedig Brodaries. A szürkén előadott hadjáratok, nemzeti tragédiák sziklái előtt-között szokványos mesepatak kanyarog: éppúgy egymásé lesz a fiatal pár – dacolva szülői ellenkezéssel – az Anjouk idején, mint két évszázaddal később. A kor csak kevésbé befolyásolja ez érzelmes románcokat, hiszen még Zách Klára sem esik áldozatul a királyi bosszúnak, hanem rejtett helyen vészeli át a vihart. Nem lesz ugyan boldog az elsőnek említettben Héderváry Pál meg a Szirmay leány házassága, ám ez nem a tatárjárásból következik: a házastársak nem illenek egymáshoz, a szerző lakonikus kijelentése szerint „az ifjú Héderváryban nem volt szív és kedély.” Érzelmek helyett elég számító okosság lakik az ifjú főnemesben ahhoz, hogy a történet kezdetén alkalmatlanná lett jegyesét holmi szobalányi cselszövésével rossz hírbe keverje, s ekként túladjon rajta.

Héderváry ravasz intrikája azonban semmisség ahhoz a sokszínű és modern összhatású botránykrónikához képest, amely Jósika néhány más alkotásában tárul elénk, például az *Eszther* vagy *A tudós leánya* lapjain. A szerző gondosan számon tartja a XIV. és XV. század kikapós királynőit, királyi metresszeit, sőt arról is tud, hogy az egyik bosnyák bán apáca húgának múltját sötét folt ékteleníti: hajdan törvénytelen lánya született egy litván (!) hercegtől. (Vö. *Eszther*). Az efféle epizódokat sokkal frissebben festi a gavallér író, mint a csaták és országgyűlések lefolytat. Nem szorgalmi feladat ez a számára, akár átélt, akár pletykaként hallotta, belekivánczik regényébe: a lengyel Kázmér király szeretője, a szép Eszther hasztalan vágyik a „társadalmi elismertetés”-re, egy krakkói estélyen mindenütt a született arisztokrata hölgyek hideg fölényébe ütközik. (Nem véletlen használtam a XIV. században oly anakronisztikus „született arisztokrata” kifejezést. E krakkói udvar emlékeztet I. Ferenc vagy V. Ferdinánd bécsi udvartartására, s beleképzelhetjük a sértett Eszther szerepébe Rotschild egyik leányát éppúgy, mint egy ünnepelt énekesnőt.)

² BRASSAI Samu, *A tudós leánya*. Criticai Lapok (Kolozsvár) 1855. 1. sz. 27–43.

³ CSEREI Mihály, *Erdély históriája* (1661–1711) Bp. 1983. 345.

Az efféle áltörténeti regényekben olykor olyan fantasztikus bűnüggyel kápráztat Jósika, amelyet csupán a valóságosság elemei követelményeinek megértésével helyezhetett volna a saját korába. Mennyi izgalmat-feszültséget ígér Szász János sorsa (vö. *A nagyszebeni királybíró*) még Cserei Mihály száraz krónikás beszámolójában is: „A szebeni királybíró, Szász Jánost is utóleri az isteni bosszúállás [...] titkon szép szász úrileányokat tartott házánál, azokat terhben ejtette, s hogy ki ne tudódjék dolga, megétette.” Az erdélyi kékszakáll írónk felbujtására már magyar nemeskisasszonyokat is meg akar kaparintani, sőtét tetteit pedig egész az utolsó órákig el tudja takarni hírhedt rezidenciájával, a „kék ház”-zal. A rejtékajtók, csigalépcsők, háborzongató pincék labirintusa az egyszerű színtérből szereplővé, másodhőssé emelkedik. Többet is törődik vele az elbeszélő, mint a királybíróval, akinek eszevesztett merészségét s hirtelen megtörését alig érdemesíti lélektanilag magyarázatra.

Sokat ígérő tárgy és életanyag lesz félponyvává *A szegei boszorkányok*-ban. (1854) A földművelésnek élő, békés alföldi város lakói miképp üdvözölhettek örömmel, megnyugvással tizenhárom polgártársuk megégetését 1728-ban, milyen eltorzult lelkű ügyész vezethette a kegyetlen vizsgálatot? Kemény Zsigmondhoz illő tárgy, mert ő egyformán ismerte a tömegek meg a szélsőséges lelki alkatú egyének lélektanát, az előítéletekkel, rágalmakkal folytatott politikai és világnézeti hisztériakeltést, melynek nagy erejű összefoglalását nyújtja *A rajongók*-ban. Erdélyi honfitársát mindez aligha foglalkoztatja. Mágiától és boszorkányhittől független, sablonos mesét kovácsol, amelyben egyaránt akad öngyilkos szerelmes, bosszúálló apa, ellopott ikerpár, gyermekcsere, az egyik főalak boszorkánymesterré válása pedig csaknem mellékes marad.

Jósika mindkét művében hátat fordít a pszichológiának, történetiségnek, mégis másfajta regény *A nagyszebeni királybíró*, mint a boszorkányok fiktív krónikája. Szász Jánost olyan nyomozás juttatja vérpadra, melynek egyes elemei már bekerülhetnének a XIX. század úttörő detective storyjaiba. Újszerű jelenség a tárgyi bizonyítékok nagy szerepe a törvényszéki tárgyaláson: felmutatnak itt egy textildarabot, amely hajszálra beleillik a királybíró rejtett szobájában álló karosszék kárpitozásába. Segítségével meggyőzően bizonyíthatja a fővádló Advig, hogy egy elrabolt nemeskisasszony kiszabadításáért be kellett hatolnia a „kék ház” útvesztőibe. Szépprózáinkban ekkoriban már nem egyedülálló a logikus bizonyítékgyűjtés: Lávay Béla pl. (*Jókai: Politikai divatok*) a papiros vízjegyre támaszkodva igazolja egy okirat hamisítvány voltát.⁴ Nem él azonban egyik írónk sem a klasszikus krimi alapképével: kiindulópont egyiküknél sem az „ismeretlen tettestől” elkövetett bűntény, amelyből valódi alibik és albizonyítékok megrostálásával szinte matematikai tisztaságú út vezet a végső leleplezéshez. Az olvasó kezdettől fogva beavatott, Jósika meg Jókai általában tudatja vele a bűncselekmény elkövetőjét, körülményeit. Nem is lehet ez másként, hiszen a hazai elbeszélők mintái nem az angolszász detective storyk, hanem a francia késő romantika olcsó kalandregényei, amelyekben racionális okfejtés helyett borzongató hangulatkeltés a cél.

Úgy tetszik tehát, hogy Jósika hol kalandos vagy bűnügyi sztorikat, hol udvari botránykrónikát, társasági pikantériát állított históriai díszletek elé. Persze nem mellékes a díszlet aránya a többi építőelemhez képest, még kevésbé az, milyen céllal, mekkora hitelességgel, gondolati mélységgel festették-mintázták őket. Ilyen szempontból a *Jó a tatár*, valamint a *Klára és Klári* más csoportba sorolható, mint az *Eszter* meg *A nagyszebeni királybíró*. Az előbbi kettőben a csatak és politikai döntések nem apró színfoltok, s valamennyire mégis befolyásolják kiemelkedőbb regényhőseinek sorsát. Nem így az utóbbiakban. Bennük már hiába keresünk az egész nemzetet érintő történet, csupán nőrablások, lovagi tornák, estélyek, bűnügyi tárgyalások szemtanúi lehetünk.

Ami a történelmi hűséget és tájékozottságot illeti, a szerző saját bevallása szerint öregségére éppúgy nagyra tartja őket, mint indulása idején.⁵ Mindennapi gyakorlatát azonban csak akkor ítélték meg kedvezően, ha összehasonlítási alappak nem Eötvös, Kemény vagy Gyulai (*Jó éjszakát* c. elbeszélésében) tekintjük, hanem Kisfaludy Károly vagy Jókai „beszéleyeit.” Brüsszeli kiszakíttóságában s iparszerű termelése közepette honnan vehetne s mikor olvashatna évszázados kéziratokat, ritka könyveket, kisebb történelmi cikkeket? (Dézsi Lajos joggal veti Jókai szemére, Szász Jánost anélkül jellemezte, hogy kézbe vette volna Bethlen Miklós híres *Önéletírását*, noha az legfőbb útbaigazítójává

⁴ NAGY Miklós, *Jókai*. Bp. 1968. 317–322.

⁵ JÓSIKA Miklós, *Regény és regényítészet*. Pest 1858. 51.

lehetett volna. Ámde a híres memoár első kiadása 1858-ban került ki a nyomdából, öt esztendővel Jósika könyve után! (Lásd Dézsi: *Baró Jósika Miklós* Bp. 1916. 306) Ezért aztán írónk történelmi műveltsége főként tényismeretben, hivatkozások, idézetek terén vagy az anakronizmusok kerülésében mutatkozik. S még egyben: minden alkalmat megragad, hogy olvasóit kioktassa őseink használati tárgyait, napi szokásait illetően. (A *Jó a tatár* kezdetén hosszasan ecseteli például az üvegezett ablak ritkaságát a XII. század derekán.)

Kemény a történelmi regényről elmélkedve hiányolja „a szoros kronológiát, a pontos topográfiát” hazai kortársai írásaiban (*Élet és irodalom* XI. fejezete), s ez utóbbi bizony kiveszett a legtöbb 49 utáni Jósika-elbeszélésből is. Régi városleírásai az *Abafi*-ban, az *utolsó Báthory*-ban nem adtak intenzív élményt, de ismertettek, végigvezettek a jellegzetes látnivalókon, néha madártávlatból villantottak fel egy kis tájat, helységnevekkel sem fukarkodva.⁶ Most épp a narrátor biztonsága, illúziót keltő részletező kedve szűnt meg, s lépett helyébe jellegtelen elmosódottság vagy a romantikus sztereotípiák sora. A XVI. századi Szolnok képe (*A zöld vadász*) nem élőbb a XVIII. századi Szege dénéi (*A szegedi boszorkányok*), a mohi pusztát (*Jó a tatár*) Jósika tolla nyomán ugyanolyannak vélhetjük, mint a mohácsi rónaságot (*A zöld vadász*). Nem kivétel Visegrád sem, akármennyire hódolt is a kor festészete (pl. Markó Károly), költészete a hajdani nagyság megsíratott romjainak, írónk ez a motívum sem zökkentette ki közönyéből. Sőt a *Klára és Klári* egyes fejezetei még jól informált útikalauznak sem nevezhetők. Csak akkor szakad vége az egyhangúságnak, amikor erdélyi vidékekre vagy az író által kedvelt külföldi várakba, városokba vezet a cselekmény. (A zernyesti csata a *II. Rákóczi Ferenc* első kötetében, Tirol meg Zigmundsegg *A tudós leánya* ívein.)

Időrend, helyrajz, anakronizmusok kerülése – végül is mindez másodrendű ahhoz képest, milyen célt tűzött ki Jósika történelmi regényei elé, s hogyan gondolkozott a történelemről (ha tetszik: milyen volt a történetfilozófiája). Korábbi munkáinak irányáról semmi kétséget sem hagytak előszavai: regényírásunk atyja – Rónay György tömör jellemzése szerint – „Társadalmilag elismert erkölcsi célokat (hazafiasság, királyhűség, becsület, férfias kitarás stb.) állított a nemesség elé.”⁷ Mátyás királyról szóló műve (*A csehek Magyarországon*) mutatta legjobban, mekkora jelentőséget tulajdonított a nagy egyéniségeknek, s mennyire az oligarchia letörésén, a babonák, vallási szélsőségek elhárításán mérte a történelmi haladást, amelynek motorja szemében a Jó és Rossz küzdelme volt.⁸ Ha elméleti megállapítást kívánt tenni, akkor később sem mondott le e dualista lételméről, ám tévednénk, ha elhanyagolnánk a korszerű, gyakorlati tanulságokat, amikhez a 48-as forradalmak s az emigráció segítettek. Ezek sorában leglényegesebb a jobbagyfelszabadítás nélkülözhetetlenségének felismerése: Rákóczi Ferencről szóló regényében ki is mondatja a fejedelem egyik köznemesi hívével: aligha válhat szabaddá az ország, „hol néhány ember mindennel bír, míg millióknak egy gör földje nincsen, melyet sajátjának nevezhet” (III. 145.) Egyáltalában, ezúttal akkora teret kapnak a címertelen, vagyontalan Rákóczi-hívek, hogy csodálkozunk kell többi munkájának túlnyomóan urakból megtehető polgárokból álló szereplőgárdáján.

Valóságos vádirat a *II. Rákóczi Ferenc* a Habsburg önkényt segítő jezsuiták ellen, akik a fiatal fejedelem lelkéből ki akarták irtani a hazafias érzést. Más történelmi regényében nincs különösebb súlya a reformációknak vagy ellenreformációnak, a vallásos vakbuzgóság nem válik történelmi hajtóerővé. Ez a felszínes átsiklás az eszmék és intézmények hatásán megmutatkozott már első korszakában is, hiszen a huszitizmus a *Csehek Magyarországon* cselekménye során alig egyéb festői kulisszánál, amint ezt már régóta tanítja irodalomtörténetírásunk. E vonás már egymagában is Jósika s Kemény történelemszemléletének mélyreható különbségét bizonyítja. Politikai nézőpontjuk különbsége ehhez képest másodlagos: nyilvánvaló, hogy Jósika 1849-et követően hajlik a magyar függetlenségi mozgalmak erős kiemelésére, említett művében meg Thököly Imre is gáncstalan hőssé, hőskölteménybe illő alakká emelkedik. Holott egyre kétesebb eredményű törökbarátsága minden bizonnyal ábrándkergetés lett volna, ha Kemény nyúl e témához.

Vélhetnénk ezután, hogy a Jókaiéhoz nagymértékben hasonló felfogással van dolgunk: Jósika is vigasztaló, főlegelő legendákat sugalmaz eltiporhatatlan nemzeti életerőről, a bukásban is felragyogó

⁶ SZINNYEI Ferenc, *J. M.* Bp. 1915. 56–69. (Érték. Ny: Széptud. Kből. XXIII, 2.)

⁷ RÓNAY György, *Magyarország 1514-ben.* in *Élet és ábránd* Bp. 1973. 159.

⁸ DÉZSI Lajos, *i. m.* 384–385.

erkölcsi nagyságról, a nép, az egyszerű emberek helytállásáról. Valóban a *II. Rákóczi*-ban felbukkan a már-már istenkísértő merészség lelkesült magasztalása Bercsényi egy kitérésében: „Hadd kiáltsa a hideg bölcsesség, hogy vesztünkbe rohanunk, hogy a fenséges cél elérhetetlen! Mi gondom erre!” (i. m. II. 63.) Csakhogy többi históriai regényében nem fedezhetünk föl hasonló pátoszt. Pedig a szerzőből bizonyára máskor se hiányzott a hazafias lendület, gondolt is effajta feladatokra, ámde más a fel-felvillanó gondolat, más a mély érzelmeket felszabadító, egész valónkát átjáró eszmeiség. A kor jelentős romantikusai közül Jókain kívül Vajdában meg Madáchban lobogott a hősiesség, az erőt adó nemzeti múlt művészetté lényegült csodálata, Jósikát nem sorolhatjuk melléjük.

Régebbi kor gyermeke ő, és más az egyénisége. Kortárs bírálói s a századvég irodalomtörténészei tekintetben félreismerték vagy kegyelettel stilizálták – még Gyula Pál is – a Dézsi Lajoshoz hasonló szemponttalan adatgyűjtőkről pedig szó se essék. Igazat adhatunk azonban az elfeledett Weber Artúr-nak, aki tapintatlan őszinteséggel írta le róla a véleményét 1914-ben: „Bizonyos józanság mutatkozik egész valójában (. . .) És ennek oka nemcsak korosabb volta, hanem magában Jósika természetében van valami pedantériaféle, valami, ami a mindennapi élet kicsinyességeihez köti, valami, ami őt majdnem irodalmi philisterré bélyegzi.”⁹

Fölvetődhet a kérdés: hogyan lehetett a fentiek után közkedvelt elbeszélője az abszolutizmus korának, amelynek magyarja igényelte, valósággal követelte a nemzeti légkört és lelkesítést. Válasz: Jósika bőven talált olvasóra, mert írásai hazafiasak, oly problémátlanul, laposan patrioták, hogy épp megfelelték publikumának. Hiszen még udvari botrányokkal szórakoztató regényeiből is kihallatszott holmi nemzeti üzenet. Az *Eszther*-ben láthatjuk Nagy Lajosnak a balkáni fejedelmeket tiszteletre készítő tekintélyét, *A tudós leánya* kezdetén pedig Zsigmond király fényes vadászatának leírása indíthatta álmélkodásra szépányaink-szépapáinkat.

Hajdani királyaink emlékét még akkor is tapintatosan ápolták regényei, amikor a nemzeti tudat sötét bűnököt társított alakjukhoz. Zách Klára elcsábíttatása a külföldi uralom, az idegen feslettség Melindához hasonlítható példája irodalmunkban a reformkor óta. Vádlióan tragikus lesz Arany és Vajda hangja épp az elnyomás korában, amikor róla énekelnek (Vajda: *Visegrádon* 1855; Arany: *Zács Klára* 1855) hogy Orlay–Petrich s Madarász majd egyidejű festményeit ne is említsük. Jósika hozzájuk képest hangsúlytalanítja, gyöngéd idillé cukrozza a történelem megrázó balladáját: *Klára és Klári* c. regényében Zách leánya nemcsak életben marad, de büntetést, megcsonkítást se szenved, sőt végül a bűnbánó Károly Róbert kiházasítása juttatja boldog családi életre. Émelyítően lojális felfogás lehetett ez a kor radikálisabb értelmisége szemében, a korszak író mentségére legfőljebb azt hozhatták volna fel hívei, hogy a Habsburgok vétkeit soha se szépítgette 1848 után elkészült munkáiban. (Fölmerülhet az a feltételezés is, hogy az Anjou király jóirányú változása tudatosan választott ellenpéldája I. Ferenc József magatartásának; ő még nem mondott le a durva elnyomás módszereiről a történet elkészülte, 1863–64 idején.)

Gyulai 1865-ben nagyon elgondolkoztató kijelentést tett Jósikáról!¹⁰: „(. . .) sőt magából a magyar költészetből is vett ösztönt, a mennyiben Kisfaludy Sándor regéi már jórógen megpendítették azt a hűrt, amellyen ő legörömostebb játszott.”¹¹ Első pillanatban tagadásra ingerli olvasóit e mondat. Tagadásra, még akkor is, ha Gyulai szeme előtt az *Abafi*-t, *Csehek*et befejező reformkori szerző lebegett. Hiszen a korai regények írója is elszakadt már az obligát revegilágtól, Walter Scott s nem utolsó sorban Vörösmarty kezét fogva a teljesen kifejelett romantika Kisfaludynál későbbi keltezésű nemzetképét, történelemvizíóját, stílusesszközeit tette magáévá. Még erőszakotabb lenne Kisfaludy Sándor emlegetése olyan művek kapcsán, mint a *II. Rákóczi Ferenc* vagy az *Egy magyar család* . . . Bennük Kossuth és a 48–49 eszmevilága érvényesül Dumas és Sue eszközeivel.¹²

És mindezek ellenére lehetetlen egészen elutasítani Gyulai fenti megállapítását! Jósika történelmi regényeinek magánéleti bonyodalmai sokkal több hasonlóságot mutatnak a dunántúli költő regéivel, mint azt bárki gondolná: itt is, ott is naiv szerelmi történeteket olvashatunk, amelyekbe a szerető

⁹ WEBER Arthur, *Báró J. M.* Bp. SZ 1914. 160 köt. 107.

¹⁰ GYULAI Pál, *Emlébeszések*. Bp. 1914. II. 416.

¹¹ DÉZSI Lajos, i. m. 323–324.

¹² KOVÁCS József, *Sue hatása a magyar regényirodalomra*. Kolozsvár 1911. IV. és V. fejezet.

szívek egyesülését a honvédő harcok mellett gonosz mostohák, cselszövő (esetleg féltékeny) kívülállók akadályozzák. Felbukkannak megegyező történelmi figurák is az intrikusok közt, pl. a *Tátika* (1807) alapkonfliktusa éppúgy a férfiéhes Borbála királynőhöz fűződik, mint a *A tudós leánydó* (1854). Ennél fontosabb azonban a művek légkörének egyező volta: mindkét művész alig titkolt múltbavágyással tölti meg „nemesházi rajzolat”-ait, olyan vonzóak, otthonosak számukra a XIV. vagy XVI. század nemesi hétköznapijai, mintha csak a nagyszüleik életéről mesélnének. A patriarkális viszonyok buzgó tisztelete kezdettől fogva jellemzi Kisfaludy Sándort, míg Jósikában e vonás az ötvenesekben erősödik meg, s legutolsók 4–5 regényében, novellájában (*Klára és Klári, Sziklarózsa, Várt leány várat nyer, A hét Losonci kisasszony*) tetőzik.

Az imént már szoltunk arról, hogy a Rákóczi-regény (II. *Rákóczi Ferenc* I. rész: 1852, végleges elkészülés: 1861) több a szórakoztató történelmi szemlénél, olykor szenvedélyes vitáit a Habsburgok önkénye ellen, máskor a hősi merészség dicséretébe csap át. Szokatlanul nagy ezúttal a jobbágyság, pásztorok, román és rutén szegények, községek csoportja, közülük emelkedik ki Mirián, e legendás és prófétai alak, őt már nemzedékek óta szentként, vatesként tiszteli a havasok román népe. Láttukra lehetetlen nem gondolni Walter Scott-ra, akinek történeteit ellepik a bátor és naiv lelkű skót harcosok, még nyilvánvalóbb mindebben a szabadságharc alföldi népfelkelőinek hatása. Akkor is a közelmúlt az ihlető, amikor a gyötrelmes éjeket átszenvedő Caraffáról olvasunk: az eperjesi hóhért minden álma ártatlan áldozataira emlékezteti. Vajon nem Haynau jutott a fejezet átfutása után az olvasók eszébe, akit pár esztendő múlva Jókai fejjegörösköktől féltőültnek ábrázol a *Köszívű ember fiaiban*?

Bármily megragadó a szerző hazafisága, bármily kitűnőek egyes részletek, a mű egésze nem emelkedik túl a jó átlagon. Ennek oka elsősorban a túlméretezettsége, az arányok elvesztése. Az író regényének nagy – 900 lapot meghaladó – terjedelme ellenére is lehetetlenre vállalkozik azzal, hogy 1690 és a szatmári béke (1711) között nemcsak Rákóczi életét akarja elbeszélni, hanem szinte a kor teljes hazai történelmét. Már az első kötetben elvesztjük szemünk elől a címszereplőt, annál többet kell hallanunk a török szövetségben harcoló Thököly Imre utolsó nagy hadjáratáról. Így marad ez a továbbiakban is, Rákócziné, Rákóczi Júlia (Aspremontné), Bercsényi meg szerelme, a rejtélyeskedő Amadil minduntalan túlzottan magukhoz vonják az író figyelmét. Mindez megbontja a természetes arányokat; az elbeszélés csupán a második kötet utolsó negyedében érkezik el a szabadságharc kezdetéig, s a fölkelés első nagy diadalai csaknem ugyanolyan mellékessé válnak, mint az emigráció negyedszázada, amelyre mintegy harminc lap jut.

Elvégre még azzal is beérhetnénk, hogy nem az érett Rákóczival ismerkedünk meg, hanem első-sorban a hivatására felkészülővel, a döntés előtt állóval, ha világosan láthatnánk, miképp megy végbe a nagy átalakulás az ifjú herceg lelkében, hogyan lesz az elnémetesített fényűző udvari emberből a szabadságmozgalom minden áldozatot vállaló vezére. Csakhogy ez a feladat meghaladja az elmélyült lélekrajztól eleve idegen, regényes motívumokhoz hozzászótt Jósika képességeit.

Az első kötet Rákóczija voltaképp az *Abafi* javított kiadása; ha Abafi Olivért hajdan különféle légi és földi szerelmek közti tévedezésre ítélte a szerző, most hasonlóképpen tesz a házasságra lépett, de még mindig egykori jegyesét, Magdalénát szerető hősével. A továbbiakban a vezér kilép a magánéletből, ám ez főként száraz szerzői elbeszélés segítségével történik, ezért szürke marad. Annál élénkebb, párbeszédektől hullámozó jelenetekben peregnék le Bercsényinek s a mellékszereplőknek vitézi tettei, kémszemléi, szerelmei. Az eredmény nem kétséges: az 1700-as évek komor valósága, a fejedelem makacs és magányos küzdelmei országrészének, híveinek elmaradottsága ellen, mind elhalványulnak a mozgalmas, de felszínes kalandok mögött. Sőhajtva tesszük le a könyvet, sőhajtva az elszalasztott lehetőség fölött annál inkább, mert írónk nem maradt egészen érzéketlen Rákóczi csendes tragédiája iránt, amint az alábbi idézet mutatja: „Csak Rákóczi higgadt értelme és szilárd jelleme teszik megfoghatóvá, hogy annyi középszerű, hiú és önzésteljes emberek külön szenvedélyei közt, a haza szent ügyét oly sokáig védhette. (III, 121.)

Bűnügyek és meg nem értett asszonyok

Jósika társadalomrajza, lélektani igénye, meseszövése, költői igazságszolgáltatása

Ha összehajlítjuk írónk 49 után elkészült regényeit, hamar kimondhatjuk, sokkal több játszódik közöttük a múltban, mint a saját korában. Néha úgy tetszik, valamilyen különös laterna magica állott a polcán, amellyel könnyen és gyorsan visszavetítette legalább kétszáz esztendő távolságba, amit a minap átélt, hírlapokban vagy könyvben olvasott.

Históriai elbeszéléseiben három jellemző epikus típus érvényesült változó erővel, eltérő vegyülési arányban: legtöbbje bűnügyi történet, amelyet az előkelő társaság pletykaanyaga, udvari cselszövényei színesítenek. Többnyire idegenkedünk hidegen kitervelt bonyodalmaiktól, áttekinthetetlen labirintusoknak tetszenek előttünk, holott végeredményben regés motívumokra épülnek. Naiv az alaprajzuk, gyakran felismerhető bennük a két Kisfaludytól, kivált a Sándortól örökölt ösminta.

Kortárs valóságról szóló regényeiből (*Pygmalion, Egy magyar család a forradalom alatt, Az első lépés veszélyei*) hiányzik az ilyen régies stílusesszék, nem jellemző rájuk a nemesházi élet visszakívánása. Ha sőtben lejtromot akarunk összeállítani „modern” alakjairól és helyzeteiről, ilyeneket kell följegyeznünk: Sylvie, a hajdani egyszerű nevelőnő a gyors társadalmi emelkedés megszállottja lesz (*Pygmalion* 1855) Ilda grófnő legalább ábrándjaival szeretne szabadulni kicsinyesen józannak vélt férjétől (*Az első lépés veszélyei* 1860). A forradalomról írt mű lapjain tarka változatosságban kavarognak a jellegzetes politikai csoportok szószólói: hazafias táblabírák, republikánusok, Dacorómánia szószólói. Nem nagy csoda, hogy a fentiek láttán a felületesen ítélő pozitivisták a századközép legmélyebb társadalombíráloival hozták kapcsolatba az emigráns mestert: Az érett Balzacra gondolt Kont Ignác a *Pygmalion* korrajza láttán. Dézsi Lajos megkockáztatta a szoros párhuzamot az akarnok Sylvie meg Thackeray Becky Sharp-ja között.

Ezek azonban még munkahipotézisnek is gyengék, inkább futó ötletek. Egyrészt azért kételkedhetünk bennük, mert Dézsi tanítványa, Kovács János jó érzékkel mutatott rá a *Pygmalion* forrására, a maga korában világhíre emelkedett *Les mystères de Paris*-ra. (Csakugyan írónk *A könnyelműek tanúsága* szerint már a negyvenesek elején is Sue buzgó követőjének mutatkozott.) Másrészt az angol klasszikus meg a brüsszeli száműzött között túlon túl szembetűnők a különbségek világnézet és epikus stílus tekintetében. Jósika aligha érthetett egyet *A hiúság vására* mélységes kiábrándultságával a győztes angol polgárság láttán, nem vonzhatta a mű egyszerű meseszövése vagy szatirikus hangja sem. A szép és intelligens törtető életűt J. Thackeray alkotása tengelyévé tette, Jósikából hiányzott a készség az ilyen mélyebb értelmű szerkezeti fogás elsajátítására. Nem akart megmaradni a lélektanilag elmélyített karriertörténet ösvényén, minduntalan igénybe vette a kalandregény divatos sablonjait (a kalandornő öccse, Arsène megkapja szélhámoskodása s gyilkossága jutalmát a deportálásban), s elaprózta a figyelmet egy anekdotikus mellékcselekménnyel is. (Vidra úrfinak hívják a parlagi magyar gavallért, akit a szerző végigvezet a párizsi szalonokon, majd a demimonde kétes elemeivel alaposan kizsebeltet.)

A *Pygmalion*nál értékesebb, mélyebb jövő, egyénibb hangú írása *Az első lépés veszélyei*. Akkortájt nálunk igen elterjedt tárgy a házasság krízise, Keményt (*Szerelem és hiúság*) éppúgy foglalkoztatta, mint Bérczy Károlyt (*A gyógyult seb*) vagy Eötvöst a *Nővérek*ben. Jósikát az is összeköti az első kettővel, hogy mindhárman férfitárgyak, a feleség megingását, hiúságát teszik felelőssé a veszélyes helyzetért. Ez az írói magatartás mégsem vezet kicsinyes leckéztetéshez, a lovagias Jósika – tán hűtenkedő első asszonyára, Kállay Erzsébetre emlékezve – árnyaltan adja vissza Ilda grófnő szeszélyeit, önmagát is félrevezető elszántsáit, mentegetőzéseit. Végül az elbeszélés az írói tárgyilagosság olyan fokára emelkedik, ahol már nem maradhat meg sértetlenül a két főalak sarkított ellentéte: a regényíró Lajos korábban magasztalt jellemén is talál egy parányi repedést, amikor a férjet „a becsületről túlzott fogalmú”-nak nevezi.

A cselekmény fővonala egész a befejezésig jól végiggondolt, s a veterán író ezzel – holmi ódsi technika ellenére is – méltó versenytársa lehetne Keménynek vagy Bérczynek. Művészi fegyelme, következetes stílussteremtése azonban már messzebb esik az akkori epika élvonalától. A *Szerelem és hiúság* lezárulása merőben más, mint *A gyógyult sebé*, ám megegyeznek abban, hogy mindegyik szervesen következik a mű egészéből, egyik szerző se nyúl holmi deus ex machinához. Hogy jár el

velük szemben Jósika? Itt aztán van – hogy stílszerűek legyünk – „dea ex machina”, a holtak hitt régi szerelmes, holmi szenzációs műlovarnő, aki hirtelen a színre toppan, ismét magába bolondítja a korábban még Ildát csábító Zsolnay grófot. Mindez óvó figyelmeztetés, amely nevetségessé akarja tenni a könnyelmű gavallérokat? Még erről sincs szó. Az utolsó fejezetben ugyanis tanúi lehetünk annak, immár nemcsak Ilda meg Lajos házassága felhőtlen, hanem harmonikusan él egymással Zsolnay és a hajdani cirkuszcillag is. Aligha hisszük, hogy Zsolnay e pálfordulásával pusztán az érdekességet vadássza írónk. Ennél fontosabb célja lehetett, hogy megnyugtassa a kiélezett összecsapásoktól, diszharmonitól irtózó olvasóit (kivált a szebbik nemet): nincs itt semmi baj, senki sem marad egyedül, Magyarországon nem házasságtörések, de boldog frigyek érlelődnek.

Ez a meggyőződés inkább biedermeier, mint romantikus művészhez illik. Ilda alakját azért alkotta meg annyi tartózkodással, sőt csipetnyi gúnnyal, mert így is küzdeni kívánt a Georg Sand olvasása után kifejlődött modern járvány ellen. A járvány jelképe a „femme incomprise”, a banális életbe befalazott, kicsinyes férj mellé kényszerült, meg nem értett asszony. Jósika azonban tagadja a típus létjogosultságát, Szabó Richárd szerkesztőhöz intézett levelében „folytonosan a semmiért jajveszékélő hölgyeink”-et a „faxenmacherin”-eket emlegeti.¹³ Hasonlóképp nem vállal közösséget a francia késő romantika népszerűségével. Tudott dolog, hogy Sue 1840 után felcsapott Fourier meg Proudhon népszerűsítőjének, érzelmesen, már-már könnyeztetően szónokolt a gazdagok és jezsuiták felelősségéről a proletárok nyomoráért. Többnyire a lágy emberszeretettel horgonyzott le, mit se látva a munkásság jövő hivatásából, tájékozottságát, a maga korában egészen újszerű társadalomismeretét mégis méltányolni kell. Szinte jelképes tényként emelhetjük ki, hogy ő vezette be az argót a francia regénybe. Mondani sem kell, Jósikánál semmi nyoma a proletariátus iránti érdeklődésnek, Párizs szemében a felső tízezer (legföljebb a demimonde) metropolisa, csak úgy mellékesen foglalkozik tudósokkal (Arago) vagy képzőművészekkel (Pradier).

Nem változik a kép akkor sem, ha *Az első lépés veszélyeit* vizsgáljuk. Csupa előkelőségből áll a főalakok gárdája, körítve többé-kevésbé komikus házicselédséggel. Pedig ekkor már a hazai prózában nem számít korszerűnek az ilyen mértékű arisztokratikus regényszemélyzet, amint azt Jókai példája csattanósan igazolja. A párizsi magyaroknak 1867 előtt Degré Alajos személyében még egy regényíró-krónikása támad, s tanulságos összevetnünk a *Pygmalion* és *A száműzött leánya* (1865) szociális keresztmetszetét. A fiatalabb szerző kísétaltatja Párizsban időző magyar hőseit a szalonokból, egészségük, becsületük megmentését egyenesen olyan francia testvérpárra bízva, amely nagyon szegényesen él kézműves munkája után. Ez a fordulat korántsem véletlen, hiszen Degré – Jósikával ellentétben – nemcsak stílusesszközöket, izgalmas motívumokat kölcsönöz a késő romantikától, hanem egyik eszményített hősének nyilatkozatával ki is áll Fourier tanítása mellett.¹⁴

Annál inkább követi Jósika a francia iskolát a lélektani különösségek ápolásában, s kivált a mese-szövevényben. Írói becsfagyást fölkelti az olyan ritka tünemény, mint a vasúti szerencsétlenség okozta sokkhatás egy fiatal női lélekre, buzgón fejtegeti, ilyenkor legjobb gyógymód a kreativitás felkeltése. Tett követi a szót, Trencsényi tábornok Júlia leánya máris szobrászleckéket vesz, nekifog egy Apolló-fő mintázásának, a rokonszenves Várady Sándor irányítása mellett. Most már könnyű kitalálni, hogy sokkal inkább a szerelem gyógyítja meg Juliánkat, mint a fontoskodva feltálat munkaterápia, amelyet meglepő gyorsasággal félre is tesz a szerző. Valaha buzgón követte mestereinek vonzalmát a testi-lelki antitézisek iránt, miként ezt az *Akarat és hajlam* (1846) tanúsította, most azonban lemondott az efféléről, ha a jelenről írt. De történelmi epikájában szép számmal bukkanunk a királyi méltóságot kicsapongó életmóddal vegyítő uralkodókra (pl. Kázmér lengyel király) nagyeszű, ragyogó külsejű bűnözőkre, akikben ritka kegyetlenség lakik (Szász János királybíró).

Korai regényeiben azzal fokozta a szerencsés befejezést, hogy összegyűjtötte az apa elveszettnek hitt gyermekeit, fölfedezte kinek-kinek a származása rejtélyét (*A csehek Magyarországon* 1839). Később szintén lényeges eleme meseszövéseinek a titok megoldására való törekvés, vagy a véletlenül föl pattant titok idéző nevezetes fordulatot. Bűnügyi elbeszélésben semmiképp se hibáztatható e technika, annál inkább nagyobb igényű, mélyebb válságokról szóló alkotásaiban. Egyszerre fölmegey az

¹³ DÉZSI Lajos, i. m. *fűggelékekben*. 404.

¹⁴ *Szívharc* c. elbeszélésében, amely Koszorú 1863. jelent meg. Erre Lezsák József kéziratoss doktori értekezése mutatott rá 1980-ban. (ELTE)

utolsó felvonás függőnye, s mindent másként lát az olvasó: ha meggyilkoltak hitte Zách Klárát (*Klára és Klári*) avagy Zsolnay gróf hajdani texasi kedvesét (*Az első lépés veszélyei*) most szemtanúja lehet mindkettőjük boldog menyegzőjének. Így az eljárás kitessékeli az életből a tragikumot, az összhang hiányát, kibékít, lezárja a költői igazságszolgáltatást.

Ez utóbbi nélkül nem is képzelhető el Jósika-regény. Ennek útján jár a századközep egész hazai romantikája, noha Jókai nem boldogítja pozitív szereplőit Jósikához hasonló erőszakoltsággal, rendszerességgel. Ha Mayer Fannyra, Ankerschmidt Herminre, Ciprára gondolunk, kiviláglik, hogy munkáit be nem teljesült szerelmek, korai elmúlások teszik borongóssá. Az idős mester olykor igen óvatos kártekonny alakjai megbüntetésében (pl. Zólyomi), kínzó büntudattal, tébolyba kergető emlékezéssel sohasem sújtja őket, ám mindig teljesíti vélt kötelességét a derék emberekkel szemben. Szélsőséges példája ennek az *Egy magyar család a forradalomban*. Itt a becsületes, hazafias Zádorok mind túlélnek a szabadságharcot, egyetlen áldozata lesz a rémuralomnak, Zádor Márton, aki – Adyval szólva – „úrnak s magyarnak egyként rongy.”

4.

„Egy magyar család a forradalomban”
A pályaszakasz mérlege

Írónk e későn befejezett művét – 1862-ben került a könyvesboltokba – nem mondhatjuk olyan értelemben 48–49 regényének, mint például *A köztűz ember fiait*. Amikor Kossuth egykori ellenzékével vitatkozik, vagy Görgéyt bírálja, akkor átcsap a politikai röpiratírás területére, máskor a krónikás hűségével akar számot adni, s teljesen lemond képzelet szülte figurái mozgásáról. Hőseit nem ruházta fel önálló egyéniséggel, lelki élettel, megmaradnak a szerző szócsöveinek, kiküldött tudósítóinak, mindig a legfontosabb események színhelyén bukkannak fel. De ha kell, villámgyorsan átadják helyüket a historikus szélesebb látószögét használó elbeszélőnek, aki az 1860-as évek eseményeit, tanúságait is felidézi, összehasonlításul. E gyakorlat különösen bántó törésekhez, hangváltásokhoz vezet, csak hogy nem is sajátos esztétikai értékei okán kell megemlékeznünk az *Egy magyar családról*. Horváth Mihály nem sokkal később, 1865-ben előállt *A magyar függetlenségi harc* történetével, de Jósika munkáját csak kevésbé szorította háttérbe a közvéleményformálás terén, amit a könyv 1914 előtti három kiadása is bizonyíthat.

Fejezetek hosszú sora rajzolja egyre magával ragadóbbá Kossuth arcképét: tüneményes szónok, fáradhatatlan szervező, a tőle segítséget váró közember számára mindig van egy félórája, nem veszíti el magabiztosságát 1848 szilveszterén sem, amikor óriási zűrzavarban Debrecenbe kell menekülni a véhetetlenné vált fővárosból. Évtizeddel korábbi német nyelvű röpiratában több tartózkodással nyilatkozott róla, nem hallgatta el erélytelenné válását az összeomlás előtti időben s azt a nagy hatást, amelyet szűk látókörű felesége tett rá. (*Zur Geschichte des Ungarischen Freiheitskampfes*. Leipzig 1851). „Korrajz”-nak címzett regényében uralkodik a kormányzót példaképpé emelő, eszményítő szándék, ezért mindössze egyetlen fontos dologban hibáztatja: „Kossuth személyes jelenléte a hadseregnél sokat megakadályozott és sokat segített volna.” (3. köt. *Az örvény felé* c. fejezet). Jellemző a trónfosztás rövid, szimbólumokba rejtett említése. Csak néhány kurta mondat szól annak vitatott voltáról, kétségbevonhatóságáról.

Az emigránsok nagy többsége elítélte Görgéyt, így tett Horváth Mihály is, bár ő Kossuth hívei közé semmiképp sem számítható. Elképzelhetjük ezek után, mennyi vádat sorakoztatott föl ellene Jósika, hányszor jellemezte őt árulóként, akit a békepárt legszélsőbbjei egyenesen Kossuthnak és körének elfogatására, kivégeztetésére kívántak volna felhasználni. (*Amit a titok leple mai napig föd* című fejezete a 3. kötetnek). Kárhoztatja a könyv Buda időrabló ostromát, a Komáromtól Aradig tartó rosszul megválasztott visszavonulási utat, a fővezérnek 49 nyarán támadt rokonszenvét az arisztokraták iránt. Ki tagadhatja, hogy az effajta bírálat nem idegen legújabb történetírásunktól, Spira György, Szabad György, Varga János, Deák István és mások munkáitól? ¹⁵ Csakhogy mai historikusaink nem hagynak

¹⁵ Érdekes, hogy DEÁK István, *Kossuth és a magyarok 1848–49-ben*. Bp. 1983. 282–288. szintén kiszámíthatatlannak tartja Görgéy magatartását 1849 áprilisától fogva, noha a szerző távol áll a magyar függetlenségi politika helyeslésétől.

kétséget a nagy küzdelem bukásának *egyéni* okai (orosz beavatkozás és nyugati részvétlenség, hibás nemzetiségi politika, mulasztások a paraszti támogatás megszilárdításában stb.) iránt, míg a regényben egészen más tapasztalunk. Itt az említettek bemutatására nem kerül (részben történeti okokból nem is kerülhet) sor, nem kapnak megrovást a békepárttól elkülönült politikusok meg katonák, s a katasztrófaért a túlerőn kívül Görgey és csoportja felelős.

Ekként lesz mítoszba hajló Jósika 48–49-től alkotott képe. Másrészt ez a nagy freskó éppen merész egyoldalúsága miatt még a közelmúltra is kisugárzott. (Igaz, e hatás nem választható el az írói leleménytől, a helyenként kitűnő jelenetező és filmvágó technikától.) Könyve végén (*Megszámlálta hívei fejét* c. fejezetben) a szerző képviselésében a fantázia teremtette Zádor Péter felelősségre vonja Görgeyt, nem árulásra készül-e? A tábornok unott kiábrándultságával szembeszegezi elszántságát a végső küzdelemre vagy a dicső halálra. Mindez veszedelmesen hasonlít a *Fáklyaláng* 2. felvonásának kezdő képéhez. Görgey ott is a fegyverletétel híve, fagyos fölényrel mondja „lázkép”-nek Kossuth törhetlen bizakodását, ő maga mindenáron egykedvűséget erőszakol magára.

A regényes krónika meg a *A közsívi ember fia* közti összecsengések lehetnek véletlenek is, ám arról tanúskodnak, hogy a téma feldolgozása úttörő és emlékezetes tett, egyes motívumai a közvéleményben, a közösségi érzésvilágban gyökereznek. Egy-egy családot tettek mindketten a cselekmény hordozójává, vegyítették a boldog beteljesülés meg a fenyegető katasztrófa jeleneteit: Buda bevételét itt is ott is az orosz seregek beözönlésének látomása követi. Ha Baradlay Jenő ártatlanul lakol bátyja tetteiért, Jósika művében a gonosz és magyarellenes Zádor Márton tévesztik össze Zádor Péter tábornokkal Haynau hóhérai.

A Baradlay-testvérek történetében a szerző messze elkerüli a nemzetiségekkel vívott harcokat, míg Jósika nem tud lemondani a véres erdélyi közelmúlt felidezéséről. Ítélete a hazai románságról nem korszerű, nem liberális, nemcsak az akkoriban a Duna-konföderációt kidolgozó Kossuthétól tér el, de távol van a Jókaiétól is, akinek noteszébe 1858 októbere során ilyen bejegyzés került Avram Jancu mócaiáról: „Nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve.”¹⁶ Épp ezt az úrgyűlöletet nem érti Jósika, nagyszámú román figurájának tetteiben vagy nemzeti elvakultságot lát, vagy pusztán rablóöszönt. Az abszolutizmus idején létrejött békülékeny szellem mégis érezteti hatását az *Egy magyar családban* . . . : ezért ad számot erős rokonszenven Ioán Dragoș, magyar mulasztások miatt vérbe fulladt közvetítő kísérletéről (*A románok a közszerencsétlenség napjaiban* c. fejezet), hárítja át a pusztításokért viselt felelősség számottevő részét a szász ízgatókra (úgyanott). Így üti meg – bármi szűkszáván – az önbírálat hangját: „Városok heverték hamvaikban s viszonzásul a csata hevében román falvak fölé ült a vörös kakas. Szegény elégtét, szomorú viszontörés.” (Említett kapitulum).

Sue rikító színeivel kiemelt bűnöző és kém az uzsorás Zádor Márton, a könyv egészét mégsem húzza le a kalandregény alantasabb szintjére. Az úgy, mint kezdetben körvonalaztuk, megmarad a fikció, krónika, politikai röpirat sajátos keverékének, csakhogy utolsó negyedében még egy átalakuláson megy át: regényesíti a szerző önéletrajzát, elbeszéli menekülését Aradtól Lipcséig Haynau megtorlása elől. Mindezt az egykorú bíráló előtt nem számított különcködésnek mivel, megszokhatta azt, hogy Szentirmay Rudolfot, Barna Sándort Wesselényivel, Széchenyivel társítsa Jókai, s Vas Gereben legkedveltebb írásai épp a képzeletnek kevés teret nyújtó korrajzok voltak. E szembetűnő rokonság ellenére is különleges, nehezen besorolható alkotás Jósika tarka kompozíciója.

*

Friedrich Sengle a német regényírás összképét ismertette megállapítja,¹⁷ hogy a XIX. század első felében a műfaj még művészet előtti korszakát éli. Egyrészt triviális szórakoztató, másrészt vállal irodalom kívüli feladatokat is, nevel, ismereteket közöl, politikai agitációt végez, és ez állapottal először a poetischer Realismus irányzata kíván szakítani 1850 után. Törekvése nyomán be is következett a megoszlás: különvált az esztétikai igényű fikció alacsonyabb rendű (mostoha)-testvéreitől.

¹⁶ JÓKAI Mór, *Följegyzések*, Bp. 1968. I. 237. (JKK)

¹⁷ SENGLÉ Friedrich, *Der Romanbegriff in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. in *Deutsche Romantheorien*. Frankfurt a.M. 1968. 135.

Ne vizsgáljuk most a magyar viszonyok hasonlóságát vagy különbségét, annyi bizonyos, írónk nem vett tudomást az Európa-szerte beálló polarizálódásról. Abban, amit az emigrációban írt túlnyomórészt az irodalmonkívüli keveredett az irodalommalattal. Műveltsége, túlon túl is hangoztatott élettapasztalata folytán jól érezte magát a tanári emelvényen s az oktató szándék áthatotta történelmi epikáját. Szinte semmi hely sem maradt abban a nemzeti múlt költészetté emelkedett csodálatának, holott a romantikához való tartozása ebbe az irányba vihette volna. Költészet nem sugárzott a szabadságharcot megjelenítő regényéből sem, nem mindennapi erejű meggyőződés és tájékozottság annál inkább. Stílusa mindennél jobban mutatta a széppróza újabb követelményeinek mellőzését: az idegen szavak száműzésétől, nyelvújítás erőszakolásától várta a magyar ízt, emelkedettnek hitte magát, ha a köznyelvet félretolta.

Azzal, hogy az életet a kaland, a bűnügy vagy a szalonszenzáció szűk határai közé szorította, az igazi irodalom alá süllyedt. Igaz, a kalandregényt, a szalonelbeszélést meg is lehetett nemesíteni (az utóbbival dicsekedhetett pl. Kemény Zsigmond), ám ez vajmi ritkán sikerült Jósikának. Nem tudott megszabadulni a romantikus lélekábrázolás torzító beidegzettségétől. Mindezek után le kell vonni a következtetést: az *Abafi* írója e pályaszakaszán már nem segítette elő a magyar regény fejlődését. Értéktelennek nyilvánítjuk tehát akkori munkásságát? Korántsem, csak nem szabad művészi követelményeket támasztani iránta.¹⁸ (A gyér számú kivételt ezúttal mellőzhetjük). Pótolták írásai a hiányzó útikönyveket, közérthető történelmi munkákat, művelődéstörténeti csevegéseket, oszlatták a vidékieséget, műveltebb hazafiasságot sugalltak. S ami a legfontosabb, fenntartották, sőt növelték irodalmunk olvasóközönségét.

Nagy Miklós

Standeisky Éva

KASSÁK ANNÁJA

Néha eljön hozzánk is az idő, hogy tenyerére vegyen bennünket és kiemeljen önmagunk / mélységeiből. Sokan vagyunk, sok buta dologról kellene beszélni, de mégis, ha jól / meggondoljuk, minden bennünk van elvetve. A dolgok innen is, onnan is hozzánk / ütődnek és észrevétlenül átváltozunk kővé vagy acéllá.

Kassák Lajos

Kassák Lajos regényeiben, elbeszéléseiben többször felbukkan az Anna név. Tizenöt olyan költeménye is van, amelyben ez a keresztnév előfordul. A rejtett Anna-versek száma ezek többszöröse. Kassák e versek túlnyomó többségét 1921 és 1958 között írta.

Kassákhoz a nők közül édesanyja (Istenes Erzsébet), legidősebb húga (Mariska) és első, illetve második felesége (Simon Jolán és Kárpáti Klára) állottak a legközelebb. Önéletrajzi regényében számos nőismerőséről írt. Egyikőjüket sem hívták Annának.

Anna nem egy létező személy volt, hanem Kassák élő alakokból és vágyképekből formált ideálja. Az író mintegy elzárta teremtményét a külvilágtól, hogy segítségével megőrizhesse gyermekkorában nehezen kiharcolt függetlenségét. Magányos szabadság volt ez. Kassák Annával lett végképp egyedül

¹⁸ BRASSAI i. bírálata jól összefoglalja írónk téves újításait, stílushibáit.

és magaráutalt. Cserébe megőrizhette tartását. A jó akarásában szigorú, megingathatatlan és következetes maradhatott. Többek között azért, mert része volt Anna.

Kassák a világ formálását magán kezdte. Senki sem lehetett volna hozzá kegyetlenebb, mint ő volt önmagához. Életútjának egyik elemzője szerint Kassák deviáns hajlamait művészetével kompenzálta.¹ De mi fordította szembe Kassákot a környezetével? Devianciája hogyan függött össze művészetével? E kérdésekre teljes választ aligha remélhetünk, de talán „Anna” közelebb segít a válaszadáshoz.

Az Anna rejtély megfejtéséhez Kassák családjához kell visszanyúlnunk. Kassák apja patikussegéd volt, „bogaras, makacs ember”.² Anyja alkalmi munkákat vállalt, főként mosást, vasalást. Kassák Lajos első gyermek volt. A házastársak között már e terhesség idején romlani kezdett a kapcsolat. Kassák húgai születése után (Mariska három, Terus hat évvel volt fiatalabb nála) is anyja szeme fénye maradt. Az anya kiszolgálta, babusgatta fiát, leste minden gondolatát. A család férficentrikus volt. Az abszolút tekintély a családjával egyre kevesebbet törődő, ritkán hazajáró apa volt, aki papot szeretett volna nevelni fiából. A serdülés küszöbén döntő változások következtek be Kassák életében. Ezek szorosan összefüggtek anyja akkori terhességével. Kassák legkisebb húga, Böske (később Újvári Erzsébet néven ismert költő) 1899 júliusában született. „Hogy minket a világra hozott – írja Kassák anyja ekkori terhességét kommentálva – az régen volt, azóta mint valami *szent* élt közöttünk. És ez jól esett nekem, mert az ő *tisztasága volt az én otthonom*. Most kizökkentem magamból, a bizonytalanság és gyanakvás fészkelődött belém. Nem szerettem hallgatni, ha valaki az anyjáról beszélt előttem, minden szóban célzást éreztem, amivel engem akarnak bántani.”³ (Az idézetekben szereplő kiemelések itt és a továbbiakban is mindig tőlem származnak. S. É.) Kassák apja veszekedéssel, haragos visszautasítással reagált a hírré, kijelentette, hogy a születendő gyermeknek nem ő az apja. „– Nem lesz az enyém gyereke! – kiabálta az apám. – Lebo kérem szépen, nem vagyok az övé apja! Ha meggyün a világra, összetöröm őtet, mint fadarabkát. (...) Azt mondani, részeg ember, bolond ember, aztán minden jól van. De nekem is van szíve, kérem szépen. Az enyém felesége kérem... huj, nem akarom megmondani kérem. Lesz egy gyereke az enyém feleségének, aminek nem én vagyok az apja! (...)”

Nem hittem egy percig sem, hogy az apámnak igaza volt ebben az ügyben, de az egész eset nem halt meg bennem nyomtalanul. Nagyon érzékeny, és könnyen elszomorodó természet voltam, s most úgy éreztem, valami nagy, személyes bántódás esett rajtam.”⁴ Anyja „bűnösségének” lehetősége, valamint ez a terhessége összezavarták a családról kialakított képét.

Az *Egy ember életében* rejtett utalásokból következtethetünk arra, hogy Kassákot szülei papi pályára szánták.⁵ Az önéletrajzi regény a gyermek Kassák lázadásával indul, aki, vállalva az apai haragot, otthagyja a gimnáziumot és inasnak megy. Cselekedetének indítékáról e műből voltaképpen nem tudunk meg semmit. Az ok (csalódás a szülőkhöz) és okozat (lázadás a család ellen) a regényben felcserélődik, illetve térben eltolódik. Kassáknál az apával való szembeszegülés valós oka mindenekelőtt az anya teherbe esése, s ennek következtében a vallási képzetekre épülő családi ideálkép összeomlása lehetett. Az anya terhessége ugyanis időben egybeesett a gimnázium otthagyzásával, ha a regény ezt az összefüggést el is ködösíti. Kassáknak az apjához fűződő kapcsolatáról nem az *Egy ember életéből*, hanem *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című költeményéből tudhatunk meg legtöbbet. Ebben írja Kassák:

„láttam az apám kajla szalmakalapját amint uszkál a hóüveg fölött a patikától
a szentháromság-szoborig és vissza

valamikor azt hitte az öreg 21 éves koromban káplán leszek az érsekújvári plébánián
de éppen tíz esztendővel előtt sporni ur lakatosműhelyében ettem a füstöt
az öreg már csak nagyon ritkán járt közénk haza

¹ MÉREI Ferenc, *Deviancia és reménység. Irodalom-szociálpszichológiai elemzés*, Literatura, 1981. 1–2. sz. 59–69.

² KASSÁK-Lajos, *Egy ember élete*, Bp. 1957, II. 278.

³ I. m. I. 131.

⁴ I. m. I. 127. és 130.

⁵ I. m. I. 220.

később az én szépen elgondolt jövőmet is beitta és kipisálta a sörrel szerelmes lett egy öreg takarító-nőbe

kihullott a haja s csak a cigányokkal barátkozott

1909 április 25

Párisba készültem gyalog a faszobrásszal

a kisváros ült a pocsolyában és harmonikázott

leveszem rólad a szárnymat ó szent Kristóf te sohse leszel az apád fia

egy részeg ember korokodilkönyveket sírt

az „Arany Oroszlán” szálló falának dűlten

éreztem mindennek vége”⁶.

Az egész vers – ahogy a költemény egyik elemzője kimutatja –, vallási motívumokra épül.⁷

Szembeszegülése az apával „életveszélyes” cselekedet volt. Elsősorban nem amiatt, hogy az elégtelen bizonyítvány láttán apja „agyonütheti”, mint attól anyja tartott.⁸ Sokkal inkább azért, mert az elhagyott ideál helyett nem talál másikat, nem lesz elég erős ahhoz, hogy önmagát a korábbi támaszok nélkül feléptesse. Ezért az akarat szerepének túlhangsúlyozása az *Egy ember életében*, ezért oly központi jelentőségű mind verseiben, mind képein⁹ a labilis elemek egyensúlyba hozása, biztonságossá szerkesztése.

Az apa elleni lázadásnak a vallással való összefüggésére utal az *Egy ember életében* az a jelenet, amikor a tizenkét éves Kassák telve félelemmel, de halálos elszántsággal szétlövi a temetőben parittyával az egyik üveges Krisztus képet.

„Gyáván könyörögni szerettem volna emberhez és Istenhez, hogy engedjen szabadon ebből a gyötrelmességből, de valami kétségbeesett dacból megint fölemeltem a kezeimet és céloztam. (...) Éreztem, hogy megfordult velem a világ, mindennek vége van.

Néhány pillanatig halott voltam a csönd alatt, aztán elszántan fölnyitottam a szemeimet.

A halfejtű ott állt mellettem. Halálosan sápadt volt, a fogai összekocogtak, mikor beszélt.

– Mi történt? – kérdeztem, mintha csak most estem volna bele ebbe a környezetbe.

– Lelőtted! – mondta s a szétzúzott képre mutatott. – Te pogányabb vagy a zsidó katonáknál!

Mindenen túl voltam. Ott villódzott előttem az összezúzott üveg, és láttam, hogy semmi különösebb nem történt a világban. Nevetett a lelkem, s az izmaim szabadok és frissek voltak. (...) Milyen különösek az emberek, gondoltam, rászédett, hogy lőjem le a képet, s most meg láttam, hogy valósággal fél tőlem. Hogy miért, nem is tudtam megérteni. Egy nagy szerencsétlenségen mentem át előtte, látta, hogy semmi különösebb nem történt velem, most örülnie kellene, hogy szerencsésen kimáztunk a kisgyerekek babonáiból. Ebben az örömben is egyedül maradtam. Gondolkoztam, és éreztem, hogy a világ nagy és tiszta körülöttünk, s csak az emberek rosszak benne.”¹⁰ A készítés ugyanaz lehetett, mint a bukást tanúsító bizonyítvány otthoni bemutatásakor: megtapasztalni, mi lesz a következménye előbb az apával, majd most az Istennel való végletes szembeszegülésnek. Ha „túléli”, merészsége őt igazolja.

E lázadásait újabb követte: külsejével is deklarálni kívánta, hogy valamiképpen a nőkhöz érzi magát közelebb. Hosszú haját növesztett, vállalta érte mestere, fiútársai gúnyolódását, verését. Mestere a következő szavakkal szidta: „– Nem szégyelled magad, ilyen kócot hordani a fejeden? Olyan vagy, mint valami fiatal ringyó. A munkásember legyen olyan, mint a jó katona.” Munka közben sem kímélte „– Húzz rá, kisasszonykám, – mondta. – Darauf! Darauf! Ez jó lesz a fürtjeidnek, szépen megitatjuk őket. Húzz rá, csak húzz rá, te kis kurva!”¹¹

⁶ KASSÁK Lajos, *Összes versei* (KLÖV), Bp. 1970. I. 151–152.

⁷ CSÚRI Károly, *A Kassák-vers embléma-szerkezete*. In *Formateremtő elvek a költői műalkotásban*, Bp. 1971. 469–501.

⁸ *Egy ember élete*, I. 14.

⁹ A kettő közötti rokonságról lásd BORI Imre–KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*, Bp. 1967.

¹⁰ *Egy ember élete*, I. 98–99.

¹¹ I. m. I. 105–106.

Kassák a későbbiekben szégyellni kezdte nőies vonásait: alacsony termetét, gyenge testalkatát. Különösen a testéhez képest aránytalanul nagy fejével – koraszülött volt – volt elégedetlen. Nagyon rosszul esett neki, amikor apja és Mariska húga papszakácsnéként emlegették. Anyja iránti ellentétes érzelmeit fokozta ekkor, hogy az anya a fiú önkielégítési próbálkozásait betegséggel azonosította, s ezáltal büntudatot keltett fiában, aki az anyai lebeszélés ellenére sem tudott lemondani az onániáról. „A nemi élet különösségei – írja Kassák anyja terhessége kapcsán – már nem feküdtek előttem egészen betakarva, s ha én el is követtem bizonyos dolgokat, amik miatt szégyelltem magam önmagam előtt is, alig tudtam elviselni azt, hogy ugyanilyen hibákat lássak meg hozzátartozóimban, akiket én annyira szerettem, és olyan tisztáknak képzeltem el.”¹²

Ezek a közvetlen előzményei annak, hogy Kassákban 15–16 éves korára végképp elkülönült a szexualitás testi és lelki oldala. A testi szerelem egyúttal alacsonyabb rendűvé is vált számára, szemben a testiségtől mentes, „tisztá” szerelemmel. A kora gyermekkori Katica-szerelem után első tartósabb szexuális kapcsolata egy vele egykorú cigánylánnyal volt, majd főként prostituáltaknál keresett és talált testi kielégülést. Inasévei után közvetlenül gyakran járt kocsmába. Ez az apai példa – nem tudatos – követése volt nála. „Ilyenkor nem volt kisebb élvezet – írja Kassák a kocsmban eltöltött esték felelevenítésekor – a számomra a tüskés ábrázatú, rossz szagú napszámosokkal összecsofolózni, mint a nővel, akihez olcsón hozzájutottam.”¹³ A bordélyházban ismerkedett meg „a legény-lány” szabósegéddel, akit egy ideig viselkedésben, öltözködésben is utánzott.

„Egész napokon át ezzel a kilencujjú, szép, rózsás arcú fiatalemberrel voltam együtt. Ő nem járt madarászni és nem lókörtösködött a piacon. Délelőtt elmentünk a templomba, ha valami nagyobb temetés volt, felmentünk a piacra sétálni, mint az urak. Állandóan karonfogva járt velem, valóssággal belémbeszélte a végtelenül hosszú mondókait. (. . .)

Abban már megállapodtam magamban, hogy kicsit bolond ez a szabó, de azért nem tudtam elválni tőle. Talán szerettem is – mégiscsak más volt, mint a többiek.”¹⁴

Kassákban erősen élt mind a nőkhöz, mind a férfiakhoz való tartozás vágya. A szexualitást alacsonyrendű ösztönkielégítési aktusnak tartotta. Saját szexuális kapcsolatairól így írt: „Ha kedvemre való lány közelébe férkőztem, akkor úgy voltam vele, mint az éhes ember a *nehéz, zsíros étellel*. Nekiesik, fölfalja, s aztán úgy érzi, soha többé nem nyúl ételhez. Úgy őrzi, örökre megtelt és elémelyedett. S aztán megint, ha éhes, megint fölfalja, ami elé kerül. Így vagyok én is a lányokkal. Kívánom őket, aztán megémelyedek tőlük, aztán megint megéhezem rájuk, s megint kezdődik az egész előlről. Lehet, hogy ez a szerelem. Olyan bizonytalan vagyok én ebben, mint valami serdülő kamasz.”¹⁵

Belső konfliktusaiból adódó feszültségén agresszióval próbált enyhíteni. „Valami új állati szenvedélyek ébredtek fel bennem. Kívántam a mások kínzását s szerettem látni a piros, kibuggyant vért. Ha egy hal a horgomra akadt, szinte eszelősen kaptam utána és kegyetlenül széttrancsíroztam. Elővettem a bicsakomat, a puha, sima testet apró nyiszálással fölmetszettem, a csontokról leszedtem a vérző, meleg húst . . .”¹⁶

Anyja terhessége, majd legkisebb húga születése után a nálánál három évvel fiatalabb húgában vélte felfedezni a szepültlen női tisztaság ideálját, anyja mását. E testvére annál fontosabb volt számára, mivel Mariska volt az, aki a gyerekek közül az apához a legközelebb állott.

Mariska felszédülésével azonban Kassák egyre fenyegetőbbnek érezte annak veszélyét, hogy anyja után hűgát is elveszíti. A bekövetkező tragédiát vetítette előre húga első bálja. Mariska nagylánnyá válását mintegy szentesítette, hogy bálba mehetett. Kassákot anyja megkérte, hogy kísérelje el hűgát. Kassák, ha vonakodva is, elvállalta Mariska kísérését. Ezzel akarata ellenére hozzásegítette testvérét, hogy az „elhagyja” őt. „Valósággal *szerelmes voltam* – írja önéletrajzában – *ebbe a szép, fiatal lányba*, minden áldozatra kész lettem volna érte s most mégis kerülni akartam a vele való beszél-

¹²I. m. I. 130–131.

¹³I. m. I. 215.

¹⁴I. m. I. 218–219.

¹⁵I. m. II. 89–90.

¹⁶I. m. I. 132.

getést, féltem tőle, mintha az életem ellen tört volna. Észrevettem, hogy az egyik kvártélyosunk, egy vasúti altiszt, erősen udvarol neki... /... *féltékeny* voltam erre az emberre, bizalmatlan voltam hozzá, sőt határozottan gyűlöltem is. (...) A testvérem... ragaszkodott hozzá, hogy én is velük menjek. Mit tehettem egyebet. Ő nagyon szépen tudott beszélni, s ha nevetett, úgy éreztem, csengők játszanak a hangjában. Azt hittem, *ő a föld legtisztább embere*, neki mindent meg kell tennünk, nála még sohasem láttam olyasmit, ami utálatos vagy elszomorító lett volna.”¹⁷ A vasúti altiszt és Mariska kapcsolata Kassákban agresszióra készítő kínzó feszültségérzést idézett elő, mint korábban anyja terhessége. Akkor halakat boncolt élve, most kocsonyát – felismerhető állati testrészeket is tartalmazó, áttetsző masszát – vágott a falhoz, ezzel „*pingálta ki*”, a kocsma tisztaszobájának falát. „A zsíros, megfagyott lé a bőrökkel és hússal együtt utálatosan rákenődött a falra. (...) Ziháltam és ordítottam... Mert most jött ki belőlem az indulat, a vad elkeseredés, *harc* volt ez az *apám ellen*, a vasút ellen, az *egész meggyűlölt világ* ellen.”¹⁸

Nagy megrázkódtatás volt számára, amikor megtudta, hogy húga terhes lett. „Ha igaz, akkor agyonütöm – gondoltam. Agyon fogom ütni, mint a kutyát” – írta. Amikor meglátta terhes hűgát, tehetetlen kétségbeesésében meg akarta fojtani. „Életem egyik fele volt ez a lány – írta önéletrajzában – valahogyan *ő benne voltam büszke önmagamra*.”¹⁹ „Botlásáért” szisztematikusan büntette Mariskát, nem állt vele szóba. Csalódásáról békítő szándékú ismerőseinek így nyilatkozott: „De igenis becsapott. Őt csapta be a vasutas és ő becsapott engem. *Én úgy szerettem őt, ahogyan ő szerette a vasutat* és *összetörte bennem azt a szép ideált, amit benne láttam*. Nem *ütötte ki a fogaimat*, de azt mondhatnám, hogy azzal a cselekedetével *kiszúrta a szemeimet*.”²⁰

Mivel magyarázható, hogy Kassáknál a serdülés éveiben a legidősebb húga ilyen nagy szerepet játszott? Ez a húga iránti vonzalom nála ösztönei erős visszafojtásából következhetett: hiszen a fivér–hűg viszony eleve kísértés a szülősituáció utánzására. Az imitáció azonban csak büntudat árán lehetséges, hiszen a testvérek közötti szerelem nem megengedett.

*

Erre a kitérőre az Anna-talány megfejtése érdekében volt szükség. Az előzőekben kifejtett életrajzi tények a következőképpen összegezhetők. A szülők egymással való kapcsolata alapvetően meghatározta Kassáknak a nőkhöz való viszonyát. A legkisebb hűg születésének döntő szerepe lehetett abban, hogy Kassák figyelme anyja helyett legidősebb húga felé fordult, akit anyja idealizált vonásaival ruházott fel, s talán az újbóli csalódások elkerülése érdekében is, nőideállá magasztosított. Már-már a katolikus Mária kultuszához hasonlítható az a mód, ahogyan Kassák hűgáról ír. Anyja helyett most hűgában vélte megtalálni énjének „tisztá” részét: a nemiségtől mentes, önfeláldozó, szolgáló nő típusát. Hűga „bűnbeesése” ezt az ábrándképet semmisítette meg. A művek alapján rekonstruálható az a kassáki felfogás, mely szerint a férfi és a nő közötti kapcsolat tisztasága csupán két esetben őrizhető meg: az *apa-leány* és a *fivér-nővér* kapcsolatban, mivel a társadalmi konvenciók következtében ezekben az esetekben szerelmi kapcsolat eleve kizárt. Kassák az *anya-fiú* viszonyt sohasem választotta művei fő témájául. E kapcsolat fentebb említett áttételes megközelítései e probléma élő voltát bizonyítják. Az író műveiben próbált ideálvilágot teremteni. Számos írásában a fiatal leány- és asszonyalakokban az általa elképzelt tisztá embert ábrázolta, akit – mint a továbbiakban látni fogjuk, nem véletlenül – Annának nevezett el. E „tisztaságnak” bizonyításához lényegében mindkét nem képviselőit meg kellett fosztania nemétől. Anna konstruált alakja ezt a kassáki ideált testesítette meg: a név „előlről is olyan volt, mint hátulról”, visszafelé olvasva is ugyanazt jelentette.

Annával prózai alkotás egyik főszereplőjeként először 1919-ben találkozhatunk Kassák-műben. A Má-ban ekkor jelent meg folytatásban (majd hamarosan könyvalakban is) Kassák *Tragédiás figurák*

¹⁷ I. m. I. 264.

¹⁸ I. m. I. 263.

¹⁹ I. m. I. 314.

²⁰ I. m. I. 356.

című kisregénye, amelynek modellje az író családja lehetett. A regénybeli család feje az elzüllő, részeges, szenvedélyes kártyajátékos, lefokozott huszártiszt, akit Kassák saját magáról és apjáról formált. (A fiatalembert a regényben Pistának hívják – az író apja István volt –. A fiú a regényben épp olyan szavakkal káromkodik, mint az *Egy ember életében* Kassák apja.) A regényben éppúgy első gyerek a fiú, második a nem várt lány – regénybeli neve Annácska – mint Kassák családjában, a regénybeli apa éppúgy otthagyja a családot és elzüllik, mint az igazi, a regény főhőseit az apai akarat ellenére más pályát választó fiút anyja és húga kényeztetik, lesik minden gondolatát, mint Kassák esetében anyja és lánytestvérei. Az eltérések még figyelemre méltóbbak. A regényben az elhalt apa volt vasúti tiszt, Kassák húgának vasúti altiszt udvarolt. A regényben a tisztviselőként dolgozó lány szakít vőlegényével, amikor az szóvá teszi leendő sógora részegeskedését. Annácska, a női főszereplő végképp lemond saját életéről, hogy bátyját anyagiilag támogassa, szeretetével oltalmazza. S ismét az ábrándhasonlóság, a regénybeli testvérek és Kassák Mariska húga iránti vonzalmának rokonsága: „Annácska bizonyítótan hozzábújik (ti. testvérehez – S. É.). A fiúban felmelegszik a szeretet, és az emberi közelség még tovább mozdítja, szemei előtt egy *nyitott kapu* . . . (. . .) . . . a testük szép volt és összeillő: tüntetően testvérek.”²¹ A valóságban Mariska nem mondott le bátyja kedvéért udvarlójáról. Kassák ámuló csodálata húga iránt akkor szűnt meg, amikor „árulásáról”, Mariska teherbe eséséről értesült, a regényben a hűg önfeláldozása váltja ki a báty csodálatát: „Most először látta megérett, nagy lánynak a testvérét. Valami naiv, misztikus tisztelet ébredt fel az érzéseiben.”²²

Költeményeiben az Anna név 1921-ben íródott számozott verseiben fordul elő elsőként. A 9. versben olvasható „ . . . Annácska tedd le a kezeidet, mert kinyitom az ablakot látod ő eljött és póznára tűzte / a szemeit hogy könyörtelenül vesénkbe láthason . . . ” Ugyanebben a versben megjelenik a Tragédiás figurák „nyitott kapuja” is: „hidd el alig láthat az ember önmagán kívül néha még / gondolok a bátor csavargókra / is akik énekelve / átvonulnak rajtam mint valami nyitott kapun / de azért mégiscsak a legjobb lenne meghalni Annácska / gyerekkoromból még eszemben maradt két halottas ló . . . ”²³ A 18.-ban, amely képvers, hangsúlyozott helyen olvasható: „JAJ / JAJ / ANNA / ANNÁCS / KÁM / AZ / UR / megjelent a vizek fölött / ÉS KESER-VESEN / SIR.”²⁴

Az Anna név szóalaki sajátosságára Kurt Schwitters *Anna Blumen* című merzkölteménye hívta fel Kassák figyelmét, amely Kahána Mózes fordításában 1921-ben jelent meg a Mű-ban.

„Tudod-e Anna, tudod-e már?
Hátulról is olvasható vagy és te, te mindenkinél
remekebb, hátulról olyan vagy mint előlről:
„a-n-n-a”.”²⁵

Németh Andortól tudjuk, hogy a bécsi Ma-esték egyik gyakori műsorszámáa volt *Virág Anna* Simon Jolán előadásában, a hallgatók nagy derűtségére.²⁶ Az Anna név kétféle olvasatára Kassák húsz évvel később írott, *Az út végén* című elbeszélésében tér vissza újra. A novella az *apa-leány* kapcsolatról szól. Az anya korai halála után a négy gyerek közül Anna marad az apával, akinek *mészáros* a foglalkozása. „Anna már elmúlt harminc éves – olvasható az elbeszélésben – de ki tudja milyen oknál fogva, nem ment férjhez, s nagy csontjaival, szomorú, fekete szemeivel, mind feltűnőbben kiélesedő orrával megmaradt mellette örök gyermeknek.”²⁷ (A leírás érezhetően Kassák anyját idézi.) Egy ízben a lány szóba hozza a férjhez menést. Az apa megretten, „úgy érzi, ha Anna csakugyan

²¹ KASSÁK Lajos, *Tragédiás figurák*, Bp. 1919. 52.

²² I. m. 76.

²³ KLÖV I. 139.

²⁴ I. m. I. 146–147.

²⁵ *Annvirágnak* in Ma VI. évf. (1921) 3. sz. 30.

²⁶ NÉMETH Andor, *József Attila* Bp. 1944. 18.

²⁷ In KASSÁK Lajos, *Nehéz esztendő, Válogatott elbeszélések, kisprózai írások*. Bp. 1980. I. 607.

elmenne a házból összeomlana körülötte minden, amiért még élnie érdemes". „De hát kihez adjalak férjhez? Olyan érzékeny vagy, mint egy virágszál s nem tudom, magamra vehetem-e annak a bűnét, hogy kiadlak a házból. — Ó, hát nem is úgy gondoltam — mondta Anna szemérmesen lesütött tekintettel Én majd csak megleszek valahogy. Legszívesebben egy mészároshoz adnám. De hol vegyek itt egy olyan embert?

Egy mészároست emleget, gondolta Anna, s megállapodott magában, hogy akkor itt is maradhat a házban. Hiszen, ha az apja azt mondja, hogy legszívesebben egy mészároshoz adná feleségül, akkor tulajdonképpen azt mondja, hogy maradjon mellette.”²⁸

A halottas ágnál virrasztó hozzátartozók a végredeletet várják. A haldokló nem törődik velük, csak Anna jár az eszében.

„Az öreg ismét lecsukta a szemét és nagy nyugalom ereszkedett köréje. Nem tudta, hogy lecsukta a szemeit, semmi bizonyosat nem tudott magáról, de úgy, amint belemereedt a sötétbe, látta, hogy egy kéz, az ő szélütött jobb keze, megismerte nagyujja eltorzult körméről, amit még fiatal korában véletlenül egy flóbertpuskával keresztüllőtt, ez a senki máséval össze nem téveszthető kéz, nagy, világító betűkkel Anna nevét írja fel a levegőbe. An-na, hangsúlyozta magában a haldokló, mintegy távoli visszhangként s még azt is észrevette, hogy ez a név előlről és hátulról olvasva egyformán azt jelenti, hogy AN-NA!

Még látta, hogy ez a kéz tovább akar írni a levegőbe, de ő szólt neki, hogy hagyja abba, kár az egészért, hiszen már rég, nagyon régen tudja mindenki, hogy miről van szó.”²⁹

Az aláhúzott részek az 1957-es válogatott novelláit tartalmazó kötetéből (*Boldogtalan testvérek* Szépirodalmi K.) s valamennyi későbbi kiadásából hiányoznak. Valóban tudta-e, tudja-e „mindenki”, hogy miről van szó a haldokló víziójában? Kassákot sokat foglalkoztatta, mikor, mitől lesznek mások a lányok, mint a fiúk, ki teszi őket mássá. A vágóhíd, mészáros, hentes, seb, vér nála — nem tudatosan persze — a megszületett csecsemő „férfiatlanításával” asszociálódtak. A bábákat például gyűlölte, bennük vélvén felfedezni a „véres tett” elkövetőit (Mariska húga második szülésénél például ez olvasható: a bába „akár valami roppant hentes állt a lámpafényben”).³⁰ Az elbeszélésben szereplő mészáros apa fantáziaszinten nem csupán lánnyá tette gyermekét, hanem „nemtelenítette” is. (Anna előlről olyan mint hátulról, — lásd a fenti aláhúzott, a későbbiekben kihagyott részeket.)

Az út végén című elbeszélésből az apa–leány kapcsolat kassáki értelmezésére következtethetünk. Az *Egy emlék hálójában* című novella mindenekelőtt a fivér–nővér kapcsolat kassáki felfogását példázza. E részhez mottóul ez utóbbi elbeszélésnél húsz évvel korábban keletkezett Kassák-versből idézhetnénk: „gyerekek tenyerében kinyíltak a liliomok . . . nincs többé testvér / nincs többé sógor / . . . jaj, jaj, Anna, Annácskám / az úr megjelent a vizek fölött és keservesen sir.”

Az *Egy emlék hálójában* főhőse, Tardos Menyhért (a továbbiakban T. M.) húsz évi hallgatás után levelet ír sógorának gyermek- és ifjúkoráról, hűgához, Annához fűződő érzelmeiről. Az elbeszélésben nem egy emlékről van szó, hanem emlékekről. Ezek közül a legfontosabbak a következők: T. M. hűgának születése, gyermekéveik közös kalandjai, T. M. első látogatása a bordélyházban, Anna a bálban, Anna „árulása” (hűga beleszeret egy ismerős fiúba).

T. M. hűga születésekor hároméves³¹ (vö. Kassák és legidősebb testvére közötti korkülönbséggel.) „Már napok óta nem látta az anyját, mert betegen feküdt, és nem volt szabad bemennie a szobájába. Nagy fájdalom volt ez az ő számára. És az egyik délelőtt, mikor éppen a konyhaajtó előtt bóbólt és toporzékol a tehetetlenségében, egy fehér köténes, himlőhelyes képű idegen asszony lépett ki az ajtón és félig meztelen karjaiban pólyába csavart kisbabát tartott. Olyan volt ez az asszony, mintha az utca végi kövér mészáros női ruhába öltözött volna, és a karjaiban a kisbaba olyan volt, mint egy áldozati bárány . . .”³² Ez a rész az önéletrajzi regényben Kassák anyja utolsó szülésének — majd hűga születéseinek leírására emlékeztet.

²⁸ I. m. 608.

²⁹ In KASSÁK Lajos, *Sorsok, emberek*, Bp. é.n. 180.

³⁰ *Egy ember élete*, II. 162.

³¹ I. m. I. 145.

³² In *Nehéz esztendő*, II. 669.

Húga iránti érzelmei (Anna ölelésétől, csókjától „melegség áramlik szét a testében, és úgy érzi, nem lehetne olyan kívánsága a húgának, amit ő akár élete árán is ne teljesítene” stb.) feltűnnek szüleinek („Szülei olykor megsokallották szolgálatkész és leplezetlen örömeit a húga körül, s ilyenkor szinte erőszakkal elválasztották tőle.”) (Az önéletrajzban a kora gyermekkori Katika-szerelmet tiltotta Kassák anyja és nagyanyja.)

A serdülő T. M. „egyre bizonytalanabbnak érezte magát. Látszatra mintha semmi különösebb változás nem történt volna körülötte, s mégis örökös elégedetlenségben és örökös félelemben gyötrődött. Nagyon magányosnak érezte magát, s olyan sejtelmek nyugtalanították, hogy egyszer még magányosabbá válhat a világban.”³³ Menekülésként rákap az olvasásra. (Önéletrajzában Kassák az ívárra.) „Olvasás közben sem feledkezett meg róla, hogy a szobája négy falán túl él egy kedves lány, akivel *majdnem azonosnak érzi magát, vágyakozik utána*, s ha a közelébe jut, mind gyötrelmesebbé válnak pillanatai. Soha semmi különösebbet, vagy tárgyszerűen határozottabbat nem gondolt a húgáról...” T. M.-nek fokozatosan „Be kellett látnia, hogy útjaik szétváltak, s ha elszánná magát, hogy fusson a húga után, akkor sem érné utol a tekervényes és hazugságokkal lepelt ösvényeken. Szomorúság, majdnem halált-kísértő komorság vett rajta erőt... Anna – sóhajtott fel most hangosan –, Annácska...”³⁴

T. M. és Anna kapcsolatának leírása feltűnően emlékeztet az *Egy ember életének* azokra a részeire, amelyekben Kassák húgához fűződő érzelmeiről írt. Ezeket az érzelmeket mind az elbeszélésben, mind az önéletrajzban testi és lelki jelenségek kísérik: izzadás, gyengeség, víziszony, félelem a mélységtől stb. A repülés, a zuhanás, a víztől, magasságtól való félelem felnőtté váló gyerekek álmaiban gyakran visszatérő kép. Kapcsolata a szexuális izgalmi állapottal ismert lélektani tény. T. M. a tiltott testvérszerelmet még csalódásmentes, de már egyre bizonytalanabb, egyre zavarosabb időszakában húga kedvéért madártojásokért felmászik egy „hatalmas nyárfára”. „Magasan a föld felett, messzire belátta a tájat, és látta, hogy a *tüzesen izzó vörös nap* beragyogja fölötté az eget. Olyan boldognak érezte magát, hogy szinte kedve lett volna kitárni a karjait, s mintegy könnyű, csodálatos *szárnyakkal berepülni a világba*. Belenézett a napba, s ekkor hirtelen szédülés fogta el, lábai alól kicsúszott az ág...”³⁵

A zuhanástól való félelemhez, a víztől való irtózáshoz izzadás, ájulásszerű rosszulletek társultak mind Kassáknál (ld. önéletrajzát), mind a novellabeli T. M.-nél. Az *Egy ember életében* az önkielégítés vágya s a miatta érzett büntudat idézte elő ezt az állapotot. (Anyja felfedezvén fia „maga körüli mesterkedéseit”, így intette őt: „Ez a kor a legveszedelmesebb, a magadfajta fiatal gyerekek... egész életükre tönkre tehetik magukat. – Pár pillanatig hallgatott s aztán majdnem sírva azt mondta: – Én látom azt, hogy te is csinálsz magaddal valamit. Attól vagy olyan sovány, attól olyan beesettek a szemeid... (...) Hazudtam és gyáván, kétségbeesetten védekeztem... Most tisztátlannak és megvetésre méltónak láttam magam, de ha rágondoltam azokra az ingerlő titokzatos játékokra, amiket ha egyedül voltam mingyárt szenvedélyesen megkívtam, egész testem beléremegett valami érthetetlen gyönyörűségbe. (...) S aztán jöttek az éjszakák. Egyedül aludtam, (Kisgyermekkorában nagyobbik testvérével aludt együtt.³⁶) s mégis, nem fértem el többé az ágyban. Mintha tüzes lemezt tartottak volna a szalmazsákom alatt s a vánkossaim lesüppedtek a fejem alatt s szinte eleven erővel fullasztottak. El akartam aludni s felnyíltak a szemeim s a testem elnyújtózott, mintha nem is az enyém lett volna többé. Néha kilestem az anyám és a testvéreim ágya felé. Sírnivalóan szégyelltem magam.”³⁷

Az elbeszélésben két emlék leírásánál hangsúlyozza az író T. M. izgalmi állapotát: húga bájának a felelevenítésekor és a szomszéd házban látott meztelen nő megpillantása kapcsán. (Az első bálnak mindkét műben központi szerepe van. A bál mind Kassák, mind T. M. számára a testvér „árusásának”, elszakadásának baljós előjelzése.) T. M. az első bálján táncoló 16 éves Anna húgára emlékezve

³³ I. m. 671.

³⁴ I. m. 672.

³⁵ I. m. 670.

³⁶ *Egy ember élete*, I. 84.

³⁷ I. m. I. 124–125.

kezdi sógorának a levélírást. „Hirtelen abbahagyta az írást, mint aki véletlenül rossz csínytevésen érte magát. Letette a ceruzát, és csontos kezével végigsimított a homlokán, hogy letörölje róla az izzadságot, ami észrevétlenül, munka közben ellepte (. . .) Arcának két oldalán lázrózsák pirosának, egészen föl a szeme aljáig, halántékán a vékony bőr alatt látszanak az erek, s a lábait fázósan egymáson keresztbe fekteti, és erősen összeszorítja.”³⁸

T. M., amikor levélírás közben húga szexuális önállósodásáról ír, a szomszédos házban vetkőző nő látványától rendkívüli izgalomba jön, az ájultságig fokozódó felindultsága indokolatlannak tűnő agressziót vált ki belőle: „Ha eddig megtartóztatta magát minden utálatos bűntől, most már gyilkolni és önmagát megöngyilkolni is hiába való lenne. Okosabban tette volna, ha mindjárt elfordul az ablaktól; felzaklatta a szívét, s most elgyengülten összecuslik. Félig ájultan ereszkedett a székre.” Ezután következik az elbeszélésben T. M. első bordélyházi tartózkodásának a leírása. T. M. emlékezete szerint: „Talán a fiatal borjúnak lehetnek az övéhez hasonló érzései, mikor hajcsárai a vágóhídra hurcolják. Nemezszer látott ilyen jelenetet, a paraszt kötélén vonszolja maga után a gyöngye, tehetetlen állatot, az sír rémületében, hogy könnyek homályosítják el a tekintetét, és a lábai inognak, mintha térdre akarnának csuklani.”³⁹ (Kassák verseiben gyakori ez a motívum: költeményeiben a tehén, a borjú a halálos kiszolgáltatottságot jelképezi, amelynek a lánycsecsemő éppúgy ki van téve, mint az ösztöneinek engedelmeskedő prostituálthoz kényszerülő férfi.)

T. M. számára akkor szűnt meg végképp a boldog élet lehetősége, amikor meglátta Annát kertjük végében egy közös fiúismerőssel csókolozni, vagyis amikor a tiszta testvérszerelem ábrándja szertefoszlott. Ez volt „az örök elválás pillanata”. Ez után a jelenet után Tardos Menyhért befejezte otthoni életének sorát. Napokig az öngyilkosság gondolatával foglalkozott, de sehogyan sem tudott annyi erőt gyűjteni, hogy felkösse, vagy vízbe fojtja magát.”⁴⁰

E heves érzelmi felindulás az elbeszélésben látszólag éppoly indokolatlan, mint az *Egy ember életében* azok az agressziók, amelyeket anyja, majd húga terhessége váltott ki. Kassák gyermeki fantáziaképeken alapuló érzelmeit azonban alapjaiban rendítette meg e két terhesség. Mariska teherbe esésekor ismételtelen fel kellett adnia gyermeki elképzelését a női tisztaságról, szembe kellett néznie azzal, hogy kialakult életvitele tarthatatlan: a „tiszta” szerelem és a „bűnös” testiség szembeállítása hamis. Keserű felismerései a változtatni tudáshoz nem voltak elegendők. Maradtak a korábbi beidegződések, maradt az igazán feloldódni nem tudás, a boldogságra való képtelenség kínzó tudata.

Az *Egy emlék hálójában* című novella főhőse, (akiben Kassák, mint legtöbb szereplőjében, idealizált önmagát írta meg) húga iránti érzelmei elől az olvasásban keres menedéket. T. M. „szerette a költőket, akik a szívükből beszéltek, és egyenesen az ő szívéhez szóltak. De mindez csak a *menekülés* egy formája volt”. Az elbeszélés végén T. M. egy újságból kivágott verset idéz sógorának, amely Kassák *Tékozló fiú* című költeményével⁴¹ azonos, s amellyel T. M. gyermekkorára meghatározó szerepére kívánt utalni. Ez a rész a következő:

„Még sok mindenről írhatnék neked, kedves sógorom, de inkább befejezem a levelem, mert tartok tőle, hogy utóbb is hangosan elsirom magam. Igaz, ha üvölnének, azt sem hallanád senki, éjszaka van, s most mindenki fáradtan és meggyötörtén alszik ebben a hatalmas bérkaszányában. Mint egy börtönben, valamennyien be vagyunk ide zárva, és bizonyosra veszem, hogy egyikünk se jut ki többé a szabad világba, ahol a gyümölcsfák virágoznak, a *tehenek langyos tejcskével itatják bocijukat*, a *pacsirta felszáll* egészen a felhők közé, hogy dicsérje a *napot*, amely minden gyönyörűségeknek éltető forrása. Ne csodálkozz rajta, hogy így írok, hiszen valamikor talán arra is gondoltam, *ha isten akarná, költő is lehetne belőlem*. Még ma sem apadt ki bennem a versek iránti szeretet, és végezetül ideírok nektek egyet, amit a napokban vágtam ki az egyik újságból. *Tékozló fiú* volt a címe, kérlek, olvassátok el, s talán ez a néhány sor elmondja helyettem mindazt, amit én nem tudtam beleírni a levelembe.

³⁸ In *Nehéz esztendő*, II. 667.

³⁹ In *Nehéz esztendő*, II. 677.

⁴⁰ I. m. II. 680.

⁴¹ Első megjelenési helye KASSÁK Lajos, *Fűjjad csak furulyádat*, Bp. 1939. In KLÖV I. 299.

„Atyám kertjében üdvözöltem a hajnalt,
gyermek voltam, ki női és erősödik a fényben
bársony füveken sétáltam, mint a szelid állatok.

Mikor jött és honnan érkezett a varázslat,
hogy *senki nem ismer rám*, amint állok
a koldus bőrében és a legyőzött hős álarca mögött?

Egy torony ablaka néz be éjszakámba,
egy alvó, kis patak tükrözi képemet.
De hol van az ösvény, melyen idáig jutottam?

Ha nem félnék ellenségeim bosszújától,
elsíratnám legszebb éveim, mikor még
tiszta és mély voltam, mint a hegyvidéki kutak,
melyekből, ó, hányszor merítettem elhagyott házamban.”⁴²

Kassák megvalósította azt, amire e novellája hön vágyott: nyomasztó belső feszültségei elől, amelyek főként gyermek- és serdülőkorából eredeztethetőek, – az alkotásban talált menedéket. Az író sokat foglalkoztatta, mikor, miért is lett ő művész. E teljességgel megválaszolhatatlan kérdésre adott válaszkísérleteivel több művében is találkozhatunk. Az *Egy ember életéből* és az *Egy emlék hálójában* című elbeszéléséből arra következtethetünk, hogy Kassák akkor kezdett el festeni és írni, amikor magánélete feszültségeit már-már elviselhetetlennek érezte. Először tizennyolc évesen Győrben próbálkozott meg a festéssel. Ide akkor érkezett, amikor otthoni helyzetét már teljesen kilátástalannak látta. Győri munkavállalását megelőzően csalódott ugyanis a hűgában, ekkor voltak közbotrányt okozó cselekedetei, ekkor döbbsent rá a szabósegédhez fűződő érzelmei ellentmondásos voltára. (Életének ez a szakasza tizenhét éves kora körüli kríziseivel hozható összefüggésbe. Gyermekkorának ebben a válságos periódusában szüleiben csalódott, botrányos körülmények között otthagyta a gimnáziumot, vállalta a megaláztatást lányosan hosszúra növesztett haja miatt.) Verseket húsz éves kora körül Budapesten kezdett el írni, szülővárosa végleges elhagyása után, húga teherbe esése miatti kétségbeesését követően. Ekkoriban ismerkedett meg későbbi feleségével, akihez kezdetben ambivalens érzelmek fűzték. Európai csavargásai – éppúgy mint korábbi győri és első budapesti tartózkodásai – saját problémái elől való menekülésként is értelmezhetők. Csavargótársaival, (a tudósi ambíciójú, Mária-ábrázolásokat gyűjtő Gödrössel és a „vallásalapító”, anarchista Szittyával), együtt töltött idők tapasztalatai nyomán Kassák ismételten egy esetleg szorosabb férfikapcsolat elutasítása mellett döntött. Hazatérése után látványos krízishelyzetei megszűntek, élete további évtizedeit elsősorban a művészi alkotótevékenység töltötte be.

Művésszé válásában Kassák az említetteknel egy jóval korábbi életévében átélt eseménynek tulajdonított döntő jelentőséget.

„Egy alkalommal felszólítottak – írja Kassák –, hogy mondjam el, hogyan lettem vasmunkásból költővé... Valóban, boldog kamaszkoromban épület- és géplakatos voltam s most csakugyan verseket írok ami többé-kevésbé arra vall, hogy költő vagyok. *Különös átváltozás lehetett*, hiszen mindmáig magam sem vettem észre, hogy megtörtént.

— *Gyarló kis gyerek voltam*, mikor egyik nyári reggelen, miközben az utca porában játszottam, egy különös kis öregasszonyt láttam közeledni a piactér felől... Mintha megbabonázott volna, értelmetlenül bámultam utána s aztán egyszerre csak észrevettem, hogy egy nagy, tarka kakast cipel a jobb kezében. A kakas lábait fogta s a súlyos test, mintegy *döglötten lógott* ki a markából, *fejfel lefelé*. S ez a fej olyan vörös volt, mint a pipacs, vagy mint a *véres húsdarab*, amit a *mészáros* vaskampóján lehet látni. Nem tudtam betelni a látvánnyal, hiszen a *kakas feje nemcsak rémítően vörös volt, hanem rongyosnak is látszott, nyilván duzzadt, erősen csipkézett taréja miatt*. (...) A kakas puffanva a földre esett, de csak egy pillanatig maradt a porban s ha az előbb még *döglötten*

⁴²In *Nehéz esztendő*, II. 681–692.

látszott, most roppant elevenen talpra ugrott, máris szétcsapta a szárnyait és felkapta magát a levegőbe. Az ucca egyik ága kelet felé, a hegynék vezetett. A kakas tétovázás nélkül ebbe az irányba szállt, egyre gyorsabban és egyre magasabban. Láttam, hogy az öregasszony kétségbeesett jajgatással toporzékol a porban s a kakas fényesen, mintha aranyból lennének a tollai, egyenesen csak száll, száll a sugárzó reggeli nap irányában. Csodálatos volt. Később úgy emlékeztem rá vissza, hogy azt is láttam, amint a kakas, mintegy tüzes, nyitott kapun át berepült a napba.

Vagy negyven év múltán a primitív népek költészetéből összeállított egyik antológiában erre a kis versikére bukkantam:

Hold,
Hold,
Talán te is meghalsz,
de ma még látlak.

Hadd ékesítsem fejed
vérvörös tollakkal,
te vagy a legszebb madár
a számlálhatatlan éjszakákban.

Ekkor megint felmerült bennem a feledés hamujába hullott gyerekkori emlék a feketeruhás, kis öregasszonyról és a kakasról, amely fénylő tollakkal és óriási szétterített szárnyakkal berepült a napba. Gondoltam, vajjon nem az én kakasom-e a holdmadár, amelyről az indián költő dalol versikéjében? Miért ne volna ez lehetséges? Berepült a napba, amely éjszaka holddá változik s azóta talán már nincs se nap, se hold – csupán az a bizonyos kakas sétál fenn az égen, hol arany-színű, hol meg ezüstszerű ruhájában.⁴³ Az emléken felelevenített élmény előzményeire az Egy ember életében találunk utalásokat. Az önéletrajz tanúsága szerint Kassák 3–4 éves „porban játszó” kisfiú lehetett akkor, amikor a családdal együttélő nagyanyja felfedezte Katával, a szomszédos parasztlánykával folytatott intenzív szexuális játékait.⁴⁴ A látottakon felháborodó nagyanya unokája megrontásától tartva lakásváltoztatásra (vö. Kassák költőzései) készítette a családot.

A kakastörténet legerőteljesebbnek tűnő része a felelevenedett, napba repülő kakas és a holdról szóló „primitív népköltészeti alkotás” között az író által feltételezett összefüggés. Egymás mellé kerülésük azonban – mint minden műalkotás esetében – szigorúan determinált. Mind a kakasnak, mind a holdnak köze van Annához is. A döglöttnek látszó kakas a tiltott vágyat, a kielégületlenségre kényszerített ösztönt jelentheti, a gúzsakötöttséget, mozgásképtelenséget – végső soron a halált. A kakast uraló és cipelő öregasszony a halált jelképező tiltó erő, mint Kassák esetében a szexuális játékait tiltó nagyanyja és önkielégítési próbálkozásait betegségként értelmező anyja.

A tiltás, az azt követő feszültség Kassák számára a legszeretettebb lényekhez, családtagjaihoz kapcsolódott. A szenvedésekkel teli múlt elől az alkotás révén mutakozott számára kiút. A művészetben, csakúgy mint az álmodó élete által determinált álomban, csaknem minden lehetséges: a holt élővé tehető (ld. a felelevenedő kakast), a tiltó kijátszható (ld. a kakas elszabadulását), a lehetetlen (a kakas napba repülése, a nap holddá változása) realitásként megjeleníthető, a kedves megformálható és elérhető. Az előzőekhez hasonlóan jelentős alkotói tett a csúsztatás, élő személyek tulajdonságainak „átjátszása” eltérő életkorú, esetleg eltérő nemű alakokra. A tiltó (öregasszony: anya, nagyanya) a műalkotásban azonos lehet a tiltottal (szomszéd kislány, testvér). A vörös kakasom című költemény⁴⁵ évekkel az idézett kakasos emlék leírása után keletkezett. Az első kéziratban a gyermek- és ifjúkor felelevenítésekor még szó sincs vörös kakasról, sem Annáskáról. A későbbiekben megváltoztatott negyedik versszak második fele és az ötödik versszak eleje eredetileg így hangzott:

⁴³ KASSÁK Lajos, *Anyám címére*, Bp. 1937. 45–47.

⁴⁴ *Egy ember élete*, I. 58–60.

⁴⁵ *In Szegények rózsái*, 1949. KLÖV II. 518.

„egy öreg asszonyra emlékszem
kecskéivel a cserjés (olvashatatlan)
Emlékszem az édes szűz csókjára.”

A tintával írott kézirat mellé Kassák egy *fejjel lefelé* álló, *hátról* kabátban ábrázolt női alakot rajzolt.⁴⁶ Az öreg asszony helyett a végleges szövegben már vörös kakas szerepel „az édes”-ből Annácska lesz. A vers címét – a kézirat tanúsága szerint – a véglegesítésekor kapta, az utolsó, lentebb idézett hatodik versszak is az átdolgozáskor került a költeménybe.

„Éveim vad bozótja fog körül
tört hangok, emlékek hínárja
olykor még zeng vörös kakasom
de ki hallja szózatát, ki érti.”

(A vers utolsó sorát érdemes összevetni *Az út végén* című elbeszélés idézett záró mondataival.)

Visszatérve az *Anyám címére* című mű idézett részére, megállapítható, hogy a kakastörténet végső soron egy szexuális izgalmi állapot leírása. A tiltást, a tiltót kijátszó vágy diadala a halált jelentő korlátozás, gúzbakötöttség felett. A beteljesülés intellektuális síkon. Az alkotással Kassák identifikációs problémáira is megoldást talált. Az idézett emlékből a beteljesüléshez nincs szükség társra. Az alkotói kielégülés nincs nemekhez kötve. A nap egyenlő a holddal. (Ismeretes, hogy a görög–római, valamint a keresztény mitológiában, művészetekben a nap, a férfi (az apa, fivér), míg a hold a nő (az anya, nővér) jelképe. A pogány népek mítoszaiban, az ausztráliai, óceániai, amerikai őshonosok mitológiájában számos más értelmezés is előfordul. E népeknél a hold gyakran a férfit jelképezi, pontosabban bizonyos mitológiai történetek férfiszereplőjét.⁴⁷) Az emlékből idézett népköltészeti alkotás kassáki értelmezése: a hold, a vérvörös madár átváltoztatható nappá – átvitt értelemben –: a nemek közti határok fantáziaszíntén megszüntethetők. Az idézett vers Kassákot élete végéig foglalkoztatta. Kassákné férjére visszaemlékező írásának is ezt a címet adta: „Hold, hold, egyszer te is meghalsz”.⁴⁸ A „hold” gyakran felbukkan Kassák verseiben is. A *Titokzatos játék* című költemény utolsó versszakát idézem:

„Nyelvem a születést és a halált énekl
miközben vádol, önnön bűneit hadarja.
S ha megjön az óra, melyben a halál leterít
láthatod majd, nem egyedül távozom
s mint vad lovas míg átvágok a csapáson
homlokomon fénylik a hold taréja.”⁴⁹

A primitív népek költészetének antropomorfizált holdja az *Anyám címére* című műnél egy évvel korábbi *Akik eltévedtek* című regényben is szerepel. A főhős külföldről hazatérő osztálytársa az indián Holdistenről szóló verset idézi „A holdcsecsemő, ezüst gyermektutaj úszik, csak úszik / az Indián Nyugaton / Ezüstrókák gyűrűje, ezüst rókafehér / ül, csak ül az indián Hold körül / Sárga csillag a fullajtárja, kék csillagból font láncok a követői . . . stb.”⁵⁰ A Hold ebben a versben még „nemtelen”: gyermek, aki számára a nemek azonosításának problémája még megoldatlan.

Az említett motívumok Kassák verseiben gyakoriak, az Anna-versekben pedig *halmozottan* fordulnak elő. Annához a kakason és a holdon kívül Kassák költeményeiben a következő fogalmak társulnak: csillag, igazgyöngy, fény, hajnal, tűz, arany, vörös, rózsza, madár (rigó, sirály, gerle),

⁴⁶ Kassák Emlékmúzeum és Archivum. KN-an. 136/252–253.

⁴⁷ Géza RÓHEIM, *The Gates of The Dream*

⁴⁸ *Vigilia* XLII. évf. 1977. szept. 617.

⁴⁹ In *Fűjád csak furulyádat*. KLÖV I. 286.

⁵⁰ *Akik eltévedtek*. Bp. 1936. 158.

szárnyak, gyermekkor, víz, kék, út, ösvény, falu, kert, kapu, küszöb, emlék, álom, borjú, tehén, mell, tőgy, mészáros, seb, tör, vér.

A művészi alkotóképesség és a szexuális vágyak, elfojtott ösztönszükségeitek közötti összefüggést az Anna-versek e motívumainak elemzése teheti világosabbá.

Kassák verseiben két napszak fordul elő leggyakrabban: az alkony és a hajnal. Az alkony főként a kibontakozó és csaldott kamaszkori szerelemre utal, testvére iránti érzelmeire a hajnal rejtettebb, korábbi emlékretegeket érint: főként szüleivel s az anyával azonosított hűgával hozható összefüggésbe. Alkonyatkor és hajnalban összerosódik a választóvonal éjszaka és nappal között: gyakran a nap is és a hold is látható. A nap–kakas fogalompár és a férfi (apa) szexuális izgalmi állapota közötti összefüggésre Kassák verseiből következtethetünk. A *nap fölkel* című költeményének egyik részletét idézem. „Ébredjeteek föl és köszöntéteek a napot a meleg lehelletű és sugárzó tekintetű apát a rügyek kibontóját, az utak megvilágítóját. . . . Kukorékolj kakasom a hajnalban, mégsem a végítélet órái ezek, Nézz meg, fölgerjedt madaram, nézz meg”.⁵¹ A *fájdalom kérdése* című vers így kezdődik: „Nap, aki állongsz felettem, lehetnél zengő cintányér gyönyörű fajdkakas . . .”⁵²

Az Isten, nap (apa) fogalmak között Kassák költészetében szoros kapcsolat van. A *ló meghal, a madarak kirepülnek* című költeménynek abban a részében, ahol Kassák költővé válásáról ír, az Anna név is szerepel:

„az óriás kigyó pedig skrupulusok nélkül lenyeli a napot
még utóbb is költő lesz belőlem

csak jól felhúzni a kereplőket a legtöbb baj úgyis *anna* kisasszony szelességén múlik
tegnap két verset küldtem haza a független magyarországnak.”⁵³

Kassák kötetiben soha sem véletlen a versek egymás utáni sorrendje. A kéziratái bizonyítják, hogy az egymás mellé kerülő versek nála mindig egy összefüggő költői gondolatsor különböző láncszemei. Az Anna-„versek” kontextusa különösen árulkodó. A negyvenes évek elején született költemények között apa-verseket (*Bajlódás az apával, Napló*) követ Anna-vers (*Hiábavaló költemény*).

„Nem találkoztam veled. Hol lehetsz most, Anna
ő, szüntelen tévelygés múlt és jövő között.

...

kérdeztem már utánad a kikötőben
ahol egykor te voltál a *végzet ujja*
s azok számára, akik, ha egyszer is láttak
szemedből feslett ki a *hajnal*.

...

s akik nem érinthettek téged, megőrültek
mint a sivatag *kakasai*.
Micsoda lány voltál, Anna, micsoda parázs
megrészegült óráimban, hogy virrasztottam
te ragyogtál előttem a horizonton.”⁵⁴

A *Mielőtt a kakas szól* című költeményben, amely szintén Anna-verset előz meg (*Hódolat neki*) a fenyegető és félelmetes apa („husáng van a kezében és ég és füstölög / két gyilkos szeme”) mellett a *krisztusi vonásokkal felruházott anya* alakja is feltűnik.

„Részegen forog körülöttem a világ
az én világom és az ő világa, aki szült bennünket
s most itt tántorog s miközben nevünket kiáltja

⁵¹ In *Földem, virágom*, 1935. KLÖV I. 234.

⁵² In *Szombat este*, 1942. KLÖV I. 343.

⁵³ KLÖV I. 154.

⁵⁴ I. m. I. 350.

ábrázatán még látszik a szülés kinja, tagjain
a kinyílt sebek s halántékán a *tőviskorona*
melyet vörös virágok díszítenek.

Ó, szülő Anyám s te örökké zaklatott Hím
aki nemzettél s aztán elhagytál idejekorán.

Ó, Hajnal, aki nem tudod feloldani kétségeimet
szívemben nem tudod elapasztani a magányosság fájdalmát
nyisd szét bíborszín köntösöd
és adj menedéket pihés szárnyaid alatt.”⁵

Az ezt követő versben olvasható:

„Jolán meghalt, *Anna* elutazott, Mária hűtlen lett
s ó, a verki, amit búsan és szüntelen nyekergetek
hiába szól, nem hallja senki és senki nem látja
a *madár*rajokat, melyek kiszállnak belőle
hajnalonként a kelő nap felé.”

A *Holdtölte* című költeményében írja Kassák: „Kedvesemről is szólhatnék, de ő meghalt, alig
hogy találkoztunk. / tizenhat éves volt és érintetlen a vad indulatoktól... Ha madár lennék, most a
tenger felett szállnék / ha nem élnék, talán boldog is lennék.”⁶ Kassák Mariska húga is tizenhat
éves volt, amikor fogadta a vasúti altiszt udvarlását. Ebben a versben a szeretett lény – az anya
helyét betöltő hűg – okozta sebet agresszióval „gyógyítja” a költő, „meghalatja”, halottként
emlegeti az őt elhagyó kedvest. A csalódások miatti fájdalma önmaga ellen irányuló támadásként,
vádaskodásként is feltűnik verseiben. Mintha ő tehetne arról, hogy szerettei elhagyták. E nem
tudatos lelki manőverek révén Kassák továbbra is azzal álltathatta magát, hogy fantáziászínt
létező érzelmei anyja (és húga) iránt nem voltak eleve irreálisak. Az *Út az erdőn át* című „Anna”-
versében az önvád és a kifelé irányuló agresszió egyaránt jelen van. A vers elejét és végét idézem:

„Bűnös vagy. Nagy vétkekkel teli
a szíved, a szemed és a szád
magad tépted le a *csillagot*
mely ragyogott volna felettéd.
Hajnal volt s a kék *rózsák* között
vérző szívvel dalolt egy madár

Szép voltál, hogy búcsúztam
nevettél s én meghalni vágytam
jön majd az óra és tövisen
vezekelsz gyatra bűnéidért.”⁷

Az Anna-versek szerelmes versek, s egyben anyaversek is. Kassák műveiben ritkán olvasható a
becézés, a gyengédség érzéketes leírása. Kicsinyítő képzőket is csak elvétve használt. Két szó kivétel
nála: anyácska, Annácska. E két szó hangalakját tekintve is csaknem azonos. (Ugyanez áll e szavak
nem kicsinyített alakjaira is.) Kassák keménysége, önmagával és családjával szembeni lélektelennék
tűnő szigorúsága talán irreálisan erős gyengédségigényéből is fakadhatott. Az anyjához való túlzott
kapcsolódása meggátolta abban, hogy a nőkben igazi társakra: „anyára” s egyben szexuális és

⁵ In *Sötét egek alatt*, 1940. KLÖV I. 310.

⁶ In *Földem, virágom*, 1935. KLÖV I. 246.

⁷ In *A költő önmagával felesel*, 1945. KLÖV I. 413.

szellemi partnerre találjon. A fiú anyai iránti szeretetének megéneklése megfelel az erkölcsi konvencióknak. A fiú szerelme az anyai iránt viszont már etikai normákat sért, s ezért a tudatalattiba szorul. Létezésére azonban az Anna-versek bűn, bűnösség, bűntudat-motívuma is utal.

A korai „Anna-versek” (*Világnyám* 1921. 9. és 18. költemény) még tartalmazzák a lázongás elemeit, a feszültséget oldó agresszió, heves érzelmi kitörés nyomait (halálvágy, sírás). A későbbi évtizedekben íródott Anna-versek többségének közös jellemzője az, hogy a beteljesületlen, idealizált szerelem emlékének melankóliája árad belőlük. E versekben a Kassákot kínzó gyermek- és kamaszkori vágyak elvesztették gyötrő élüket.

Az Anna-versek többsége 1940 és 1958 között keletkezett. Ebben az időszakban kötötte Kassák második házasságát. Ennek az élettrajzi ténynek az Anna-versek verskörnyezete szempontjából van jelentősége. A boldog testi szerelemről szóló versek után – olykor előtt – melankolikus, a gyermek- és ifjúkor megismételhetőségének reménytelenségéről szóló költemények következnek a verseskötetekben. A jelen tökéletességét megkérdőjelezi egy múltból felbukkanó emlék, a versekben feltűnnek az Anna-versek motívumai, s az esetek többségében az egyik ilyen versben megjelenik az Anna név is. A *Vörös kakasom* című verset például az *Évforduló* és a *Játék-tűz-dal* című költemények előzik meg, amelyek a boldog jelen, a Klára-szerelmek versei. A *Végtelen fonalon* és az *Egy korsó cserepei* című Anna-vers előtt is hasonló hangulatú és élményvilágú költemények olvashatók. Az *Elvétett utak* és az *Álomliget* című Anna versek közé rendezett versek között olvasható a *Dalocskák Klárának* című költemény, amely mentegetődző engesztelés Klarához Anna miatt.

„Apám a nap volt, anyám a sápadt hold
húgaim a csillagok milliárdjai
s hogy álmaim paripái elragadtak
bús költő lettem s még búsulóbb juhász –”

Elmentél úgy, hogy többé vissza se néztél
vitorláid csak szállnak, szállnak a fényben.
Én szép napom és holdam, egész világom
hiába kiáltok már, hiába sirok” –

Így végződik a negyedik. A 6. dalocska rejtett Anna-vers. Elején e versek jellegzetes motívumai: a reménytelenség, az elhagyatottság és az elérhetetlen kedvest jelképező *csillag*.

„De szomorú vagyok
tán bele is halok
árva fejem fölött
sírnak a csillagok.”⁵⁸

Rejtett Anna-vers a következő költemény is, a *Hiába, hiába* című. Az ezt követő *Betegen* című vers már általánosabb értelmű. De benne van, akár egy kiragadott sorában is – „Hatvannyolc év, megannyi nyitvamaradt seb” – az egész „Anna” probléma is.

Ki is hát Anna? Visszatérve kiindulópontomhoz: Kassák élő alakokból és vágyképekből formált ideálja. Tökéletes mint a gömb: mint a fényszínű gyöngy és a fénylő égitestek, elérhetetlen, mint a csillagok. A csillag, gyöngy motívum előfordulásai az „Anna-versekben” a következők:

„éhező borjával egy tehén ballag át,
fekete csillag lángol a homlokán”
(Ártatlan túlzások)

⁵⁸ In *Költemények, rajzok*, 1958. KLÖV II. 37. 48. 39.

„Világgá hirdetem, hogy te vagy a csillagom
s a csöndes nagy égen nem találtalak sehol

...

Micsoda lány voltál, Anna, micsoda parázs
megrészegült óráimban, hogy virrasztottam
te ragyogtál előttem a horizonton.
Micsoda lány voltál, Anna, micsoda fény
hirdetem, hogy te vagy az örök egy csillagom
s a nagy égen nem látlak sehol.”

(Hiábavaló költemény)

„magad tépted le a csillagot
mely ragyogott volna feletted”

(Út az erdőn át)

„jőjj, Anna, szívem fölé tűzött csillag”

(Nem találom sehol)

„pillantásom gyöngyház szárnyai
mind sivárabb táj fölött lebegnek”

(Vörös kakasom)

„fürtjeid rőt fészkében a hajnal gyöngyei égtek”

(Végtelen fonalon)

„Annácskám, emlékeim között is a legszebb
igazgyöngy szívem bíbor foglatában.”

(Elvétett utak)

„Ezen a réten sétáltunk, emlékszem jól
nyakában gyöngy volt...”

(Álomliget)

Anna–csillag–gyöngy Kassák számára egymással azonosítható fogalmak voltak. Kassák az írott nagy A-t kerek alakúra formálta mindig. Így válik érthetővé az *Emléked sodrában* című látens Anna-vers utolsó három sora:

„egy sose látott *csillag* győzelmem igéri
s míg *drága neved gyöngykerek betűit* pergetem
új vágyaink indái kúsznak a magasba.”⁵⁹

Az előző verssel körülbelül egy időben keletkezett *Felhős táj* című költemény második versszakának végét és harmadik versszakának elejét idézem:

„ragyogj fel csillagom, ha van helyed az égen.
Ama éhes és rút család tagja vagyok én
melyet láz tépett és szétziláltak a szelek”⁶⁰

A Kassák Múzeumban található kéziratban az „ama” szót Kassák *félregépelte*: Annát írt helyette: feltehetően az előző sorban szereplő csillag asszociáltatta vele a családjával is azonosított Annát. Az

⁵⁹In *Szegények rózsái*, 1949. KLÖV II. 505.

⁶⁰I. m. 506.

értelemzavaró elírást Kassák saját maga javította át.⁶¹ (Kassák kéziratai között a vers legelső, kézzel írott variációja is megtalálható: ott az elírt szó akár „Anná”-nak, akár „Amá”-nak is olvasható. A tudatalatti munkáját megkönnyítette, hogy az ama szó versszakkezdő szóként nagybetűvel íródott. Kassák következetesen minden versszakot nagybetűvel kezdett.)

Az Anna-ideálkép utolsó jelentésmódosulása az ötvenes, hatvanas években született alkotásokban kísérhető nyomon. Míg a húszas-harmincas évek Annájában Kassáknak az anyjához és a hűgához fűződő, ellentmondásos érzelmeire következtethetünk elsősorban, addig a negyvenes évek közepétől kezdve halványul ez az emléktartalom, Anna egyre inkább elvont ideálképpé válik. E folyamatot jelzi az is, hogy ettől az időszaktól kezdve Anna neve a prózai művek helyett a versekben tűnik fel gyakrabban. Kassák életének utolsó szakaszában Anna egyre inkább magával a költővel azonos. A madár, a galamb korábban a szerelmes versek, s ezek között az Anna-versek egyik leggyakrabban vissza-visszatérő motívuma volt. Az idős Kassák saját magát, költészetét rokonítja ezekkel a fogalmakkal. Saját neve kapcsán tűnik fel újra az öt korábban sokat foglalkoztató kérdés, „az előlről is ugyanolyan, mint hátulról”-probléma. Hiszen a Kassák név, az Anna névvel megegyezően visszafelé olvasva is megtartja eredeti alakját és jelentését, csupán az első magánhangzóról hiányzó ékezet jelez eltérést, amit úgy is értelmezhetünk, mint csonkítást. (Vö. *Az út végén* című elbeszélés haldokló mészáros hőisével, akinek csonkolt ujja, írja a levegőbe lánya, Anna nevét.) *Az én nevem* című költemény befejező szakasza így szól:

„elképzelt karjaim átnyúlnak hegyeken, tengereken
s a koratavaszi virágok szőnyegén
megérkezem a házig
hol születésem emlékét őrzik.
Fáradt szegény emberek
pocsétás asztal körül ülnek
fejük felett *megsebzett* galamb köröz
Az én nevem.”⁶²

Az én madaram című versében írja:

Nem nyitom szét az ujjaimat
egy madár ül a tenyeremben
elröpülne.

*Költészetem
ez a madár
őrizem
mint egyetlen kincsemet.*⁶³

Az alkotás teremtés is, valami újnak a létrehozása. A vers szülője maga a költő.

„Anyá, ha szüli gyermekét, fájdalma
nem mélyebb s nem lehet tisztább öröme
mint az enyéem, hogy ülök az éjben
egyedül és verset költök tenéked.” – írja Kassák.⁶⁴

⁶¹ Kassák Emlékmúzeum és Archívum. KN-an. 136/86.

⁶² In *Vagyonom és fegyvertáram*, 1964. KLÖV II. 234.

⁶³ *A Ki nem adott versekben* (1965) KLÖV II. 583.

⁶⁴ *Virágzó fa télen*. In *Szombat este*, 1942. KLÖV I. 337.

A *Csend* című versében hasonlóképpen ír:

„A csend az amitől
fájdalom nélkül megrészegek
teherbe esem
és verseket szülök.”^{6 5}

Az alkotó folyamat és a beteljesületlen vágyak, gyermekkori elfojtások közötti szoros összefüggésre Kassák meg nem jelent, cím nélküli verse világít rá leginkább.

„Félre dobtam mindent
hogy ártatlanságom
terhe nélkül éljek
Pillanatok
virágzó sövénye
vesz körül

Panaszkodó nyelvem
mélyen alszik
szájam sötét üregében
Pörölt értem
és védelmezett engem
egy életen át
most a csend
meleg birodalmában
alszik.

Nem könyöröghetek senkihez
nem vádolhatok senkit
akár egy kedves pólyást
téged viszlek karjaimban
zöld erdő szélén
a tiszta ég alatt
Karjaimba emeltem
arra viszlek
ahol a végtelen élet
kapui nyitva vannak.

*Szerelmem, szépem erdőben és magányos cserjén
úgy beszélek rólad mint aki van
pedig te nem vagy sehol
a valóság hétköznapijain túl
én szüllek meg magamnak
évről évre
napról napra
óráról órára
húsomban hordlak
véremmel táplálalak
mindenki másnak elérhetetlenül*

^{6 5} A *Ki nem adott* versekben (1962) KLÖV II. 579.

Költészetem gyökere
és koronája te vagy
lelkem kitárult méhe
teherbe esett a világtól.”⁶⁶

Az alkotás egyben a múlt sűrített újraélése is. A költő halála után közzétett, lentebb idézett kései versében az Anna-alkotás probléma elvontabb síkon, tágabb értelemben fogalmazódik meg. Az Anna-versek motívumainak ismeretében ez a költemény rejtett Anna-versként is értelmezhető.

A múlt szárnyai
A múlt *szárnyai* suhognak feletted
nem veszíthetsz el semmit abból amid volt
szegény alvajáró
A fény kapuja
bezárult előtted

Egy *rózsa* nyílik
az *ösvény* szélén
nem jött még erre a kalóz
hogyan reményeid elrabolja

Csukott szemed mögött
az egész világ *ragyog*
szörnyű fekete *fénnyel*.”⁶⁷

⁶⁶ Kassák Emlékmúzeum és Archívum, KN-an. 158/9.

⁶⁷ A *Ki nem adott versekben* (1962) KLÖV II. 579.

Kilián István

MAGYAR NYELVŰ BETLEHEMES JÁTÉK A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL

I.

1981-ben szlovákiai tanulmányutam során a túrócszentmártoni (Martin) Matica Slovenska könyvtárában kutatva a könyvtár munkatársa, Jozef Telgarški egy szétrongyolódott könyvre hívta fel figyelmemet, amelyben XVII. századi latin, magyar bibliai idézetekhez kapcsolt, latinul írt prédikációvázlatok találhatók. A könyv címlapja elveszett, s a nyolcadrét nagyságú könyv kemény kötéstáblájából egy füzet-töredék került elő, amely egy latinul írt latin nyelvtant, egy magyarul írt, a szegénységről és a gazdagságról szóló prédikációt és egy ugyancsak magyar nyelven fogalmazott betlehemesjáték-részletet tartalmaz. A kötéstáblában rejtőzködő füzet már a kötés idején csonkult lehetett, hiszen a füzetnek mindössze csak néhány lapja került ide, s az ebből ragasztással készített keménypapírt a könyv méretéhez szabták, s így a széleken jelentős szövegrészeket vágtak le. A ragasztóanyag pedig szinte olvashatatlanná tette a jellegzetes XVII. századi írást. Nem tisztázható az sem, hogy kinek a tulajdonában volt a könyv, csupán az deríthető ki, hogy a túrócszentmártoni könyvtárba már ebben az igen romlott, hiányos állapotban került. S ott a nedvesség miatt a széleken, néhány lapnál már középtűt is elpusztult, hiányos könyv cím- és többi lapjainak pótlásával szeretnének kísérletet tenni a restaurálásra.

A könyvtár igazgatóságának és Jozef Telgarškinak a jóvoltából a könyv néhány lapjáról és a kemény borítólapban található, magyar nyelvű műveket rejtő fóliókról xeroxmásolat készült, s a kutatást már ennek birtokában itthon is folytathattam.

A nyomtatott könyv egyes lapjait Hervay Ferenc segítségével sikerült azonosítanom. Komáromi Csipkés György debreceni hívei számára írt száz prédikációjának első kiadásából való a túrócszentmártoni példány.¹ A jeles debreceni professzor és prédikátor 1653-ban szerzett teológiai doktori címet Utrechtben, s még ebben az esztendőben hazatérve előbb tanár, majd 1657-től lelkész lett Debrecenben. Beszédgyűjteménye Debrecenben született.²

Műveinek jelentős részét a Clenturia Concionum-mal együtt a puritán váradi nyomdász, Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájában nyomtattatta, ahol akkortájt és később is a magyar puritanizmus legjelesebb képviselőinek könyvei jelentek meg.³ A Centuria Concionum 1659-ben látott napvilágot.⁴ Ez a kiadási év a könyvborítóba rejtett füzetlapok keletkezési idejét is meghatározhatja, ha feltételezzük, hogy a széthullott kötetet a nyomtatás évében kötötték egybe először és utoljára. A könyvborítóban talált füzetnek tehát 1659 előtt kellett keletkeznie.

Kétségtelen, a kéz- és a helyesírás a XVII. század első felének jegyeit viseli magán. Az itt és így talált művek közül a legterjedelmesebb egy betlehemes játék szövege (1 r – 8 r). A magyar nyelvű prédikációtöredék hat lapot (10 r – 15 r) foglal el, a latin nyelvű grammatika is csak néhány lapnyi

¹ KOMÁROMI CSIPKÉS György, SS. Theol. Doctoris et Ecclesiae Debrecinae Pastoris Concionum Sacrarum Centuria Prima, continens conciones Miscellaneas, diversis occasionibus populo Debrecinensi propositas et secundum temporis, quo unaquaqueque habita est, seriem digestas, cum Indice duplici uno Textuum. S. Scripturae elaboratum, ad frontem; altero, Verborum et rerum praecipuarum ad calcem posito. Varadini Apud Abrahamum Kertész Szencinum MDCLIX. 8. r. 304.

² ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. (Bp. 1977.) 331–332.

³ KÉKI Béla, *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritanus mozgalom szolgálatában*. In *Ötszáz esztendő*. Tizenegy írás a félévezredes magyar nyomdászatról. Bp. 1974. 47–57.

⁴ RMK II. 945.

(15 v – 21 v). Az egész füzet egy kéz munkájának látszik. A három mű kézírása között legfeljebb időbeli különbséget lehet feltételeznünk. A latin nyelvtan egy fiatalabb, a másik két mű ugyanazon idősebb kéz munkája lehet.

A töredékben ránk maradt füzetlapokon külső adat alig található. A 8 v-n egy kezdetleges rajzot lehet látni. Két (vagy egy) bajszos férfit ábrázol profilból, illetőleg szemből. A lap bal oldalán a szemből rajzolt, erősen barázdált homlokú férfi felsőtestét egyszerű gomb és sujtás nélküli ruha, talán reverenda fedi. A jobb oldalon feltehetőleg ugyanazt a ráncos homlokú férfit láthatjuk, ugyanabban az öltözkében, profilból. Az előbbi mellett egy bizonytalan olvasatú család- vagy személynév: Kesmarinus, Kimirinus, Kazimirus, Kazimierz, az utóbbi mellett ugyancsak egy tulajdonnevet találunk, amelynek olvasata szintén bizonytalan: Dengeleghi, Dörgeleczky, Dergeleczkj. A két mellkép felett egy stilizált virágrajz s különféle tollpróbák találhatók. A bizonytalan olvasat kínálta névlehetőségek közül igen kedvező lenne a Dengeleghy olvasat. A magyar, illetőleg erdélyi református egyház történetében ismeretes ugyanis egy Dengelegi Bíró Péter nevű prédikátor, aki 1597-ben Kolozsvárt született s 1648-ban Nagyenyeden halt meg. Debrecenben, Sárospatakon tanult, 1622-ben Szepsibe ment rektor-nak, majd peregrinus diákként járt Odera-Frankfurtban, Franekerben, Leidenben. 1627-ben tért haza s 1628-ban már Kolozsvárt tanított, ahonnan Alvincze, majd 1636-ban Nagyenyedre került lelkésznek.⁵ E szerint a feltételezés szerint vagy a Dengelegi tulajdonában volt, vagy az ő környezetéből kikerült s az ő mellképét őrző füzet került el Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának könyvkötő műhelyébe.

Az egyik lapon (9 r) ismét egy probatio calami segít a keletkezéstörténet megállapításában: Anno Dni 1629. Az évszám számai közül kizárólag a 6-os szám olvasata bizonytalan. 0-nak is lehet olvasni, mivel a 6-os felső szára nem látszik. Minthogy azonban íráspróbáról van szó, könnyen elképzelhető, hogy a rosszul faragott toll épp ennél a számnál nem írt tökéletesen vagy a papír rücskössége miatt megugrott, s írója nem is törekedett arra, hogy a zavaró hibát kijavítsa, hiszen nem tulajdonított neki jelentőséget. Az sem elképzelhetetlen, hogy a lapok összeragasztására szolgáló anyaggal együtt ez a kicsiny papírrészecske a ragasztóval együtt lepattogzott a lapról, s így eltűnt a 6-os szám felső szára. Egyébként a korabeli paleológiában nyilván jártas Jozef Telgarški, a tőröcsentmártoni könyvtár munkatársa már erre az általa biztosnak tartott évszámmra hivatkozva hívta fel figyelmemet erre a magyar füzet-töredékre. Ha tehát elfogadjuk az 1629-es évszámot, s az imént említett bizonytalan olvasatú családnevek közül a Dengeleghyt tartjuk helyesnek, akkor a könyvborítóban évszázadokon keresztül rejtőzködő betlehemes szerzője vagy Dengelegi Bíró Péter vagy közvetlen környezetéből, rokonságából (Dengelegi Bíró Kázmér) kikerült, nyilván református prédikátor a XVII. század 20-as vagy 30-as éveiből. A füzet később, minthogy impúrumként használta tulajdonosa, a benne található művek szerzője, az 50-es évek vége táján már csak mint keménypapír készítésre alkalmas nyersanyag került a váradi nyomdász kötészetébe. Ismételten megjegyzem, hogy Dengelegi Bíró Péter 1648-ban halt meg. Nem kizárt tehát, hogy az ő hagyatékából került a váradi műhelybe a füzet.

A 4. főlíó versóján az alig kibetűzhető tollpróbák között egy elszámolásféle található ilyen nevekkal: Donga, Jocius, Madaj, Czakolczj, Beregi. Ezek a családnevek nem visznek közelebb a füzet keletkezéstörténetéhez. A Donga család 1666-tól Zemplénben, a Chaholtzi 1605-től, Bocskaitól Egerben, a Madaiak 1648-tól Trencsén megyében, a Beregi család pedig Szatmár megyében kapott nemesi oklevelet.⁶ Ezeknek a családneveknek egykori viselői valószínűleg a füzet tulajdonosának diáktársai lehettek.

A külső és nagyon bizonytalan olvasatú nevek tehát biztos adatot alig adnak a füzet egykori tulajdonosáról. Nem lehetetlen, hogy 1629 táján Dengelegi Bíró Péter, Kolozsvár s később Nagyenyed református prédikátora volt a szerző. De játszhattak-e a reformátusok efféle színjátékot? Egy századdal korábban Bornemisza Péter vagy Sztárai Mihály drámái a kor legelesebb e műfajban írt művei közé tartoztak. A debreceni zsinat azonban (1567) – mint ismeretes – lelkészeinek és magisztereinek megtiltotta a színjáték bemutatását. Comenius azonban épp a XVII. század ötvenes éveinek legelején

⁵ ZOVÁNYI, i. m. 146.; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* II. Bp. 1893. 781–782.

⁶ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal*. Pest, 1857–1865. II. 15.; III. 361.; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok* II. 12.; III. 361.; VII. 11, 12.

Sárospatakon már túllépte e tilalom korlátait.⁷ S ahogyan tette azt a kor egyik legkiválóbb pedagógusa, miért ne tehette volna az erdélyi Kolozsvár vagy Nagyenyed prédikátora vagy annak bármelyik paptársa.

A lehetséges felekezetek prédikátor szerzői közül csak a háromságtagadókat lehet teljes biztonsággal kizárni. A betlehemes játék pásztorjelenetében ugyanis található egy rész, amely egyértelműen bizonyítja, hogy szerzője nem lehet antitrinitárius:

[Jézus Krisztusban] két természet léssen
[Isteni emberi] nagy szép edgyességben. (158–159.)

Arius kései utódai épp a szentháromság létét s ezzel együtt a Jézusban misztikusan egyesülő kettős, isteni és emberi természetet tagadják.

A XVII. század első felében élő pap szerzőről tehát azt biztosan lehet állítani, hogy nem volt antitrinitárius.

II.

A kötéstáblában rejtőzködő füzetlapok, mint fentebb már említettem, a ragasztáskor, a kötéskor, majd a könyv szétázásakor helyrehozhatatlanul megsérültek, a lapok bizonyos részei megsemmisültek. Így a most közölt betlehemes töredék is. A lapokat a szerző igen kicsiny sortávolsággal, két oszlopban töltötte tele, így a bal oszlopban (B) írt verssorok kezdő, a jobb oszlopban (J) írottaknak pedig a záró betűi vagy szavai hiányozhatnak, minthogy a könyvkötő mester a lapszéleket levágta. Olyan lap is maradt ránk, amelynek a fele, harmada hiányzik. E töredékesség ellenére is biztonságosan kitapintható a betlehemes játék három része. Az első a paradicsomi jelenet, a második a pásztorok vitája a Messiás eljövételéről, a rá vonatkoztatott próféciákról, az angyal megjelenése és a pásztorok Betlehembe menetele. A harmadik jelenetben a három király vagy bölcs előbb Heródesnél érdeklődik az újonnan született király felől, majd a csillagtól vezéreltetve mennek a betlehemi jászolhoz, s ott ajándékukat átadják a zsidók új királyának.

Mint azt már Bálint Sándor kimutatta, a karácsonyi fenyőfa a paradicsomi almafát, a ráaggatott díszek a tiltott gyümölcsöt, s a fán folyondárszerűen körbe helyezett hosszú dísz pedig a bibliai almafán körbetekergő kígyó jelképezi.⁸ A szokás szimbolikus jelentése évszázadok alatt elhomályosodott, a karácsonyfa-díszítés azonban megmaradt. S ha ez az elhomályosult jelentésű, ma már nem keresztény, felekezeten kívüli családi közösségekben is élő szokás ennyire erős, semmiképpen nem lehet kizárni azt a feltételezést, hogy liturgikus, irodalmi, félnépi, népi betlehemesek egyik ma már esetleg elveszett része úgynevezett paradicsomjátékokat is tartalmazott. A legrégebb paradicsomjelenetünk Szegedi Lőrinc *Theophaniájában* (1575) jelenik meg.⁹ A második azonban mindenképpen az itt közölt darab paradicsomjelenete. Eszéki István *Ritmusokkal való szent beszélgetése* (1667) az itt közölt után következik.¹⁰ Előkerült tehát egy olyan dráma, amely a szinte közismert pásztor- és háromkirály-jelenet mellett a feltehetően korábban általánosan gyakorolt, játszott paradicsomi jelenetet is tartalmazza.

Szegedi Lőrinc *Theophaniája* azonban nem betlehemes játék. Ilyenformán tehát ha a most közölt dráma keletkezési évszámát 1629 körül határozzuk meg, akkor kétségtelen, hogy ez a betlehemes az eddig ismert első magyarországi karácsonyi dialógus. Ezt sorrendben a kézdiszentléleki (1663–1668) betlehemes, majd Eszéki *Ritmusokkal való szent beszélgetése* (1667), az ecsegi betlehemes (1684–1694) és a kolozsvári unitárius kollégiumban (1696, 1700) *Nativitas cwnabula* követ. Az 1732 előtt a kézdivásárhelyi minoriták iskolájába került, latin nyelvű betlehemes valószínűleg iskolai célokat

⁷ KOMOR Ilona, *Iskoladráma és utópia*. FK. 1958. 600–617.

⁸ BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*. 1976. 36–39.

⁹ *Régi magyar drámai emlékek*. Szerk.: KARDOS Tibor. Sajtó alá rendezte KARDOS Tibor és DOMÓTÖR Tekla. Bp. 1960. 723–789.

¹⁰ VARGA Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*. Bp. 1967. 19–91.

szolgált. Ezt időrendben az ugyancsak újonnan előkerült, latin nyelvű, podolini piarista darabok követik (1729–1739, 1739. febr. 2., 1739. július 19.), amelyeknek iskolai jellege még a karácsonyi előadást is kétségesse teszi. Lehetséges ugyanis, hogy ezek a pástorjelenetet őrző, latin nyelvű betlehemesek csupán iskolai feladatként születtek, s előadásukra csak egy iskolai ünnepélyen került sor. A Tsorik-énekeskönyv betlehemes (1751), a pannonhalmi betlehemes (1759), Kovács István dőri iskolamester *Karácsony éjjeli mulatsága* (1763), a Herschman-gyűjteményben található vízkereszti játék (1773–1790) vagy a XVIII. századi gyöngyösi ferences játék, vagy a helyhez nem, csak esetleg a piaristákhoz köthető *Karácson éjjelre való pástori beszélgetés* (1780–1810), valamint Czombó Mózes gyűjteményében található *Versus paskillis* a jelei még a magyarországi folyamatos betlehemezésnek.¹¹

A szövegében vagy színi programjában ránk maradt játékok mellett még jó néhány adat, cím is őrzi a hagyomány kontinuitását. (Jezsuita darab Besztercebányán 1649, Sárospatakon 1664, 1667, 1695, 1752, Kolozsvárott 1709, 1711, 1713, 1714, 1715; piarista darabok ismeretlen helyről 1724, 1728.)¹² Sárospatakon annyira elterjedt a jezsuita iskola diákjainak a körében a szokás, hogy a nagyobbára református lakosság ellenérzése miatt a vízkereszti háromkirály-járást kétszer is meg kellett tiltaniok a jezsuita előjáróknak.¹³

Az itt közölt dráma kronológiai érdemei mellett esztétikai értékeket is hordoz. Változatos versformái, rímei, költői képei egy költői hagyomány folyamatosságáról tesznek tanúbizonyságot. Az itt-ott alkalmilag felbukkanó ismétlés nem a szerzői, írói érzék hiányára, mint inkább a kézirat impurum voltára mutat. Az ismeretlen szerzőnek ezen a példányon nem volt ideje, vagy egyszerűen nem is tartotta célszerűnek kijavítani munkáját. S ha a feltételezés megállná a helyét, hogy ez a betlehemes református papi szerző munkája, ez is egy jele lenne annak, hogy egy liturgikus hagyomány alól még a tilalom ellenére sem volt képes magát kivonni. Kétségtelenül igaz, Komáromi Csipkés György *Centuria concionum* című munkájának a most előkerült példánya érdekes, értékes betlehemes kéziratot őrzött meg mindannyiunk számára.

III.

A szövegkiadás betűhű. Csupán a vesszorokat kezdtem a kézirattól eltérően nagybetűvel. Nem javítottam még az esetlegesen értelemzavaró ékezethibákat sem. A szerző a szerepneveket néhány kivételtől eltekintve nem tette ki, a szó átvételét azonban vagy a szövegben, vagy a megelőző rendezői utasításban jelzi. Minden szövegkiegészítést, így a szerepnevek kiírását is kurziváltattam. A hiányzó szövegrészeket igyekeztem pótolni. Az elveszett és kiegészíthetetlen szövegrészeket szaggatott vonallal (— — —) a meglevő és jelenlegi állapotában kiolvashatatlan részeket, szavakat, betűket pontokkal (...) jeleztem. A rövidítéseket (In, Isten, Xtus, Christus) kurziválás nélkül oldottam fel. A kiegészített szövegrészeket természetesen mai helyesírással adtam közre. A kurzivált szövegrészek, szavak, betűk magyarázatot kívánnának a szöveg alatti lábjegyzetben, a sok jegyzet azonban aránytalanul megnövelte volna a dolgozat terjedelmét, ezért csak a feltétlenül szükséges kiegészítéseket, a kézirattól eltérő módosításokat jegyzeteltem meg. A szöveg alatti jegyzetben találja meg az olvasó a kérdéses szövegrészek bibliai forráshelyét.

A már említett okok miatt a szöveg nagyon nehezen olvasható, s nagyon sokszor épp a töredékekből következően a kontextus hiánya akadályozza a helyes olvasatot. Problémát okozott az is, hogy a *h*, *k*, *b*, *t*, *l* valamint az *i* és *e* betűi majdnem egyformák. Az *ß*-t nyomdatechnikai okok miatt *ss*-re

¹¹ A felsorolt betlehemesek irodalmát l.: KILIÁN István, *Latin nyelvű pástortjáték a XVIII. század elejéről*. Ant. Tan. 1968. XV. évf. 2. 304–320. Az újonnan előkerült podolini piarista darabok lelőhelye: Pozsony Egyetemi Könyvtár. Jelzete: MS 1048. 416–428. pp.; MS 1049 2–26, 117–119.

¹² TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma (1581–1773.)* II. Bp. 1937. 24, 27, 29, 97; JUHAROS Ferenc, *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*. Szeged, 1933. 102–103.; PRÓNAI Antal–CSÁSZÁR Elemér, *A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. előadott drámák jegyzéke*. ItK 1915. 114–122, 206–219.

¹³ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*, in A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 129–186..

írtam át. A szöveg tekintélyes részét az első olvasat alkalmával sikerült az eredeti alapján lemásolnom. A második, illetőleg harmadik alkalommal azonban már csak a xeroxmásolatból. Kétségtelen, hogy a szöveget őrző papírlapokat restaurálni kell, s az írás tekintélyes részét takarékos ragasztórétegtől meg kell szabadítani a lapokat, s az így rendbe hozott eredeti, illetőleg az arról készült mikrofilm alapján egy biztonságosabb olvasat segítheti az irodalomtörténész munkáját.

A jeleneteket külön sorszámoztam. Ezt részben a dráma töredék volta indokolta, másrészt viszont az is elképzelhető, hogy a jelenetek külön-külön az ünnepek napján, előestéjén vagy azok nyolcadában kerültek bemutatásra. A fólíószámokat a bal margón szögletes zárójelben [6 v B] jeleztem. A J a jobb oszlopot, a B a bal oszlopot jelzi. A szöveg helyenként nem érthető. Ennek vagy a még tökéletesen kidolgozatlan szövegrész, vagy a helytelen olvasat az oka. A szöveg értelmezését azzal is kívántam segíteni, hogy a központozás hiányát modern elvek szerint pótoltam.

I.

ANGYAL [1 v B]

----- ta

5

Minden an -----

Hát a ----- vá

--- holot el edesen

Akit var egészen,

De az pokolnak Ura

10

Álnok mestersegevel,

Czuf beszedevel

Jaj, eeket mint megh czala!

Istennek töt frige

Lelki szövetsége

15

Mingyarast ot föl bomla.

Az eörök halálnak,

Síralomnak, jajnak

Örvenjeben akada.

20

És paradiczomnak

Udvessleges hazunknak

Kapujaba Angyalok

És jobb fegyverekkel,

Még nagyobb ... sereggel

Halálnak itt állók.

25

Ádám s Eva többbe

Paradiczom kertbe

Ha mindenben praedallok

30

----- az- kegyelemben,
----- almak kezzül
Büvölködő az Ur Isten.

Emberi nemzetnek,
----- binőknek
Romlasat keserülven.

35

----- re
----- re
----- miért leszen?

ÁDÁM [1 v J]
(az ördöghöz)

40

----- azalos -----
Szul ----- nsagodra -----
Romolvan alkuttal volt.

Az ki mindenekkel
Csak fak közzül edgyel
Birnia, nem hattal volt.

45

Ennek gyümölcsinek
Eő megh etelenek
Tilalmat, mint Ur, vetven.

50

Hogy Uraságunkban
Tégedet Uralvan
Rolad ne feletkeznenk.

Aldanark, diczernenk
Es örökke elnenk
Beszededre engedven.

55

De jaj veszet *fej*em
Mert en diczössegem
Iriglven az sokan!
Jaj, hova kell lennem,
Mert el veszte engem
Hazugsaggal meg czalvan!

60

Az megh tiltot fanak,
Gyümölczet Evának
Adam Megh kostoltatvan

Mar vegem! magamban,
Nagy Uraságomban
Jaj, eset nagy változás!

46 [A sortól jobbra, idegen kézírással:] nihil
60 kostol(ta) van.

63

Testemben, lelkemben,
Erzekenysegimben
Jaj, löt nagy fogyatkozás!

70

Az örök halalban,
Eördögh rabsagaban
Esem halot van ...

Nem lehet szabadulás,
Epségre allatas
Jaj mas által nem lehet!

ADÁM
(az Úrhoz.)

75

1 r B -----
-----for-----
Az -----

Irgalmasságodot,
Kegyelmes voltodot
A konjben -----

80

Tülem megh ne vonjad,
Haragod változtatd
Vegy be megh te kedvedben!

En --- adokimmar
Fiam s leányimmal
Járvan te felelmedben.

85

Tegedet tisztelünk
Ordögnek nem hiszünk,
Czak vegy be kegyelmedben!

90

Igy hivattathatol
Es mondattathatol
Kegyelmes, jo Atyanak,

Ha veszet nepednek,
Nekünk bünösöknek
Es ördögh rabjainak

95

Mostan meg kegyelmesz,
Velünk irgalmat tesz
Es fogadz fiaidnak.

Amen

1

DEUS

100 *Jóllehet* Adam, megh bantottal engemet,
Vetkezven ellenem megh szeged igemet,
Mind az által ne fely, nyujtok uj kegyelmet,
Tülled megh nem vonszom en nagy kegyelmemet.

2

Mert Jehova menjnek, foldnek Ura
Vagyok, kegyelmes Ur, mindenek ugy tudgya.
Egyetlen fiamat adom váltságodra,
Szüztül születetven hozzatom vilagra.

3

105 *Mert* az irgalmassagh vagyon nallam betsen
—re szet ember megh bántottal engem,
Hogy a tiltot fanak gyümölcsében *even*
----- t hogy

5

[1 r J]

110 -----szütelen . -----
Pedig ----- megh mond -----
Es -- *szabadit* megh -----
Amaz rettenetes -----

6

115 Ezt csak hi -----
Ez romlotsagod ----- odnek
Velem bekesseged ----- meg szerzőnek
Az boldogh életben egyedül vivodnek.

7

120 Nem lesz karhoztatas, sot halalat ölik
Mennjeknek orszaga az örök pokolit
Vigassagh es öröm siras jajgatasit
Velem valo lakos szerelmes fiam --
Finis

Salutatio

125 Arva, kyre se örült,
Sok gondoktul szargult,
Oh emberi nemzetség!
Keserves bánattal,
Zokogo jaj szoval
Bánkodo--keresztyenek!

- Emelciz fel fejed,
Lelki bekesseged
Megh adgya az maj *nap!*
- 130 Töröld el órczadrul
Siralmad, nagy tavul
Vesd el szived *fajdalmát!*
- 135 Ted le gyasz ruhadot,
Szomorú notadot,
Hadel lelked *siralmát!*
- Mert íme az Isten,
Mint ígerte régen
Mar megh . . . ----
- 140 Már az aldott fiát
Szabadito-----

II.

[5 r B]

-----en-----
-----geben-----

MENALCHAS

- 5 Az Embereknek is -----
--- Beszelgetesben ne -----
Nem illik mi nekünk -----
Tehat ezt nem ill. -----
- 10 Esaias errül szep -----
Hogy Istentül nekünk -----
Viszontagh egy szüztül *gyermek születterik,*
Ennek mondasa bizonynal betelik.
- 15 Ime az ő tisztit nagy szepeen megh írja,
Es az jo pasztorhoz ütet hasonlittja,
Kinek kis njajara szorgalmatos gongya,
Eöket igen gyengen kebeleben tartya.
- 20 Ez gyermeknek igaz tulajdonsagarul,
Büven beszél nekünk eő allapattjarul,
Es az eő istenes nagy meltosagarul
Es öröktöl fogvan valo allatjarul.
- Be telik már hamar ----- les,
Mert az prophetalas nem hamis beszélles,

9 [Iz. 7, 14.]
13-16 [Iz. 40, 10-11.]

Nem szofia beszéd, sem penigh meseles,
Ninczen az Istenben semmi feletkezés.

25 De mikor születik, azt mi nem tudhattuk,
Ha történik, talam hallani *Megh* fogjuk,
Talam mijs ütet szemunkel *megh* lattyuk,
Az eö tanítást kedvessen *megh* halljuk.

30 De valljon, ki tudgya, hol fogh születetni,
Miczoda helyet fog arra ualasztani,
Avagy kicsoda fogh Attja, Annja lenni?
Kivanok en arrul büvebben hallani.

35 Titire, barátom beszely errül velem,
Az te értelmedet jelenczed *megh* nekem,
Hogy az mely dologrul tudakozik szivem,
Legy hozza figyelmes, beszededen filem.

(Titirus loquitur post Menalcham.)

TITIRUS

Ki latta, hogy mostan villámok laczanak,
Holot tiszta az eg? Hogy ha *megh* tuthattuk!
Czillagok az egen szepe *megh* latczanak.

ANGELUS

(Titirus loquitur post Angelum)

Titire, *ot* hallom, hogy szollot az enek.

[5 r J]

TITIRUS

..... volna -----
Hagy lam ez dologh -----

45 De mind azon *altal* -----
Az mit -----
Kesz vagyok -- ki ... teni mos...
Hallgass ----- az hirlik onn ...

50 ----- nagy czuda dologh az, el hid,
Mert ez az messias leszen -----
Leszen bizonyjara egy szép szüz -----
Mely ezen elmemet igen me... -----

55 Immar születet örök -----
De nem szarmazot eö Attja *agyékából*
Mint fog születetni a szüz leanzotol
Jesze torskkebe kiujult egy uj -----

37 [A sor előtti rendezői utasításban:] Titire [helytelenül. A rendezői utasítás egy sorral értelem-
szerűen előbb téve.]

53–54 [Iz. 11, 1.]

E gyakorta így az
 Az nemzetsegh szerent
 60 Lenne születese nagy
 Mely azon elmemben mostan megh

Az mi penigh nezi születese helljet,
 Az mit arrul tanit az Micheas
 Betlehem fogadna ily nagj meltoszaghót
 Az kinek mi mostan lakjuk -----

65 It lakot ez helljen az David *propheta*,
 Az nagy ver ifia az David *hazaba*.
 Talam vagy on neki megh ot in . -----
 Az kitül születnek ez nep megh *váltója*

70 Dametas baratom, --- end ecza -----
 Indicz megh szajadban --- zeket -----
 Hallottal mar arrul val -----
 Az -----minket-----

[5 v B]
 DAMETAS

75 -----
 ----- paj -----
 ----- s fakkal -----
 ----- viragokkal -----

80 ----- ifiu szep folyo vizeket
 --- szep --- kegyes kut fejeket
 Vízont az nagy --- tengereket
 ---- valo keg . . . s . -----

----- az keresi ere
 --- az embernek örök elete-----
 ---tlansagban ----- iön kepere
 --- nd alon a lenne

85 --- az mint jól lattyuk Ő az Urasagtul
 ---mar-----esik az artatlansagbul,
 ----- ő az ----- ki nagy czalardsagatul,
 --- az nagy meltosagtul.

90 Az esetben vala de halakra juta
 Az szep szabadsaga mene az rabsagra,
 --- . . . Urasagbul igeri . . . szolgálatra,
 It minden . . . esege fordult gyalazatra.

95 De az ----- errül könjveben meljet irt
 --- jo ----- es nem telljesedet,
 Talam Isten arrul mar el feletkezet,
 Avagy megh utalta mind az embereket

62 [Mich. 5, 2.]
 65 [Lc. 2, 4.]

Baratom, Camilli ebben az dologban
 Vagy ha te mit ertesz, beszeld meg valoban
 Jol akarok nyilvan tudosodni abban.
 100 Azert az mit ertesz, beszélgesd megh batran!

*Ó mi dologh kerlek, edes tars, Camille,
 Mert most az en szivem igen megh remüle
 —fülemnek . . . szörnyen megh czendüle
 Azt mi nem tudhattyuk, mi leszen belöle.*

(Camillus loquitur.)

CAMILLUS

105 --- enis lattam veled megh edgyezek
 . . . elegeben el hidgyed . . m leszek
 Hova ----- ezek
 mar igen halljatok.

(Camillus loquitur.)

[5 v J]

110 -----

 ----- villamlo alakot
 ----- gyüli ujat vakot
 ----- mell - n velettem fel
 ----- sztori kenierrel
 115 ----- oromba elmemmel
 ----- den örömmel
 ----- nk tudos embereket,
 ----- . . al tudnak jövendőket,
 --- jo . . rogyával megh tanitnak minket
 120 Es jo Utra vizik tevelgö elmenket.

. . olleben . . en az ell az mint vöm eszemben,
 Errül teszek hirt, *mit* hallek rövideden.
 Az en füleimis vadnak illjen hitben,
 Hogy egy nagy propheta jüne mi közinkben.

125 Mert azt az Ur Isten megh igerte szepen
 Az mint az Mojses *is* feljedzette szepen,
 Hogy egy nagy propheta jüne mi közinkben
 Hogy az nagy valtsagunk ki lenne mindenben.

130 Az Abrahamnak is megh mondotta Isten,
 Hogy az eö magvaban megh aldatnek minden.
 Ninczen semmi hatra Isten beszedeiben,
 Be kel telljesedni mindeneknek szepen.

122 hirt hallek [szótagszám miatt jav.]

126 [V. Móz. 18, 18.] Mojses feljedzette [szótagszám miatt jav.]

129 [I. Móz. 22, 17–18.]

133 [I. Móz. 49, 8.]

135 Jakob patriarka ő halala előtt,
Mikor fiainak testamentumot töt,
Beszelgeteseben egy időt jelentet,
Ki megh tekintene az poganj nepeket.

140 Sot eczersmind szépen nekikis beszéllet,
Hogy az birodalom addigh el nem esék
Judatul az fele, miglen megh felemlet,
Mely birodalomnak az fogh valni Végét.

145 Tudgyatok, baratim, hogy az sido nemzet
Az Romajaknak mert o adot fizet,
Hihető dologh hat, hogy el következet,
Az az idő, melyrül az Jakob beszéllet.

Ne ketelkedgyel hat, baratom, Istenben,
Mert alhatatos eő minden beszedeiben.
El hidgyetek, hogy el jő az Christus az képpen.
Baratom, Menalchas, szol, ha mit tucz ebben!

(Camilus loquitur.)

PAN

150 Nem tudok en ebben semit, edes társam,
Szivemet felelem el fogta, megh vallom.
Menalchas, ha mit tud, en ő rea bizom,
Szollyon arrul bátron, azt enis akarom.

(Menalchas loquitur post Pan)

MENALCHAS

Nezzetek ismegh hallok

[6 v B]

2

DAPHNIS

155 -----
----- hid pusz ----- lenni
----- attja Isteni -----
----- melliben lenni.

3

160 Jézus Chrisztusban ket természet leszen
Isteni, emberi nagy szep edgyessegben
----- nel benne hozna bekessegben
----- ottan az magos egekben.

4.

----- an szukseges lennie,
----- k hogy kedvet keresni,
----- rent neki vigadozni,
165 ----- emesztő haragjat viselni.

5.

----- neki fel öltözni,
----- , hogy tudna rajtunk könyörölni
----- emberekert aztan megis halni,
Es ott *lelkünket* kedveben jutatni.

6.

170 Mert az eppen leszen az mi megh valtsagunk,
Istennek kedveben nem különben jutunk.
Vajha el jüne *már* az mi szabadsagunk,
Akkor lenne nekünk nagy szep vigasságunk!

7.

175 *Teged* immar kerünk, mi edes jegyesünk
---ghleni megh tesztben, hatalmas kiralyunk,
Szabadicz megh minket, mi kegyelmes Urunk
Hogy ... os legyen az mi maradasunk.

(Daphnis loquitur.)

1.

DAPHNIS

180 --- nagy jokban --- nj el hidgyetek,
----- túl vagy on csak megh engedgyetek,
----- j Angyalok jönnek
----- mind megh

2.

[6 v J]

DAMETAS

185 ----- megh nezem az -----
----- eben valami k -----
----- feltem az szelid juhokat,
----- visgalom juhoknak aklokat.

3.

----- k mostan jo roszkor *baratim*,
Mert villámlott az egh, jol latak *szemeim*.
----- megh kerlek, szerelmes *rokonim*
Nem kiczinj dologh ez, hidgyetek -----

172 jüne az [szótagszám miatt jav.]

190

Azert mi minnjajan innét el siessünk,
 Jo pasztor baratim, meszsere el mennjünk,
 Mert az mint en latom, mind megh felemlettünk,
 Nem adom tanaczul, hogy többé it legyünk!

(Post Dametam)

PAN

195

Enis njlvansaggal merem azt mondani,
 Nagy alhatatossan arrul valaszt kerni,
 Azt dictallja bizonj lelkem ismereti,
 Mert en, az mit lattam azt, tudom, isteni,

(Pan loquitur)

(Post Camilum Menalchas loquitur.)

1.

MENALCHAS

200

Mely igen örülök beszélgetesidnek,
 Ezt megh nem mondhattja rithmusi szívemnek.
 Mint Angyali szozat, ugy teczczik fülemnek
 Az mit te beszéllesz, oly igen kedvesek.

2.

205

Idvesseges nekünk errül ertekeznunk,
 Mert ebbül fogh nekünk az mi idvessegünk.
 Istennel bekeben csak az által leszünk,
 Az mit az prophetak arrul szoltak nekünk.

3.

Barátom' Camile, igazan felelel
 Az Istenrül szepen es jól elmelkedel.
 Igen alhatatos, melljet ki jelentel,
 Semmi czalardsaggal mondasodban nem lelsz.

4.

210

Valamint igerte, beis tellyesiti
 Noha sok időre eö el nem felejtí.

5.

[6 r B]

215

 ----- ennek az -----

6.

220 *Az ő népét mojses által kivezette,
S az veres tengeren eöket megmentette
S az pusztában eöket mannaival etette,
Canahán földere szépen bevezette.*

7.

225 *Viszontagh ismetlem n -----
Megh neztek bölczen . . -----
Az hatalmas nepnek eö alnoksagatul
Megh tartotta szépen ellensegh tárgyatul.*

8.

*Az Babillon beli kegyetlen fogsagtul
Ugyan azon nepet eö fogadasabul
Czendes partra hozta irgalmassagábul,
Megh szabadetotta erős hatalmabul.*

9.

230 *Hogy ha az nagy Isten ezeket mivelte,
Es eö fogadasat be tellyesítette,
Beszedet igekkel megh erőssítette,
Az igereében kiket el hitetne.*

10.

235 *Bizonjal el hidgyük mi azért minjajan,
Hogy igaz az Isten minden mondasaban,
Tökölletes igaz eö fogadasaban
Megh nem czalatkozik varakozasaban.*

11.

240 *Mert David kiraljjs ott meg jövőndöle,
Kinek az eö sorsat szépen ki beszelle,
Hogy születven Christus nagy sokat szenjvedne
Halálból tamadvan mennjegybe fel menne.*

12.

245 *Meliseus, hat te arrul mit hallottal?
Idvessegh dolgarul, hogy ha mit tudhatnal,
Jelencz megh mi nekünk, talam mi nalunknal
Inkab tudhacz, ebben szolgál, ne aludgyal!
(Meliseus loquitur post Camilum.)*

228 irgalmassagbul [szótagszám miatt jav.]

238 [Ps. 21.]

CAMILLUS

Talam csak villamas lön hirtelenséggel
Mivel hogy el muljk ilyen sietséggel.
Az Meliseusis ö bölcz elmejevel,
Mit szolljon felöle, halljuk megh fulünkkel!

1.

[6 r J]

MELISEUS

250

Halgassatok enram

2.

255

Az Atya Istentül az -----
Fiat igerte volt az -----
Az bünben mi -----
Az ki megh rontana . . -----

3

260

Az Utan peniglen patru -----
Ezt az igeretet az At -----
Megh jelentette volt az -----
Az utan peniglen az k -----

4.

265

Ez dologh bizonnjal ma -----
Az meszias nektek mert -----
Az szüznek mehebül v -----
Az Atya Istennel mar

[3 r J]

ANGELUS (supra)

Semmit ne felljetez,
Ne is reszkessetek,
Im *mondók* nagy örömet,

270

Mely minden *nepeknek*
Es nemcsak *ezeknek*
Hozott nagy örömöket.

275

Mert ki *leveledzet*,
Jesze gyümöldzözöt,
Az kiraly születetet.

Betlehem Udvaraban,
David varosaban,
Megh valtoja vilaghnak.

280 Az ki hivattatik,
Nebet nevezitek
Jesus Christusnak,

Kit be köt az Annja
Posztoban polalva
Közepiben *jászolnak*.

[3 v B]

2. ANGYAL

285 -----

----- szagos

----- bekessegh,
----- idvessegh,
Legyen az Embereknek

290 *Dicsősegh* es aldas,
Fel magasztaltatas
Az született gyermeknek.

3. ANGYAL

Jertek indullyunk el,
Lassuk, keressük fel
295 Mind betlehemigh mennjünk!

Es az czuda dolgot,
Melljet Angyal mondot
Vilagossan megherczük!

Talam az gyermeket,
300 Az ki születtetet,
Mijs *mostan* megh leljük.

PÁSZTOROK

(*Jézus jászolánál.*)

Mi most azért *jöttünk*,
Mert Angyal *minekünk*
Az *mezőn megh* mondotta,

305 Hogy it betlehemben,
Ez kiczinjded helyben
Ez vilagh megh valtoja

Mostan születtetet,
S agya mert tetetet
310 Jaszolban be polalvan.

Hallyuk, hogy egy Angyal
Vigasztalo szoval
Ne felljetek, mond vala.

279 [A sor alatt:] Megh valtoja vilaghnak Jesus

315 Angyalok nagy sokan
Akkor körül fogak,
Kialtván mongyak vala:
Istennek diczőség
Embernek bekesseg
----- en.

[3 r J]

320 -----
Az --- minket megh va -----
Be polalvan.

Tetveten jaszolban
Annya ot szoptatvan
325 Nylvan most ---- lak.

Azert szensegh, aldás,
Es fel magasztalas
Az születet jesusnak

Legyen mind örökke,
330 Az ki most megh szerze
Emberi nemzetsegnek

Lelki bekesseget,
Örök idvesseget
Nyomorult hiveinek.
Finis

Ultima salutatio

335 Az első Adamnak,
Az nagy Abrahamnak
Istentül igertetet:

Áronnak veszeje,
Jeszenek törsoke
340 Mostan ki leveledzet.

Az Aldot Ur Jesus,
Diczöseges Christus
Mert mi nekünk született.

Ez Isten baranja,
345 Valtságunk Aranja,
Szüz marianak fia.

Kinek teszt leg -----
.... nem felső erőbe

- [4 r B]
- 350 ---- st ----
 ----- Menyben -----
 - gh Ab -----
 Valosagra -----
- 355 Isteni -----
 Edesseges -----
 Hozzánk való -----
 Jelej örök vólt -----
- 360 O jöt Aszszony allatnak
 Satoraban az vilagnak,
 Amaz magvait kigyonak
 Fejet megh töre rontonknak.
- 365 Ma Aron papnak veszszeje
 *Virág*okkal ekesüle
 ----- mondalo figeje
 *Lelk*ünknek eltetoje.
- 370 Ma jakob lajtorjajanak
 Fokai gyarapodtanak,
 *Mennyorszag*ra mi utunknak
 Es közejük adattanak.
- 375 Ma jeszenek törsökebül,
 Veszső jöt ki gyükerebül.
 Viragszal ujjult tövibül,
 Soha ki nem szál színibül.
- 380 Kinek gyönyörű illattya,
 Ohajtoit vidamittya,
 Farat lelkeket nyugottya
 Erejekben megh *vid*ittya.
- 385 S ebben az Urnak lelkenek
 ----- sege bölcsessegenek,
 ----- . enos ertelmenek
 *Tarhaz*ban el rejtetnek.
- [4r J]
- Illjen ----- kerte ---
 Kigyó vaddal az -----
 Baranjok szép *bekesse*gben.

358 [I. Móz. 3, 15.]

366 [I. Móz. 28, 10–19.]

388 [Iz. 11, 6–8.]

390 Sivatagh nagy parduczokkal,
Gödölyeczkek ily vadakkal
Barmok eh oroszlannokkal
Legeltetnek ostorkakkal.

395 Ma az szüz tiszta meheben
Fiat fogadot szentseben,
Emanuelt szült betlenben,
Kin zeng az meny örömeben.

400 Ama igaz hajnal czillag
Már --- sugarokkal ragyog.
Idvessegnek napja vilagh,
Ordit pokolbeli lovagh.

405 Ma jöt el lelkünk *virága*,
Be tölt szivünk kivansága,
Nallunk attyanak *zaloga*
Fenlik világunk világa.

C o n c l u s i o

Algyad mennyei Uradat,
Sion, edes megh valtodat,
Ved öledben jesusodat,
Apolgasd mint sajátodat!
410 Mondvan mostan ba ---

Szolgaid Uram -----
Mert te idvezíteseddel
Vidul lelkünk kegyelmeden
Kiert m -----

415 Magasztallyuk *felségedet*,
Hirdettyük *kegyelmességed*,
Enekellyük *diczsóséged*.

[7 v B]

420 -----

----- szentelője

----- szt --- jatok
----- jat
----- löt valljatok
425 -- s -----

----- megh tanulljatok
----- vet -----
----- vo ----- ulatu -----
Isten *felő* ferfiak

406–410 [ötsoros versszak.]
415–417 [háromsoros versszak.]

430 ----- emberi elettel
 ----- ri nemzettel
 ----- tundökölő szép ig -- k
 ----- is szép versekkel

435 ----- el
 Istent mostan algyatok
 ----- szen
 ----- kövessen
 ----- menjegbul
 ----- sal

440 ----- letben kedvebul

[7 r J]

Aldoza -----
 Eset hi -----
 Va -----

445 Illjen jo . . . -----
 Kegyelmesseg . . -----
 Mert lehet *dic*zernünk.

*Jesus*nak szent nevet,
 Tisztellyük jo letet
 Kegyessen Engedgy!

450 Es hala adassal,
 Zengő szép rithmussal,
 Verseket, eneket enekellyünk!

Ennek születeset,
 Menjbül le jöveset

455 Az Angyalok eneklik.

Istennek jo letet,
 Rank arat kegyelmet
 Mindeneknek hirdetik.

460 *Fenn* szóval kiáltom,
 Diczeretet mondom:
 Az Istent diczerjete!

Diczössegh Istennek,
 Bekessegh embernek,
 Mert ime fogadasat

[7 v B]

465 -----

 ----- mint kegyesét

Minden hat -- mondasat
 szozattjat

470 Az mennjei felseget!

Nosza, segítséget,
Kerjünk segédelmet
Mondvan: Uram, mennjebül.

475 Legy segítségh nekem,
 Igazgassad njelvem
 Az te magos szekedbül!

Hogy enaz dologhban,
Szajam szollasaban
Erkezzem czendes helyre.

480 Musam eneklesi,
 Verseim zengesi
 Legyen tisztessagre,

Nekünk holtunk után
Vilaghbul ki mulvan
485 Lelkünk idvessegere.

(Sequitur Camilus.)

[8 r]
CAMILUS

Mennyeknek kapuja
Jakobnak lajtorjája

----- agassága
490 ----- gara hata
 ---- in alla sehova

Kin járnak ör allok,
Ala s . fel Angyalok,
Mint Mojses azt megh irta.

495 Ez aldott viragh szal
 Nagy Diadalommal
 Mert egyedül rontoja

Pokolnak s . halálnak,
Merges fulakjanak,
500 Eletünknek Adoja.

A lelki idvesseget.
Azért jót örömet
k azoknak adia.

Szibül azt kívánom,
505 Istentül ohajtom,
 Hogy az mily jokat szerzet

- öröm, k . . — sséget
 Eorök *diczosseget*
 Ez születesével njert.
- 510 Ebbül hiveinek,
 Jo kegyelmesinek
 Büseghben legyen része.
- 515 Sok karacson napjat,
 Az nyajos orajat
 Egeseghben erhesse.
- Elien, vegetlenben,
 Czendes bekesseghben
 Sokszor innepelhessen
- 520 *Mennyej* orszagban,
Örök boldogsagban
 Az Istentul Reszeltesse!

III.

- -----
 — fel -----
- 5 ---- . . tiszteken
 --- sagh löt epp
 De gazdag az
- Istenis töb kincze
 — atyai szíve
 Szeretne felljeb ennel.
- 10 ----- az egy Christus,
 ----- jesus
 --- kedves felsegenek.
- nnek szavat,
 ----- t
- 15 ----- ak az jaszoban.
- . . ----- ek
 ----- ly Herodesnek
 Keresik udvaraban.
- 20 *Es* hogy nem talalyak,
 . . . kra indulnak
 Betlehem varosaba.
- Ezt igen kívannjak,
 ----- ohajtyak
 Latnia az uj kiralyt.

25 Vegre megh találak,
Nekie nyujtanak
Aranjat, temjent mirhat.

30 Diczöitk s . Algyak,
Es föl magasztaljak
Szüz marianak fiát.

[2 r J]

----- valaszt a
----- köni
----- szolga lönben
----- dolgot,
35 ----- hallot
----- gal szivem.

Mik ----- ajkak
Prophetak mint irak,
Beszedekbül had erczem.

HERÓDES SZOLGÁJA

40 En hozzam jövenek
Napkeleti bölczek,
Az kik sidok kiralljat

Tüllem tudakozzak,
Most születni mongyak,
45 Mert lattak ő czillagat.

Ha mit olvastatok
Errül, megh mongyatok
Születese Varosat!

HERÓDES

Hijad az bölczeket!

BÖLCS

50 Ninczen ertesemre
Annak születése'
Az kit most kerestek.

Mikent olvastatok,
Hol van, tanultatok
55 Helljet születesenek?

Mikoron tamadot
Czillagh, az ki laczot,
Mostan megh mondjátok!

[2 v B]

HERÓDES SZOLGÁJA

(a napkeleti bölcsekhez:)

60

----- ar

----- szolgája.

Királyhoz jöjjetek,
Hamar siessetek,
Mert szíve szomorú!

(Heródeshez:)

65

Napkeleti bölcsek,
Kik most hozzád jöttök,
Mondnak *czillagot*.

70

Sidok új kirallja
Hogy mostan támada,
Melyre *czillagh* mutatott.

Uram, király, halljad,
Mint megh paranczoltad
El jöttök írás tudok.

HERÓDES

Ide velek az Urhoz!

HERÓDES SZOLGÁJA

75

Ime be jötte nek
Napkeleti bölcsek
Halljad, Uram király.

MAGI

80

Isteni aldassal,
Minden fele jokkal
Jo szerenczevel király!

Hozzad azért jöttünk,
Hogy megh jelencz nekünk,
Hol az születet király.

85

Az ki az sidoknak
Es benne bizoknak
Megh szabadító király.

[2 v J]

----- gon

----- on

----- megh

Valedictio

90

Király ély sokkaigh,
Mi el megyünk addigh,
Migh *czillagh* minket *visz*.

95 Sidoknak kiralljat,
Az igaz Messiast,
Ki mostan született,

Mighlen fel találjuk
Es ütet ímadgyuk,
Mint mi idvességünk.

MÁGUSOK
(az úton:)

100 Születet kiralynak,
Az Jesus Christusnak
Lattuk mi ő czillagat.

Mely az Egen fenlik,
Ki vezetven minket
Most az helyre igazgat,

105 Mert mar ő utaban,
Szokot jarasaban
Megh tartoztatta magát.

110 Azert az kis helyben
Juda betlehemben
Az megh valto született.

[3 r B]
(a betlehemi jászolnál:)

----- an -----
----- omi tisztesseget

115 ----- nd van
----- ban
---kiczinjedded Christus.

Istennek egy fia
Vilagh megh valtoja
Kit szüz maria szüle.

120 Te vagy itt az Isten,
--- en volt regenten
Jeszenek törsokje?

Neked az aranjat,
Tömjent es az mirhat
125 Most ajandekozzuk.

Fel magasztallással,
Öröкке aldassal,
Oh' szerelmes jesusunk!

- 130 Foglald el szívünket,
Testünket, lelkünket
Oh, kegyelmes Cristusunk!
- Im, hűseges Urunk,
Kegyelmes kiralyunk,
Mit paranczolsz? Itt vagyunk.
- 135 Micheas propheta
Errül njlvan irta
Hogy juda varosaban
- Az ő beszedeből
S kijelenteseből
- 140 Illjen igeket irvan:
- Betlehem Juda
Legkisebb varosa
Nem vagy te is legh kisebb.
- 145 -----

----- naj -----
- [3 r J]
Igy hogy eben-----
----- k időben
Születtetik te tñled.
- 150 Az ki en nepemnek
Egesz Izraelnek
Legeltetője leszen.
- Azért Uram, kiraly
Minket megh ne utalj,
- 155 Mert ezt az nagy Űr Isten
- Ekeppen iratta
Es prophetaltatta:
Születtetik betlehemben.
finis

László Hermina—Lebár Mária

ZRÍNYI MIKLÓS HORVÁT NYELVŰ LEVELE GERSEI PETHŐ JÁNOSHOZ

A zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i sveučilišna biblioteka) Kézirattára igen gazdag magyar vonatkozású XVI–XX. századi levélmagyat őriz.

Erről a levélmagyáról 1982 nyarán Fried István készített kimutatást, s jegyzékének egy példányát eljuttatta az OSZK Kézirattárának. Ezzel az összeállítással egyetemi Zrínyi-szemináriumunkon ismerkedtünk meg, s ott kaptuk azt a feladatot, hogy zágrábi kutatásaink során átnézzük a Pethő család XVI., XVII. századi levelezését.

1983 nyarán – amikor zágrábi vizsgálódásainkra sor került – a nagyszámú levél nem tette lehetővé a teljes anyag átnézését. A Pethő család, amelynek legismertebb tagja Pethő Gergely, az 1660-ban Zrínyi Miklós által megjelentetett *Rövid magyar krónika* szerzője, összesen 263 levéllel szerepel; jelzetük: R 6445. A levelek közül ezúttal csupán Zrínyi Miklós Gersei Pethő Jánoshoz írt levelét választottuk ki közlésre.

Az OSZK Kézirattára tervezi a teljes zágrábi magyar vonatkozású levéltár lefilmeztetését, hogy a tudományos kutatás számára itthon is rendelkezésre álljon. A szóban forgó Zrínyi-levélről már korábban készült fotómásolat (OSZK: FASC. I/738), a levelet most ennek alapján közöljük.

Spectabili ac Magnifico Domino Joanni Petheo de Gerse Domino Amico Nobis obs[ervandissimo]

Spectabilis ac Magnifice Domine Amice Nobis obseruan-[dissime] Poklakam uù ouom moiem dobrom ý kerschiansztuu hasznouitom delú uszi okolu moi szuszedj z. Tesaki ieszume pomogli, zato prozim dami ý V[áša] M[ilost] nekuliko na tiedan dami na pomoch posaliete koiszu Mestřj Liudi, dabi Szekirami dosli, Ouo V[ášem] Mil [ostivom] K [neštvu] Peharnik Giörgia saliem, koi na rechi obilneie hochie V [ášoj] M [ilosti] pouedatj. In religno uù dobrom zdraui V [ášu] M [ilost] obdersi. Datum in Arce nostra Zrin 8 Augustj 1661

Spectabilis ac Mag[nifi]cae Dominationis Vestrae

Amicus paratissimus

C[omes] Nic[olaus] a Zrin

A szövegközlés során a levélben alkalmazott rövidítések közül a „Vaša Milost” jelentésű V: M: különböző grammatikai esetekben használt változatait mai helyesírással közöltük. A β-t, amelynek e levélbeli hangértéke egyenlő az sz fonémával, mindig sz-re írtuk át.

Megjegyezzük, hogy a horvát szöveg olvasatában és fordításában messzemenően segítségünkre volt Hadrovics László professzor. – A levél magyar fordítása:

Tekintetes és Nagyságos Gersei Pethő János Úrnak, igen tisztelt Barátunknak!

Tekintetes és Nagyságos Uram! Nekünk tisztelt Barátunk! Minekutána engem ebben az én jó és a kereszténységnek hasznos munkámban minden környékbeli szomszéd napszámossal kíségetett, ezért kérem Tekegyelmedet is, néhányat egy hétre küldjön segítségül, akik mesteremberek, hogy szekercékkel jöjjenek. Tekegyelmed Hercegségének Peharnik Györgyöt küldöm, aki szóban bővebben elmondja Kegeyelmednek. Egyébként [az Isten] jó egészségben tartsa meg Tekegyelmedet. Kelt Zrin várunkban 1661. augusztus 8.

Tekintetes és Nagyságos Uraságodnak leghívebb barátja

Zrínyi Miklós bán

A címzett Pethő Jánosról közelebbit egyelőre nem sikerült megtudnunk. Ismerjük viszont Zrínyi-
nek a Gersei Pethő családdal való kapcsolatát.

A Gersei Pethők horvátországi nemesek; a család a XVI. században bárói, a XVII-ben pedig már grófi ranggal bír. Ismeretes, hogy Zrínyi ügyvivőjének, Vitnyédy Istvánnak egyik leánytestvére Gersei Pethő László felesége volt. Zrínyi ezt a Pethő Lászlót személyesen is ismerte, hisz az 1663-as téli hadjáratban az ő zászlaja alatt szolgált. (Vö. Kovács Sándor Iván, „*Eszterházy László véletlen haldíraul írt Zrínyi uram versei*”, Somogy, 1983, 75–86.) A mi Gersei Pethő Jánosunkról azonban nem tesz említést Széchy Károly sem; sőt, az áttekintett zágrábi anyag sem vetett rá több fényt.

A levél 1661. augusztus 8-án kelt Zrinben (Zrínyi-Újvárott), s Zrínyi mesterembereket kér ettől a bizonyos Pethő Jánostól. Valószínű, hogy ezekre a Zrínyi-Újvár építésénél volt szükség, amely 1661. június 14-én kezdődött. Ismert, hogy a vár, amely Kanizsával szemben, a Mura bal partján török hódoltsági területen épült, a hadtudós Zrínyi szemében nagy fontossággal bírt és ezért siettetta a munkálatokat. (Vö. Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 2. kiad., 702–712.) E célból fordul

segítségért a környékbeli főurakhoz, amire a most közölt levélben is utal. Válaszolt-e Pethő János Zrínyi Miklósnak, küldött-e megsegítésére szekercéseket, nem tudjuk.

A továbbiakban szándékunkban áll a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára XVI., XVII. századi irodalmi vonatkozású leveleinek részletesebb feldolgozása.

Ladányi Sándor

ARANKA GYÖRGY LEVELE ZILAI SÁMUELHEZ (1789)

Aranka György (1737–1817) Ráday Gedeonhoz (1713–1792) 1789–1791 között írott leveleit a szegedi József Attila Tudományegyetem „Acta”-jában 1973-ban tettük közzé.¹ Ott jeleztük, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (Ráday Levéltár) őrizetében ezen levelek mellett fekszik még egy címzés nélküli Aranka-levél, amely azonban nem Rádayhoz, hanem – a levéltár nyilvántartása szerint – valószínűleg Kovásznai Sándor professzorhoz szól. E feltevést Kovásznainak Rádayhoz 1789. július 8-án írott első levele² kizárta tette, már csak azért is, mert Aranka első köszönő levele Rádayhoz dátum nélküli ugyan, de Ráday válasza 1789. június 9-én kelt.³ Ráday és Kazinczy levelezéséből tudjuk, hogy Ráday, még mielőtt kinyomtatták volna a Magyar Museumot, a Bevezetést elküldte Zilai Sámuelnek Marosvásárhelyre, hogy azt ott másokkal is közölje.⁴ Zilai Ráday Gedeonhoz írott levelei azonban csak 1975-ben kerültek publikálásra.⁵ 1788. október 12-i levelében Zilai már jelzi Rádaynak: „Egy nevezetes Ember találatott olyan is a' kinek a' Tudósításra magára van valami Reflexiója. A' következő alkalmatossággal el-fogom küldeni”.⁶ 1789. január 10-én kelt Aranka levele Zilaihoz, amely a „Reflexiókat” tartalmazza, s amelyben kéri Zilait, „szerezze meg és részletesen engem is a' Magyar Museum darabjaiba”. Zilai 1789. január 21-i, Rádaynak szóló leveléhez mellékeli Aranka hozzá írt eredeti írását, ezzel be is mutatja Arankát Rádaynak. Ráday Aranka levelének kivonatát elküldte Kazinczynak, a Museum első számát pedig tiszteletpéldányként Arankának és Kovásznainak is. Aranka erre írta első levelét Rádayhoz,⁷ amelyben megköszöni: „En az első darabot kaptam Nacsád Gratiájából”. Időközben azonban a levéltári rendezés elszakította eredeti helyéről, s besorolta Aranka György Ráday Gedeonhoz írt leveleinek a végére, s mivel a levél címzettet nem tartalmaz, hanem csupán „Kedves Tiszteletes Professzor Uram” megszólítást, vetődött fel az a gondolat, hogy ez a bizalmas hangú levél Aranka korábbi tanárának, Kovásznai Sándornak íródott.

¹ LADÁNYI Sándor, *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XIII (1973), 159–171. Kiny.: Irodalomtörténeti Dolgozatok 106. Szeged, 1973. – Azóta Enyedi Sándor kutatásai során előkerültek Ráday Gedeon levelei is Arankához. ENYEDI Sándor, *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhez*. It 1981, 698–718.

² KISS Áron, *Kovácsnai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz*. Abafi Figyelő I(1876), 166–374.; Rövidített újraközlésük: KOCZIÁNY László, *Kovácsnai Sándor: Az ész igaz útján*. Bukarest, 1970. 191–198. „Nem merészlettem-vólna ezenn tsekély levelemmel Nagyságodnak alkalmatlan-kodni, ha a Nagyságod hozzám előbbször mutatott kegyelmessége és jó-akarata nem bátorított-vólna. De minthogy Nagyságod nekem méltóztatott két ízben-is könyvbéli jó-akaratajt mutatni, onnét bizodalmat és bátorságot vettem, hogy Nagyságodat ezenn írással nem fogom meg-bántani. Legelő-szőr-is azért alázatosan köszönöm a Nagyságod grátiáját, hogy nekem Nagyságod mind a Magyar Museumokat, mind pedig kiváltképen, hogy Gyöngyösi Kemény Jánossának Lötsei editióját meg-küldötte...”

³ LADÁNYI Sándor, i. m. 162–164. ENYEDI Sándor, i. m. 701–703.

⁴ VÁCZY János, *Kazinczy levelezése*. Bp. 1890. I. 294. uo. 295–298. oldalakon, Ráday levele függelékeként, néhol pontatlan másolatból, anonim levélként közölte Váczy ezen írást.

⁵ LADÁNYI Sándor, *Zrínyi Török áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz*. Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787–1792). ItK 1975, 482–498.

⁶ Uo. 489.

⁷ Az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. XIII-ban publikált első Aranka-levél.

Talán egyik jelentősége az alább közreadandó Aranka-levélnak, hogy – Zilai leveleinek ismeretében – most már fényt derít Ráday és Aranka, továbbá Kazinczy és Aranka kapcsolatának legelső mozzanatára.

Most, hogy Aranka levele bekerülhetett eredeti helyére, s Zilai Sámuelnek Ráday Gedeonhoz írott levelei is ismertté lettek, s egy feltevés kapcsán Kovásznai Sándor neve is felvetődött, érdemes kitérünk arra, hogy bizonyos választ adjunk Kocziány László (1920–1977) 1970-ben felvetett kérdésére: „Hogyan tudta meg Pesten Ráday, hogy az Isten háta mögötti kisvárosban még él egy tudós, aki erre a feladatra méltó, nem tudni”.⁸ Ma már tudjuk: Zilai Sámuel 1788. január 23-én kelt levelében ajánlja Ráday Gedeon figyelmébe Kovásznait a Gyöngyösi-kiadásra, Arankát az év októberében jelzi, a következő esztendő elején pedig saját levelével mutatja be Rádaynak. Zilai Sámuel tehát a közvetítő, s majd Ráday teszi meg az első lépéseket mindkét erdélyi tudóshoz, s vezeti be őket az éledő magyar irodalmi életbe.

Másodszor azért is fontos Arának az alább közlendő levele, mert már ekkor (1789. január 10.) készen van koncepciója a tudományos társaság létrehozására, vagy legalábbis látja, érzi annak szükségességét. Levelében már visszacsengenek Szathmári Pap Mihály kolozsvári református teológiai professzor 1788. augusztus 15-én kelt sorai, amelyek – Jancsó Elemér kutatásai alapján⁹ – „bizonyíthatólag az első, melyben Aranka figyelmébe egy nyelvművelő társaság alapítását ajánlják”: „... nem hiszem én, hogy a magyar nyelv támogatására való igyekezetek mindaddig szerencsés véget érjenek, – írja Szathmári Pap Mihály – valamíg egy oly közönséges és jó tekintetű társaság fel nem állítatik, melynek főbb célja csak a magyar nyelv bővítése és ékesgetése lenne. Mert a magyar nyelv fejlesztése csak úgy lehetséges, ha egy olyan társaság állítatik fel elsőbben, amelynek helyben hagyása törvény gyanánt léssen, különben nemcsak nem hasznos, hanem ugyan ártalmas és veszedelmes léssen nyelvünk csinosodására.” Aranka gondolatvilágában ez ekkor még így jelentkezik: „A' Balaton mellyéke olyan nagy világot nem tehet egy vers szerzőnek az elméjibe, mint régen Róma 's ma Páris tettek és tehetnek: de azért Horváth Ádámot mégis tisztetem. Sok fogyatkozás leszen mind addig ezekben míg valaha Nemzetünk Nagygyai és jobb elméji a' főbb és kivált Anya városokba meg telepedvén, 's ottan Társaságokat kötvén, a' Tudományokat a' Világ piattzára viszik”.

Mindenesetre ráirányítja figyelmünket a magyar irodalom „közkatonáira”, amit egykor – sajnos igen csekély eredménnyel – Kiss Áron 1877-ben a Figyelőben megpróbált. Napjainkban, amikor a felvilágosodás irodalmának történetét oly nagy érdeklődés kíséri, ne csak az élvonalbeliekre, hanem a második vagy harmadik vonalban küzdőkre is figyeljünk.

Az alább közlendő Aranka-levél jelzete Ráday lt. Ráday cs.lt. VI.a. (Ráday I. Gedeon levelezése) 20.

Az átírásnál igyekeztünk betűhíven visszaadni Aranka György kézírását. Ezzel nemcsak a levélíró stílusát és a korabeli nyelvvállapotot, hanem az attól elválaszthatatlan helyesírást is pontosan megtartottuk. Aranka helyesírása nem következetes. A legillogikusabbnak látszó egybeírásokat is meghagytuk. Az előforduló közismert rövidítéseket a jobb olvashatóság kedvéért egyszerűen feloldottuk (*Tiszteletes*, *Uramnak*, *Magyar*, *szóknak*, stb. kiegészítéseket nem jelöljük). Betűhívásunk ellenére a XVIII. század végén még használatban volt ő és ü jeleket nem őriztük meg, hanem mindenütt ő és ü jeleket alkalmaztunk. Az Aranka által használt nagy kezdőbetűket azonban akkor is megtartottuk, ha azok használata jelenlegi helyesírásunktól eltér.

⁸ KOCZIÁNY, i. m. 37.

⁹ JANCÓSÓ Elemér, *Aranka György. Az Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára* című kötetben. Kolozsvár, 1939. 108.

¹⁰ Pater – ugyanis Baróti Szabó Dávid jezsuita szerzetes volt.

Kedves Tiszteletes Professor Uram!

Midőn kezemés pennám a' nyavalyák fogságából szabadulnak, legelsőbennis Tiszteletes Uram, szolgálattára vadnak. Azon kívül hogy igen sok okom vagyon a' Tiszteletes Uram Barátságát megbecsülni: A' Magyar Déákság az én igyekezetemnek mindenkor fő tárgya szokott lenni. A' Magyar Museum Jelentő Levelében igenis megjegyeztem – a' mint Tiszteletes Uramnak jelentettem volt – némely szokkal és szollás formáival való éleést. Hibáknak őket nem mondom és nemis tartom; azis lehetugyan némellyik közülök, de én megítálni elégtelen vagyok. Én csak annyiba jegyeztem meg őket, a' mennyibe az azokkal való éleésbenn a' mi szokásunk Erdélybe különbözik. Tudgya Tiszteletes Uram miket hívnak ma Provincialis Szoknak és szolásmódgyainak a' Németek és a' Francziák; illyenek – mint ugytettzik azon Jelentő Levélbenis emlékezet van rolok – Sokak vadnak a' két hazába; de talám legnagyobb Külömbőség ezen rendbenn az, a' melly a' Székellység, úgynevezett Erdély és Magyar Ország között vagyon; és nem tartanám utolsó munkának ezeket a' Megyebeli szokot és szolás módgyait mind az irokból ki jegyezgetni, mind a' kozonséges életből egybe szedni. En ezeket jegyzettem meg:

1. Ne gondollyunk *erre*

Ezt nálunk németesnek tartjuk, és így mondjuk:

Ne gondollyunk *evel* vagy *véle*

2. A' Poesisba már *jó tova* mentünk

Mi ugy mondjuk: *jó elé*. A' Tova bizontalam p.o. Vesd tova. Vagy játékos – komikus

3. *Egyéb* Magyar irokat

Mi az *egyéb* élünk a' személytelen dolgokba; a' személyesekbe *mással* p.o. *más magyar irok*

4. Nem azt állítjuk mintha munkáink minden *nagy* fogyatkozásoktól mentek volnának talám *kissebb* fogyatkozásoktól

5. Melly szok Páriz Pápaiban *fel nem találkoznak*

Mi a *találkozunkkal* élünk csak a' személyes dolgokba, a' többit ugy mondjuk *találatnak*

6. Hazánk *Környékibe*

Nálunk a' Környék teszi azt a' mi Kívül van, a' mi belül van, a van *kerületibe, határiba*

7. Az első szakaszba (a' *mellyben* négy az esztendőnek végivel egy Kötet fog tenni s.a.t. Tehát az első Szakaszban négy vagyon. Nem. Talám a' *millyen*

8. Ugyan azért *fogadtuk fel* a' Museum – nevezett s.a.t. Mi így mondjuk: *vettük fel*. Több nincsen. Tiszteletes Uram tettzésit és ítéletét az én jegyzésimről alig várom; de csak akkorrá tartom amikor a' házból kimehetvén találkoznom szerencsém lészen. Illyen jelentős Levél után nagy reménségem vagyon a' Magyar Museumrol. Tudgya Tiszteletes Uram ki a' fő Szerzője? Egy érdekes Kazinczi nevű Ur. Épen most tudositatom rola. Segillő társai közül egyik P^o. Szabo Dávid Kassán lakó érdemes Tanító. A' fennebb irt Jegyzések közül a' 4diket és 7diket nem kellett volna Tiszteletes Uramnak ki jegyezmem, mert vagy hivatalságunk, vagy a' le iro hibájának gondolom, és a' többi közé nem tartozik: de azért tettem ki, hogy annál fogva aztis megjelenensem Tiszteletes Uramnak, hogy más okaimis voltak, de ez a' kettő kiváltképen megerősített benne hogy aztaz érdemes Jelentő Levél Iroját Ifju Urnak gondollyam, a' mint valóságos is vagyon. Mind a' Becsületnek kívánása, mind a' Közönségesnek tartozó Tekintet, nehezen és ritkán nyerhetik meg egy ifju Sebess elmétől a' Türest, Csak a' vizsgáló és fontolo Türelem tehet pedig menté egy írást azoktól az hibáktól, mellyek ámbár a' Nemes Tárgy elő adásának böcsit elnem ronthatják, de az Egészsz tökéletességire megkívánatnak. De mindezek Édes Tiszteletes Uram előttem annakaz nagy érdemű Kazinczi Urnak Tekintetét egycseppetsem kisebbitik. Es megvalhatom Tiszteletes Uramnak, hogy nyelvünkön maga nemibe akkora íráscskába soha annak pártját nem láttam. Igen megvagyok elégedve minden részben véle. A' Vers szerzés volt minden nemzeteknél, Sőt minden nagy Elménélis a' világosodásnak és a' Tudományuk grádicsának első foga. Majd a' val és az által megbarátkozván nemzetünk a' könyvekkel és olvasással, reménségünk lehet többekhezis. Szaporodik mindennap érdemes Iroinknak számok; vadnak mindenféle verseink, Vitézi Enekeink és Roncai?] Költeményeink. Én ugyan meg vallom, hogy ezeket kivált az ujjakat, öszve vetvén a' Régiekkel és a' más nemzetekével leg tökéletesebbeknek nem tarthatom: de azért mindazáltal azokat az Urakat, kik a' Szebb Tudományoknak mezején, annyi viszontagságok között is Edes Nemzetünknek

utat nyitni 's ösvént verni nemsajnálották, csak nem mintegy Házi Isteneimet úgy tisztelem. Igen szerencsétlen gondolatnak tartom ugyan az Etelka irojában, a' magyar köz példabeszédek az azon könyvbe kívánni egybe szedni, melly egy Királyi Házbol való nagy méltoságu Kis Asszony 's több Uri fő rendek történeteit foglalja magába; melly olyan jeles Tudománnyal ékeskedik: de a' munka azért előttem mindenkor böcsősnek marad. A' Balaton mellyéke olyan nagy Világot nem tehet egy vers szerzőnek az elméjibe mint régen Roma 's ma Páris tettek és tehetnek: de azért Horváth Ádámot mégis tisztelem. Sok fogyatkozás leszen mind addig ezekbe míg valaha Nemzetünk Nagygyai és jobb elméji a' fobb és kívált Anya városokba meg telepedvén, 's ottan Társaságokat kötvén, a' Tudományokat a' Világ piattzára viszik. Ajánlom magam Edes Kedves Tiszteletes Uram! kérem szerezzé meg és részeltessen engemis a' Magyar Museum darabjaiba, a' költséget örömmel megforditom; lévén különös Tisztelője Tiszteletes Professor Uramnak

alázatos szolgálja
Aranka mp.

a'szállásomon 10. Jan. 789.

Monostori Imre

EGY ELFELEJTETT NÉMETH LÁSZLÓ-INTERJÚ MARGÓJÁRA

Németh László a 30-as évek első felében – főként a *Tanúban* és a *Válaszban* – kifejtett reform-programjának Európa-történettel kibővített összefoglalását az 1935 júniusában befejezett és ugyanez év decemberében (a *Gyásszal* egyidejűleg megjelent *Magyarság és Európa* című esszé tanulmány tartalmazza. Érdeemes külön is felfigyelnünk e könyv érzelmi fűtöttségének magas fokára (amihez a korabeli Németh-írások közül alighanem csak a néhány hónappal később írt *Magyarok Romániában* befejező lapjai hasonlíthatók), továbbá a morális felelősség erőteljesen meghatározó szerepére s a tanulmány vallomásságára, prédikátori ihletettségére. Németh László – miként ezt könyvének bevezetőjében írja – „a sorssal merész, önáltatás nélküli farkasszemre” akarja felhívni a magyart. Nem azért mert rémeket lát – hangoztatja –, hanem mert rémeket akar leküzdeni. Könyve írása közben ugyanakkor gondolatainak várható viharos fogadtatása is nyomasztja. Nem illúzió-e mindaz, amit felvázolt, nem körözött-e túlságosan magasan tárgya felett – töpreng el a tanulmány utolsó lapjain: „érzem – írja –, hogy ezt az aggályt mint vádat, ajkbiggyesztést, hahotát veri rám vissza hamarosan a világ.” Németh László ebben az esszéjében is „üdvösségének nagy ügyét” hajszolja, de itt is – újra és újra – úgy véli, hogy ezt az ügyet hajszolni „nem illuzionizmus.”

A *Magyarság és Európa* megírásának idején túl van már az Új Szellemi Frontban való részvétel megpróbáltatásain, de a morális kötelességből vállalt, mondhatni tudatos önáltatás szerepének az eljátszása a reformtörekvések kudarca után is rendkívül éles és hosszú évekig tartó belső konfliktusok forrásává válik. Történelemszemlélete végleg elkomorul, s egyre inkább úgy véli, hogy Magyarország végleg elvesztette annak a lehetőségét, hogy saját sorsát saját maga alakítsa. Romániai utazása (1935 augusztusában) mint konkrét, kézzel fogható valóság sokkolja Némethet: „A magyarság . . . mélyebbre süllyedt, mint történelme során bármikor” robban ki belőle a magyar uralkodó osztályok elleni vád és keserűség.

Rossz közérzetét még csak fokozza a *Magyarság és Európa* baloldali fogadtatása. A *Gondolatban* – emlékeztet *Korunk*-beli vitájuk után újra – Molnár Erik támadja meg. (1936. 2. sz.) „Társadalmak felbomlása kifejezésre jut ideológiájukban is” – írja. „Németh László a felbomló polgári társadalom ideológusa. Érthető tehát, hogy 'nem ismer haladást', hiszen alapélménye a saját társadalmi rendjének nemzetközi hanyatlása.” – Féja Géza bírálata a *Kelet Népe*-ben kevésbé ideologikus, ám annál keményebb: egyenesen kirekeszti a népiek táborából Némethet. A *Magyarság és Európát* úgy értékeli mint olyan írást, amelyben Németh László – úgy mond – „ismét támadást intéz a 'népi irány' képviselői ellen . . .” (Kétségtelen: Németh László élesen megbírálja a népi mozgalmat, különösen annak – éppen Féja nevével fémjelezhető – radikális szárnyát.) Féja végkövetkeztetése: „Dilettantizmusával az élet minden területére betör, s csűr-csavar, torzít, mítoszi kódokat kavargat, hogy a mindenáron való

eredetiség festékét magára kenhesse.” (1936. ápr.) – A *Századunkban* – ugyancsak az áprilisi számban – Nagypál István [Schöppflin Gyula] arra a veszélyre figyelmeztet, hogy „a minőségszocializmust könnyen azonosíthatja önmagával egy nemzeti szocializmus; a magyar kertország álmát egy feudális rendi szemlélet, amely mindamellett sértetlen hagyja az igazán feudális nagybirtokot s a csöppet sem feudális kartelleket.” – Toleráns álláspontot foglal el viszont a *Szocializmusban* Vas István, aki vitázik ugyan – joggal – Németh marxizmusfelfogásával, de végül is az a véleménye, hogy „A szocializmus . . . megengedheti magának, hogy minden életerős gondolatot megemésszen, magába olvasszon és erejétől erősödjék.” (1936. ápr.)

Ilyen személyes életútbeli előzmények után, illetőleg a lényegében elmarasztaló baloldali sajtóvisszhang közepette került sor Supka Géza lapjában, a *Literatura* 1936. május 1-i számában a *Magyarság és Európa* ürügyén Németh László írói munkásságának és magának a könyvnek a bemutatására. Rónay Mária – a lap munkatársa – írásának címe: *Magyarság és Európa. Németh László, az ember, az író, és a kritikus*. A címben jelzett szándéknak megfelelően Rónay Mária a cikk első felében Németh László életútját, írói pályáját ismerteti, s részletesen taglalja a *Magyarság és Európa* fő gondolatait.

A bemutatás után egy interjú következik. E Németh László–nyilatkozatról – később részletesen elemezzük legfontosabb részeit – most csak annyit jegyzünk meg, hogy kötetben sem a felszabadulás előtt, sem azóta nem jelent meg (nyilvánvaló, hogy maga Németh László is elfeledkezett róla). A Varga Rózsa és Patyi Sándor szerkesztette *A népi írók bibliográfiája* (Bp. 1972) Rónay Mária írását a *Tanulmányok, cikkek, vallomások* gyűjtőcím és az *Egyes művek* alatt, a *Magyarság és Európa* kritikái között tünteti fel, de egyik helyen sem jelzi, hogy a cikk interjút is tartalmaz. A *Tudósítások, hírek, interjúk* címszó alatt viszont nem szerepel a Rónay-cikk. Hasonlóképpen regisztrálja a szóban forgó írást *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* megfelelő (még kéziratban levő) kötete is. (Készönöm Vargha Kálmán szíves segítségét, mellyel lehetővé tette a kézirat tanulmányozását.) Itt az *Általános értékelések, portrék, viták és az Egyes művekről* szóló bibliográfiai egységben szerepel a cikk, nem került viszont be a *Nyilatkozatok, vallomások* című részbe.*

Az alábbiakban Rónay Mária írásából a második részt, tehát a Németh Lászlóval készült interjú szövegét közöljük (Németh Lászlóné szíves engedelmeivel, melyet ez úton is megköszönök).

*

„Könyvének a kultúrára vonatkozó részeiben részletesen beszél Németh László az európai és magyar irodalomról is, meghatározza irányait és értékeli alkotóit. A történelmi rész tulajdonképpen dinamikus váza most készülő Európa-történetének, amelyen már régebben dolgozik.

– Amennyire szívemhez nőtt regényem: a Gyász, annyira nem szeretem ezt a történelmi munkámat, – mondja két újonnan megjelent könyvéről az író.

– Dús alkotó-periódusomban fakadt a regény. Kislányom halála után írtam és a gyász hazugságát akartam kipellengérezni benne. A magamfajta büszke lelkek heroikus képmutatását, akiknek sokkal nagyobb fogalmuk van a gyászról s önmagukról, semhogy felejtetni mernének, amikor már valóban felejtettek.

– *Európa és Magyarság* [sic!] című munkám tulajdonképpen a *Tanúban* megjelent tanulmányaim összefoglalása, azok számára, akik a *Tanút* nem olvasták. Nem szeretem ezt az írást, mert családiasomat dokumentálja. Amikor írtam: még bíztam a magyar társadalomban, de ma már látom, hogy ez a mai magyar társadalom nem fogja megvalósítani eszméimet. Középosztályunk gyáva és tehetetlen. Legjobb esetben szaval, de a cselekvés elől meghátrál. Ilyenformán ez a könyvem az eszméimet kifejezi ugyan, de reményeim nem. Programmom helyességét ma sem vonom kétségbe, de megvalósításában nem bízom többé.

(Eszembe jutnak a könyv előszavának sorai: 'A tragikus életérzés nem sötétebb, hanem fényesebb, mint a másik. A sors valódi arcába néző ember nem aggodalmasabb, mint a fejlődéshitű, hanem

*Nem regisztrálja az interjút a legfrissebb – egyébként kitűnő – Németh-mű lelőhelyjegyzék, a HARTYÁNYI István összeállításában megjelent *Mutató Németh László munkáihoz* című bibliográfia sem. (Szeged 1983, Somogyi-könyvtár.)

vakmerőbb. A veszély az emberiség legnagyobb ingere. – S ha mi a sorssal mérész, önáltatás nélküli farkasszemre akarjuk rábírní a magyart, nem azért tesszük, mert rémeket látunk, hanem mert rémeket akarunk leküzdeni.”)

Szó kerülven a görög szellemhez való fordulásáról, kérdem: mint áll szemben a Kelettel, amelyről alig tesz említést könyvében. Nem érzi-e fontosnak a magyarság keleti gyökereit és nem találja-e a keleti humanizmust mélyebbnek a nyugatinál?

A távol-kelettel nem foglalkoztam, mert lokális érdeklődésem elsősorban fajtám, aztán Európa felé fordul. De Európában látok egy bizánci-zónát, a római-zónával szemben és ezt igen aggasztónak találok, mert úgy látom, hogy Magyarország antropológiailag és szellemileg is e felé tolódik, ami megsemmisíti azokat a nyugati törekvéseket, amelyek Szent Istvántól Széchenyiig érvényesültek. Én elfogultan nyugati vagyok és rettenve látom, hogyan bizáncosodik el Európa. A szovjet: Bizánc századok óta előkészített s századokra igazolt létformája; a hitlerizmus: a pusztai németiség előrenyomulása: ugyancsak Németország elbizáncosodására mutat. Ami bennünket illet: társadalmunk elbalkániasodik, az Anjouk és Mátyás király nyugati szelleme mindjobban felmorzsolódik nálunk, szellemi életünk pedig, – amely nyugatinak és humanistának vallja magát, – ugyancsak bizánci. Irtózásunk a teremthő naivitástól, könyvtárnok-fölény és meddő csillogás humanizmusa: bizánci 'paideia' ez. Éppen ezért volt az a célom, hogy egy nyugati, de a keletinél nem kevésbé radikális szocializmust teremtsék meg, mert csak ennek az útján lehet már Magyarországot a Nyugat számára megmenteni.

Ez a célkitűzés szerepelt a károlyisták októberi programjában is. Egyetért tehát velük?

– Az októberi forradalomnál nem az eszmékben volt a hiba, hanem abban, hogy kompromittálták az eszmét. Az akkori vezetők jószándékát nem lehet kétségbe vonni, de nem ismerték a magyar népet és nem tudtak a helyzet urai maradni. Legnagyobb szerencsétlenség, hogy tizennyolcban nem tudtak a haladottabb kormányzási formánál megmaradni, úgy mint a környező államok közül Ausztria és Csehszlovákia. Egyébként én az úgynevezett októberista eszmék zászlóvivőjének nem Jászi Oszkárt, hanem Ady Endrét tartom és az ő nyomdokaiban haladok.

Az ímént nagyon sötéten nyilatkozott a jövőről. Mit tud mégis azoknak mondani, akik bizakodni szeretnének?

– Keveset. VII. Gergely pápa példáját említhetném talán, aki bukásában úgy látta, hogy az Antikrisztus már itt van és megsemmisíti az Egyházat, pedig egy évtized múlva a keresztes hadjáratok VII. Gergely legkedvesebb eszméit vitték diadalra.

Csendesen beszél Németh László, póztalanul. Heves mozdulatok nem kísérik szavát. Nem szónokol és mégis magával ragad. Úgy érzem, a szelleme olyan, mint a hegytetőről betörő tavaszi szél, amely termő magokat sodor és hullat a rögre.”

*

E fenti Németh-nyilatkozat tartalmából két kérdés érdemel külön is vizsgálatot: az 1918/19-es forradalmak megítélése és az „elbizáncosodás” problémaköre.

Közismert tény, hogy 1919 bukását az akkori baloldal a saját vereségeként élte meg, s ami még tetézte is a sokkhatást: a fontos történelmi csomópont tanulságainak értékelése a marxista baloldal részéről sem történt meg a 20-as években (sőt a 30-as évek elejétől is csak felemásan). Fellépett viszont a militáns ellenforradalom hivatalos ideológiája, s nem késlekedett óriási méretű és hatású propagandával bizonyítani, hogy 1919 a magyarság történelmének mélypontját jelentette. (Elég, ha csak Szekfű *Három nemzedékére* gondolunk!) A magyar progresszió nem marxista baloldali csoportjainak számos képviselője rendült meg 1919 bukását megélve, avagy 19 tanulságait később megfogalmazva a maga számára – nyilvánvalóan merőben más premisszákból kiindulva, mint Klebelsbergék, illetve Hómanék –, s eléggé általános volt az a nézet, amely lényegében elsietettnek, elhibázottnak, a terror uralmának, illetőleg a magyar fejlődésből *szervesen nem következő* eseménynek értékelte 1919-et.

A „Magyar Keleti Svájc”, a szövetkezeti rendszeren alapuló kisbirtok, a „munkás és paraszti köztársaság” ideált hangoztató Jászi Oszkár például abban látta a bukás egyik fő okát, hogy a nagy tömegbázissal rendelkező szociáldemokrácia nem volt képes létrehozni egy „erősen szocialista irányzatú kormányzást.” Pedig ha ez sikerült volna – tartja Jászi – „akkor Magyarország Középeurópa egyik legreményteljesebb munkás és paraszti köztársaságává fejlődhetett volna ki s elkerülhette volna úgy a

vörös, mint a fehér terror borzalmait, melyek a feudális, klerikális militarizmus diktatúrájához vezetnek.” Jászi úgy véli, hogy a proletárdiktatúra „talán jó lehet a kapitalista gazdasági rend erőszakos összetörésére . . . , de teljesen alkalmatlan egy új, fejlettebb és szabadabb termelési és szétosztási rendszer fölépítésére: hogy ha a bolsevizmus továbbterjed, egy új korai középkor elé megyünk . . .” (*Magyar kálvária, magyar feltámadás*. [Bécs] 1920, Bécsi Magyar Kiadó. 81. és 111. l.) – Nem véletlenül idéztük ilyen hosszasan Jászit, hiszen annak ellenére, hogy Németh László nem őt tartotta „az októberista eszmék zászlóvivőjének”, mégis eléggé szembetűnő a hasonlóság közöttük az októberi forradalom 1919-be torkollásának megítélésében. Sőt, a proletárdiktatúra Jászi-féle és a sztálinizmus Németh-féle értékelésében is hasonló lényegű a minősítő metafora: Jászi új korai középkorról, Németh bizáncizmusról beszél. Nyilvánvaló, hogy a két jelenségbeli – legalábbis formálisan! – közös vonás: a diktatúra ténye az, amit mind Jászi, mind Németh elutasít.

A progresszív magyar értelmiség jelentős részének döbbenete fogalmazódik meg Babits *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című megrázó erejű vallomásában is. Hangsúlyozza ugyan, hogy szégyenérzésre nincs oka, mégis „a Széchenyi döblingi önvádja” gyöttri: „rossz politikus voltam, és nem láttam előre, ami következett” – írja 1919 őszén. (Vö. B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978, Szépirodalmi Kiadó. I. k. 654–655. l.) „Ami következett”: arról – miként láttuk – Németh László a szóban forgó interjúban így vélekedett: „Legnagyobb szerencsétlenség, hogy tizennyolcban nem tudtak a haladottabb kormányzási formánál megmaradni . . .”

A magyar progresszió kiemelkedő alakja, Erdei Ferenc szárszói beszédében (1943 nyarán) úgy értékeli 1919-et, mint „inkább a külső események hatására, mintsem a belső fejlettsége, érettsége folytán” kirobbant proletárforradalmat, melyben a „felülkerekedett konjunktúra munkásság” játszotta a vezető szerepet. „Az egész proletárdiktatúra a világforradalom feltételezésére épült – értékeli Erdei –, és amikor ez a feltevés kilátástalannak bizonyult, már el is veszítette belső biztonságát ez az uralom, és csak terrorisztikus módszerekkel tudta magát egy ideig megfenntartani.” (*A magyar társadalom*. In: E. F.: *A magyar társadalomról*. Bp. 1980, Akad. Kiadó. 358–359. l.)

A külső és a belső politikai erőviszonyok mérlegelése, a magyar fejlődés Erdei által is érintett szervezősége a problémája húzódik meg Németh László szóban forgó nyilatkozatának mélyén is. (A kérdés felvetése nem új keletű: a Szekfű *Három nemzedéke* új, *Ötödik könyve* fő tételeire reflektáló *A magyar élet antinómiáiban* már részletesen is szólt róla Németh.) A gondolatmenet másik központi témája – 1918/19 megítélése mellett – ugyanis az „elbizáncosodás.”

E metaforikus fogalom – melyet a kiváló ókortörténész, Németh László barátja, Kerényi Károly is használt – ellentettjének eredete a jeles német néprajzos, Leo Frobenius írásaira vezethető vissza. (Vö. az etióp és a hamita kultúrákról írottakkal a *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens* című munkájában, illetőleg Németh László erre való reflektálásával a *Sanremo naplóban*.) A bizánci lét ama bizonyos ellentettje ugyanis a *növényi létforma*, az önmagát szabadon kiteljesítő, az immanens fejlődési forma. A hajlamok, a hagyomány, a belső törvények szabad érvényesülése, akár egyes emberről, akár társadalmakról (civilizációkról) van szó. Németh László rendkívül fontos és sokszor használt kulcsmetaforája lesz a „növényi lét”, egész üdvözléstanának, de regényhősei (például *Égető Eszter*) természetének is egyik igen jellemző motívuma. Aligha meglepő tehát, ha Németh politikai esszéiben is számba veszi azokat a lehetséges (ellen)hatásokat, gátló körülményeket, amelyek a növényi létforma kibontakozását akadályozzák. Az ilyen ellenséges környezetet nevezi el – valószínűleg Kerényi nyomán – bizáncizmusnak s a folyamatot elbizáncosodásnak.

Kerényi Károly egyik görögországi levele (1935. szept. 5-i dátummal) a *Válasz* 1935/10. számában jelent meg, s benne a következő mondatok olvashatók: „Mintha volna valami a bizánci lényegben, ami ellensége minden növénynek: a növénynek is.” (565. l.) S hogy mi ez a bizánci lényeg Kerényinél? Két fogalmat társít hozzá magyarázatként: a „gyilkos merevség”-et és a „sivatagszerűség”-et. Egy néhány héttel később írt Németh-esszében ugyanez az értelmezés tűnik fel: „Hogy fogta be Bizánc, a merev e lágy pogányságot, ezt szerettem volna kiolvasni az ikongyűjteményből . . .” – írja. (*Magyarok Romániában*. *Tanú*, 1935. III–IV. sz. 129. l.)

Az elbizáncosodással kapcsolatban utalnunk kell Németh más írásaira is, melyekben e fogalom etnikumra, illetőleg társadalmakra vonatkoztatott tartalma jobban, érzékletesebben konkretizálódik. A magyar viszonyokkal kapcsolatban Veres Péter *Az Alföld parasztsága* című könyvéről szólva Németh László így fejezi be gondolatmenetét: „A népek keveréke s összetételük folyton változik: a magyarságban, úgy látszik, a 'költői' elemek húzódnak vissza a 'ridegek' rovására. Nyugatról így csúszunk

vissza Bizánc övébe s így kerülünk vissza, ahonnet jöttünk, a Szarmata-síkságra. Ha ugyan idejében jön, amit e nemzetalattiak várnak s marad egyáltalán, ami visszakerüljön”. (*Emberek a nemzet alatt*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970, Magvető–Szépirodalmi Kiadó. 564. l.) Ebben az összefüggésben tehát az elbizáncosodásnak inkább népkarakterológiai tartalma van s nem politikai (jóllehet a fogalmat Németh László a nyilatkozatában már egyértelműen a magyar viszonyok politikai és társadalmi jellemzésére is használja – mint láttuk). Tény, hogy már a *Tanú* 1934. VII. (febr.) számában közölt *Sztalin: Les questions du léninisme* című ismertetésében (itt még burkoltan) és a *Válasz* 1936. I. számában megjelent *Nyugat és Bizánc*-ban is egyértelműen politikai, államszervezeti és ideológiai minősítésként találkozunk az elbizáncosodás fogalmával. (Ez utóbbi cikk az alapja egyébként a Rónay Máriának adott interjú vonatkozó részleteinek is!)

Németh László az orosz szocialista forradalom folyamatát két, egymástól élesen elhatárolt, sőt szembenálló szakaszként értelmezi a 30-as években. Fejtegetése szerint az első szakaszt Lenin, a másodikat a „tanítvány”, az „orosz pápa”, Sztalin neve és tevékenysége fémjelzi, illetőleg jellemzi. Lenint nagy és kiváló politikusnak tartja, aki „azért vezethette győzelemre az orosz forradalmat – írja 1934-ben a Sztalin-mű kapcsán –, mert a használt elmélet s Oroszország forradalmi valósága benne magában is együtt volt, a marxizmust elfogadta mint alkalmas eszközt, de az esze alatt az orosz valóság ült. Az orosz forradalom Lenin politikai tehetségének a műve.” (26–27. l.) (Azaz Németh László mindenekelőtt mint a *szerves társadalmi fejlődés* törvényszerűségeinek felismerőjét és gyakorlati realizálóját tartja nagyra Lenint!) Ezzel szemben Sztalín – folytatódik a gondolat –, „elsősorban a betűben, a fogalmazásban hisz. Lenin szavakat talált a történelem számára, Sztalin a szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet... Mint a legtöbb makacsfejú ember, túlbecsüli az elnevezések értékét, a segédfogalmakat összekeveri az eseménnyel; a nyelvet a világgal”. (28. l.) (Azaz Sztalínban ekkortájt elsősorban a kérlelhetetlen dogmatista típusa taszítja Némethet.) S cikke végén felbukkan a „bizánci” *politikai magatartás* lényege is, (jóllehet még nem ezzel a terminus technicussal jelölve meg): „Ennek az embernek – írja Sztalínról – agyara a marxizmus; ez az ember a saját homloka magasságáig akarja lehúzni az orosz mennyezetet.” (30. l.)

S hogy ennek a dogmatikus és doktriner felfogásnak mi lett a gyakorlati következménye, arról Németh László – többek között – a *Nyugat és Bizánc* című cikkében szól. Ezen az íráson merev dichotómiaként vonul végig a gondolat, amely szerint a „közös civilizációs-máz alatt Nyugat és Bizánc, ösztönben-szellemben külön terület maradt” (19. l.) –, a sztalinizmus ideológiájának és gyakorlatának lényegét mint klasszikus elbizáncosodási folyamatot teszi kemény bírálat tárgyává. (A bírálat jogossága mellett látnunk kell persze, hogy a Nyugat és a sztálini Szovjetunió merev szembeállítása *ebből az aspektusból* nézve föltétlenül leegyszerűsítés, még akkor is, ha a Nyugat fejlődésének tendenciájában is észreveszi a „bizáncosodás” jellemző vonásait.) „S míg a Nyugat nagy hajlamai egyre súlyosabb gúzsba vergődnek – írja cikkében –, a kulturskizma másik oldalán ott áll új Nagy Konstantinápoly: Sztalin... A bizánci állam sokkal közelebb áll a Szovjethez, mint bármi, amit a Nyugat alkotott. Az állami beavatkozás és irányítás ilyen fokát egyetlen nyugati birodalom sem ismerte; valóságos államszocializmus volt már ez... Vallása: épügy mint a Szovjetnek: orthodoxia, igaz tanítás”... (21. l.) „Nem kétséges, hogy az orosz szocializmus... a bizánci léleknek új adekvát vallást adott. A szovjet Bizánc századok óta előkészített s századokra igazolt létformája lehet.” (22. l.) Németh László szerint a Nyugatban is megvan a hajlam az elbizáncosodásra. Ezt „semmi sem bizonyítja szebben, mint az olasz és német visszahatás, mely míg torzul a nyugati hagyományra mutat, maga is a Nyugat elbizáncosodását szolgálja alakatlan pártjaival.” (Uo.) (A „visszahatás” értelmezésére még visszatérünk.)

Nyilvánvaló, hogy Németh Lászlót is megdöbbenik a sztálini koncepciók perek hírei, s egyben meg is erősítik véleményét a bizáncizmus kérdésében. „A bolsevizmus tévedése – írja például a Zinovjev és Kamenyev elleni per idején –, hogy fölöslegesen sok embert ítél halálra s ezzel félelmetesen nagy erőket hívott ki maga ellen.” (*Messziről Tanú*, 1936. III–IV. sz. 129. l.) – (A gondolatmenet folytatása viszont – ami szerint a fasizmus a sztalinizmus ellenhatásaként, *visszahatásként* jött létre – elfogadhatatlan, történelmietlen okfejtés.)

Az elbizáncosodás gondolkörre valójában akkor és úgy válik igazán Németh László-ivá, ha azt a *minőségszocializmus* teóriája mellé helyezzük, illetőleg azzal ütköztetjük. Németh egy későbbi vallomása szerint a sztálini időkben azért nem tudott marxistává lenni, mert „azzal... a virtuális huszadik századi szocializmust” adta volna fel. (Vö. *Negyven év*. Bp. 1969, Magvető–Szépirod. Kiadó. 27. l. – Ezzel kapcsolatban azt is meg kell jegyeznünk azonban, hogy Németh a marxizmust valójában a

vulgármarxizmussal, illetőleg annak dogmatikus magyarázatával azonosította.) Németh László természetesen világosan látja azt, hogy a 20-as és 30-as évek három nagy, európai, sőt, világlelentségű történelmi változása (fasizmus Olaszországban, hitleri fasizmus Németországban, valamint a „bolsevizmus” Szovjet-Oroszországban) közül „még mindig Oroszországa a legtöbb jövő” (Vö. *Magyarság és Európa*. Bp. 1935, Franklin. 57. l.), mégsem tartja azt követendő és követhető példának. (Ne feledjük: még a korszak leghaladóbb, népfront jellegű politikai csoportosulása, a Márciusi Front is a programjába iktatta „a pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció” erősen vitatható – és sokat is vitatott –, de mégiscsak élő, létező és hatni tudó gondolatát. Vö. *Válasz*, 1937. 11. sz. 697. l.) Németh László – a már mondottak mellett – azért is fordul el az orosz példától, mert az – véleménye szerint – felment „a magyar problémák végiggondolása és vállalása alól...” (*Magyarság és Európa* 104. l.) A reformban pedig azt mondja, hogy az orosz szocializmus „lehet hasznos, ahol már megvan, de nem lehet eszmény, ahol még nincs...” (*Tanú*, 1935. I. sz. 48. l.) A sajátos Duna-völgyit, a sajátosan magyar lehetőségeket – a minőségsszocializmus és a Kert-Magyarország utópiáját – védi és félti tehát Németh László az orosz szocializmus sztálinizmussá torzult változatától, s e ponton kerül újra egymással szembe, most már a *magyarság sorskérdéseként* a bizáncizmus és a növényi lét lényegi ellentéte. „A németekkel szemben a fajtánkat kell védenünk, az oroszokkal szemben: *lehetőségeinket*”. – kutatja Németh ama sajátosan Duna-völgyit, sajátosan magyart. (Uo. Kiemelés M. I.) A *szocialista* fejlődést a nemzeti hagyományokra építkező, a felszabadított népi teremtő erő, a „görögös” hajlamok szabad érvényesülése folyamatának és eredményének képzelet el. „Szívja fel a szocializmus magába éppen úgy a huszadik századi (polgár észjárásától jóval függetlenebb) szellemiség ösztönzését, ahogy felszívta Marx a múlt századbéliét” utal a kérdés elméleti gyökerére a Gaál Gábornak válaszoló cikkében. (*A következő lépés*. In: *Kiadatlan tanulmányok*. Bp. 1968, Magvető. I. k. 526. l.)

Németh László az „európai vallás” szellemével sem tartja összeegyeztethetőnek a diktatúrát. Legyen az akár baloldaltól jövő, mint a sztálinizmus, vagy jobboldali, mint a fasizmusok. A *Nyugat és Bizánc* című cikkének végén – hasonlóan az idézett interjú utolsó előtti bekezdésében mondottakhoz – valamiféle megoldást, kiutat keresve csak a *remény* marad meg számára. Az a remény, hogy a „minőségsszocializmus, a Bizánc-mentes szocializmus” álma mégiscsak az „európai vallás” jegyében fog megvalósulni.

Sok évvel később Németh László visszautal a sztálinizmussal kapcsolatos bírálatára. Az időpont: 1959 ősze, a helyszín: a szovjet írószövetség székháza. A *Sztalin: Les questions du léninisme* című, huszonöt évvel korábban írt cikkére utalva a következőket mondja pohárköszöntőjében: „Ezt a cikket bizonyos itteni jelenségek váltották ki, amelyeket azóta itt is megbíráltak, én viszont, mint az Első Péter fordítója jobban megértettem. De azonkívül, hogy Lenint példaként említi, az orosz népet sem sérti egyetlen szóval sem.” (*Élet és Irodalom*, 1959, okt. 23. 3. l.)

RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK I–II.

1. köt. 1473–1600. Az Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságának irányítása alatt Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971. Akadémiai K. 928 l. – 2. köt. 1601–1635. Az Akadémia I. Osztálya és a Kulturális Minisztérium Könyvtári osztálya Könyvtörténeti és bibliográfiai munkabizottságának irányítása alatt Borsa Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla munkája Fazekas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos és Vásárhelyi Judit közreműködésével. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Bp. 1983. Akadémiai K. 855 l. + A címlapok és mintalapok képei.

Művelődésügyünk – leginkább régi irodalom- és könyvkultúránk ügye – klasszikus alkotással van gazdagodóban: a *Régi magyarországi nyomtatványoknak* (RMNy) immár második kötete is elhagyta a sajtót, és a hírek szerint a következők munkálatai jó ütemben folynak. Az a máskülönbén sajnálatos tény, hogy az ItK annak idején nem tudott recenziót adni a széles szakmai körökben szenzációt keltő első kötetről, talán jóra is fordul azzal, hogy a frissiben kézbe került folytatás birtokában a használó a maga több mint egy évtizedes gyakorlata felől nézhet rá az impozáns műre, a kötetek pedig egymásra világítva láthatóvá teszik azokat az árnyékokat, amelyek egyoldalú fényben még rejtve maradtak. Azt hiszem, nemcsak a magam nevében mondom, hogy az utóbbi tíz évben alig akadt olyan szakmai probléma, amihez ne kellett volna kézbe venni az első kötetet, így a tapasztalati anyag lassacskán gyülekezik.

Az 1. kötet történeti áttekintéssel kezdődik, és számba veszi azt a száz esztendő, ami (Szabó Károly korszakos jelentőségű RMK-jának megjelenése után) úgyszólván a jelen mű előkészületeivel telt el. Az MTA már 1898-ban „határozott formában” vetette föl azt az igényt, ami napjainkban teljesül. A következő évtizedek az adatközlés, a pótlás, helyesbítés, a kritika, a módszertani tapasztalatgyűjtés, az alapelvek kidolgozása és számos, hol ilyen, hol olyan okból kudarcot vallott sommázó kezdeményezés jegyében teltek. (Itt jegyzem meg, hogy nemrégiben az Egyetemi Könyvtár állományába került Sztripszky Hiador

levelezésének egy része, amely ugyan még feldolgozatlan, de tartalmazhat e történeti áttekintéshez használható adatokat.) Érthető, ha az Akadémiai Kiadó 1971-ben húzódnakodott attól, hogy az akkor kikerülő 1. kötetre rákerüljön az 1. szám, hiszen a savanyú tapasztalatok birtokában némi joggal kételkedhetett a folytatás valóságában. (A tételek sorszámaiban azonban kockázat nélkül rá lehetett volna rakni a gerincre. Ez most már, az olvasó kárára, alighanem végleg elmarad.)

A vállalkozás impresszumban is feltüntetett fő munkatársai – Borsa Gedeon, Fazekas József, Heltai János, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit, sőt, még a lektorok is: Bitskey István, Klaniczay Tibor, Varjas Béla – nemcsak a bizalmatlanságra cáfoltak rá, hanem anyakönyvi adataikkal is garantálják a jövő sikerét. Kevés hasonló volumenű úgyról mondhatjuk el, hogy a „nagy öregek”, akik a kezdeményezést a sajátjuknak mondhatják, nem betölthetetlen űrt igyekeznek hagyni maguk után, hanem olyan fiatal gárdát, amelyet a folytatásra tökéletesen felkészítettek. A reneszánsz halhatatlanság ideájának megvalósulását érzem ebben a névsorban.

A mű azokról a nyomtatványokról ad – az ismeretek pillanatnyi állása szerint – teljes áttekintést, amelyek a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön legalább részben magyar nyelven jelentek meg, arról az anyagról, amit az irodalom RMK I–II-nek nevez. (Nem világos tehát, miért nem lett a címe „Régi magyar nyomtatványok”: a „magyar” jelző mind

a magyarországi, mind a magyar nyelvű kiadványokra egyképpen vonatkozik, ez a cím tehát pontosabban és teljesebben mutatná a tartalmat.) Sajnos, az RMK III. és RMK IV. („Apponyi”) anyagának feldolgozását célzó munka gyakorlatilag még meg sem kezdődött, és a feladat irratlanul hatalmas volta meg az ebből következő anyagi nehézségek következtében várhatóan meg sem indul a közeljövőben. (E recenzió illetékeségének körén kívül teszem föl a kérdést: nem lehetne-e az amúgy is agyonterhelt OSzK válláról levenni ezt a feladatot, és áttenni valamelyik virágzó és ambiciózus vidéki nagykönyvtár szellemi tespedéstől irtó fiataljainak a nyakába? Az a kutatási főirány, amely címe szerint „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” céljából viszonyainkhoz képest jelentős pénzüsszegekkel rendelkezik, alkalmasint ki tudná szakítani az e célra szükséges forintokat.)

A Szabó-féle RMK I–II. kötethez képest az RMNy pozitívuma első ránézésre is hármas: egyrészt tekintélyes mennyiségű többletet hoz, feldolgozván az utóbbi száz évben (nem kis részben éppen a közvetlen előkészületek során) ismertté vált anyagot, másrészt kiszűr számtalan, kellő alappal nem rendelkező feltételezést, babonáságot, harmadrészt megállapításait nem tényszerűen közli, hanem adatolja. Az I. kötetben (1600-ig) a 869. tételszám az utolsó, de a szerkesztés közben történt módosulások folytán 36 A és B betűvel megtöltött szám is található, 9 hely viszont megüresedett. A 2. kötetben (1635-ig) a 870–1632. sorszám, 11 betűs szám és 10 üres hely van. E két kötetben tehát összesen 1660 nyomtatvány kapott helyet.

Magától értetődő, hogy már menet közben is, rögtön az 1. kötet kéziratának imprimálása után is kerültek elő újabb darabok, amelyek közzétételére, illetve ismertetésére csak pótlólag, a Magyar Könyvszemle Magyar könyvesház c. rovatának hasábjain kerülhetett sor, először 1975-ben, amikor Borsa Gedeon megszabta e pótlólagos közlések mikéntjét: „A leírások mindenkor a RMNy rendszerébe illeszkedő új számmal lesznek ellátva, amely elé S (Supplementum) betűjel kerül.” Rögtön köze is adta a S 318A, S 531A, S 718A, S 718B, S 738A, S 759A tételek leírását, jelezvén, hogy – mint hajdan Szabó Károly – a jelenlegi szerkesztők is csak úgy törekedtek összefoglalásra és lezárásra, hogy egyúttal továbbépíthető alapokat is lerakjanak.

A sorszámmal ellátott tételek azokat a nyomtatványokat írják le, amelyek vagy ténylegesen föllelhetők, vagy egykori létük kétségtelenül

bizonyítható, de legalábbis erősen valószínűsíthető. Azok a kiadványok, amelyeket a korábbi szakirodalom alaptalanul feltételezett vagy hibásan adatolt, sorszám nélküli utalót kapnak, és vagy ott kerülnek részletes leírásra, ahová tényleg tartoznak, vagy a hátul levő Appendixben külön sorszámozva. Ebben az Appendixben ismerjük meg azokat az érveket, amelyek alapján a szerkesztők a szóban forgó kiadványt kizárták a kötetből. Mégpedig több okból is kizárták: vagy megállapították, hogy az írásmű egyáltalán nem létezett, falzifikációnak, félreértésnek köszönheti magát, vagy kézirat volt csupán, mely nyomtatásban meg sem jelent; van jó néhány, amely külföldi nyomdából került ki. (Más oka a kizárásnak, s ez, mint még kitérek rá, problematikusabb, ha tényleges, illetve kikövetkeztethető megjelenési éve nem esik a kötetbe zárt időhatárok közé.) Azzal tehát számolnunk kell, hogy ilyenformán a példányból nem ismert kiadvány a pro vagy kontra érvek súlyától függően kerül be a kötetbe vagy marad ki belőle.

A Manlius–Farkas-féle tipográfiából 1584 és 1635 között 18 kalendáriumnak maradt fogható nyoma. A szerkesztők „mint a naptársorozatot többi tagja alapján feltételezhető” kiadványt felvesznek sorszámmal ellátott, valós nyomtatványként még kilencet azokból a közbülső esztendőkből, amelyekből effélének híre sincs. Nem sok ez az 50%-os többlet? Viszonzásképpen van egy 1611-es keletű „Jesuitographia”, amelynek szintén nincsen példánya, s amely „valószínűleg külföldi nyomtatvány”, jöllehet „a bártfai nyomtatás lehetőségét teljesen kizárni mégsem lehet”; ez az Appendixbe kerül, mert a kizáró érvek egy hajszállal vastagabbak (91. sz.).

A címléírás ügyes ötlettel hangolja össze a szigorú helytakarékoskosságot és a tökéletes teljességet elvét, e tekintetben nemzetközi mércét állítva. A tételek élén tudniillik rövidített leírás áll, a kötet vége felé pedig kis méretű címlapfotók teljes, minden leírásnál pontosabb, részletesebb felvilágosítással szolgálnak, egyúttal tökéletesen megbízható áttekintést nyújtva a betűtípusokról, a nyomdatéchnikai sajátosságokról is. Kár, hogy akadt olyan intézmény, amelytől semmiképpen sem sikerült megszerezni a szükséges fotókat. Ezt üres kockák mutatják.

A címrendség megállapításánál látok némi következetlenséget, vagy talán túlzott óvatosságot. Ez elsősorban a szerző (ha van), idegen nyelvű eredeti esetében a magyar fordító, mégpedig azzal az indokkal, hogy többnyire szabadon fordított. Kivéve mégis a bibliai könyveket és a jog-

szabálygyűjteményeket, „mivel ezeknek a műveknek fordítása messzemenő szövegűséget kíván”. Csakhogy a kötetbe való felvétel kritériuma nem a szövegűség, hanem a magyarság. Pesti Gábor szerző a 17. tételnél (Aesopus), de csak fordító a 16.-nál (Új testamentum). Úgy gondolom, sem Aesopus, sem az Új testamentum nem a saját jogán került bele a kötetbe, hanem csakis azért, mert Pesti Gábor hozzájuk nyúlt. A kiadvány szempontjából tehát mindkét esetben ő a főszereplő. Mellesleg a fordítás hűsége az adott korokban meglehetősen bizonytalan és csak hosszas, esetenkénti elemzéssel meghatározható tényező.

A tételek évről évről, azon belül a nyomdahely betűrendjében következnek. Az év nélküliek a megjelenés feltételezhetően legkorábbi és legkésőbbi évével jelzett időköz közepére vannak besorolva, kivéve természetesen, ha egy meghatározott évre nagy valószínűséggel datálhatók. A 939-es tétel elvileg 1601 és 1606 között jelenhetett meg, bizonyos megfontolás után mégis az 1606-os nyomtatványok között került leírásra. Elsőrendűen fontos, a mű szerkezetét meghatározó követelmény tehát a helyes besorolási adat megállapítása. Ennek jegyében minden egyes darabot kísér valami magyarázat, indoklás, olykor tanulmányszámra menő, nemritkán eredeti, irodalmárnak, historikusnak, nyomdatörténésznek, nyelvésznek, akárkinek is izgalmas fejtegetés. Rendkívül mélyre hatoló irodalom- és nyomdatörténeti bűvárlatoknak köszönhetően szinte minden tételnél kapunk valami újat vagy pontosabbat az eddigi ismeretekhez képest. Ennek köszönhető, hogy az RMNy a műfaj általam ismert képviselői között a legszórakoztatóbb olvasmány, és akkor is üdülést nyújt, ha az ember konkrét cél nélkül lapozgatja. Különösképpen áll ez az év nélkül szűkülő és – mint fentebb mondtam – a példányból nem ismert nyomtatványokra. Egyenként, persze, úgyszólván minden darabnál folytatni lehetne az elmélkedést, le lehetne vonni azokat a tanulságokat, amelyek a többi diszciplína művelői számára következnek belőle, olykor-olykor vitatkozni is lehetne, de ennek itt aligha volna tere és értelme. A kérdés inkább az, helyesülhető-e, általánosságban, hogy az egész mű szerkezetének és (az imént már szóvá tettem) tartalmának igen nagy százaléka efemer értékű megállapításokon nyugszik. Mondanom sem kell, hogy az érvelés mindenütt támadhatatlan tényekre, logikus gondolatmenetre és a legmodernebb szakirodalomra támaszkodik, de egy tény csak addig támadhatatlan, amíg egy ellen-

kező nem kerül elő, és a szakirodalom csak addig modern, amíg nincs újabb. Az RMNy viszont – hogy sokat ne mondjak – száz esztendőig talpköve lesz a kutatásnak. A 498A tétel, Gutgesell Dávid egy év nélküli nyomtatványa, az 1581-es évnél került leírásra. A nyomdász tudniillik 1577-től működött Bátfán, a szóban forgó kiadvány pedig egy 1588-as nyomtatvány kötéstáblájából került elő. A két évszám közepén csakugyan (?) 1581 van. De ha a tábla történetesen 1599-ben került az 1588-as nyomtatványra, akkor ugyanez a tétel kerek száz lappal hátrább kerül, az 1587-es évhez. A 942. szám 1606-nál 1 darabnak ír le egy olyan kiadványt, amely 1597 és 1616 között bizonyíthatóan többször is megjelent, bár egyik kiadása sincs a kezünk ügyében. Egyébként is, ahhoz, hogy egy év nélküli nyomtatványt az olvasó ebben a szigorú (hogy ne mondjam, rideg) évről évről megalapozottan, rendelkeznie kell ugyanazokkal az ismeretekkel – nem többel és nem kevesebbel! –, amikkel a szerkesztők a szerkesztés percében rendelkeztek. A kitűnő mutatózásnak hála (erre még visszatérek) ez inkább csak elméleti probléma, hiszen némi keresgélés után bármely nyomtatvány megtalálható, akár töredékes adatok birtokában is. Gyakorlati szempontból igazi problémát azok a kiadványok jelentenek, amelyek – bizonyos megfontolások alapján – bele sem kerültek az 1. vagy a 2. kötetbe, mert megjelenési évük középarányosa 1600-nál, illetve 1635-nél idősebb esik, jöllehet valójában a XVI. század végén vagy a XVII. elején is kikerülhettek a nyomdából.

Ez a gyakorlati probléma annál is fogósabb, mert a korábbi szakirodalomban tévesen adatolt kiadványok esetében csak a kötetben belüli utalást sikerült megnyugtatóan megoldani, a hátrautalás biztonsága esetleges, az előreutalás hiányzik. Az év nélküli nyomtatvány az esetek jó részében későbbre datálható, mint ahogy eddig hittük, mégpedig olykor a kötet időhatárán is kívülről. Az Appendix csak arról ad felvilágosítást, hogy a szóban forgó darab miért nincs azon a helyen, ahol keresem, miért nem került bele a kötetbe, de hogy melyik másikban lesz majd benne s ott is mely tájon, arra legjobb esetben is csak célzást tartalmaz. Ennek következtében némelyiket már most is, mindössze két kötetben is, csak hosszas böngészés után lehet megtalálni. Így például az 1. köt. App. 71. sz. tételét a 2. köt. 939. sz. alatt, ott is más címen, más nyomdahellyel. Az 1. kötetben App. 52. sz. alatt leírt, korábban 1588–89 tájára datált Balassi-kötetről a körülmények alapos taglalása után az Appendix azt a felvilágosí-

tást adja, hogy XVII. századi nyomtatvány; az a további feltételezés, hogy bártfai, itt nincs megcáfolva. Arról pedig, hogy a valóságot melyik későbbi kötetben tudjuk majd meg, szó sem esik. Aztán a 2. kötet 1172. sz. tétele tér vissza ismét a dologra, a kiadást Debrecenbe és (kérdőjellel) 1619-re helyezi, más címet is ad neki; viszont egy szóval sem céloz arra, hogy ez az a nyomtatvány, amit korábban a fentebb írt más adatokkal tartotunk számon. Általában az Appendixben vannak a negatívumok (a téves adatolás és ennek cáfolata), a későbbi kötetben, a sorszámozott tételnél a pozitívumok (a helyes adatolás és ennek igazolása). Van eset, amelyben ez a kettéosztás félrevezető. Az 1. köt. App. 38. sz. leírja Dávid Ferenc énekeskönyvének „Kolozsvar kb. 1579”-es kiadását, és idézi azt az irodalmat, amely szerint valójában 1607-ben jelent meg. Az olvasó azonban hiába keresi e kiadványt 1607-nél. Végül megtalálja a 2. kötetben 983. sz. alatt, 1609-nél, más címrendszóval, mert itt kiderül, hogy a mű nem is Dávidé.

Érthető, egy ilyen térben, időben, terjedelemben, szellemiekben beláthatatlanul nagy távolságokat felölölő vállalkozás esetében, hogy a szerkesztők nem gondolkozzanak a mű egészében, hanem köteteket szerkesztenek, az 1. kötetnél is az aktuálisan legjobbat adják, a 2. kötetnél is az aktuálisan legjobbat. Gyakorlatilag azonban célszerűbb volna – ha már a majdani sorszámozást megjósolni nem lehet – a korábbi kötetben megelégedni a pusztá utalással: „1600 utáni nyomtatvány”, „1635 utáni nyomtatvány” stb., s majd a maga helyén összefoglalóan előadni minden tudnivalót, akár negatív, akár pozitív is az, így legalább a fejtegetés egy tagban maradna. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a későbbi kötet az utóbbi évek irodalmának ismeretében többet fog tudni az előzőnél. Akár a konkordanciák közé is föl lehetne venni most már magát az RMNy-t, kimutatva a korábbi kötetek Appendixe és az adott kötet tételei közötti párhuzamot; így: RMNy I. App. 74. = RMNY II. 924.

E példa különben az utalózás, a kötetek közötti áttekintés másik oldalának problémáira

is figyelmeztet. Póli István Jovenianus-históriájáról van szó. Az 1. köt. App. 74. ezt azonosítja a RMK I. 369. tételével, és hivatkozik György Lajosra, aki szerint a XVII. század első negyedében nyomtatták. Ez útmutatás alapján a mű elég könnyen visszakereshető (az 1605-ös évnél) a 2. köt. 924. száma alatt. Itt azonban sem az RMK-ra, sem az Appendixre nem találók utalást, György L. neve is más vonatkozásban kerül szóba, a nyomtatás idejét illetően Erdélyi Pálra történik hivatkozás, rá is minden közelebbi megjelölés nélkül.

Szerencsére a kötetek páratlanul alapos, körültekintő és minden elképzelhető igényt felülmúló mutatórendszerrel vannak ellátva: nyomdahelyek, nyomdák, személyek, hely, cím, incipit, tárgy, nyelv, az őrző könyvtárak jegyzéke, a fontosabb bibliográfiák konkordanciája. Mindegyik jóval többet nyújt annál, ami megkövetelhető. A helynévmutató utal a helységben található nyomdákra, a magukat onnan író, ott tisztséget viselő személyekre. Az incipitmutató a kiadásokról is tájékoztat, s így irodalomtörténeti segédletként is használható. És így tovább. A faksimilekről már esett szó. E komoly munkáról tanúskodó rendszer segítségével a tájékozódás egy-egy kötetben belül nem jelent gondot.

Még egy dolog, ami ugyan kívül esik a munkatársak meg a recenzens hatáskörén. Már ebben az első két kötetben is olyan hallatlan mennyiségű tudásanyag van felhalmozva, hogy azt véka alatt tartani vétek volna. Elvégre a feldolgozott matéria jóformán az egész magyar szellemiség múltját felöleli, és amit ehhez a feldolgozók hozzátettek, a mai magyar szellemiség dicsőségére válik. Azonban a 10–10 lapnyi latin meg angol nyelvű útmutatón meg egy-két közhasználatú rövidítésen kívül határainkon kívül nem sokat vehetnek ebből tudomásul. Nem lehetne-e (talán valamiképp kurtított formában) angolul vagy németül a világ elé bocsátani? Bizonyos, hogy üzleti szempontból is megérné az árát.

Kulcsár Péter

A továbbiak egyértelműsége végett célszerű e recenziót néhány mellőzhetetlen tény, elemi adat felvillantásával indítani. „Húsz évvel ezelőtt, 1961-ben (s címlapkiadással 1962-ben) jelent meg először ez a könyv. Az előmunkálatokat az ötvenes évek első felében kezdtem el, a megírás szakasza az ötvenes évek második felében következett. A jelen kötet címe alatt olvasható megjelölésben – 'Második, javított kiadás' – a 'javított' jelző azt jelenti, hogy nem átdolgozott, csak javított szöveg ez. Korrigáltam az első kiadás számos szerzői és nyomdai hibáját, s igyekeztem hasznosítani az elmúlt két évtizedben gazdagodott Petőfi-kutatás olyan eredményeit, amelyek a költő 1844 végéig terjedő pályaszakaszával kapcsolatosak” – olvashatjuk a vaskos kötet tömören eligazító utószavában. S tegyük azonnal hozzá: az első kiadás – s mindenekelőtt a mű megírása – óta eltelt több mint két évtized nem akármilyen periódus volt a költői oeuvre utóéletének fordulatos történetében. Megítélésünk szerint ugyanis a hatvanas-hetvenes évek – némi pátosszal fogalmazva – a Petőfi-kutatás „reneszánszát”, virágkorát képezik (napjainkban ehhez képest már apályról beszélhetünk). Persze, nem feledhetjük: a költő születésének 150. évfordulója szinte szakmánk egészét mozgósította, a kivételes bőség tehát *részben* az ünnepi alkalomnak köszönhető. Ez azonban mitsem változtat a tényen: ebben az időszakban alapvetően új ismereteket sorjázó, a korábbiaktól olykor lényegesen eltérő szempontokat érvényesítő munkák sokasága jelent meg, közöttük önálló köteteket, tanulmány-antológiákat és folyóiratokban közölt jelentős dolgozatokat egyaránt találhatunk. Külön kell említenünk – hiszen épp a Pándi Pál által vizsgált pályaszakaszt érintik – Fekete Sándor szintetikus Petőfi-életrajznak eddig kiadott részletét és az új kritikai kiadás első kötetét, melyet – mintaszerűen – Kiss József és Martinkó András rendezett sajtó alá. De utalhatunk magának Pándinak a további kutatásaira is, ezek – noha elsősorban csak közvetetten – a fiatal Petőfire vonatkozó ismereteinket szintén dúsítják. S végül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve a magyar irodalomtudomány metodológiai, elméleti övezeteiben ugyancsak lényegbevágó tendenciák bontakoztak ki, komoly változások zajlottak le. Innen közelítve tehát mindenképp indokolt Pándi Pál

vállalkozása: az immár alapl műnek tekinthető monográfia felfrissítése.

A módosítás, miként ezt az utószó idézett mondatai is jelezték, a jegyzetapparátusra koncentrálódott, a gazdagodás itt valóban szembeszökő, ezzel szemben a főszöveg csak néhány esetben gyarapodott új részletekkel. Az alakítás így semmiképp sem terjedt ki a szemlélet, a módszer szférájára, vagyis – emeljük ezt ki – Pándi a könyv *elméleti, világnézeti* alapjait és ezek *műköztetésbeli* konzekvenciáit maradéktalanul újravállalta. Ez a gesztus pedig már önmagában állásfoglalást jelent napjaink legfontosabb elvi-metodológiai kérdéseiben. Mindenekelőtt azzal, hogy következetesen ragaszkodik ahhoz a háromdimenziós modellhez, mely a *mű*, az *alkotói egyéniség* és a *valóság* kölcsönös összefüggéseinek struktúrájában mutatja föl a konkrét jelenségek, folyamatok lényegét. Miként a szerző – Horváth János középponti tételeivel vitázva – pregnánsan leszögezi: „Mi nem a 'műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát' tekintjük vizsgálódásaink végső céljának, hanem a *mű* komplex jelentőségének megvilágítását a *költő* és a *valóság* kapcsolatrendszerében. Világnézeti indulópontunkból következik, hogy a költői *egyéniesség* kibontakozását és a költő valóságélményeit (ideértve most az intellektuális élményeket is) igyekszünk a maguk valóságos dialektikus kölcsönhatásában 'ábrázolni', nem tagadva sem az objektív körülmények *döntő* szerepét ebben a mozgásban, sem a szubjektív, egyedi tényezők szerepét a költői reagálás kialakításában...”, Pándi tehát tudatosan a *világnézetet* avatja a kulcsfogalmak – és viszonyaik – fundamentumává, s ezáltal egy olyan átfogó kategóriarendszert teremt, mely a műelemzést folyvást a legegységesebb összefüggések közegebe emeli, s amely markánsan érvényesíti az irodalom és az irodalomtudomány – ma gyakorta előítéletekkel, szemérmességgel kezelt – elkötelezettségének szempontjait, értékelméleti vonatkozásait.

Közismert, hogy a híres Horváth János-i „szerepjátás”-elmélet alapjainak és különféle vetületeinek árnyalt, szigorúan tárgyias kritikája az első kiadás megjelenésének idején fölöttébb aktuális szakmai-ideológiai küldetést teljesített: a polgári szellemiségű irodalom-felfogás legrepresentatívabb magyar változatának és a marxista álláspont vezérlő eszményeinek sokoldalú, a

meghaladás és az értékörzés jegyében végigvitt szembesítését. A mű azonban – jóllehet, csupán indirekt módon – ma is rendelkezik polémikus alkatú jelentésövezetekkel, hiszen a Pándi által követett módszer karakteres elvi ellentétben áll az irodalom egysíkúan értelmezett – mintegy hermetikus zártásként tételezett – „immanenciájára” épülő törekvésekkel. Ebből a nézőpontból szintén orientáló hatású a *János vitéz* nagyszabású értelmezését bevezető, fontos elméleti kérdéseket tudatosító kommentár: „Az írói alkotások mindig keresztülmennek egyfajta jelentésredukálódáson a későbbi korok laikus olvasóközönségében, s ez a redukálódás különösen nyilvánvaló a jelentésüket így vagy úgy közvetetten érvényesítő művek esetében. (...) ez a jelentésszűkülés nem a mű objektív súlyvesztése, hanem a mű korán kívül álló olvasó önkéntelen és szubjektív 'csonkítása'. Ami korántsem jelenti azt, hogy a kívülállásból fakadó spontán és részleges csonkításokkal ne járhatna együtt részleges jelentésgyarapodás is. (...) Az elemző feladata nem lehet más, mint hogy visszanyúljon a mű eredeti, objektív jelentéséhez, s kikerülve a jelentéscsonkítások csapdait – érvényesítse az elemzésben a többletet, amit a távolság nyújt a mű megítéléséhez.” Pándi e munkában vázlatosan kifejtett recepcióelvei az adekvát értelmezési lehetőségek szükségzerű korlátozottságát hangsúlyozzák.

Aktuális kérdéseket érintenek a monográfia gondolati fősodrának szüntelenül nagy nyomatókat szerző stílustipológiai szempontjai, következtetései. Pándi meggyőződése szerint – igen leegyszerűsítetten fogalmazva – a romantika hatásai alól Petőfi költészete sem vonhatta ugyan magát ki, jónéhány vonása kizárólag ezek felől közelíthető meg, de az életmű – legelembb tendenciáiban, lényegi sajátosságaiban – alapvetően realista jellegű. A korai alkotások világának „egésze realista funkciót tölt be a költő útján és a magyar líra történetében. Petőfi költészetének erősen romantikus a háttere, lírai előzménye, s úgyszólván valamennyi lírai válfajban kimutatható a romantikus gyakorlat keveredése a realista igénnyel, és – Petőfinél – a realizmus győzelme.” Ez a módosító hangsúlyokkal átszőtt részlet még nem szerepelt az első kiadásban, azaz Pándi – miként maga is jelzi – árnyaltabbá formálta idevágó nézeteit: a korábbiaknál immár nagyobb jelentőséget tulajdonít a romantikus jegyeknek, annak az átfogóbb irodalmi közegnek, melyben a fiatal Petőfi kikristályosította szuverén költészeteit.

Úgy véljük, a realizmus kulcskategóriája Pándi Pál alkalmazásában kettős jelentésű: stílustörténeti és általánosabb esztétikai mozzanatokat egyként magában foglal, de e kölcsönhatásos dualizmuson belül – mindenekelőtt a téma karakteréből eredően – az előbbi a nyilvánvalóbb, a meghatározó szerep. A műbeli realizmus-fogalom tehát elsősorban a romantikával alkot reflexív viszonyt, ebben a konfrontatív kapcsolatban bontakoznak ki perdöntő ismérvei (valóságközelség, természetesség, az egyéniség hiteles kifejezése stb.). Amikor viszont e kategória eleven értékmérő funkciót szerez, amikor a magasabb rendű művészet lényegi attribútumává magasodik, és a valósághoz fűződő hív alkotói viszony jelölőjévé, progresszív eszmények foglatatává szélesedik, akkor az esztétikai szintű realizmus-elv fontos kritériumait is bevonja jelentéstartományába. Szükségszerűen, hiszen Petőfi lírájának számos övezete e legtagabb értelemben vett realizmus egyik konkrét történeti alakváltozatát képezi. Csupán utalni kívánunk itt arra, hogy az irodalmi stílusáramlatok egymáshoz való viszonyát – elvontan szemlélve – főképp a pusztán *más*-ság jellemzi, így nem állíthatók semmiféle zárt hierarchikus rendbe, értékmínősítő rangsorba. Például: a rokokó – kizárólag stílustipológiai szempontból – sem alá, sem fölé nem rendelhető, mondjuk, a szentimentalizmusnak vagy az impresszionizmusnak. A főntebbi mellérendelés alól tehát mindössze egyetlen esetben van kivétel: amikor a XIX. század európai irodalmának néhány jelentékeny vonulatában a stílustörténeti és az esztétikai realizmus-fogalom jelentésköre, érvényességi területe a korábbiaknál sokkal nagyobb mértékben egybeesik. (A realizmus e kétféle fogalmát, a közöttük levő különbségeket és összefüggéseket részletesen – s számunkra mértékadóan – értelmezi Sötér István *A „másik” természet* c. tanulmányában.) Ez az érintkezés Pándi könyvében nem válik ugyan explicitté, de a mű határozott értékállításai mégis világosan jelzik: Petőfi költészetének kivételessége, nagysága abban gyökerezik, hogy – e kategóriarendszerben gondolkodva – már a korai versekben testet öltött korszakos líratörténeti fordulat végeredményben *kettős* jelentőségű. Mert a kiteljesedő stílusváltás a művészet realista hagyományainak autonóm minőségű megújítását is magában foglalja.

A monográfia alaptételei szerint Petőfi korai költészetének különféle területei szervesen összefüggenek, „egységes fejlődési tendenciára”

vallanak, melynek középponti tartalmait a mind erősebbé váló egyéniség „önkifejezésének” expanziója, az adott világ uralkodó normáit, viszonyait már ekkor számos konkrét formában elutasító „kivülállás”, a társadalom számkivettségével való – a népiességet majd népiséggé változtató – közösségvállalás, a liberalizmus és a demokratizmus kezdeti egybekapcsolódásának fokozatos megszűntetése alkotják. Pándi koncepciójának e fő vonalai szerintünk ma is egy korszerű Petőfi-kép kereteit nyújtják, ezeken tulajdonképp belül maradó, elsősorban hangsúlymódosító jellegű kommentárjainkat itt mindössze két – de általunk egyként igen lényegesnek ítélt – témára összpontosítjuk: a „kivülállás” kérdéskörére és a *János vitéz* értelmezésére.

Pándi könyve sokoldalú érveléssel bizonyítja, hogy a fiatal Petőfi – sorsfordító választásaival, formálódó magatartáseszményeinek, személyiség-alakító elveinek küzdelmes érvényesítésével – egy olyan plebejus elkötelezettségű művész-értelmiségi életforma pragmatikus és szemléletbeli alapjait teremti meg, mely csak a feudális világ normarendszerével szemben, véle folytonosan konfrontálódva igazolhatja önmagát. A *János vitéz* előtti periódus átfogó sajátosságait elemezve Sötér István is utal e kezdeti kívülállás alkotára: „Az 1842–44-es korszak Petőfije nem forradalmár még – de máris: zendülő, lázadó, plebejus. Büszkesége, daca – éppúgy plebejus színezetűek, mint életmódja, kedélye, lelkierje, jelleme. A plebejus Petőfi nem ismer megalkuvást, nem hajlandó színlelésre. Valamennyi műve erről vall – s ezt a vallomást a kritikusok igen hamar értik meg.” Ugyanakkor e pályaszakasz politikai ihletésű, közvetlen társadalmi élményeket kifejező alkotásai között – miként ezt Pándi szintén tudatosítja – nem lehetünk olyat, amelyik „expressis verbis radikálisabb álláspontot hirdetne a szabadelvű, liberális politikánál”. Végeredményben: „Petőfi ekkor még nem állott kialakult plebejus demokratikus politikai platformon, nézetei között jelen voltak a liberális ellenzékiesség eszméi is, az ösztönös plebejus tiltakozás indulatai is.” Pándi igen lényeges felismerése, hogy liberális ellenzéki eszmék és plebejus ösztönök, indulatok kettősége jellemzi Petőfi gyors tempójú ideológiai fejlődésének ezt a korszakát.

A monográfia gondolatmenete – egyik lehetséges közelítési módként éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogy az utóbbiak miképp módosítják az előbbieket hangsúlyait, tendenciáit.

Ezt a dualitást azonban ellentmondásként is értelmezhetjük, amely így a költő valóságos – plebejus karakterű – életszemlélete, magatartásformája, konkrét társadalmi pozíciója és a részleges beilleszkedést lehetségesnek ítélt, erre ösztönző helyzetűdata között feszül. A liberális nemesi progresszió küzdelmeivel, legegységesebb céljaival azonosuló fiatal Petőfi azonban ekkor még nem fedezhette föl ezt az antinómiát, még reménykedhetett tehát abban, hogy a kívülálláshoz kötött normáit az adott világ, a polgárosodó feudalizmus uralkodó tendenciáin belül maradva is autentikusan képviselheti, elismertetheti. (Épp emiatt nem tartjuk valószínűnek, hogy *A királyok ellen* c. költemény 1844-ben keletkezett). Az alapvetően reformelvű politikai nézetrendszer, a néki megfelelő társadalomkép és a mind határozottabban plebejus alkatú személyiségjegyek kettősége – ennek nyomatékossabb kiemelése – számunkra mindenekelőtt azért lényeges, mivel e korai, átmeneti modus vivendi eredendő ellentmondásossága, konfliktusteremtő hatása majd (más, jóval konkrétabb motívumok sorával összefonódva) a költő további eszmélkedésének egyik legáltalánosabb érvényű, szubjektív mozgatójává válik. A *Felhők*-korszak intenzív vívódásai, végleges elkomorulása felé vivő folyamat elvontabb tartalmát voltaképp az itt rejlő antinómia éleződése és fokozatos tudatosulása, a meghaladás – számos minőségileg új fölismerést kikristályosító – kísérlete alkotja. Vagyis Petőfi először – a forradalmi eszmények kitisztulása és vállalása előtt – a teljes tagadás életérzéseinek, moralitásának, világképének jegyében alakítja ki a tényleges kívülállásnak megfelelő ideológiát.

A műelemzések sorában méltán kap kimagasló jelentőséget a *János vitéz* eszmei és poétikai-esztétikai sajátosságainak szisztematikus, részletes föltérképezése. Az elbeszélő költemény – összhangban a szakirodalom immár egyezményesnek tekinthető álláspontjával – Pándi Pál közelítésében is summázó érvényű alkotás, mely végső tartalmi konzekvenciáiban, legátfogóbb üzeneteiben „a népi felemelkedés vágyát-óhaját” fejezi ki. A mű tüzetes interpretációját épp e legáltalánosabb következtetés övezetében ítéljük továbbgondolhatónak, mert úgy véljük, hogy a *János vitéz* részben mást, többet sejtet, mint az eredeti népmesei vágytörténetek, noha – tegyük azonnal hozzá – korántsem direkt egyértelműséggel.

Kukorica Jancsi útja tehát szerintünk nem pusztán a „fölemelkedés” elvont igényét repre-

zentálja, hanem e mélyen értéktelített folyamat végbementelének bizonyosságát, szükségszerűségét is. Ennek műbeli alapját – amint ezt már máshol (*Alföld, 1982. 6.) részletezőbben kifejtettük* – a cselekmény, a jellemábrázolás és az elbeszélés mód egészét átható organikus fejlődés-eszme képezi, melynek értelmében a potenciálisan meglevő képességeknek, értékeknek – előbb vagy utóbb – *feltétlenül*, szinte természeti törvényként érvényesülniük kell. Kukorica Jancsi, miként erre Pándi is utal, valójában nem fejlődik, „hiszen már az első jelenetek kész, határozott legénynek mutatják, akinek keménysége (például a mostohával szemben) félreérthetetlenül jelzi, hogy hivatott a rá váró feladatokra”. Küzdelmes útja tehát nem igazi fejlődés, hanem sokkalta inkább csupán „kifejlődés”, azaz tulajdonképp eleve adott minőségek egyre mélyülő manifesztációja: Petőfi hőse – a nép erőnyeinek megtestesítője – lényegileg mindig messzemenően ugyanaz marad, „csak” a körülményei változnak, a próbatételek fokozódnak. S e „kifejlődés” objektív törvényszerűségére vall az is, hogy Kukorica Jancsi minden szituációban az eredendőnek tűnő természete szerint cselekszik, s eközben – javarészt öntudatlanul – folyvást a végső célja felé halad.

Ebben az összefüggérendszerben mintha a narrátor sajátos pozíciója szintén a „felemelkedés” bizonyosságába vetett hitet tanúsítaná, hiszen a Pándi által említett „kívülről-belülről” való látásmód értelmében itt egy plebejus elkötelezettségű, közösséget immár tudatosan választó művész-értelmiségi igazolja vissza a nép évszázados vágyait, és ez az elbeszélői státus-váltás – feltevésünk szerint – *állítóvá* alakítja át a valódi népmesék többnyire *óhajto* érvényű hangoltságát. Pándi hitelesen állapítja meg, hogy a cselekmény a *fokozás* elvére épül, a kaland-sorozat két részének viszonyát kiváltképp ez határozza meg. Az egyre növekvő akadályok törésmentes leküzdése, az irrealitás övezetében kivívott győzelmek sorozata számunkra – e *fokozás* legbensőbb tartalmaként – a nép realitásbeli esélyeinek korlátlanóságát is sugalmazza.

A Kukorica Jancsi-k világához, törekvéseihez fűződő hiteles viszony így – az organikus fejlődéselv tükrében – kizárólag a maradéktalan azonosulás lehet. De épp e vonzó teljes *közvetlenség* az, amivel a forradalmári meggyőződés mind tudatosabb vállalása során, mint szép illúzióval, mindörökké le kell majd számolnia.

Pándi munkája – valóra váltva a „nehézfegyverzetű” monografikus vállalkozásokban rejlő esélytöbbletet – a korai Petőfi-alkotásokat széleskörű, gazdag viszonyítási mezőbe ágyazottan értelmezi, így téve lehetővé a művek történeti hitelességű közelítését, eredeti jelentésrétegeik mind teljesebb föltárását. S persze, az irodalmi, művelődési, ízlésbeli háttér részletes rekonstrukciója folytán válik igazán nyilvánvalóvá Petőfi rendkívüli nagysága is. Másfelől a monográfia e vonatkoztatási rendszer kibontásával annak az elterjedt hamis tudatnak a megszüntetését segíti, mely a irodalmi folyamatát pusztán a kimagasló jelentőségű költők-írók valamiféle lineáris sorozataként feltételezi. Pándi műve ezzel szemben épp arra figyelmeztet, hogy mennyire fontos az a közeg, melyből a korszakos tehetségek kiemelkednek ugyan, de amellyel számátalan vonatkozásban szüntelenül érintkeznek is.

A könyv új kiadása – végezetül – egy hiányt tudatosít: alapvető fontosságú, dolgozatainkban gyakran idézett irodalomtörténeti művek sokasága (pl. Horváth János nagyhatású *Petőfi-je*) napjainkra már-már hozzáférhetetlenné vált. Szisztematikus, akár egy átfogó sorozat kereteibe fogott megjelentetésük véleményünk szerint a szűkebb szakmabeliek elemi szükségleteinek kielégítésén túl a szélesebb körű irodalmi vonzalmú olvasók igényeit is teljesítené. Természetesen, egy ilyen vállalkozás önmagában még nem lenne elégséges ahhoz, hogy számvetésre készítő, továbbgondolkodásra ösztönző irodalomtörténeti hagyományaink, értékeink intenzívebben beépüljenek a köztudatba. De mindenképp a *szükséges* feltételek közé tartozik.

Balogh Ernő

Napjainkban sokat beszélünk a komplex vizsgálatok szükségességéről. Nem öncélú igény ez, hanem feladat megszabta szükségesség. Bizonyos életművek vagy problémák megnyugtató elemzése lehetetlen a különböző tudományágak tanúságainak és szempontjainak felhasználása, figyelembevétele nélkül. Egy-egy fontosabb életmű, vagy jelentősebb művészeti vagy tudományos probléma feldolgozása vagy megoldása a túlságosan is szakosított tudományágak keretébe nem férnek be. Különösen érvényes ez, ha a 18. századi a tudományos és szellemi forradalom sodrában még csak nem is gondolt a modern szellemi és tudományos munkamegosztásra.

F. Csanak Dórának hatalmas feladatot kellett megoldania, amikor gróf Teleki József életét és művét feldolgozta. E nagy terjedelmű és mindig olvasmányos monográfiát a szempontok és megközelítések szerencsés sokfélesége jellemzi. F. Csanak éppen úgy foglalkozik alapkutató-sokkal, a levéltári és egyéb kéziratos anyag feltárásával, közlésével és értelmezésével, mint általános tudománytörténettel, politika- és társadalomtörténettel, kritikátörténettel és esztétikával. Alkalmazza az összehasonlító irodalomtudomány különféle lehetőségeit, mind a hatásokat és a befogadásokat, mind a lehetséges párhuzamokat elemzi. Művét állandó szembeállítás jellemzi, a 18. századi igényeket és tanúságokat összeveti a maiakkal. Így például hangsúlyozza, hogy a 18. században, de még a múlt század elején is, a szónoklat az irodalom hagyományos részét képezte, mára viszont a szónoklat egyre inkább kiszorult az esztétikai és irodalomtörténeti vizsgálat köréből.

Szerencsés ötlet volt, hogy könyve első fejezetében F. Csanak Dóra Teleki József életrajzának viszonylag rövid vázlatát adja, hogy az ott ismertetett tényekre a későbbiek során visszatérjen, és ha szükséges van rá, a korábbi részletekben szőjön. Ezt teszi például, amikor Teleki nyugat-európai naplóit elemzi, vagy amikor az iskolaügygel kapcsolatos feladatait mutatja be.

Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című kitűnő monográfiájában egy új és korszerű Orczy-kép alapjait rajzolta meg. Meggyőzően bizonyította Orczy Lőrinc szerepét Bessenyei szellemi fejlődésében, és bemutatta azt, hogy milyen erkölcsi bátorítást jelentett Mária Terézia ifjú testőrének az öreg és tekintélyes tábornok

költő figyelme, biztatása. Csanak Dóra, aki korábban Orczy Lőrinc és Teleki levelezését közzétette, Orczy Bíró elkezdte portréját rajzolja tovább. Hangsúlyozza, hogy Bessenyei és Teleki között semminemű kapcsolat nem volt lehetséges, és bemutatja a nagyon kétértelmű Teleki-Kazinczy viszonyt is. Kazinczy ugyan hangsúlyozta, mint F. Csanak idézi, hogy Telekinek jelentős szerepe volt a magyar költészet megújításában, az *Atyafiúi barátság oszlopa* című költeményét az új magyar irodalom legfontosabb alkotásai közé sorolta Bessenyei, Baróczi Sándor, Baróti Szabó Dávid és Révai Miklós egy-egy műve mellett, és már a Magyar Múzeumban is közölte verseit, — de F. Csanak elemzéséből kiderül, hogy Kazinczy véleménye korántsem volt mindig őszinte, és főleg nem egyértelmű. A Bessenyei-Teleki ellentét miatt Teleki nagybátyja, gróf Ráday Gedeon sem vehetett részt a Bessenyei-féle kezdeményezésekben, az a Ráday, akit Kazinczy és Édes Gergely szinte szent emberként tisztelt.

Rendkívül bensőséges viszony fűzte viszont Telekit Orczyhoz, derül ki F. Csanak kitűnően dokumentált monográfiájából, a két költő és politikus kölcsönösen tisztelte, becsülte, és támogatta egymást. Bíró Ferenc a Bessenyei-Orczy viszonyt tárta fel, Csanak Dóra Orczynak az ellentáborhoz, Telekihez és Rádayhoz való kapcsolódását mutatta be. Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy Batsányi Orczy házában nevelkedett, akkor valószínűnek tűnik, hogy Orczy szerepe a felvilágosodás kori magyar irodalom és költészet újjászületésében sokkal nagyobb, mint azt hagyományosan gondoltuk, és Bíró Ferenc újraértékelési kísérletei igazolódtak. E két monográfia, Bíróé és Csanaké nyomán, kíváncsúnak tűnik egy olyan részletes Orczy életrajz megírása, amely a generális társadalmi és irodalmi kapcsolatait a lehető legrészletesebben és legösszetettebben vizsgálja.

A könyv első részében, mint már említettem, F. Csanak Teleki József életének legfontosabb stádiumait mutatja be. A második rész címe *Az író és a tudós*. Ebben a részben Csanak első sorban Teleki naplóit elemzi, az ismertetett életrajz, és a naplójegyzetek állandó szembesítésével. Csanak a naplót pszichológiai, társadalomtörténeti és tudománytörténeti szempontból egyaránt vizsgálja. A monográfia olvasását és a tárgyalt problémák megértését nagy mértékben

elősegíti, hogy a szerző soha nem mulasztja el azoknak a ma már jobbra elfelejtett, – vagy csupán egy-egy tudományág szaktörténetészei által ismert – személyiségek bemutatását, akikkel Teleki kapcsolatba került. Így részletesen ír Daniel Bernoulli (1720–1780) svájci tudós, a neves matematikus, fizikus és anatómus életéről és munkájáról, aki Bázisban Teleki tanára volt. Bernoulli munkásságának és utóéletének bemutatása nem öncélú, hiszen Teleki tankerületi főigazgatóként a tőle tanultak alapján próbálta koncepcióit kifejteni. Mint Csanak Dóra elemzéséből kiderül, Teleki mint tankerületi főigazgató bukását éppen a politikai aritmetika követése okozta. Teleki a jozefinista iskolapolitikával ellentétben nemhogy csökkenteni, hanem növelni akarta a gimnáziumok, a tanárok és a diákok számát. Érvelését a jozefinista iskolapolitika vezetőivel szemben, akik hivatalosan az értelmiségi túlerővel akarták megakadályozni, Bernoulli módszereire hivatkozott. Ugyanígy a svájci tudós tanításait kamatoztatva vehetett részt egy nemzetközi vitában, amely a himlőoltás szükségességéről és veszélyeiről szólt.

Csanak Dóra könyve második nagy fejezetében részletesen foglalkozik Teleki leghíresebb művével, az *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts* cíművel.

Csanak Dóra behatóan elemzi e Bázisban készült mű keletkezéstörténetét. A monográfia egyik erénye, az aprólékos környezetrajz, itt is érvényesül. Csanak bemutatja a bázisi értelmiségiek, mindenekelőtt Emmanuel Wolleb bíró, akinek házában Teleki felolvasta művét. Csanak ismerteti a francia nyelvű mű magyar és latin fogadtatásait és kritikai fogadtatását. Magyarázza, hogy miért tekintették annyian, így Galántai Fekete János is, Voltaire-rel polemizáló alkotásnak. E ponton némiképp módosítanám azt, amit Csanak Dóra Leibniz utóéletéről, illetve a Voltaire–Leibniz viszonyról ír. A *Candide* nem Voltaire egyetlen és utolsó szava a német filozófusról. (Csupán zárójelben jegyzem meg, én magam, személy szerint, a *Candide*-ot sem tartom – a közfelfogással ellentétben – Leibnizrel vitázó műnek, de ez értelmezés kérdése, amit nem itt kell mérlegelni.) Voltaire a *Candide* kiadása előtt is, meg után is, a legnagyobb tisztelettel beszélt Leibnizről. A *Temple du goût* című verset és prózát keverő esszéjében – nyilván Fontenelle hatására – latin nyelvű versei alapján befogadta Leibnizet az „izlés templomába”, és soha sem zárta ki onnét, noha az esszé, élete folyamán többször is,

radikálisan átdolgozta. A *Siècle de Louis XIV*-ben pedig a német gondolkodót a valaha is élt legegyetemesebb szellemnek nevezi.

Csanak több ízben is elemzi a Teleki–Rousseau viszonyt, így Teleki naplója, az *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts*, és egy szónoklat alapján. Az utóbbi 1766-ban hangzott el Szabó Sámuel vásárhelyi kollégiumi tanár beiktatása alkalmából. Ennek a szónoklatnak az elemzése, és összehasonlítása Rousseau nevezetes művével, a *Discours sur les sciences et les arts* című alkotásával a monográfiájának egyik legmeggyőzőbb fejezete. Kiváltképpen érdekes az összevetés, hogy mit jelent a tudomány fejlődése Erdélyből nézve, mi a tudós szerepe Erdélyben, – és Franciaországban. Itt említtem meg, hogy Csanak minden egyes problémát többfajta szempontból tárgyal: Teleki személyiségén, a szűkebb családi körön, az erdélyi hagyományon, a magyarországi protestáns hagyományon keresztül, és végül az európai fejlődés szempontjából. Műve ezért rendkívül értékes hozzájárulás a felvilágosodás speciálisan magyar és erdélyi speciálisan protestáns, jozefinizmus előtti, majd alatti változatának megértéséhez. Megítélésem szerint könyvében csupán egyetlen lényeges eszmétörténeti problémával marad adós. Csanak több ízben is említi, hogy Montesquieu hatott elsősorban „politikai ideáljaira”, és kiváltképpen az *Esprit des Lois* befolyásolta. Pusztán deklaráción túl azonban Csanak soha sem megy, noha egy olyan szembevetés, mint Rousseau és Teleki, vagy akár Voltaire és Teleki esetében történt, mind Teleki politikai, társadalmi nézeteit jobban megvilágítaná, mind a 18. század magyar politikai gondolkodás értékelését és vizsgálatát elősegítené. Hogyan értékelte Teleki Montesquieu-t mennyiben követte a nemességről és az uralkodóról vallott nézeteiben, egy felvilágosultabb rendi álláspont kidolgozásában, ez részletes és konkrét elemzést igényelt volna. Csanak Dóra megemlíti, hogy pécsi beszédében, amit mint tankerületi főigazgató mondott, Teleki Montesquieu nyomán lényegében azt állítja, hogy II. József a magyaroknak köszönheti trónját. A beszéd értelmezése során úgy tűnik, mintha Montesquieu vagy különösképpen Teleki valamiféle szerződésmélelet alapján állna. Holott Montesquieu egyike azon 18. századi francia gondolkodóknak, akik a *Contrat social* egyetlen változatát sem fogadták el.

A pécsi beszéd elemzése egyébként Csanak Dóra kitűnő stílusérzékét és problématudatát

jellemzi. Kimutatja azt, hogy Teleki a jozefinista politika célkitűzéseit támogatja akkor, amikor hangsúlyozza, hogy a Nagy Lajos alapította egyetemen sem volt teológiai fakultás, a pápa határozott kívánságára.

Fontos fejezeteket szentel Csanak Telekinek, a mecénásnak, a műemlékvédőnek, a könyvgyűjtőnek és a könyvtártámogatónak. Külön alfejezetben szól Mátyási Józsefről, Teleki titkáráról, akinek verseire, *Pestre egy jó Barátomhoz*, vagy *Ötvenkét jó naphol mulatságos egy óra* címűekre, mint fontos forrásanyagra, a monográfia egyéb helyein is hivatkozik. A Mátyásinak szentelt fejezetet azért tartom jelentősnek, mert e lényegében teljesen elfelejtett költő megismertetéséhez és újraértékeléséhez

hozzásegíthet. Mátyási József egyike azoknak, a 18. század végi magyar költőknek, akiknek művéből érdemes lenne egy jól válogatott kötetet megjelentetni. Az 1954-es kecskeméti kiadás visszhangtalansága nem kell, hogy megriasszon.

Könyvtártörténészek és irodalomtörténészek, esztétikustörténészek és tudománytörténészek, a magyar irodalomtörténet kutatói és az összehasonlító irodalomtudomány művelői egyaránt haszonnal forgathatják Csanak Dóra monográfiáját, amely az elmúlt két évtizedben megújult magyar 18. századi kutatások egyik legjelesebb eredménye.

Ferenczi László

KÓKAY GYÖRGY: KÖNYV, SAJTÓ ÉS IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Bp. 1983. Akadémiai K. 234 l.

A tanulmányok tartalma és a szerző vizsgálódásainak tárgyköre a magyar felvilágosodás kori kultúra sajátos szempontú kutatásának eredményeit tárja eléln. A szerzői elgondolás szerint címbe foglalt szavak a fogalmak, könyv, sajtó, irodalom és felvilágosodás összefüggése is utal a megközelítés szempontjaira, hangsúlyozza a szellemi, irodalmi élet közvetítőinek szerepét, különös tekintettel az újabban föllendült sajtó- és könyvtörténeti kutatásokra. S éppen ez a jellemzője Kókay egyéni kutatói módszerének. Az irodalomtörténetírás által meglehetősen elhanyagolt forrásterület alapos ismerőjeként tanulmányozza az irodalmi megújulás jelenségeit, a nemzeti újjászületés magyarországi úttörőinek (Bessenyei, Kazinczy) munkásságát.

A hazai és kelet-közép-európai polgári átalakulással, nemzeti megújulással és a felvilágosodással kapcsolatos széles medrű művelődéstörténeti folyamat kutatása erőteljesen foglalkoztatja a szakembereket. Figyelmük kiterjed a társadalomtörténet művelődési területeire, amelyek a korforduló szellemi, művelődési, politikai mozgalmainak megközelítésében döntő tényezőknél bizonyultak. A szerző évtizedes munkássága is egyik ilyen megközelítési irányban bontakozott ki s jutott el alapvetőnek értékelhető új eredményekhez. Ezek a kor összetett irodalmi és nyelvi törekvéseivel, anyanyelvi mozgalmakkal összhangban kiterjednek a politikai porondon küzdő írói értelmiség (Rát Mátyás, Hajnóczy József, Batsányi János, Görög

Demeter) tevékenységére, a társadalmi, világnézeti, műveltségi és öntudati összetevők alakulására; föltárják hogyan került szembe egymással a hagyományos rendi nemesi gondolkodás és az új polgári felfogás az irodalomban és sajtóban; megjelölik, melyek e folyamat esztétikustörténeti és irodalomszociológiai tényezői a vizsgált jelenségek szemszögéből. Kókay bevonja vizsgálódásai körébe a művelődéstörténeti (filozófiai, vallási, politikai, művészeti stb.) tudatformákkal kapcsolatos problémákat, rámutatva bizonyos közép- s kelet-európai fejlődési sajátosságokra is.

A gyűjteményes kötet rávilágít arra a kevésbé föltárt jelenségre is, hogy milyen módon hatolt be a felvilágosodás ideológiája a magyarországi társadalmi rétegekbe. A kutatás jobbára a kiemelkedő írók főbb alkotásaira fordított nagyobb figyelmet. Kókay is kellő figyelmet szánt nekik. Erre jó példa a kulcsszerpet betöltő Bessenyei életpályája arányos szemléltetése. Az előítélet nélküli Ember (Der Mann ohne Vorurtheil), illetve Bessenyei György és a bécsi udvari könyvtár kérdéskörét elemző írást követően a szerző megvilágítja a Bécsből visszavonult filozófus író és gondolkodó, a „bihari remete” eszmévilágát; egy még nem publikált dolgozata szól Bessenyei akadémiai programtervezetét kiegészítő, *Beszéd az országnak tárgyáról* (1802) c., második akadémiai tárgyú röpiratáról. Kazinczy szerepe is a tanulmánykötet koncepciójával összefüggésben kerül bemutatásra; Kazinczy és az első

magyar újságok, ill. Kazinczy és a korabeli magyar könyvtárak kérdését elemezve. Kókay emellett tüzetesebben is vizsgálja a könyvek sorsát, az írók-olvasók viszonyát, a sajtó és a könyvtári intézmények funkcióját, az újságalapításokat (pl. magyar, német, szlovák újságalapítási kísérleteket), és az új olvasóközönség szerveződésének feltételeivel kapcsolatos problémákat. A korabeli társadalmi rétegződésen belüli változások, illetve a művelődési viszonyok módosulása következtében lényegesen megváltozik a szerző, az írói alkotás, a nyomtatott könyv és az olvasó viszonya, az írás és az ember kapcsolata, egymásra hatása.

Mindez összefügg a nemzeti kultúra kialakulásával, megújulásával, de összekötő kapocs az egyetemes művelődéstörténet láncolatában is. Ennek alátámasztására a kínáló példák közül a korábban méltatlanul elfelejtett Rát Mátyás göttingai indíttatású munkásságát jellemző (Híd Kelet és Nyugat között) írásokat említhetjük, vagy a külföldet járó magyarok, Teleki Sámuel (bécsi, bázeli, párizsi, utrechti), Széchenyi Ferenc (prágai, drezdai, berlini, cambridge-i), a kevésbé ismert Keresztési József (helvéciai), a sárospataki Rozgonyi József (wittenbergi, drezdai), a Magyar Hírmondóban beszámoló ismeretlen diák (göttingai) könyvtári élményeiről szóló beszámolóra utalhatunk. A szerző tanulmánygyűjteménye összhangban áll azokkal a nemzetközi kutatásokkal, amelyek különös hangsúlyt helyeznek az irodalomszociológia említett ágának tanulmányozására.

A szerző s kötet szerkesztő helyesen jár el a nemzeti hagyományok értékelése szemszögéből, amikor a jozefinizmus, a nemesi reformizmus és a jakobinizmus problematikájának elemzése után a felvilágosult kultúra átmentéséről, a nemzeti művelődésről – népművelődésről, a hagyományok őrzőiről és feltáróiról értekezik. Hangsúlyozza a modern nemzeti érzés ösztönző erejét, valamint a nemzeti gondolat és társadalmi haladás szükségszerű egységének követelményét. Nem feledkezik meg a Habsburg-monarchia keretén belüli nacionalizmusok retrográd vonásairól, sem a nemzeti öntudat fölbresztésére irányuló, a különféle társadalmi, etnikai, nemzeti közösségi törekvések összetett jellegéről. A tanulmányok elvi s módszertani tanulságai egyaránt fontosak, hiszen a mintegy negyedszázadot átfogó (1780–1805) időszak kezdete a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak történetének.

Irodalomtörténetírásunk és nemzeti bibliográfiánk úttörői is ez utóbbiak közé tartoznak; közülük négy tudós (Czittinger, Horányi, Sándor, Kovachich) arcképe található a tanulmánykötet befejező részében. A több mint két évtizede (1957–1960–1961) készült írásközlése vázlatosságuk mellett is indokolt, s együvé kerülésük súlypontoszerűen tagolja a kötet utolsó fejezetének többretű anyagát. A szerző érdeklődése összefügg azzal a munkásságával is támogatott alapelvvel, hogy a bibliográfiai dokumentáció nélkülözhetetlen segédeszköze az irodalomtudományi kutatások két összetartozó fő ágzatának, az irodalomtörténeti és irodalomelméleti kutatásoknak. A nemzeti vagy irodalmi bibliográfia fejlődéstörténeti összefoglalását elősegíthetik az előzményekkel kapcsolatos arcképszerű tanulmányok, a XVIII. századi úttörő munkálatokra vonatkozó részletkutatások, amelyek a XIX. század első feléig, az irodalomtörténetírás kialakulásáig vezetnek. Ez az első szakasz felöleli a magyar bibliográfiáról első kísérleteit, a literatúratörténetre s az irodalmi életre utaló anyagot a katalógusoktól és lexikonoktól az írói életrajzi szótárakig, az ún. bio bibliográfiáig, jelzi a „historia literaria” felbomlását kísérő gyűjtőmunkák és egymást kiegészítő bibliográfiai összegezek születését.

Horányi, Sándor és Kovachich már annak a folyamatnak képviselői, amikor a korábbi kezdeményeket, változó, bővülő, ám hasonló módszerű bibliográfiák szótárakat felváltja a régi tudományosságot összegező, egyben azokon túlmutató kézikönyvszerű irodalomtörténet. Ez fejlődéstörténeti fordulatot is jelez, nevezetesen a bibliográfia és az irodalomtörténet szétválását, illetve önállósulását. A nemzeti bibliográfiának az irodalomtörténettől, ill. az irodalomtörténetírásnak a bibliográfiától való fokozatos elkülönülési tendenciája hangsúlyozandó mind a bibliográfia, mind az irodalomtörténet további útja szemszögéből, különös tekintettel ez utóbbi disciplina saját tudományos módszereire, s az irodalomfogalom új értelmezésére.

A különféle hazai bibliográfiai kísérleteket számon tartó kortársi munkának, kiegészítő vagy továbbfejlesztő folyamatnak vannak kelet-közép-európai párhuzamai is. Kókay írásainak első megjelenését követő két évtizedben publikált nemzetközi kutatási anyagok lehetővé teszik a témakör további külföldi összefüggések irányában történő kitágítást, s a fent említett arcképvázlatok további árnyalását. József

Maksimilian Ossoliński újabb kiadott levelezéséből például kiderül, hogy a XIX. század elején érintkezésben állt Horányi Elekkel és Kovachich Márton Györggyel, s kölcsönösen támogatták egymást magyar és lengyel vonatkozású források felkutatásában. Ossoliński nemcsak Horányi Memoria Hungarorumát ismeri, hanem Veszprémi Sussincta medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographiáját is. Az 1790. óta Bécsben lakó tudós, főúri mecénás, literátor, könyvtáros és művelődéstörténész lehetővé tette, hogy Horányi készülő Memoria Scriptorum Scholarum Piarum egyetemes lexikonához „ad viros illustres e Scholis Piis Polonos et Lithuanos” gyűjtőmunkát folytathasson Ossoliński bécsi könyvtárában. Horányi enciklopédikus vállalkozása (1808–1809) csupán néhány évvel előzte meg a hasonló típusú (Vita et scripta... Red. Szymon Bielski. Varsoviae 1812) lengyel piarista lexikont. Ez az egybeesés azért is figyelemre méltó, mivel Kókay írásai: Magyar Nemzeti Múzeum jubileuma, s Nemzeti Könyvtárunk megalapítása kapcsán méltatott gróf Széchenyi Ferenc is levelezésben állt Ossolińskival; megküldte neki könyvtára nyomtatott jegyzékét a Catalogus Bibliothecae Hungaricae kiegészített kötetét is. Ez a kapcsolat ösztönzőleg hatott Ossoliński több kötetes életrajzi szótárral kombinált könyvjegyzékének elkészülésére, ami a nevezetes Biblioteka Ossolińskich alapjául szolgált. Ha a könyvtári intézmények Kókay íásaiban is kidomborított problematikájához számítjuk a magyar- és lengyelországi bibliográfusok felvilágosodás kori rokon törekvéseit és hasonló módszerekkel gyűjtött s szerkesztett, műfajilag közös család-

fához tartozó kiadványait, a kötetben tárgyalt Széchenyi, Horányi, Kovachich példája nyomán adva van a lehetőség az összehasonlító kelet-közép-európai szempontú könyvtártörténeti s bibliográfiai fejlődéstörténeti kutatások továbbfejlesztésére.

A kötet tudományanyaga érintkezik Kókay egy másik eredményesen művelt kutatási területével, a sajtótörténettel. A magyar sajtó története 1705–1848 c. munkának nemcsak szerkesztője, hanem egyik szerzője is volt. Mértéktartó s józan álláspontnak tartható Kókay eljárása, hogy a sajtóval kapcsolatos kutatásnak csak azokat az eredményeit közli tanulmánygyűjteményében, amelyek „túlnőttek a hírlap- és folyóirat-történet körén”, s ezért vagy kimaradtak, vagy csak vázlatosan kerültek a sajtótörténeti szintézisbe. Különösen célszerű volt ezek összefoglalása az irodalmi élet és a sajtó, a korabeli szociológiai szempontú vizsgálatok, az írók és olvasók közötti közvetítő eszközök vonatkozásában. A szerző bibliográfiai tájékozottsága, széles horizontú könyvtörténeti és sajtótörténeti áttekintése jó alapot szolgált az irodalmi jelenségekkel szervesen összefüggő tanulmányokhoz. Erről tanúskodik a korszakot megbízható filológiai alapossággal föltáró tanulmánygyűjtemény, amely tartalmában is kifejezi a címében foglaltakat: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Kókay György új kutatási eredményeinek közzététele ösztönzést nyújt a korszak kultúrájának sajátos összefüggéseit, mélyebb föltárását célzó vizsgálatok föllendítésére.

Hopp Lajos

CSATKAI ENDRE: KAZINCZY ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETEK (1925).

Szerkesztette: Galavics Géza. Bp. 1983. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport 139 l. 36 t.

A Kazinczy-kutatók előtt jól ismert Csatskai Endre neve, rövidebb közleményeivel, „kis színes”-eivel, a levelezésből vett adatok alapján írt tanulmányaival a Kazinczy-életmű művelődéstörténeti vonatkozásaira világított rá, egy közleménye (Magyar Könyvszemle 1959: 360–363.) pedig Kazinczy könyvtárának egy „kolligátumát” mutatta be. Csatskai Endre tanítványai, barátai tudták, hogy még 1925-ben Császár Elemérhez benyújtotta doktori értekezését Kazinczy és a képzőművészetek „viszonyáról”; de azt is tudták, hogy a szerző

mostoha körülményei nem engedték meg a doktori értekezés kinyomtatását. Pedig – sóhajt föl a recenzens – hány tévutat, bizonytalan mozdulatot takaríthatott volna meg a Kazinczy-kutatás, ha Csatskai dolgozata a 20-as években napvilágot lát. Mennyivel előbb és könnyebben honosodott volna meg a „neoklasszicizmus” gondolata, talán Szauder Józsefnek sem kellett volna az olasz irodalomtudomány fogalmi készletéből magyar viszonyokra alkalmazni, hanem támaszkodva Csatskainak gyűjtő munkájára, rendszerezésére, eredményeire, magyar előzmé-

nyekből is ugyanoda vezetett volna a neoklasszicizmus kiváló magyar kutatójának útja. Az elmondottakból következik, hogy mindenképpen érdemes volt Csatskai Endrének 1925-ös értekezését kiadni, még akkor is, ha Rózsza György utószava az azóta megjelent e tárgyú munkáját összegzi, és Szabó Péter hely- és névmutatója mintegy kiegészíti, továbbviszi Csatskai disszertációjának eredményeit. Ugyancsak Rózsza Györgyöt dicséri az ötvenkét képmelléklet, amely Kazinczy képzőművészeti érdeklődését dokumentálja egyfelől, másfelől azt a keretet segít körvonalazni, amelyen belül fejlődött Kazinczy érdeklődése. Az első írását Zádor Anna, a pályatárs, kutatótárs, a jóbarát vállalta, Csatskai pályájának emlékezetével eleget tett annak a követelménynek is, amelyet Lessing Emilia Galotti c. színdarabja egy jelenete nyomán maga Kazinczy is a portréfestészet titkának tudott.

Helyesen állapítják meg a kötet munkatársai, hogy Csatskai egészen korán alkalmazta az interdisziplináris kutatás elveit és módszertanát. Nem tisztán képzőművészeti vonatkozású ez a dolgozat, hanem a képzőművészet és az irodalomtörténet szempontjai egyaránt érvényesülnek. Lényegében ezzel is Szauder előtt járt Csatskai Endre.

A könyvnek máig hervadhatatlan érdeme, s ez biztosítja olvashatóságát, frissességét, hogy az 1924-ig megjelent szakirodalom, Kazinczy-levelezés, részben Kazinczy-cikkek alapján föl-tárja: mikor mit írt Kazinczy az egyes képzőművészeti ágakról, a festőkről, a szobrászokról, a rézmetszőkről; a képzőművészeti élmény hogyan nyilatkozik meg irodalmi alkotásaiban, Kazinczy képzőművészeti elvei érvényesülnek-e esztétikai nézeteiben általában és az irodalom-esztétikában különösen; mennyire sikerült Kazinczynak magyar nyelvű terminológiát teremtenie a képzőművészeti írásokban; hatott-e a képzőművészeti gondolat a Kazinczyt követő nemzedékre?

Csatskai Endre alaposan „kicédulázta” a Kazinczy-levelezés 1924-ig megjelent köteteit. Anyaggyűjtése imponáló, és csak sajnálhatjuk, hogy ez a mostoha életkörülmények miatt nem terjedhetett ki a kéziratok hagyatékra. Csak utalhatunk ezúttal pl. A *düsseldorfi galériát* ismer-tető Kazinczy-írára (OSzK Kt. An. Lit. 2951.), Guido Reniért itt is lelkesedik. Ugyancsak sa-jnáljuk, hogy mindeddig nem került sor Kazinczy Ferenc rajzainak összefoglaló jellegű bemutatására. Nemcsak a Csatskai Endre által is

említett adat, hogy ti. budai fogságát rajzolással enyhítette, ösztönözhetne arra: Kazinczynak leveleiben, hagyatékában bőségesen fellelhető rajzait értékelhetné már valaki, vagy legalábbis a képzőművészeti érdeklődés szerves részeként tarthatná számon. Mint oly sok másban, e téren sem mérhető Goethehez: de közös a képzőművészeti érdeklődés, az élmények, a látvány rögzítésének kísérlete rajzzal vagy tussal, sőt, közös az árnyékrajzok szeretete – és művelése. Ez utóbbiakat Rexa Dezső adta ki, hivatkozott rájuk remekművű tanulmányában, a *Veteris vestigia flammae*-ban Szauder József. Visszatérve Csatskai Endre dolgozatához: hatalmas anyag-gyűjtését áttekinthető szerkezetbe rendezte, egy-mástól jól elváló tárgykörök szerint, élvezetes előadásban adja elő, anekdotikus betétekkel fűszerezve. Ez Csatskai előadásmódjának később is sajátossága maradt. Mint ahogy a művelődés-történeti, látszólag jelentéktelen apróságok kedvelése is. Mindez nem jelenti a távlatok mellőzését, az akár világirodalmi, európai képző-művészeti jelenségek elhanyagolását. Csatskai Endre megelőzve Bán Imrét és Szauder Józsefet teljes joggal tulajdonítja winckelmanni és részben goethe-i ihletésnek Kazinczy klassziciz-mushoz fordulását. Csatskai Endre említi, hogy börtönfogságában jutott Winckelmannhoz. Felte-hetőleg (bár ki tudja ezt teljes biztonsággal megállapítani – ma már?) nem az utólagos jelenetezés céljából emelte ki Winckelmannból ezúttal nem az esztétikai, hanem az etikai vonatkozást, pontosabban szólva: az irodalom létfeltételeihez nélkülözhetetlen szabadsággon-dolatot, egybehangzóan a Szauder József által feltárt Szentjóni Szabó–pályamű alapvetőnek tetsző gondolatával: Kazinczy kiválasztja a meg-felelő mondatot, ami helyzetéhez illik. „Miért nem emelkedhetik most a művészség annyira, mint a görögöknél? – Mert ahol szabadság nincs, mert ahol király uralkodik, ott a genie szárnyai mindég meg vagynak nyírbálva...” És Szentjóni Szabó „esztétikai” következtetése: „Mindenesetre, az antikvitás emberei bennünket nem tehetségben, hanem célkitűzésben múlnak felül; az egyetlen, amit irigyelnünk kell tőlük: a szabadság” (Kenéz Győző ford.).

Ebbe a perspektívába állítva másképpen értékelhető Kazinczy Ferenc antikvitáskultusza, másképpen kapcsolódása a goethe-i Iphigénia-hoz. Hiszen Csatskai Endre is idézi a kitélt, miszerint Kazinczy úgy véli, a goethei Iphigénia „az új kor legfelségebb, leggőrogebb, leg-Raphaelibb míve”.... S itt három tényezőt von

össze Kazinczy. Goethe Iphigenie-jének verses változatát, amely rajongásának tárgya; a második tényező behatóbb vizsgálatot érdemelne, ti. Kazinczy görögységkultusza; a harmadik tényező a képzőművészeti érdeklődés, amely itt hasonlatképpen kerül elő, éppen nem Goethe intencióival ellentétben. Goethe *Antik und Modern* c. cikkét idézhetjük ide: „Er (ti. Raffaello) gräcisirt nirgends, handelt aber durchaus wie ein Grieche”. Ismét Kazinczy Goethéről, nem csupán a művészről, hanem az emberről is. „Goethével ismerkedjél-meg és Goethével és ismét meg ismét Goethével. 'S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal (...) A többinek félve higgy, Goethének, kibén görög lélek, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköti a férfiúi erőt és az ifjú kor szépségét”.

A plaszticitásra törekvő Kazinczy szinte a görög szobrok megtestesülését látja Goethében, mintegy ama albumokat látja maga előtt Goethe-portréja megalkotásakor, amelyekben görög szobrokra lapozhatott rá. Már csak ezért is sajnálhatjuk, hogy csak kurta utalás erejéig van jelen Goro Lajos: *Wanderungen durch Pompeii*, Wien 1825. c. könyvének Kazinczy készítette ismertetése. Kazinczy szinte irigyli a magyar mérnököt, hogy eljutott Pompeiibe, leírhatta, amit ott talált, s hogy élvezhette az antikvitást a maga természeti valójában. Ám ezen túl: Igaz Sámuel egy leveléből tudjuk meg, hogy Goro Lajos rajongott Kazinczy Sallustiusfordítása előzáráért (KazLev XIX. 161.), és azt is tudjuk, hogy a németül megjelent könyvet Kazinczy le akarta fordítani. Itt jegyezzük meg, hogy Hormayr Archiv-ja (Kazinczyhoz is eljutott, és nemcsak Kazinczyhoz) 1824-ben közölt cikket Pompeii-ről. De Goethehez vezetnek a szálak ama sokat emlegetett Gyps-Abgussok kérdésében. Kazinczy hasonlata, amellyel fordításprogramját egy levele utólagos korrigálásával is igazolni vélte, Goethe életvitelével, felfogásával hozta közeli rokonságba: a *szintén műgyűjtő Goethe ugyanis nem tudván megszerezni eredeti antik alkotásokat, legalább gipszmásolatban szerette volna maga előtt látni pl. weimari otthonában, de beletervezte e másolatokat pl. a weimari hercegek tiefurthi kastélyába is. A remekművek másolásának elve egyben életpótléknak is bizonyult: az utazás lehetőségétől megfosztott Kazinczy (és az utazásain meghihetett Goethe) így őrizte meg a számukra valódi szépséget. A képzőművészet és az irodalom területén egyaránt fontos – hitte*

Kazinczy – a remekművek példáinak követése, nem pedig a provincialitásba húzó originalitás, az önelégültségre valló eredetiség.

Mindezek a gondolatok *lényegében* kifejtethetők Csatskai Endre szövegéből, jóllehet ilyen levezetésekre nem vállalkozik, feladatának inkább és elsősorban az adatok feltárását érzi. Megkísérli, hogy Kazinczy képzőművészeti jellegű megnyilatkozásaiból szövegmátrára, „esztétikájára” következtessen, s összefoglalásul – 1925-ben ez sem csekély eredmény – az alábbiakat állapítja meg: „Kazinczy a művészetből a következő fő elvet viszi át írásaiba: a másolásnak megfelelő fordítást kezdő irodalomban fölébe helyezi az eredetinek, és fő kötelességnek ismeri el az ideálizálást.” (33.) Másutt (63.) Lessing Laokoonjából indul ki Csatskai Endre, azt fejtegetve, hogy Lessing Homérosz alapján azt kívánja, „a költők ne a tárgyat írják le, hanem a tetszést, az elragadtatást, amit az okoz, s ezzel már magát a szépséget is rajzolják”. Ezután ezt az elvet alkalmazza Csengerly János értekezését segítségül hívva, a görög epigrammára, amely Kazinczynak is kedvelt műfaja volt. Itt nem hallgathatjuk el némi hiányérzetünket: már Csatskai Endre sem aknáztá ki eléggé Kazinczy levelezését a *műfajelmélet* szempontjából, pedig ennek révén képzőművészeti analógiákat, vonatkozásokat is fölfedhetett volna. De amit hiba volna számon kérni egy doktori értekezésem, azt számon kérhetjük a Kazinczy-kutatáson. Doktori disszertációk azóta is foglalkozgattak e kérdésekkel, de az a rendkívül fontos kritikátörténeti probléma: mikor hogyan vélekedett az egyes műfajokról (konkrét művek kapcsán, illetve általában) Kazinczy, ma sincs még kellőképpen feldolgozva. Valamint Kazinczy látszólagos következetlenségei sem kaptak megfelelő magyarázatot. Csatskai Endre (63.) ügyesen szembesíti Kazinczynak egy „szép márványszobor”-ról (a vatikáni Apollóról, vö. KazLev XVIII. 235–237.) kifejtett véleményét azzal a magyarázkodással, amelyet a Zalán futása kurta-furcsa értékelése után adnia kellett. Csakhogy Kazinczynak Csatskai által idézett magyarázkodása éppen nem következetlenségről tanúskodik. Kazinczy az általa ambícióval fordított és színpadi előadásra szánt Emilia Galottiból idéz, „némasággal dicsérjük legszebben a művészetet.” Kazinczy nem szerette a Zalán futását, megborzadt párducos Árpád éneklőtől (talán nem elsősorban Vörösmartytól, inkább Horvát Istvántól és valószínűleg a Vörösmarty-eposzokra épített romantikus esztétikát megfogalmazó Toldy Ferencről),

s ezzel szembeszegezi Lessinget, a német klasszicizmust új szellemmel felélesztő esztétát, kinek *polgári drámájából* idéz (I. felvonás IV. jelenet, a herceg és Conti párbeszéde), méghozzá a művészetre vonatkozó passzust. Már önmagában az figyelemre méltó, ahogy a Zalán futásáról lényegében hallgat, s e hallgatását Lessing művészi felfogását tükröző idézettel menti. Idézhetne volna a festő Conti szavait is: szemmel kellene közvetlenül festeni, hiszen hosszú az út a szemtől a karig, az ecsetig, mennyi minden megy addig veszendőbe. De a festő tudja, mi minden ment veszendőbe, s erre legalább olyan büszke, mint arra, ami megvalósult. Raffaello (éppen Raffaello!) akkor is nagy festő lett volna, ha kéz nélkül születik. Tegyük ehhez hozzá, a herceg olyannyira elmerült Galotti Emilia képének szemlélésében, hogy meg sem hallja Conti fejtegetéseit. A Kazinczy által is idézett mondat pedig egyképpen hideg bók a művészeknek, és fölényes magyarázkodás. Az irodalomtörténész azonban ezt a fejtegetést itt nem hagyhatja abba. Hanem fellapozva Vörösmarty színkritikáit. 1837. szeptember 28-án került színre a Pesti Magyar Színházban Lessing polgári szomorújátéka. Vörösmarty csupán az előadással foglalkozik, a darabbal nem. De szerepelemzései tömörségükben is Lessing mély megértéséről tanúskodnak. Solt Andor helyesen jegyzi meg: „Vörösmarty a szerepek felfogására, elmélyítésére vonatkozó tanácsaival azon volt, hogy biztosítsa a dráma színen maradását.” (Vörösmarty Összes Művei XIV. Bp. 1969. 424.) Nyilván mást látott Kazinczy, mást Vörösmarty Lessing drámájában, mást idézett Kazinczy, színkritikájában a Schiller felé mutató vonásokat emelte ki Vörösmarty. Kazinczy fordítóként és a klasszikus szépségek rajongójaként beleélte magát Lessing drámaírói világába (három Lessing színművet fordított magyarrá), Vörösmartynak nem Lessing volt a drámaírói mintaképe, jöllehet az Emilia Galottiban megjelenített udvari intrika, a könnyelmű, éltvágyó hercegnek majd Victor Hugo egy királyfigurájában visszatérő alakja bizonyára foglalkoztatta. Vörösmarty, a drámaíró nem Lessing *félelem és részvétel* elvét tette a magáévá.

Csak dicsérettel emlékezhetünk meg a sajtó alá rendezés, a szerkesztés nem könnyű munkájáról. Lényegében változatlan szöveget kapjuk a disszertációnak, néhány, a szerkesztő szerint elhagyható, az akkori olvasónak szóló (aktualizáló?) mondat kivételével. Vitatható eljárás viszont a következő: „Ezenkívül a szöve-

gen néhány kisebb, a mai nyelvhasználathoz és helyesíráshoz inkább alkalmazkodó stílári változtatást tettünk.” Jó lett volna ezt egy-két példával érzékeltetni.

Azt viszont elképzelhetőnek tartottuk volna, hogy néhány adathibát kijavít a szerkesztő (nem stíláriat). Mindenesetre kár volt *Felsőmagyarországi* Minervaként meghagyni a *Felső Magyar Országi* (vagy Felső Magyar-Országi) Minervát, Erdélyi Múzeumként a Muzéumot. Néhány elírás talán magyarázatot kaphatott volna: Schlözer Gaggstadtban született, így nem „erdélyi származású” (történet)író (19.), a nevezetes winckelmanni terminus *edle Gröföeként* kerül elő (27.), hazánkban is ismerték Johann Caspar Lavater (nem *Lawater*) arcizmáját (44.), Mednyánszky népszerű műve nem *Malerische Reisen*, hanem mint ahogy a jegyzetben áll: *Malerische Reise* (egyes számban), kissé szokatlan az Apáti Kiss Sámuel névforma (56.), a magunk részéről N. A. Kiss Sámuelnek, Nemesapáthi Kiss Sámuelnek láttuk műveit aláírva. A 37. lapon idézi Csatskai Endre Kazinczy véleményét egy kertről, amely „rendes”. Megérdemelt volna egy jegyzetet, hogy Kazinczy a *rendes* szót „különös” értelemben használja (Vö.: Kardos Albert, Magyar Nyelvőr (431. 120–121.). Fáy András regénye nem *Béltéki ház*, hanem *A Béltéky-ház* (73.). Az eredeti szöveg jegyzeteléséhez is ragaszkodott a szerkesztő. Ezért hiányoljuk a rövidítések jegyzékét. Ma már nem E. Phil. Közl.-nek rövidítünk, mint ahogy Kazinczytól „Nagy” kiadást emlegetni is lehet félrevezető. Valójában a Trattnernél kilenc kötetben, 1814–16. között megjelent Kazinczy-fordításokról van szó. Valahol meg kellett volna adni a pontos címet: *Kazinczy Ferencz' Munkái*.

A hely- és névmutató szintén alapos, gondos munkára vall. Néhány esetben azonban az egyértelműbb fogalmazás nem ártott volna. Berzeviczy Gergelynek nem a *De commercio* az első munkája, H. Balázs Éva monográfiájának függeléke ennél jóval korábbi, igaz, nem nyomtatásban megjelent tanulmányértékű dolgozatot közölt. Aszalay János nem Lessing *Paramythion*-jait fordította, hanem meséit, Herder *Paramythion*-jait Kazinczy tolmácsolta. A két fordítás aztán egy kötetben jelent meg. Igen vitatható, hogy Aszalay János magyar átültetésének anyagán Kazinczy mennyit változtatott, hiszen a Csatskai Endre által „Nagy” kiadásnak nevezett kilenc kötetes Kazinczy-fordításkötet tartalmazza a Lessing-meséket. Erre nem ártott volna utalni.

Bólyai Farkas helyett *Bolyait* írtunk volna, Born Ignácról megemlítettük volna, hogy alakja néhány pillanatra a Pályám emlékezetében is fölbukkan, és talán még azt is, hogy „Sarasztrosképe”. Barcsai Ábrahám Barcsay vagy Bartsai; Schedius folyóirata valójóban Zeitschrift von und für Ungern (tehát nem Ungarn). Több mint túlzás, hogy Pázmándi Horváth Endre Árpádiásza „hatalmas hatással volt korára”. Nem volt hatással korára. Amikor Trattner-Károlyi Nemzeti vagy Hazai Vándor c. naptárának egy kötete párhuzamosan hozta a Zalán futása és az Árpádiász megfelelő helyeit, a kortársak némi kárörömmel olvashatták. Túlzásnak érezzük (129.), hogy Kazinczy nagyra tartotta volna a Zalán futását. Nem tartotta nagyra. Megérezte, hogy ez már olyan irodalom,

amelyhez nem sok köze van; amely nem az ő esztétikai elvei szerint készült.

Átfutva az eddig írottakat, vesszük észre, milyen igazságtalanok voltunk a kitűnő munkát végző szerkesztőkkel, elő- és utószóírókkal; mennyire nem érdemük szerint méltattuk a kötet valamennyi munkatársát; milyen színtelen szavakkal írtunk a kitűnően válogatott illusztrációs anyagról! De Csatskai Endre 1925-ös értekezését olvasva, a magunk kutatásának alapvető problémáiba ütköztünk, s a szépen megfogalmazott olvasmány elragadott bennünket. Hogy szembesülhettünk kételyeinkkel, tévelygéseinkkel, ez is a kötet munkatársainak érdeme. Munkájukat nagyra értékeljük, s hisszük, hogy jó szolgálatot tettek a Kazinczy-kutatásnak.

Fried István

MARIANNA D. BIRNBAUM: MIKLÓS RADNÓTI

A Biography of His Poetry. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C, Band 14. München 1983. 253 l.

Marianna D. Birnbaum Kaliforniában élő magyar kritikus, irodalomtörténész és egyetemi oktató; íróként-szerzőként eddig is sokat tett a magyar irodalom amerikai – tágabban: angol nyelvterületen történő – megismertetéséért és népszerűsítéséért. Jelen könyve Radnóti Miklós életművének monografikus feldolgozása angol nyelven, s mint ilyen, jó „stratégiai” pillanatban érkezik: Radnóti költészeté ugyanis a hetvenes évek során ismertté, sőt, elismertté vált az angolszász világban (elsősorban persze hivatásos irodalmárok körében, egyetemeken stb.), s ha Vas István szellemes kritériumát vesszük alapul – magyar művész akkor vált ismertté a világban, ha a kritikusnak-irodalomtörténésznek *valaki más kapcsán* jut eszébe a neve –, elmondhatjuk, hogy Radnóti neve az utóbbi években egyre gyakrabban bukkan fel angol nyelvterületen ilyen összefüggésben, például a *New York Review*-nak, e rangos amerikai folyóiratnak az európai költészettel foglalkozó cikkeiben és recenzióiban.

Megismerését és elismertetését egy sor angol nyelvű fordításkötet segítette: Birnbaum hét ilyen kiadványt lajstromoz könyve bibliográfiai részében (egy közülük 1969-es keltezésű, a többi a hetvenes-nyolcvanas évekből származik), Steven Polgar, Clive Wilmer, George Gomori, George G. Haydu, Thomas Orszagh-Land és mások fordításait, közöttük a talán legambicióz-

usabb vállalkozást is, Emery George 1980-as kötetét, mely Radnóti összes verseit adja közre angolul. Értekezése is nyilván ehhez a lassú, nem különösebben látványos, de a jelek szerint máris eredményes elismertetési folyamathoz kíván hozzájárulni.

Könyve módszerét alcímében jelzi: Radnóti „költészetének életrajzát” kívánja megírni, ugyanis – az előszóban kifejtett véleménye szerint – „élni Radnóti számára egyet jelentett avval, hogy írni”, ezért életrajzában tényeivel csupán annyiban foglalkozik, amennyiben ezek költészetének anyagát képezték. Ez Radnóti esetében persze nem jelent szűkösséget: mint Birnbaum is utal rá, ez a költészet szokatlanul – legalábbis századunkban szokatlanul – *személyes* költészet, közvetlen én-líra, s így természetesen Birnbaum választott keretében igen logikusan fér el a költő élete.

Ezt az életet taglalja – mindig a költészettel párhuzamosan – az első fejezet, mégpedig négy olyan életszelet, illetve életszakasz fókuszába vonva, mely mind közvetlenül meghatározó volt Radnóti költészetére nézve. A költő életének tragikus logikája készíti arra, hogy az élet taglalását Radnóti halálával kezdje, s egyben rámutasson a halálnak mint centrális mozzanatra a jelentőségére a költő művészetében; ezután Radnóti születésének tragikus körülményeit, a család és a gyermekkor szerepét,

illetve az „ikreket szülő anyácska” emlékének fontosságát hangsúlyozza, s a művön kívüli életrajzi adatok mellett itt az *Ikre* havát is kiaknázza, amikor Radnóti büntudatának és egész élete során kísértő „másság”-érzésének az eredetét igyekszik feltárni; következő fókusz a Sziged-élmény, intellektuális és politikai értelemben egyaránt, melynek során Birnbaum kitér Radnóti baloldali elkötelezettségének (szocializmusának, illetve kommunista kapcsolatainak) a kérdésére, s hangot ad annak a véleményének, hogy ez az elkötelezettség Radnótinál jóval alkalmibb volt, mint általában vélik, ugyanis szerinte a szocializmus mint téma nagyjából 1933-tól eltűnik Radnóti költészetéből, a nyílt politikai elkötelezettség helyett „egy univerzális humanista eszmény keresése” kezdődik el, mely „végső éveinek nagy antifasiszta, pacifista verseiben kulminál” (p. 54); végül pedig Radnóti párizsi útjait taglalja, s velük kapcsolatban a költő életművében oly fontos Párizs-élményt elemzi, számos finom és fontos megfigyeléssel gazdagítva ismereteinket.

A következő fejezet a „Költő és környezete” címet viseli. Birnbaum itt elsőként Radnóti természetköltészetének jellegzetességeit leltározza, majd szerelmi költészetét elemzi, rámutatván a korábbi szerelmes versek erotikájára és a Fanni-költemények szemérmesebb, bár bensőségesebb hangja közötti fontos különbségre. A fejezet harmadik részében Radnótinak a verseiben megalkotott és a világ elé tárt önportréját, költői önképét elemzi: igen pontosan és érzékenyen rögzíti, hogy a pályakezdés és az első költői korszak változatos önképei (az „újmodi pásztor”, a „Krisztus-alak”) után az érett évek termésében ez az önkép a „Költő” alakjában stabilizálódik s marad mindvégig alapvető fontosságú Radnóti költészetében.

A monográfia harmadik fejezetében Birnbaum áttér a szorosabban szövegelemző módszerre és a Radnóti-életmű *texturájának* néhány fontos jellegzetességét világítja meg. Először a színek szerepét vizsgálja részletesebben Radnóti költészetében: kitér előfordulási gyakoriságukra, jelképes jelentésrendszerükre, illetve ennek a jelképes jelentésrendszernek az életmű diakroniáján belüli átalakulásait vizsgálja (ennek a fejezetrésznek egyébként magyar nyelvű változata is megjelent „Radnóti Miklós színei” címmel az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1974-es kötetében, a 701–706 oldalon). Később az életmű vezérmotívumait elemzi, azaz azokat a képi elemeket tekinti át, amelyek rendszeresen

visszatérnek a versekben, s így jelképes összefüggéseket hordozó rendszert alkotnak; ezekhez hasonlóan de – nyilván fontosságát érzékelteendő – a többtől különválasztva tárgyalja a fejezet harmadik részében a halálmotívum gazdag jelentéskörét, Radnóti költészetének eszmeileg és költőileg egyaránt legfontosabb összetevőjét.

A következő fejezet részben a Radnóti éró hatásokkal és e hatások Radnótinál történő áthasonításával foglalkozik, részben pedig Radnóti anyagkezelésével. Birnbaum elsőként Radnóti valóságosságának szentel néhány oldalt és a szokásosnál bővebben és árnyaltabban igyekszik közel kerülni „Radnóti nagyon is összetett érzéseihez a maga vallásával, illetve a katolicizmussal kapcsolatban” (p. 135). Véleménye szerint Radnóti kalolizálását nem – vagy nem csupán – az életmentés exigenciája diktálta; viszont meglepőnek találja, hogy az áttéréssel kapcsolatos gondolatainak és érzéseinek nem maradt költői foglalat és felveti azt a lehetőséget, hogy lappanghatnak olyan Radnóti-versek, amelyeknek ennek a témakörnek szentelt a költő (p. 141).

Ezután a Radnóti ért irodalmi és képzőművészeti hatásokat tekinti át, illetve a lehetséges párhuzamokra mutat rá (impresszionizmus, stb.), majd a fejezet hátralevő részében az *Eklogákat*, illetve Radnóti klasszicizmusát elemzi meggyőzően és érdekesen; itt mutat rá például, hogy Radnóti számára élet és írás éppen az *Eklogákban* vált fogalmilag és élménybelileg szétválaszthatatlanná és ezeknek a vezértémája éppen e kettőnek a megkülönböztethetetlen egysége; – az az egység, amelyre Radnóti költészete szinte kezdetétől fogva törekedett. A fejezetet Radnóti anyagkezelésének – elsősorban költői képeinek és a bennük megtestesülő alkotói módszernek – a gondos és tartalmas elemzése zárja.

Ezután rövid fejezetet szentel Radnóti prózájának és kritikai írásainak: ezeket – joggal – a versekhez képest csupán másodlagos jelentőségűeknek tartja. Ugyanitt tér ki Radnóti műfordítói munkásságára és ennek összefüggéseire Radnóti „saját” költői világával. A témára szánt terjedelem itt – tekintve a könyv jellegét – érthetően kisebb és a taglalás is inkább Radnótinak a műfordításra vonatkozó elméleti-értekező megállapításaival foglalkozik.

Végül az „Epilógus” következik: Birnbaum itt visszatér a „tisztán” életrajzhoz és Radnóti utolsó hónapjainak a történetét tekinti át, Tolnai Gábor és Kőszegi Ábel oknyomozó és eseményrögzítő kutatásai nyomán.

Marianna D. Birnbaum könyve arányos, gondos és meggyőző munka: a szerző kiválóan ismeri és alkotóan alkalmazza a hazai Radnóti-szakirodalom eredményeit, jól érzékeli és pontosan követi a Radnóti-kutatás jellegzetes irányait, eszmei és módszertani csomópontjait, kérdésfeltevéseit és megközelítésmódjait; kerete mindig ez a koordinátarendszer, s ezen belül számos új megfigyelésre képes. Különösen sikeresnek mondható a mű arányos és takarékos szerkezete: Radnóti életének és költészetének súlypontjait ez a szerkezet igen meggyőzően és nagy heurisztikai értékkel jelöli ki. Ha az értekezést a magyar Radnóti-irodalom közegébe helyezzük, elmondhatjuk, hogy színvonalas és érdekes munkát olvastunk, melyben gondos mértéktartással vegyül az ismert az újjal, a standard Radnóti-kép a szokatlanabb (és tapintatosan polemikus éllel hangsúlyozott) vonásokkal.

Ha viszont a könyv *címzettjét* vesszük szemügyre, azaz azt az angol nyelven olvasó nemzetközi irodalmárközönséget, amelynek Birnbaum a monografikus feldolgozást szánta, kénytelen vagyunk rámutatni a könyvnek néhány *ebből a szempontból* kétes értékű vonására. Gyakran ugyanis kifejezetten bizonytalanra válik, hogy *kinek* is írja Birnbaum a könyvet: hol a nemzetközi olvasó ismeretanyagával számol, hol pedig mintha feltételezné erről az olvasóról, hogy tudja mindazt, amit egy ilyesféle könyv *magyar* olvasója tud. Radnóti kapcsán így minden magyarázat nélkül, vagy legfeljebb egy-egy félmondatos tájékoztatás kíséretében bukkan fel Berzsenyi, Vörösmarty, Arany, Ady, Kassák, Füst Milán, Babits, Kosztolányi, Vas István neve. Hasonlóságok és különbségek tömör jelzésére szolgálnak; de tudja-e a nemzetközi olvasó, hogy mihez hasonlítson, mitől különböztessen?

Hasonló bizonytalanság érezhető a könyv fogalomkészletében is. Birnbaum – mivel angolul ír – az angol–amerikai irodalomtudomány szokásos értekező szaknyelvével igyekszik operálni, de ez a nyelvhasználat gyakran keveredik el egy másfajta fogalmi keret elemeivel, bizonyos *terminológiai hungarizmusokkal*, amelyek a nemzetközi olvasót legalábbis zavarba ejthetik. Radnóti verseinek jellemzésére Birnbaum például gyakran használja az *atmosphere* illetve a *mood* („atmosféra”, „hangulat”) szavakat, egy helyen pedig egyenesen Radnóti *forte*-jének, azaz legerősebb oldalának nevezi a „hangzás és lexikai elemek révén történő atmoszférateremtést” (p.173). Ilyesféle megállapítás – a szokásos magyar elemzésekben – bevett dolog (bár mintha mostanában

már nálunk sem hatna a költői érték megfellebbezhetetlen bizonyítékaként), az angolszász terminológiában viszont kifejezetten pejoratív asszociációkat kelt, akaratlanul is egy kifogásolt költői minőségre utal, a késő-viktorianizmus és a századvég üresnek érzett „hangulatköltészetéhez” társítja Radnóti. (Szórszállhasogatás, de jelezném, hogy a könyv szövegében itt-ott bántóan szemet szűr néhány egyszerű *nyelvi* hungarizmus is: például a 169. oldalon a *Radnóti's poetic solutions* kifejezés a „Radnóti költői megoldásai” magyar klisé szó szerinti fordítása, s meglehetősen angoltalannak hat.)

Amikor viszont a nem magyar irodalomtudomány fogalomkészletéből merít a szerző (David Lodge-ot, Jurij Lotmant idézi, Lodge elméleti megállapításait még tovább is fejleszti), ez bizonyos fokig külsődleges mozzanat marad a könyvben: a közreadott Radnóti-szövegelemzésekben az ilyen elméleti kitérőknek nincs különösebb gyakorlati hozadéka, maga az elemzés a magyar Radnóti-irodalomban megszokott stilisztikai módszerekkel folyik.

De ezek csupán apróbb kifogások. Nagyobb hiányosságnak érezzük viszont, hogy Birnbaum – miközben érzékenyen és pontosan kijelöli Radnóti helyét a magyar költészet rendjében – elmulasztja, hogy igazán koncentrált formában felvesse Radnóti kapcsán az *érték* és a *jelleg* kérdését; számára – mint magyar olvasói számára is – természetesen nem kétséges, hogy Radnóti mennyire jelentős költő és miféle jellegzetességei alapján az. A nemzetközi olvasó viszont, aki számára ugyanez nem magától értetődő, itt a könyv által nyújtott képnél valamivel meggyőzőbbet igényel: érveket, hogy miért is világirodalmi rangú költő Radnóti és legalábbis kísérletet arra, hogy az értekezés szerzője kijelölje Radnóti helyét a költészet *világtérképén*. Nelly Sachs és Paul Celan neve bukkan fel a könyv utolsó mondatában, mint Radnótival egyenrangú költőké; de maga a könyv ezt a megállapítást igazából vajmi kevéssel készítette elő, ugyanis az európai és világirodalmi összevetésektől jobbra tartózkodott és nem próbált helyet találni Radnóti számára valamiféle modern költészeti és költői tipológiában, mint ahogy költészetének egyszerűségét, a XX. századi világlírában mindenki másétól eltérő minőségét sem ragadta meg kellő határozottsággal.

Azaz Birnbaum könyvének legfőbb, pontosabban egyetlen igazi hiányossága (és ez a maga vállalta szerephez és feladathoz képest hiányosság), hogy paradox módon nem eléggé *nem* magyar munka: a „kívülről”, máshonnan és másként lá-

tott Radnóti hiányzik belőle, egy másfajta kritikai fogalom- és normarendszer alapján megalkotott Radnóti-kép, mely éppen ismeretlenségével

és újdonságával lehetne a magyar olvasó számára is merészen tanulságos.

Takács Ferenc

BESZÉLGETÉSEK PILINSZKY JÁNOSSEL

Válogatta és szerkesztette: Török Endre. Bp. 1983. Magvető K. 255 l.

Pilinszky János kellemes beszélgető társ volt. Szívesen, kedvvel nyilatkozott meg, s minden ilyen alkalommal elmondott igazán lényeges dolgokat a létről, az emberi gondolkodásról, olykor az irodalomról is. Semmiképpen nem nevezhetjük rendszeralkotónak, a vele folytatott beszélgetések sorából mégis öntörvényű, a dolgok lényegére orientált szemléletmód körvonalai sejlenek föl, melynek részben a megfogalmazás tömörsége adja a koherenciáját, részben pedig az a tény, hogy pontosan, aforisztikusan fogalmazott szövegei ugyanakkor mégis nyitottak, s az olvasó „beleértheti” a maga meggyőződését szavaiba, melyek rendszerint tülemelkednek a köznapi szférán, olykor sejtelmesen többértelműek, máskor éppen rövidre zárt voltukkal keltenek kivételes hatást. Kevés lírikusa van a világgöltésznek, aki ilyen egyértelműen fejezte volna ki a lét végességét. Meg egyszer nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „csak üdv történeti értelemben beszélhetünk optimizmusról”, s a fejlődés, melyet tapasztalunk, mi helyt utópiákat építünk rá, csak látszólagos, mert ezek elvonják a figyelmet a mindennapi lét realitásáról. Ebben a vonatkozásban Simone Weil gondolatát követte, aki arra figyelmeztet: „a reális pokol is jobb, mint egy képzelt mennyország”. Ennek a „reális pokol”-nak vélt és valódi üzeneteit kereste a művészetekben s ezeket olvasta ki a maga számára a szívéhez legközelebb állók – Tolsztoj, Dosztojevszkij – alkotásaiból. A „sötét sorsok” egyértelművé tették számára, hogy a műalkotás egyik legfontosabb feladata a vigasztalásé, jöllehet hite szerint maga a mű szinte légüres térben keletkezik, alkotójának olyan lelkiállapotában, amikor semmi egyéb nem létezik számára, csak az alkotás feladata, melyet Rilke nyomán így jellemzett: „addig kell írni valamit, amíg semmit se látunk belőle”.

Az alkotás pszichológiája rendkívül mélyen foglalkoztatta. Azokból a rendszertelen gondolat-töredékekből, melyeket különböző beszélgetések során a vers születésével kapcsolatban mondott el, arra következtethetünk, hogy felfokozott szenvedéllyel írta verseit – az ihlet megszállottságában –, már-már euforisztikus idegállapotban,

s ezért fogalmazhatott úgy, hogy „a versben van valami, és ez nyilván túlcsap a költő személyiségén, mert a költő önkívületi állapotában jön létre... s az a különös, hogy ez az érvessztés tulajdonképpen ugyanakkor a legszemélyesebb is. Amikor elvesztjük önmagunkat, akkor nyerjük meg magunkat.” Vagy ahogy megint csak szíve legkedvesebbjét, Simone Weilt parafrázálja: „a művészet nagy lehetősége, hogy fikatív síkon megszűlessék valami realitás, szemben az élettel, ahol reális síkon nagyon is gyakran fikciók közt vergődünk, és fikciókban élünk”.

Rilkét idézi egy helyen: rettenetes, hogy a tényektől sohasem tudhatjuk meg a valóságot. A műalkotás volt számára az a realitás, melynek révén kiszakadhatott a tények hálójából, s egy új létrend realitásának közelségébe juthatott: „A művészet tulajdonképpen nem más, mint áttörni a tényeket és eljutni a valósághoz” – mondta Szigeti Istvánnak válaszolva egy rádióadásban. Ez a másik dimenziójú „valóság” azonban nem a ráismerés önfeléd boldogságával ajándékozta meg, hanem a létbe való kivetettség még tragikusabb tudatával. Jézus példájára hivatkozva mondja, hogy „azt a küszöböt nem lehet elkerülni, amikor az értelem kialszik, és nincs segítség”. Ezeket a tragikus pillanatokat azonban – ezt is nem egyszer hangoztatta – csak a legnagyobbak tudták megragadni és kifejezni. Ahogy haladt előre az időben, úgy élte mind határozottabb meggyőződésévé, hogy a kifejezés e teljességét leginkább a zenében, Bachnál lehet megtalálni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elfordult volna az irodalom adta lehetőségektől. „... olyan korokban – ez az idézet is az előbbi beszélgetésből való –, amikor a kommunikációról súlyos kételyeink vannak, amikor a metakommunikációt is kénytelenek vagyunk bizonyos értelemben kétségbe vonni, az írás személytelenségében például, vagy a művészet személytelenségében még mindig van remény a párbeszédre”. Az irodalmi műalkotásokat – az igazán értékeseket – úgy tekintette mint a párbeszéd nagyszerű alkalmait. Az író – szerinte – eleve azzal a szándékkal kezd írni, hogy megteremtse e fikatív párbeszéd közegét,

mely az olvasó által annyiszor teremthető újra, ahányszor kezébe veszi a könyvet és olvasni kezdi. De honnan, miből tudhatjuk meg, hogy a műalkotás értékhardozó? Erre vonatkozóan Pilinszky János meglehetősen talányosan válaszolt, s megint csak a részvét érzését említette, mint a felkelhető érzelmek csúcát. Ne feledjük azonban, hogy szótárában a „részvét” többjelentésű, ha nem azonos alakú szó, mely olykor szinte értelmezhetetlen. Hiszen amint a filozófia történetének is vannak olyan szövegei, amelyek újszerűségük és képszerűségük miatt nehezen értelmezhetők, Pilinszky is nagyon sok esetben képek és hasonlatok segítségével folyamodik mondandója minél érzékletesebb kifejezésére, elvettve közmegegyezéssel fogalmakat, olyanokat alkotva helyettük, melyek látszólag áttetszően egyszerűek, valójában igencsak talányosak, s bennük rejlik a költőnek az a felismerése is, hogy a jelenségvilág bonyolultságát, gazdagságát valamilyen módon fogalmazásunknak is követnie kell. Ami érvényesnek látszik „a tények szintjén”, nem érvényes a „realitás szintjén”. Ez utóbbi történéseit azonban már nem ellenőrizhetjük, legfeljebb intuitív módon közelíthetünk hozzájuk. S ebben a felismerésben nemcsak a költészet kivételes lehetőségeinek tudata nyert nála megfogalmazást, hanem majdhogynem lehetetlenségének is, amellyel egyébként Pilinszky egész életében vívódott, s amit – mint hosszabb-rövidebb elhallgatásai jelzik – nem mindig tudott legyőzni.

A hétköznapi tapasztalás és egy meghosszabbított vetületének ilyen éles megkülönböztetése jelezhet valamit Pilinszky János művészetszemléletéről, jóllehet – ezt ismét hangsúlyoznunk kell – nem alkotott semmiféle esztétikai rendszert, sőt, mintha idegenkedett volna magától a rendszertől is, amely hite szerint korlátozza az emberi gondolkodás érvényességi körét. Sosem az adott műalkotás formai elemei voltak számára a fontosak, hanem a mondanivalónak az a része, mely a befogadóban rezeg tovább, új és új hullámgyűrűket keltve, nem is egészen a műre reflektáló gondolatokat intonálva, sokkal inkább olyan eszméket, melyek kapcsolatban lehetnek a műalkotással, de olykor e kapcsolódás csak Pilinszky János hallatlanul egyéni olvasata szerint volt nyilvánvaló és kézenfekvő. Értelmezése természetesen szoros összefüggésben van költészetének természetével, melyre jellemző, hogy tagad minden konvenciót. Pilinszky olvasataiból is hiányzik mindenfajta konvencionális elem, gyakran olyan műalkotásokról is, melyek értékelésével kapcsolatban nagyjából közmegegyezés alakult ki, új-

szerű, meglepő mondanivalója volt, mely az esetek többségében arra ösztönzi olvasóját, hogy maga is próbálkozzék revízió alá venni addigi ismereteit, és törekedjék egy érzékenyebb, még nyitottabb irodalomismeretre és – felfogásra.

Talán első pillanatban meglepő állítás, mégis azt kell mondanunk: Pilinszky János előadasmódja sok rokonságot mutat az evangéliumokéval. Nemcsak akkor él diszkurzív szöveggel, amikor élményeiről, múltjáról számol be, hanem akkor is, amikor együttérzésre és együttgondolkodásra igyekszik rávenni olvasóját vagy beszélgető társát. Arra kényszerít, hogy állandóan ellenőrizzük saját tudásunkat, s keressük szavainak, példázatainak, képeinek mélyebb értelmét. Amikor például általában a modern regényről beszél, két típust különböztet meg: a vertikálist és a lineárist. Utóbbi gyöngségének véli, hogy „nehezen, vagy rettenetes intellektuális áttételekkel tudja megkerülni a történet és a pszichológiát”. A vertikális regény különbözőségét viszont a következőképpen érzékelteti: „A vertikális regény, ahogy én nevezem, tehát egy-egy ilyen önleletrajz, olyan, mint az erdő egy-egy fája. Ha szigorúan veszem, csak fák vannak. Annak ellenére, hogy a fának van együttélése, egy szimbiozisa az erdőben, de ez másodlagos jelenség, eltörpül amellett, ami egy fát, most én fákat akarok. Ettől a történet, tehát ez a meredek, vertikális történet annyira gyors, hogy a pszichológia nem léphet be, egyedül a sors. Viszont történet is van benne, iszonyúan fölsűrítve.” Voltaképp tehát a modern regénynek arról a törekvéséről beszél, hogy az szakítani akar, pontosabban: kitérni a lineáris időrend fegyelmé elől, s a korábbiól eltérő módon közeledik a hősök pszichológiájához. E törekvéseit azonban nem egzaktnak írja le, hanem képszerűen, hasonlatok, metaforák segítségével, a rá jellemző nyitottsággal.

Az analízist, mint magyarázó eljárást, különben is elégtelennek, legalábbis korlátozott érvényűnek vélte. Szilágyi Jánossal beszélgetve utalt arra, hogy a jelenségek gazdagságát nem lehet szavakkal kifejezni, mihelyt valaki leírja azt a szót: „fa”, abban a pillanatban a fogalom elveszíti tartalmait nagy részét. Radnóti Sándor *A szenvedő misztikus* című könyvének következtetéseit továbbgondolva fejtegeti, hogy ami papíron egy élettelen szó, az a gondolkodói behatolás által jóval erősebb és kifejezőbb. Ez utóbbi ténykedést nevezi ő „esztétikai kontempláció”-nak, „amely átérzés vagy átlenyegülés eredménye, amit analízissel nem lehet kimutatni”. Minden remekműnek van szerinte egy olyan pontja, amelyet a

tudomány már nem képes magyarázni, mert „az átélésnek egy olyan fokát” testesíti meg, amit nem elemezhetünk, vagy ahogy megint csak a rá jellemző képszerűséggel fogalmazza meg: az ilyen egyszeri remeklések „kiégetik a papírt”.

Itt persze megint csak eljuthatunk Pilinszky János művészetfelfogásának sarkkövéhez: a tény és a mögöttük rejlő, már-már kifejezhetetlen sűrűségű „realitás” szintetizálásának lehetetlenségéhez. A művész, ha komolyan veszi feladatát, s ha elég zseniális annak megvalósításához, akkor – erre több ízben és nyomatékosan hívja fel a figyelmet – megsejtethet valamit „a tények mögötti realitásokból”. „... számomra – mondta – Isten a tények mögötti valóság. Tökéletesen tartózkodó, tökéletesen csendes, tulajdonképpen semmi fegyvere nincs, csak jó és van”. Mondanunk sem kell, hogy ez az istenkép nem azonos a teológiával, ugyanakkor ha a nyilatkozat képszerűségét felfejtjük, rögtön póré valóságában áll előttünk, hogy a transzcendens világrend léte, megragadhatósága Pilinszky János számára hit kérdése volt. S ez a hitre orientált szemléletmód határozta meg végső soron Pilinszkynek a költészet mibenlétéről, hatásáról vallott nézeteit is. Simone Weil említi a „drame immobile”, a mozdulatlan dráma fogalmát, amit nem az előadásmódra vonatkoztat, hanem a művészi alkotás benső tartalmaira. Pilinszky értelmezése szerint: „... kifejtik mindazt, és elmondják mindazt, ami megtörténhetne. És ez a potenciális valami, mint mozgatóelem, hogy minden benne van, ez egy kicsit a költészetnek is tulajdonsága”.

Említettük, hogy Pilinszky János szemléletmódjától távol állt a filozófus rendszeralkotásának igénye, s egyáltalán mintha idegenkedett volna minden olyan törekvéstől, mely a jelenségek összefüggésének magyarázatát keresi. A költészetet és a költői tevékenységet sokszor hasonlította az érintetlenség állapotához: „... az ember akkor fog ceruzát, amikor majdnem semmit sem tud” – mondta Krassó Lászlónak. Vagy egy másik, talán még érzékletesebb különbségtevése ugyanebben a beszélgetésben: „Azt szoktam mondani, hogy a költészet is gondolkodás, a gondolkodás egy formája, csak ellenkező előjellel, mint a filozófusok esetében. Tehát visszafelé forgatja a dolgokat, újra meg újra semmit nem akar tudni, hogy a csecsemő szemével nézzen erre a világra, és ne összefüggéseiben lássa a dolgokat, hanem a keletkezésükben.”

Pilinszky Jánosnak sokszor feltették a kérdést: katolikus írónak érzi-e magát. A válasz természetesen abból a szempontból is fontos, vajon

besorolhatjuk-e őt az úgynevezett – és erősen vitatott – neokatolikus irodalom új hullámába, de azért is, mert e fogalom léte és tételezhetősége meglehetősen kérdéses. (Már a fogalom honosításakor is kétkedve szólt róla például Sík Sándor – akit egybehangzóan szoktak katolikus költőnek nevezni – *Egyetemesség és forma* című tanulmányában.) Pilinszky ebben a vonatkozásban is teljesen egyértelműen fogalmazott V. Bálint Éva kérdéseire válaszolva: „Költő vagyok és katolikus. Véleményem szerint a katolicizmus tulajdonképpen nem más, mint elfogadása annak, hogy az ember menthetetlenül térben és időben él. Azt, hogy 'katolikus költő' vagyok, nem hiszem. Úgy gondolom, Assisi szent Ferenc az utolsó katolikus költő. Mert a költészet sokkal inkább gyónás, mint prédikáció... De szeretnék katolikus költő lenni – a szónak abban az értelmében, hogy katolikus annyit tesz, mint egyetemes. Sokat gondolok Jézusra, bár mint minden igazhívó, eretnek is vagyok. Mert aki nem hisz, csak az nem eretnek. Úgy vagyok Jézussal, hogy öt-hat tanába belekapaszkodok. A többi homályban marad. Különben a mai bibliakutatások pontosan látják, hogy a propagandisták hol, mit írtak bele, mi az, amit Jézus nem mondhatott, mert arámi nyelven nem lehetett kifejezni.”

Julien Green mondja *Naplójában*: „Aki békeséget akar a földön, azzal tölti idejét, hogy sakkban tartja a mennyt. Némelyek éjt nappallá téve küzdenek”. Ez a folytonos, meg-megújuló, rendszerint verességgel végződő küzdelem jellemzi Pilinszky János költészetét és a művészet szerepéről, feladatáról vallott felfogását. Nem véletlen, hogy újra meg újra visszatér Dosztojevszkijhez. Ennek hősei ugyanis azt a drámát jelenítik meg, amely a külsőségek, a szavak és a gesztusok mögött játszódik le, s amely végső soron az ember és Isten között, napról napra újratermelődik, alighanem beláthatatlan végkifejlettel. E harc tragikumát nem Paul Claudel ábrázolta a legmélyebben, hiszen nála a hit és a hűség magától értetődő tény. Teilhard de Chardin és Simone Weil azonban – utóbbi tette Pilinszkyre a legnagyobb hatást – a küzdelem drámai jellemzőire tették a hangsúlyt, nem palástolva a kudarcokat sem. Pierre Emmanuel például a következőket írja: „Isten a fellegből kibontakozva / azért lép elő mezítele nélkül, / hogy előnyt adjon az embernek, / hogy felkínálkozzék és ne adjon vissza minden ütet. / Hogy a harc kimenetele ne legyen vitás, / ahhoz az kell, / hogy Istennek ne legyen hatalma az emberen / az ember pedig mindenre képes legyen Istennél.” Jean Claude Renard arról ír (*La Terre*

du sacre című kötetében), hogy a nyomok, amelyek az ember követ, voltaképp eltírtolják értelmüket, az ember útja tehát tragikus út. Ezt a tragédiát szinte végtelenen élte át s fejezte ki Pilinszky János, aki úgy vélte, hogy a szenvedő embernek ez egyben egyetemes útja. Nyitva állt volna persze előtte az a lehetőség, hogy egy pontosan nem körvonalazott humanizmus szószólójának mondja s vallja magát. Ezzel kapcsolatban azonban erős és jogos fenntartásai voltak. Így fogalmazott: „A szeretet nevében eddig már több millió embert pusztítottak el, míg a gonosz nevében csak néhány tízezret. Őszintén megmondom: boldogan lennék humanista, csak hogy a humanizmus nem elég. Kosztolányinak igaza van: a humanizmus olyan, mintha földrengéssel szemben egy memorandumot olvasnának fel. En a szeretetnek pedagógiai változatában nem hiszek.”

Beszélgetések során, de olykor írásban is tapasztalatosan megfogalmazódott az a vélekedés, hogy Pilinszky János műveltsége meglehetősen szűkös volt, s bár a legnagyobbak szintjén fejezte ki a század sok fontos erkölcsi kérdését, az analízistől és a rendszeres gondolkodástól való idegenkedése részben ezzel magyarázható. A *Beszélgetések Pilinszky Jánossal* szabálytalan, de voltaképpen nem túlságosan sokfelé ágazó riportjaiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a „hagyományos” értelemben valóban nem képezte magát rendszeresen. Impresszionista olvasó volt, rákaptott egy-egy költőre, gondolkodóra, felfedezte magának, s igyekezett teljesen megfejteni titkait, ugyanabban a mélységben, ahogy a „fa létet” is értelmezte. Azt az üzenetet, mely csak neki szól, amelyből csak ő meríthet, rendszerint olyan területeken találta meg, amelyek az irodalomtörténet-írás konvenciórendszerén kívül esnek, s amelyek már csak azért is figyelmet érdemelnek, mert bizonyára fontos mondandójuk lehet, ha egy ilyen érzékenységu szellemnek szellemi tartalmaikat adhattak.

A francia lírával például nem teremtett bensőséges kapcsolatot, viszont elismeréssel méltatta

Pierre Emmanuel és Yves Bonnefoy esszéit. A német lírából rokonának érezte Paul Celant és Enzensbergert. Az angolok közül – mint mondta – T. S. Eliot foglalkoztatta leginkább. Fogékony-ságát és ízlésének rugalmas tágasságát jelzi, hogy amikor magyar nyelven válogatás jelent meg az újabb észak-amerikai költészetből, megismerkedett Gregory Corso lírájával. De amikor Cs. Szabó László azt kérdezte tőle, „vannak-e közös gondolataik a nyugati és a közép-európai költőknek”, inkább a különbségeket emelte ki. A két különböző típusú líra „időélményének” eltéréseivel kapcsolatban ezt mondta: „... nem szeretem hangsúlyozni, hogy magyar költő vagyok, mert ez végzetes adottság. Ugyanakkor mélyen érdekelnek hazám valóságos problémái. Lehetsz te urbánus, lehetsz neokantiánus, egzisztencialista, bármi, nálunk közben még jelen van a népművészet és az az idő, amelyben a népművészet keletkezett. Ezért más az időélményünk, egészen más még ma is, mint a nyugatiaké. Olyan kvalitatív erőt és befolyást jelent a művészetben, ami nemcsak nagyon nagy érték, de kikerülhetetlen is. Számomra égetően fontos. Nem akarok ebből ideológiát kovácsolni, nem is arra való. De mint időélmény, mint a mélységnek, egy elveszett édennek a sugárzása, esetleg a maga tragikumával, mert tragikus minden elmerült éden, végtelenül fontos, nagy a szerepe.”

„... az írás maga nem kultúrfunkció, nem kultúrselekedet.” Az eddig elmondottakból alighanem nyilvánvaló, hogy Pilinszky János kivételes mélységű és sűrűségű gondolkodása tudatosan vezetett eddig a pontig. Számára az írás inkább a felfedezés egy lehetősége volt, melynek révén visszaállíthatta az ember eredendő ártatlanságát. Ugyanakkor azonban arra is rádőbentette a század, hogy a boldogságnak és a tisztaságnak ez az édeni állapota jóvátehetetlenül elmerült a múltban. Kövületeit mutatta föl, az árvaság minden kínjával és a ráismerés boldog biztonságával.

Rónay László

MAGYAR SHAKESPEARE-TÜKÖR

Esszék, tanulmányok, kritikák. Válogatta, szerkesztette: Maller Sándor, Ruttkay Kálmán. Bp. 1984. Gondolat 627 l.

„Egyszerű embernek eszébe sem juthat immár, hogy esetleg Shakespeare nem a legnagyobb író, hogy művei nem a tökéletesség mintaképei, hogy nem okvetlenül muszáj bennük, legalább valamennyiben gyönyörködni.” — írja Nagy Lajos a most megjelent kötetben (384.), mely Shakespeare magyarországi fogadtatásának, hatásának tükrözi. Ez az idézet ugyan csak egyetlen vélemény egyetlen részlete, mégis mutatja, hogy nemcsak forró méltatások, hanem a legkülönbözőbb szempontok szerint megírt cikkek, tanulmányok kerültek egymás mellé. Az itt egybegyűjtött írások közt van olyan, amelyet most nyomtattak ki először, többségük azonban már megjelent, jórészt nehezen hozzáférhető régi folyóiratokban. Ezek egykötetben való kiadása nemcsak azok számára lehet érdekes és hasznos, akiket Shakespeare és kora érdekel, hanem legalább annyira azok számára is, akik a magyar színházi, irodalmi élet kialakulásával és fejlődésével foglalkoznak.

A bevezető tanulmány megvilágítja a kötetben szereplő írások összefüggéseit. Áttekintést nyújt Shakespeare műveinek utóéletéről Angliában, a kontinensen és Magyarországon, elhelyezi a kötetben olvasható műveket, műrészleteket a magyar irodalom fejlődésében. Szól Shakespeare drámáinak magyar vonatkozásairól, és bevezeti azokat a vitákat, amelyek a válogatásban is újra és újra felbukkannak, nevezetesen: színházba való-e Shakespeare, vagy magányos, ízeletgető olvasásra; és valóban a világ legnagyobb drámaírója volt-e, vagy csak ügyes bértollnok.

A kötetben több mint száz szerző írása sorakozik időrendben. A szerkesztés érdeme, hogy nem az utóbbi évtizedek termése dominál, hanem az egyes történelmi, irodalomtörténeti korszakok jelentőségük arányában kaptak helyet. Kazinczy és a felvilágosodás többi alakjának érdeme volt Shakespeare felfedezése, a reformkor honosította meg a magyar színpadokon és hozta létre első kitűnő Shakespeare-fordításainkat, s ezt a munkát folytatta a Nyugat-nemzedék. A legutóbbi harminc-negyven év írásait bemutató utolsó száz oldal hűen tükrözi a magyar és nemzetközi fejlődés irányát, mely az egész életművet átfogó elemzések mellett az új, meglepő szempontok szerinti vizsgálatot helyezi a középpontba. Egyre többen figyelnek fel Shakespeare humorára, a groteszk és az ironia szerepére műveiben. Képalkotásával, szerkesztésmódjával, időkezelésével is mind gyak-

rabban foglalkoznak. S e kétszáznál is több év alatt a magyar színház és színikritika Shakespeare-en nőtt fel, s az irodalomkritika is rajta köszöri a létezését.

A színház természetesen mindig magának követeli Shakespeare-t. A műelemzéssel összekötött színírálatok és szerepmagyarázatok, Shakespeare darabjainak színpadra állításával, természetesen vagy szavalás jellegű előadásával kapcsolatos kérdések végig jelen vannak a könyvben. Kazinczy korában már az is dicséretes volt, ha valaki műsorra tűzött egy Shakespeare-művet. Később egyre magasabb igényekkel fordultak a Shakespeare-előadások felé. A teljes szöveget kívánták hallani, majd új, egyéni felfogásban akarták látni a drámákat — így lett fontos esemény például a fiatal, kamasz Hamlet megjelenése a színpadon 1943-ban. S a Shakespeare-előadásokéhoz hasonlóan alakult a drámafordítások története is, hiszen pontos, szép és színpadra való fordítás nélkül semmit sem ért volna a magyar Shakespeare-színház.

Shakespeare műveit nemcsak önmagukban vizsgálták a századok során. Összehasonlították a görög színházzal (Gondol Dániel, Szigligeti Ede, Fülepi Lajos, Alexander Bernát), a francia klasszikusokkal (Müller Godofréd, Szigligeti), Ibsen polgári drámáival (Nagy Lajos, Lukács György) és így tovább, hogy jobban értékelhessék nagyságát, hogy tisztábban láthassák helyét a drámaírás történetében (az oldalszámok a nevek sorrendjében: 104, 147–152, 378–382, 288; 144, 146; 388–389, 332). Sokan voltaképpen ugyanezzel a céllal támadták Shakespeare-t: nem ellene, hanem érte próbálták valamit tenni azzal, hogy megkísérelték kibontani az évszázadok alatt rákeményedett kritikátlan rajongásból. Voltak, akik pszichológiáját konvencionálisnak találták (pl. Hauser Arnold, 342.), aki két lappal később Shakespeare nyelvét kerestek, mesterkéltnek bélyegzi), mások földrajzi és történelmi tájékozatlanságát vetették szemére, de abban valamennyien megegyeztek, hogy művei értéket képviselnek.

Az írásokból ki-kivillan a magyarságnak az adott periódusban éppen legégetőbb kérdése. Shakespeare már akkor magyar szerző lett, mikor magyarul még alig szólt meg: segítette a magyar nyelv és nemzeti lét ügyét, a magyar színház megszületését. A történelmi sorsfordulók, a forradalom és szabadságharc, a világháborúk, a béke-

évek hangulata átsüt az esztétikai, színházi elemzéseken, a fordítások történetén. Shakespeare-nek „[...] ma, [...] az európai kultúra elpusztíthatatlan egységét és testvériségét kell, minden önkény ellen, pusztá létével dokumentálnia” – írta Babits 1916-ban, a Shakespeare-jubileum ünnepésekor (355.). Több nagy költőnk tekintette Shakespeare-t mesterének, mások hozzá, műveinek fordításába menekültek a politika viharai elől. Országh László 1944-es Lear király-elemzése mintha a II. világháború képe volna: „Az emberi együttélés formái széthullanak, az isteneitől megfosztott világ rettenetes káoszában a szexuális és hatalmi szenvedély elszabadult gigászai csatáznak. Az emberiség két részre szakadt, a jók maroknyi csapatára és a gonoszok iszonyú hordáira, a természet maga is viharban tombol, miként az erkölcsi rend[...]” (437.)

A kötet szerkesztési vezérfonala, a szoros időrend helyenként megszakad, mivel egyes szerzőktől több írás is szerepel, és ilyenkor többnyire a legkésőbbi műnek megfelelő helyen találjuk egy csokorban a szerző korábban keletkezett írásait is. Ez csak akkor zavaró, amikor egymással vitakozó érvek szóródnak szét. A könyv egyik legfőbb érdekessége ugyanis, hogy az egyes korszakokból egy-két rövidebb, néhány évnyi periódust választ ki, és abból lehetőleg azonos témájú tanulmányokat, kritikákat közöl, a megjelenési év és hely megjelölésével. Így lehetünk tanúi például az Athenaeum és a Regélő, vagyis Bajza József és Henszlmann Imre között felszikkázó hírlapi vitának (113–117. ill. 122–126.). Ennek során Bajza színész és közönség számára egyaránt túl nehéznek, ráadásul illetlennek bélyegzi Shakespeare-t, míg Henszlmann Shakespeare nagyságához mért igényességgel kéri számon a jó fordítást, a teljes drámát a színpadon, s az értő közönséget és kritikusokat a nézőtérén. Így követhetjük nyomon a drámafordítások sorsát is, pl. mint vélekedett Arany János Lemouton Milike Shakespeare-fordításairól, és mit gondolt ugyanerről maga az irodalomkedvelő honleány (208. ill. 137; Vas Andor kritikája 139–142.).

A lapalji jegyzetek ilyenkor általában megjelölik, hogy hol található a témához kapcsolódó másik írás, de nem mindig. Azt a vitát például, amely a színház és a költészet, az irodalom között zajlott Shakespeare hovatarozása fölött, a kötetben két egymást követő, XX. századbeli írás mutatja be: Gábor Miklós felel Füst Milán színpadellenes érveire azzal, hogy jobb előadásban bizonyára színpadon is remekművek lennének Shakespeare drámái (505. ill. 516.). Aki a kötetet

folyamatosan, az első laptól az utolsóig elolvassa, annak nem is hiányzik itt a lapalji emlékeztető, hogy Füst Milán idevonatkozó sorait hol találja meg, megtalálja-e egyáltalán ebben a kötetben. De akik csak belelapoznak a könyvbe, hogy érdeklődésüknek megfelelő témákat vagy szerzőket keressenek, azoknak itt is hasznos lenne az eligazítás.

A magyarázó jellegű jegyzetek megkönnyítik a kötet olvasását, különösen a korai művek esetében. A lap alján megtalálható az idegen szavak jelentése, a szövegben felbukkanó idézetek forrása és a megértéshez nélkülözhetetlen művelődéstörténeti háttér. A kötet végén két mutató segít a tájékozódásban. Az egyik a kötetben szereplő Shakespeare-művek jegyzéke, a másik névmutató. Mindkettő betűrendben, oldalszámokkal. A névmutató a kötetben előforduló személyek legfontosabb adatait ismerteti Hammurabitol Sinkovits Imréig. A közismert nevek mellett csak az évszámok (és persze a lapszámok) állnak, a kevésbé ismertekről azonban többet is megtudhatunk innen, így például színészek esetében legfontosabb Shakespeare-szerepüket is megemlíti a mutató.

Helyenként sajnos ebbe a kötetbe is csúszott sajtóhiba, pedig 1981. december 31., a bevezető tanulmány keltezése óta talán lett volna idő hibátlanul kinyomtatni. Cholnoky Viktor például nem 1892-ben, hanem 1912-ben halt meg, a Nemzeti Színház 1841. február 13-i Lear király előadásának színlapja alatt az áll, hogy az az 1881. máj. 6-i Cymbeline színlapja, a 286. oldalon egy sort kétszer nyomtattak, és egy másik alighanem kimaradt. A már idézett Nagy Lajos-sorok is hibásan szerepelnek a kötetben (384.), bár ez a sajtóhiba már hagyomány lehet, hiszen a szöveg ugyanígy jelent meg a Szépirodalmi Kiadónál Nagy Lajos Válogatott tanulmányai közt is (Nagy Lajos művei. Író, könyv, olvasó. Válogatott cikkek és tanulmányok I. Szépirodalmi, 1959.) Először azonban, *A kékmadr* című rövid életű folyóirat utolsó ismert (1923/11) számában helyesen jelent meg.

A Gondolat kiadó és a szerkesztők „[...] célja az volt, hogy közérdekű könyvet[...]” adjanak az olvasók kezébe, írja Maller Sándor a bevezető tanulmányban (52.). Ezt a célt szolgálja a kötet reprezentatív sokfélesége. Útirajz, levél, vers, röpirat, műelemzés és még egy sereg különböző műfajú írás gyűjteménye a könyv, különféle szerzők tollából, akik között színész és politikus éppúgy akad, mint költő vagy esztéta. Ez a szivárványos ragyogás ugyan kissé elszürkül, ahogy Shakes-

peare fokozatosan elveszti nemzeti jelentőségét, ahogy mindenki személyes és nemzeti ügye helyett egyre inkább az irodalomtörténet berkeibe szorul vissza, kárpótlásul azonban kialakul egy Shakespeare-kép: az egymást hol kiegészítő, hol ellentmondó véleményekből határozott értékrend emelkedik ki, középpontjában Shakespeare költői nyelvével és legjobb drámaival, amelyekhez lassan csatlakoznak a szonettek is, ahogy a XX. század felé közeledünk. Az összefoglaló tanulmányok, melyek többször is felbukkannak a kötetben, összegezve az addigi Shakespeare-kutatás eredményeit, egyre szakszerűbbek, egyre tudományosabbak. Kialakul szabályrendszerük, amely szinte kötelezővé teszi a Shakespeare-drámák első kiadásainak vizsgálatát és a témák lelőhelyének, eredetének felkutatását, azt is bizonyítva, hogy az irodalomtudomány is lehet éppoly száraz és a be nem avatottak számára érdektelen, mint bármely más tudomány. Nagyon érdekesek lehetnek viszont mindenkinek, a legszorosabban vett szakmai közönségnek is a legjobb magyar Skahe-

peare-fordítók tanulmányai, elemzései (pl. Arany János 212, 216; Babits Mihály 359, 361; Vas István 438.). Részben azért, mert fordítás közben a művek legmélyéig hatoltak, részben mert költők lévén nyelvük esszéíráskor sem veszít fényéből, gazdagságából. Gondolkodásmódjuk és stílusuk miatt írásaik nemcsak új elemzési lehetőségekként, hanem önmagukban mint műalkotások is értékesek.

Igazi újdonságot ma már nehéz felfedezni Shakespeare számtalanszor elemzett műveiben, így aztán sok erőltetetten újkodó vagy különösen szűk területre koncentráló írás is születik. Szerencsére az újraolvasás, újrajátszás hozhat új szempontokat, felvethet még sosem hallott kérdéseket, vagy adhat a régi kérdésekre új válaszokat. „A néző” – ahogy a kötet utolsó, 1981-es tanulmányának zárósoraiban Géher István írja (591.) – „úgy emlékszik az előadásra, ahogy tetszett. Az olvasó azt gondol, amit akar.”

Friedrich Judit

Hibaigazítás

Folyóiratunk 1984. évi 4. számában a Téglásy Imre Sztárai-közleményéhez (458–470.) tartozó fotómásolat tévesen a 441. oldalra került.

Keresztury Dezső nyolcvanéves

Ritka ajándéka a sorsnak, ha valaki nyolcvan esztendején túl is nemcsak minőségben, de mennyiségben is az emberi élet természetszerű fő termő korszakához hasonlót, vele egyenlőt vagy még annál is jobbat ad. De Keresztury Dezső pályája nemcsak ebben a tekintetben áldott és boldog kivétel. Első pillantásra, felületes látásra túlságosan szerteágazónak, már-más szétszórtnak tűnhetnek munkásságának eredményei; tüzetesebb, figyelmesebb szemlélődés nyomán azonban, mint finom rezgésben tartott üveglapon a csillámszemcsék, világos és széparányú rajzolatba rendeződnek el. Mégpedig olyanba, amelynek osztó vonalai éppúgy, mint gyűjtő gócai jól megmutatják magukat.

Esszéivel kezdte a XIX. sz. közepének nagy esszéistáiról, azoknak komolyságával, megalapozottságával, fajsúlyával. Egész pályáján végigvonul, mélyül és súlyosbodik ez a műfaj, amely nála – nem úgy mint annyi kor- és pályatársánál – nem a kutatás elől és nem a végig gondolás elől való, mutatós különlegességekkel, látványos metaforikával, hangzatos csattanókkal elfedett kitérés, hanem összefoglaló és rendező jellegű. Most készül s alighanem tudósi életműve bekoronozásával épülő Arany-könyve is nagyarányú s minden adottságát kihasználó megtestesülése lesz ez oly sok lehetőséget kínáló műfajnak. A tanítvány, a pályatárs, a tárgyköri „rivális” „kegyetlen” kritikussága ellenére – mint „megbízott lektor” – mondhatja e sorok írója: szebben megformált s teltebb szöveget az utolsó évtizedekben alig olvasott annál, mint aminő e befejezéséhez közeledő könyvé.

Kitűnően megtanulta s egyre tökéletesítette a *filológiában* való jártasságát is Keresztury Dezső. S filológián ő nem egyszerűen csak pontos szövegfeltárást, mégcsak nem is csupán minden tényezőre kiterjedő keletkezéstörténeti figyelmet értett, hanem – ha szabad mondani, – a költő belső világának s a kor szellemének és lelkének filológiáját is. Esszéi éppen ezért lehettek igazán teltek és történetiek, összefoglalóak és elrendezőek, mert egyben, jelzetlenül bár, föltáróak is. Amit például főlzabadtónak mondható nagy Babits-tanulmánya lélek-, kor- és körülményrajza igen szépen mutathat meg.

De jól tudta azt is, hogy a magas szinten művelt *irodalompublicisztikának* milyen nagy szerepe lehet a közönség és az íróvilág európai szintű tájékozódásának, provincializmustól ment mércéi kialakulásának, talmi divatoktól óvakodó ízlésének formálásában. Szilárd elveken nyugvó, pontosan, szakszerűen, de minden tudákos zsargont vagy tetszelgő stílusmodort kerülő tömör és szép emelkedettségű nyelven szól *kritikában* és *elírázó cikkekben*, mindenkor tekintet nélkül a bírált szerző irányzati vagy csoportosi hovatartozására, egyedül a mű, a teljesítmény értékére ügyelve.

S anélkül, hogy sokat programoskodott volna az *interdiszciplináris szemléletről* és *komparatiztikáról*, lényegében az egész magyar századelő irodalmát és művészetét megpróbálta, együtt szemlélve a kettőt, – közös szemszög alá vonni és így megítélni, s egyben a kortársi európai értékrend távlatából is mindkettőt megmérni. Kedvenc, sokszor variált címe és kérdése: hol a helyünk a világban? – s felelete majd mindig biztos egyensúlyú és megnyugtató, nemzeti képzelgéstől éppúgy mentes, mint báva külföldrajongó sznobizmustól is. Talán legszebb, de mindenesetre legismertebb példája nagyobb művei közül ennek *A magyar irodalom képek könyve*, amelyben nem is csak a századutót és századelőt, de az egész magyar irodalmat is áttekintette e kettős szemszögből.

Szóljunk-e külön a *közéleti emberről* s külön a *nevelőről*? Nemigen lehet. Mert nagyszívű és – sajnos – sokszor akadályozott nevelői s közéleti munkájában a kettő mindig együtt volt. Úgy nevelt külföldön a magyar irodalomnak és művelődésnek híveket s úgy itthon a világirodalmi jártasság és ott-honosság nélkülözhetetlenségének tevékeny munkásokat, hogy az irodalom, a művészet, a művelődés egyetemes, embert szolgáló, nemzeti érdekektől nem gátolt, hanem azokat termékenyen összekötő

szemlélet szükségességét tudatosította. S úgy oktatta az Eötvös-Collégium tanári-igazgatói katedráján a jövő tanárait-tudósait, úgy állt a miniszterség posztján s alkotott ott alapvető reformokat, s úgy lépett készséggel, fáradságot öregebben is mindig legyőzve, mikrofon vagy kamera elé, hogy múlt és jövő elválaszthatatlanságára, értékebecsülés és társadalomépítés szétszakíthatatlanságára, egyéntisztelet és igaz közösség egymást föltételezésére, változás és őrzés kettős érzékenységére tanított, figyelmeztetett és ügyelt maga is folyton.

Nyolcvan év a mai viszonyok között talán már nem olyan nagyon ritka. Az a friss, dinamikus és teremtkész munkabírási azonban, amellyel Keresztury ez éveit is éli, valóban ritka. Azt kívánjuk neki, tartsa meg Isten ebben a munkakedvben és munkabírásban a magyar művelődés és irodalomtudomány s nem utolsósorban: a magyar költészet hasznára és örömére.

Németh G. Béla

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сабо, А.</i> : «Покаяние» Лукача Эгри (Антитринитарное движение в Северо-восточной Венгрии 1565—1574 гг.)	543
<i>Биро, Ф.</i> : Нация, язык, литература (К идеологии интеллигенции 80-х годов XVIII века)	558
<i>Кирай, И.</i> : Индивидуалистское миросозерцание — миросозерцание общественное (Дискуссия по пересмотру творческого пути Эндре Ади)	578
<i>Твердота, Дь.</i> : Концепция имени у Йозефа Атилы	607

Краткие сообщения

<i>Боронкаи, И.</i> : Ubi asini exonerantur	630
<i>Немешкюрти, И.</i> : Венгерская философская проза от Озораи до Верешмарты	631
<i>Казиньи, А.</i> : Материалы к восприятию Миклошем Зрини творчества Балинта Балаши и Яноша Риман	635
<i>Гёмёри, Дь.</i> : Янош Мегёлаки — «выходец из Венгрии»	636
<i>Лёринци, Х.</i> : Исторический роман с вымышленными именами (Кто является прототипом главного героя произведения Маргит Каффка <i>Годы Марии</i> ?)	642

Мастерская

<i>Вадас, Г.</i> : Афера Беняка	649
<i>Надь, М.</i> : Романы Миклоша Йошки после 1850 г.	666
<i>Штандейски, Е.</i> : Кошшаксовская Анна	676

Документация

<i>Килиан, И.</i> : Венгероязычная колыдка из первой половины XVII века	695
<i>Ласло, Х.</i> — <i>Лебар, М.</i> : Письмо Миклоша Зрини на хорватском языке к Яношу Гершен Петё	722
<i>Ладани, Ш.</i> : Письма Дьёрдя Аранки к Шамуэлю Зилаи	724
<i>Моноштори, И.</i> : Заметки по поводу забытого интервью Ласло Немета	727

Обзор

Старинные венгерские печатные издания I—II (<i>Кульчар, П.</i>)	733
Панди, Пал: Петёфи (<i>Балог, Э.</i>)	737
Ф. Чанак Дора: На рубеже двух эпох. Йозеф Телеки — традиционалист и просвещенный мыслитель (<i>Ференци, Л.</i>)	741
Кокаи Дьёрдь: Книга, печать и литература в эпоху Просвещения (<i>Хонн, Л.</i>)	743
Чаткаи Эндре: Казинци и изобразительные искусства (<i>Фрид, И.</i>)	745
Марианна Д. Бирнбаум: Miklós Radnóti. A Biography of His Poetry (<i>Такач, Ф.</i>)	749
Разговоры с Яношем Пилински (<i>Ронаи, Л.</i>)	752
Панорама венгерского шекспироведения (<i>Фридрих, Ю.</i>)	756

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással HELIR215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 114,— Ft, 1 szám ára: 19,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Szabó, A.</i> : La «conversion» de Lukács Egri (L'antitrinitarisme dans le nord-est de la Hongrie 1565—1574)	543
<i>Biró, F.</i> : Nation, langue, littérature (A l'idéologie des intellectuels des années 1780)	558
<i>Király, I.</i> : Conception du monde avec l'individu au centre — conception du monde avec la société au centre (Discussion sur la révision d'Ady)	578
<i>Tverdota, Gy.</i> : La conception des noms d'Attila József	607

Bulletin

<i>Boronkai, I.</i> : Ubi asini exonerantur	630
<i>Nemeskürty, I.</i> : Notre prose dissertative entre Ozoray et Veresmart	631
<i>Kazinczy, A.</i> : Contributions à la connaissance de Balassi et de Rimay chez Zrínyi	635
<i>Gömöri, Gy.</i> : János Mezőlaki, «exul Hungarus»	636
<i>Lőrinczy, H.</i> : A la frontière du roman clef (Le modèle du héros-écrivain du roman de Kafka intitulé <i>Les années de Marie</i>)	642

Atelier

<i>Vadász, G.</i> : L'affaire Benyák	649
<i>Nagy, M.</i> : Les romans de Jósika après 1850	666
<i>Standeisky, É.</i> : Anna de Kassák	676

Documents

<i>Kilián, I.</i> : Un jeu de Nativité en langue hongroise de la première moitié du XVII ^e siècle	695
<i>László, H.</i> — <i>Lebár, M.</i> : Une lettre en langue croate de Miklós Zrínyi à János Gersei Pethő	722
<i>Ladányi, S.</i> : La lettre de György Aranka à Sámuel Zilai (1789)	724
<i>Monostori, I.</i> : A la marge d'un interview oublié avec László Németh	727

Revue

Anciens imprimés de Hongrie. Vols I—II. (<i>Kulcsár, P.</i>)	733
Pándi, Pál: Petőfi (<i>Balogh, E.</i>)	737
F. Csanak, Dóra: A la frontière de deux époques. József Teleki, le conservateur des traditions et le penseur éclairé (<i>Ferenczi, L.</i>)	741
Kókay, György: Livre, presse et littérature à l'époque des Lumières (<i>Hopp, L.</i>)	743
Csatkai, Endre: Kazinczy et les beaux-arts (<i>Fried, I.</i>)	745
Birnbaum, Marianna D.: Miklós Radnóti. A Biography of His Poetry. (<i>Takács, F.</i>)	749
Conversations avec János Pilinszky (<i>Rónay, L.</i>)	752
Magyar Shakespeare-tükör (Une collection d'articles hongrois sur Shakespeare) (<i>Friedrich, J.</i>)	756

Chronique

